

श्रीश्रीगौरगदाधरौ विजयेताम्

श्रीश्रील-श्रीजीवगोस्वामी-प्रभुपाद-विरचितम्

श्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

ग्रन्थारम्भः

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

कृष्णमुपासितुमस्य, स्रजमिव नामावलिं तनवै ।

त्वरितं वितरेदेषा, तत्साहित्यादिजामोदम् ॥ * [१]

आहत-जल्पित-जटितं, दृष्ट्वा शब्दानुशासन-स्तोमम् ।

हरिनामावलि-वलितं, व्याकरणं वैष्णवार्थमाचिन्मः ॥ [२]

व्याकरणे मरुनीवृत्ति, जीवनलुब्धाः सदाध-संविघ्नाः ॥

हरिनामामृतमेतत्, पिवन्तु शतधावगाहन्ताम् ॥ [३]

“साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥” [४] (“श्रीमद्भागवतम् ६।२।१४”) इति ।

पाठान्तराणां साङ्केतिकचिह्नानि—‘क’ ढाका-विश्वविद्यालय-संरक्षित-लिपिशालायाः २४०६-संख्यक करलिपिः ; ‘ख’ श्रीपाट-गोपीवल्लभपुरस्थ-ग्रन्थागार-रक्षिता करलिपिः ; ‘ग’ मुर्शिदाबाद-वहरमपुरतः प्रकाशितः श्रीरामनारायण-विद्यारत्न-सम्पादितो ग्रन्थः ; ‘घ’ ४४२-श्रीचैतन्याब्दे श्रीगौडीयमतः प्रकाशितो ग्रन्थः ।

* शब्दार्थौ सहितौ काव्यमतः साहित्यमुच्यते । निर्दोषौ गुणसम्पन्नौ सालङ्कारौ रसान्वितौ ॥

“साहित्यम् — शास्त्रविशेषम् ; हितेन प्राणिनामविद्यामोचनरूपोपकारेण सह वर्त्तमाना सहिता — भगवद्भक्तिस्तामर्हतीति साहित्यं श्रीभागवतं, भगवत्स्वरूपत्वात् ; यद्वा, तत्सहितस्य भगवत्सङ्गस्य भावस्तत्साहित्यम्, ‘आदि’ शब्देन तत्सेवादि ; यद्वा, तत्सहितमर्हतीति तत्साहित्यः श्रीवासनामा तद्भक्तः, सः आदिर्येषां ते श्रीस्वरूपादयस्तेभ्यो जातमामोदं श्रीभागवत शास्त्रादि-परमार्थानुशीलनरूपं सुखविशेषम् । केचित्तु सहितस्य भावः साहित्यं, शास्त्रमात्रं, तच्चापि तच्छब्दोपादानात् श्रीभागवतम् ।

‘कृष्णमुपासितुम्’ इति तुमन्तप्रयोगे नामावलिर्विस्तारस्य श्रीकृष्णानुशीलनमेव प्रयोजनं, तदनुशीलनपूर्वकमनायासेन लभ्यमपि व्याकरणपरिज्ञानजन्य-ज्ञानञ्च ; सम्बन्धस्य द्विनिष्ठतया नाम-नामिनोरभेदाच्च श्रीकृष्ण एव सम्बन्धः ; श्रीभागवतार्थानुमोदन-जातानन्दरूपमेवाभिधेयम्—एते त्रयोऽस्य ग्रन्थस्य व्यवहाराः । — श्रीहरेकृष्णाचार्य-विरचित ‘बालतोषणी’-टीका ।

[प्रथमम्]

संज्ञा-सन्धि-प्रकरणम्

संज्ञा-प्रकरणम्

१। नारायणादुद्भूतोऽयं वर्णक्रमः ।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं अं अः
क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण ।
त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व श ष
स ह क्ष । एते 'वर्णाः,' 'अक्षराणि,' 'अलः' च ।
एषामुद्भवस्थानानि १—अ-आ- कवर्ग- ह-विसर्गानां
कण्ठः; इ-ई-चवर्ग-य-शानां तालु, उ-ऊ-वर्गानामोष्ठः
ऋ ॠ टवर्ग-र-षाणां मूर्द्धा; लृ लृ तवर्ग-ल-सानां
दन्ताः; एदैतोः कण्ठतालु; ओदौतोः कण्ठोष्ठम्;
वकारस्य दन्तोष्ठम्; अनुस्वारस्य शिरो नासिका वा
इत्यादीनि ॥१॥

२। तत्रादौ चतुर्दश सर्वेश्वराः ।

तस्मिन् वर्णक्रमे आदौ चतुर्दश वर्णाः 'सर्वेश्वर'-
नामानो भवन्ति—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए
ऐ ओ औ । एते 'स्वराः' 'अचः' च प्राचीनानाम् । एते
स्वतन्त्रोच्चारणाः । कादीनामुच्चारणश्चैषामधीनमिति
सर्वेश्वराः २ । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । 'मात्रा-
लाघवमात्रं पुत्रोत्सवः' ३ इति परेऽभिमन्यन्ते ।
हरिनामाक्षरलाभाद्वयं त्वमूढक् तिरस्कुर्मः ॥२॥

३। दश दशावताराः ।

तत्रादौ दश वर्णा 'दशावतार'-नामानो भवन्ति—
अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ । एते 'समानाः,'
'अकः' च प्राचीनानाम् ॥३॥

४। तेषां द्वौ द्वावेकात्मकौ ।

तेषां दशावताराणां मध्ये क्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ प्रत्येकं
परस्परश्चैकात्मकौ, ज्ञेयौ; यथा—अ आ इति द्वौ
एकात्मकौ, इ ई इति द्वौ एकात्मकौ एवं उ ऊ
इत्यादि । अत्र 'सवर्ण'-संज्ञा च । प्रत्येकमेकात्मकत्वं
स्पष्टमेवेति परस्परार्थमिदं सूत्रम् ॥४॥

५। पूर्वो वामनः ।

तेषामेकात्मकानां पूर्वपूर्वो वर्णो 'वामन'-नामा—
अ इ उ ऋ लृ । एते 'ह्रस्वाः' 'निर्ह्रस्वाः' च ॥५॥

६। परस्त्रिविक्रमः ।

तेषामेकात्मकानां परपरो वर्णः 'त्रिविक्रम'-नामा—
आ ई ऊ ऋ लृ । एते 'दीर्घाः' च ॥६॥

७। त्रिमात्रो महापुरुषः ।

त्रिमात्रत्वेनोच्चार्यमाणो वर्णो वामनस्त्रिविक्रमश्च
'महापुरुष' संज्ञः स्यात् । एष दूराह्वाने गाने
रोदनादौ च प्रसिद्धः । ४ 'प्लुत' संज्ञश्च, यथोक्तम्—
एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनश्चाद्धमात्रकम् ॥इति ।
(सौवरशास्त्रीय-वचनम्)

आदित्रयस्य कुक्कुट-स्तौ क्रमेण प्रसिद्धिः । * अत्र
महापुरुषे वामनमपि त्रिविक्रममुच्चारयन्ति लिखन्ति
च तज्ज्ञाः । आगच्छ भो विष्णुमित्रा ३ आगच्छ
आगतोऽस्मि भो विश्वपा ३ आगतोऽस्मि ॥७॥

१। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ।

२। व्यञ्जनान्यनुगामीनि स्वरा नैव यतो मताः । स्वयमुच्चार्यन्ते यस्मात् स्वयं राजन्ते तत् स्वराः ।

३। 'अद्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति पाणिनीय-परिभाषापाठः—१३४

४। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयः सर्वः प्लुतो विकल्प्यते । दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतो मतः ।

* चापस्तु वदते सात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वद्धमात्रकम् ॥

८। अ-आ-वर्जिताः सर्वेश्वरा ईश्वराः

अ आ इति वर्णद्वयवर्जिताः सर्वेश्वरा 'ईश्वर'-
नामानः—इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ ।
एते नामिनः 'इचः' च ॥८॥

९। दशावतारा ईशाः ।

अ-आ-वर्जिता दशावतारा 'ईश'-नामानः—इ ई
उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ । एते 'इकः' च ॥९॥

१०। अ-आ-इ-ई-उ-ऊ अनन्ताः ।

'अणः' च ॥१०॥

११। इ-ई-ऊ-उ चतुःसनाः ।

'इणः' च ॥११॥

१२। उ-ऊ-ऋ-ॠ चतुर्भुजाः ।

'उकः' च । प्रयोजनाभावात् लृ लृ न गृह्येते ॥१२॥

१३। ए-ऐ ओ औ चतुर्व्यूहाः ।

'सन्ध्याक्षराणि,' 'एचः' च । एते सर्व एव
त्रिविक्रमाः ॥१३॥

१४। अं इति विष्णुचक्रम् ।

अकार उच्चारणार्थः । विन्दुस्वरूपो वर्णो
विष्णुचक्रनामा 'अनुस्वार' 'विन्दुः' लवः च ॥१४॥

१५। अँ इति विष्णुचापः ।

अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णो 'विष्णुचाप'-नामा, 'अनुनासिकः' च
नासिकाभवोऽयम्; सानुनासिकस्तु मुखनासिकाभवः
॥१५॥

१६। अः इति विष्णुसर्गः ।

*विन्दुद्वयाकारो वर्णो 'विष्णुसर्ग'-नामा, 'विसर्गः'
'विसर्जनीयः' 'विसृष्टः' 'अभिनिष्ठानः' च ॥१६॥

१७। कादयो विष्णुजनाः ।

ककारादयो हकारान्ताः वर्णा 'विष्णुजन'-नामानो

भवन्ति; विष्णो सर्वव्यापकतया 'सर्वेश्वरस्य' १जना
इव तस्याधीना इत्यर्थः—क ख ग घ ङ । च छ ज
झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म
य र ल व श ष स ह ; क-ष-संयोगे तु क्षः । एते
'व्यञ्जनानि' 'हलः' च ॥१७॥

१८। य-वर्जितास्तु वलाः ।

'रलः' च ॥१८॥

१९। ते मान्ताः पञ्च पञ्च विष्णुवर्गाः ।

ते ककारादयो मकारान्ताः वर्णाः पञ्च पञ्च
विष्णुवर्गा भवन्ति । एते 'वर्गाः' च । क ख ग घ ङ
इति कवर्गः; एवं चवर्गः, टवर्गः, तवर्गः, पवर्गश्च ।
एते 'कु-चु-टु-तु-पु'-नामाश्च; 'स्पर्शाः' तु सर्व एव ॥१९॥

२०। ज-वर्जितास्तु विष्णुगणाः ।

'मयः' च । तत्र समानवर्गः 'सवर्ग' उच्यते 'सवर्णः'
च ॥२०॥

२१। क-च-ट-त-पा हरिकमलानि ।

'प्रथमाः' 'चपः' च ॥२१॥

२२। ख-छ-ठ-थ-फा हरिखड्गाः ।

'द्वितीयाः', 'छफः' च ॥२२॥

२३। ग-ज-ङ-द-बा हरिगदाः ।

'तृतीयाः' 'जबः' च ॥२३॥

२४। घ-झ-ढ-ध-भा हरिघोषाः ।

'चतुर्थाः', 'झभः' च ॥२४॥

२५। ङ-ञ-ण-न-मा हरिवेणवः ।

'पञ्चमाः', 'अनुनासिकाः', 'अमः' च एते च
मुखनासिकाभवाः ॥२५॥

२६। त एतद्वर्जिता विष्णुदासाः ।

हरिवेणु-वर्जिता विष्णुवर्गा 'विष्णुदास'-नामानः
—क ख ग घ, च छ ज झ, ट ठ ड ढ, त थ द ध,
प फ ब भ, । एते 'भूपः' च ॥२६॥

२७। य-र-ल-वा हरिमित्राणि ।

‘अन्तःस्थाः’ ‘यणः’ च । एते सविष्णुचापा,
निर्विष्णुचापाश्च ॥२७॥

२८। श-ष-स-हा हरिगोत्राणि ।

‘उष्माणः’ ‘षिटः’ ‘शलः’ च ॥२८॥

२९। श-ष-साः शौरयः ।

‘शरः’ च ॥२९॥

३०। विष्णुदास-हरिगोत्राणि वैष्णवाः ।

एतानि ‘वैष्णव’-नामानि—क ख ग घ, च छ ज झ
ट ठ ड ढ, त थ द ध, प फ ब भ, श ष स ह । एते
‘धुटः’ ‘भलः’ च ॥३०॥

३१। हरिगदा-हरिघोष-हरिवेणु-हरिमित्राणि
हश्च गोपालाः

एते ‘गोपाल’-नामानः—ग घ ङ, ज झ ञ, ड ढ
ण, द ध न, ब भ म, य र ल व ह ; एते ‘घोषवन्तः’
‘हशः’ च ॥३१॥

३२। यादवा अन्ये ।

गोपालेभ्योऽन्ये विष्णुजना ‘यादव’-नामानः—क,
ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श ष स; एते ‘अघोषाः’
‘खरः’ च ॥३२॥

३३। शौरि-वर्जितास्तु ‘सात्वताः’

शौरी-वर्जितास्तु यादवाः ‘सात्वत’ ‘नामानः’
‘खपः’ च ॥३३॥

३४। ‘अस्पर्शी’ प्रयत्न सर्व्वेश्वराणाम् ‘स्पर्शी’
विष्णुवर्गाणाम्, ‘ईषत्स्पर्शी’ हरिमित्राणाम् ।*

३५। रादनुस्वाराच्च परं य-वाभ्यान्तु पूर्वं
विना यरामस्य पुनरविष्णुपदावीषत्
स्पर्शितरः ।*

३६। उपेन्द्रात् क्वचित् विष्णुपदादौ च ।

‘उपेन्द्र’ संज्ञा (आ० प्र० ४२), ‘विष्णुपद’ संज्ञा
(वि० प्र० ७) च वक्ष्येते । त्रिविक्रम-महापुरुष हरि-
गोत्राणां विवृतश्चेति ज्ञेयम् । तत्र ‘रात्’, इति क्रमेण
दर्श्यते—अय्यमा, यंयम्यते, अय्यते, वायवग्नी,
नारायणाय, नियमः, प्रयुङ्क्ते । अत्र पञ्चमषष्ठे
एवोदाहरणे, अन्यानि तु प्रत्युदाहरणानि ॥३५-३६॥

३७। वर्णस्वरूपे रामः ।

वर्णस्य स्वरूपमात्रे वाच्ये ‘रामः’ शब्दो देयः,
तस्यैकपरिग्रहताख्यातेः; यथा अ-रामः, इ-राम
इत्यादि । ‘अत्’ ‘इत्’ इत्यादि च पाणिनेः, ‘अकार’
इत्यादि च कलापस्य । यथा च—क-राम इत्यादि
तु प्राचाम् । ररामस्तु ‘रेफ’ इति ॥३७॥

३८। तदादिद्वये द्वयम् ।

यो वर्णो निर्दिश्यते, तदादिद्वये वाच्ये ‘द्वय’ शब्दो
देयः; यथा—अ-द्वयम्, इ-द्वयम् इत्यादि । अस्य
लक्ष्मीनारायणवाचित्वाद्भगवन्नामता; तन्मन्त्रो हि
‘द्वय’— मन्त्राख्यः पद्मपुराणे । ‘अवर्ण’ इत्यादि च
प्राचाम्; ‘अकार’ इत्यादि च पाणिनेः ॥३८॥

३९। आदेशो विरिञ्चिः ।

विरिञ्चिर्ब्रह्मा यथैकं वस्तुपादाय अन्यत् करोति,
तथा यो विधिः प्रवर्तते, स ‘आदेशः’ ‘विरिञ्चिः’
चोच्यते ॥३९॥

४०। आगमो विष्णुः ।

विष्णुर्यथा मध्यतः स्वयमाविर्भूय पोषको भवति,
तथा यो विधिः प्रवर्तते, स ‘आगमः’ ‘विष्णुः’
चोच्यते ॥४०॥

४१। लोपो हरः ।

हरो यथा नाशहेतुर्भवति, तथा यो विधिः प्रवर्तते,
स ‘लोपः’ ‘हरः’ चोच्यते । तत्र हरो द्विधा भवेत्—
तत्रादर्शन-मात्रहेतु ‘हँरः’ आत्यन्तिकलयहेतुर्महाहरः
‘लुग्’ इत्यन्ये ॥४१॥

४२। सूत्राणि? षड्विधानि ।

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥” इति ।

(गोयीचन्द्रः)

‘प्रतिषेधोऽधिकारश्च’ इति केचित् पठन्ति च ।

अत्र नामकरणं ‘संज्ञा’ यथा—‘तत्तादौ

चतुर्दशसर्वेश्वराः (स० प्र० २) इत्यादि;

अन्यानिवक्ष्यन्ते ॥४२॥

४३। असिद्धरूपं न त्याज्यम्,—प्रतिज्ञेयं
कृदन्तिका ।

अत्र व्याकरणो त्वन्यत्रैवासिद्धः रूपं मध्ये मध्ये न
त्यज्यते, किन्तु सिद्धं कृत्यैव त्यज्यते । तत्तच्च
कृत्यर्थ्यन्तं ज्ञेयम्, न समासतद्धितयोरित्यर्थः ।
दर्शनीयन्त्वग्रे ॥४३॥

इति संज्ञादि * ।

सन्धि-प्रकरणम्

सर्वेश्वरसन्धिः

(१) यदिदं सन्धिनिर्माणं वर्णानामारभे मुदा
तेन मे कृष्ण ! पादाब्जे मनःसन्धिविधीयताम् ॥

सन्धिरेकपदे नित्यं नित्यं धातूपसर्गयोः ।

अनित्यं सूत्रनिर्देशेऽन्यत्र चानित्यमिष्यते ॥ *
परिभाषेयम् १ ; सा चानियमे नियमकारिणी ॥१॥

४४। सर्वप्रकरणव्यापी वर्णमात्रनिमित्तकः ॥

वार्गो विकारः सन्धिः स्याद्विषयापेक्षकः क्वचित् ॥ *
किञ्च—

४५। अचो ये हलि संलग्नास्ते सर्वे परतो मताः ।

हल् च तत् स्यादरामान्तं यत्र नान्याच् न चाङ्गिभित्

ततश्च कृष्ण + अग्रे इति स्थिते—‘कार्यार्थमक्षरं
विश्लेषयेन्मेलयेच्च’ इति न्यायेन अरामविश्लेषः—

कृष्ण् + अ + अग्रे ; ततश्च — ॥४५॥

४६। दशावतार एकात्मके मिलित्वा
त्रिविक्रमः ।

‘दशावतार’—नामा वर्ण एकात्मके वर्णे परे सति
तेन मिलित्वा त्रिविक्रमो भवति । ततश्च आरामस्य
पुनर्मिलनम्—कृष्णाग्रे; राधा + आगता = राधागता
हरिहरि + इति = हरिहरीति, हरि + ईहा = हरीहा,
विष्णु + उदयः = विष्णुदयः, विष्णु + ऊढा = विष्णूढा
नरभ्रातृ + ऋषिः = नरभ्रातृ षिः, गम्लृ + लृकारः =
गमल्लृकारः ॥४६॥

४७। ऋद्वय लृद्वययोरेकात्मकत्वम् वाच्यम् ।

ऋ लृद्वयम् ऋद्वयम्, लृ-ऋद्वयम् लृद्वयमित्यादि ।
ईदृशो विधिविरिञ्चिः—‘कर्तव्यत्वेनापदेशो विधिः’
इति ॥४७॥

१। अल्पाक्षरमसन्धिगन्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

(विष्णुधम्मोत्तरम्)

सूत्रार्थो वर्ण्ये यत्र वाक्यं सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

(अभिपुक्तोक्तिः)

२। तत्र (क) ; ३। परिभाषा (स० प्र० [१]) विधिः (स० प्र० ४७), नियमः । (वि० प्र० ११०), अतिदेशः (स० प्र० ५४
अधिकारः (वि० प्र० १६८); ४। अन्यत्रैवासिद्ध- (ख, घ) । * ‘संज्ञादि’ इत्यत्र ‘आदि’ पदेन परिभाषादीनां ग्रहणम् ।

॥ * सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सूत्रेषु च भवेन्नित्यः सोऽन्यत्रैव विभाषितः ॥

* स्वर-व्यञ्जनयोः सन्धी सन्ध्यभावस्तथैव च । अनुस्वारो विसर्गश्च सन्धिः स्तात् पञ्चलक्षणः ॥

१। ‘परिभाषयेम्’ इत्यस्मात् परं ‘बहुप्राप्तौ सङ्कोचनं नियमः ; अन्यतुल्यत्वविधानमतिदेशः ; उत्तरप्रकरणव्याप्यधिकारः
इत्यधिकः पाठः (क) ।

४८ । अद्वयमिद्वये ए ।

अ आ इति द्वयम् इ ई इतिद्वये परे तेन मिलित्वा
एरामो भवति—यादव+इन्द्रः=यादवेन्द्रः, गोकुल+
ईशः=गोकुलेशः, मथुरा+ईशः=मथुरेशः ॥४८॥

४९ । प्रादेषैष्ययोर्वा तथा ।

प्रात् उत्तरस्मात् एष-एष्ययोः परयोस्तथा
सन्निर्वा भवति । २ प्र+एषः=प्रेषः, प्र+एष्यः=
प्रेष्यः, पक्षे 'एद्वये ऐ'—प्रेषः, प्रैष्यः ॥४९॥

५० । उद्वये ओ ।

अ आ इति-द्वयम् उ ऊ इति द्वये परे मिलित्वा
ओरामो भवति । अद्वयमत्र पूर्वतोऽनुवर्तते ;
यदुक्तम्—

“कार्य्यणा हन्यते कार्य्यो कार्य्यं कार्य्येण हन्यते ।
निमित्तञ्च निमित्तेन यच्छेषमनुवर्तते ॥” * इति ।

पुरुष+उत्तमः=पुरुषोत्तमः, सुपर्ण+ऊढः=
सुपर्णोढः, द्वारका+उत्सवः=द्वारकोत्सवः ॥५०॥

५१ । ओमि च तथा ।

कृष्ण+ओम्=कृष्णोम् ॥५१॥

५२ । ऋद्वये अर् ।

अ आ इतिद्वयम् ऋ ॠ इतिद्वये परे मिलित्वा
अर् भवति—कृष्ण+ऋद्धिः=कृष्ण-अर्-द्धिः इति
स्थिते,—‘जलतुम्बिका’न्यायेन पूर्वविष्णुजनस्य
परोद्धर्षं गमनम्, ‘जलवालुका’न्यायेनपर सर्वेश्वरस्य
पूर्वविष्णुजने प्रवेशः—कृष्णद्धिः ॥५२॥

५३ । लृद्वये अल् ।

अ आ इतिद्वयम् लृ लृ इतिद्वये परे मिलित्वा
अल् भवति—यमुना+लृकारायते=यमुनलृकारायते

५४ पुनरद्वयसन्धौ आडादेशः परनिमित्तवद्वक्तव्यः

अतिदेशोऽयम्—‘अन्यतुल्यत्वविधानमतिदेशः’ ।
अत्रारामस्य डित्त्वं क्रियायोगे इति वक्ष्यते ३ (स० प्र०
७०) । आ+इहि=एहि, कृष्ण+एहि=कृष्णेहि ;
आ+ऊढा=ओढा, कृष्ण+ओढा=कृष्णोढा, आ+
ऋद्धिः=अद्धिः, कृष्ण+अद्धिः=कृष्णाद्धिः, आ+
लृकारायते=अलृकारायते, यमुना+अलृकारायते
यमुनलृकारायते ॥५४॥

५५ । एद्वये ऐ ।

अ आ इतिद्वयम् ऐ ऐ इतिद्वये परे मिलित्वा
ऐरामो भवति—कृष्ण+एकनाथः=कृष्णैकनाथः ;
कृष्ण+ऐश्वर्यम्=कृष्णैश्वर्यम् ॥५५॥

५६ । स्वादीरेरिणोश्च तथा ।

स्व+ईरम्=स्वैरम्, स्व+ईरी=स्वैरी, स्वैरिणी
च, ‘नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ इति
न्यायात् ॥५६॥

५७ । ओद्वये औ ।

अ आ इतिद्वयम् औ औ इतिद्वये परे मिलित्वा
ओरामो भवति—कृष्ण+ओदनम्=कृष्णोदनम्,
कृष्ण+औन्नत्यम्=कृष्णौन्नत्यम् ॥५७॥

५८ । प्रादूढोढचोश्च तथा ।

प्र+ऊढः=प्रौढः, प्र+ऊढिः=प्रौढिः । ऊहमिति
केचित् पठन्ति—प्रौहः । नेह प्रौढवान्, ‘अर्थवद्
ग्रहणेऽनर्थकस्य न ग्रहणम्’ इति न्यायात् ॥५८॥

५९ । इद्वयमेव यः सर्वेश्वरे ।

इ ई इतिद्वयमेव सर्वेश्वरे परे यरामो भवति, न
तु मिलित्वा । य इत्यत्र अरामो उच्चारणार्थः ।
एवमन्यत्रापि । हरि+अर्चनम्=हर्यर्चनम्, हरि+
आसनम्=हर्यासनम्, दधि+उपेन्द्रस्य=दध्युपेन्द्रस्य

* कार्य्यो कार्य्यं निमित्तञ्च त्रिभिः सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्य्यकार्य्याभ्यां क्वचित् कार्य्यनिमित्ततः ॥

यस्य निर्दिश्यते कार्य्यं स कार्य्यो गदितो बुधैः । क्रियते यत्तु यत् कार्य्यमादेशप्रत्ययागमैः ॥

२ । एषा वृत्तिः ख ग घ पाण्डुलिपिषु नास्ति । ३ । ‘ईषदर्थे क्रियायोगे व्याप्तिमर्थ्यादयोश्च यः । एतमातं डितं
विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥” इत्यधिकः पाठः (क) ।

रुक्मिणी + एषा = रुक्मिण्येषा, द्वित्वप्रकरणे
एतावतैव सिद्धिः । विकल्पेन तु मतान्तराणि वक्ष्यन्ते ।
तस्माद् 'असिद्धरूपं न त्याज्यम्' (स० प्र० ४३) इति
प्रतिज्ञा नात्र व्यभिचरति ।

कथं 'हरिहरीति' ? हरिहरीति, एकात्मकतामवलम्ब्य
त्रिविक्रमविधेर्विशेषत्वेन बलवत्त्वात् ; तथाहि—
समस्तव्यापि 'सामान्यम्', एकदेशव्यापी 'विशेषः'
सामान्यविधिः उत्सर्गः, विशेषविधिः 'अपवादः' इति
स्थिते 'पूर्वापरयोः परविधिर्बलवान्',
नित्यानित्ययोनित्यः, 'अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गः'
'उत्सर्गापवादयोरपवादः' । तेषु चोत्तरोत्तर इति ।
दशावतारे सामान्यत्वञ्चेत्तत्राद्वयमित्येव क्रियेत,
'विष्णुदय' इत्यादावपि परपरसूत्रप्राप्तेः । तदेवमेते
चान्ये च न्याया युक्त्या प्रसिद्ध्या च स्वीकृतत्वात्
पूर्वमुत्तरञ्च ग्रन्थं व्याप्नुवन्ति ॥५६॥

६० । उद्वयं व ।

उ ऊ इतिद्वयं सर्वेश्वरे परे वरामो भवति—
मधु + अरिः = मध्वरिः, विष्णु + आश्रितः =
विष्णवाश्रितः ॥६०॥

६१ । ऋद्वयं रः ।

ऋ ऋ इतिद्वयं सर्वेश्वरे परे ररामो भवति—
रामभ्रातृ + उदयः = रामभ्रात्रुदयः, रामभ्रातृ +
ऐश्वर्यम् = रामभ्रात्रैश्वर्यम् ॥६१॥

६२ । लृद्वयं लः ।

लृ लृ इतिद्वयं सर्वेश्वरे परे लरामो भवति
शकलृ + अर्थः = शकलर्थः । श्रीपतेरेव ।
व्याङ्गिगालवयोर्मतेन मध्ये एव य व र ला भवन्ति
हरियर्चनं, मधुवरिः, भुवादि इत्यादि ॥६२॥

६३ । ए अय् ।

एरामो अय् भवति, सर्वेश्वरे परे—कृष्णो +
उत्कर्षः = कृष्णयुत्कर्षः ॥६३॥

६४ । ऐ आय् ।

ऐराम आय् भवति, सर्वेश्वरे परे—यमुनायै +
अर्घः = यमुनायायर्घः, गोप्यै + आसनम् =
गोप्यायासनम् ॥६४॥

६५ । ओ अव् ।

ओरामो अव् भवति सर्वेश्वरे परे—विष्णो +
इह = विष्णविह ॥६५॥

६६ । औ आव् ।

ओराम आव् भवति, सर्वेश्वरे परे—कृष्णौ +
अत्र = कृष्णावत्र ॥६६॥

६७ । ए-ओभ्यामस्य हरो विष्णुपदान्ते ।

ए-ओरामाभ्यां विष्णुपदान्ते स्थिताभ्यां परस्य
अरामस्य हरो भवति—हरे + अत्र = हरेऽत्र, विष्णो +
अत्र = विष्णोऽत्र ॥६७॥

६८ । अयादीनां य-वयोर्व्वा ।

अय् आय् अव् आव् इत्येषां विरिञ्चीनां
य-वयोर्व्वा हरो भवति विष्णुपदान्ते विषये—
कृष्णयुत्कर्षः = कृष्ण-उत्कर्षः, यमुनायायर्घः =
यमुनायायर्घः, गोप्यायासनम् = गोप्यायासनम् ;
विष्णविह = विष्णइह, कृष्णावत्र = कृष्णावत्र,
य-वाविमावीषत्स्पर्शिनावीषत्स्पर्शितरौ च मतौ ॥६८॥

६९ । तेषां न सन्धिनित्यम् ।

तेषां य-व-लोपिनां नित्यं सन्धिर्न भवति ।
प्रतिषेधोऽयम् । कृष्णउत्कर्षः, यमुनायायर्घः,
गोप्यायासनम्, विष्णइह इत्यादि ॥६९॥

७० । ओरामान्तानामनन्तानां चाव्ययानां
सर्वेश्वरे ।

ओरामान्तानामनन्तानाञ्च केवलानामव्ययानां
सर्वेश्वरे परे सति पूर्वस्य च परस्य च सन्धिर्न भवति

नोउपेन्द्रः, नोअच्युतः । कथं तद्धिते वि-प्रत्ययान्तस्य
'गो' शब्दस्यावायत्वे सति 'गोऽभवत्' इति ?
'गोऽभवत्' इत्यत्र 'लाक्षणिक-प्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति न्यायेन स्यात् ।

अरामादयः सम्बोधनादौ । तत्र सम्बोधने—'अ
अनन्त' स्मरणे—'आ एवमच्युतलीला', भर्त्सने—
'इ अच्युतं न भजसि', वाक्पूरणे—'ई ईदृशः संसारः'
आमन्त्रणे—'उ अच्युत', प्रतिषेधे—'उ उपमन्त्रं मां
त्यजसि' । आडस्तु सन्धिर्भवत्येव—आ + अनन्तम् =
आनन्तम्, अनन्तमय्यादां कृत्वेत्वर्थः ।

“ईषदर्थे क्रियायोगे व्याप्ति-मय्यादयोश्च यः ।
एतमातं डितं विद्याद्वाक्य-स्मरणयोरडित् ॥” इति ।
॥ ७० ॥

७१ । ईदृशेतां द्विवचनस्य मणीवादिवर्जम् ।

द्विवचनस्थानीयानाम् ई-ऊ-एरामाणां सम्बन्धे
सर्वेश्वरे परे सन्धिर्न भवति । हरी अत्र, विष्णु अत्र
अमू अत्र, गङ्गे अत्र, भजेते अजितम्, अमुके अत्र स्तः
चान्द्रास्त्वत् सन्धिमिच्छन्ति—'अमुकेऽत्र स्तः' ।
मणीवादौ तु सन्धिर्भवत्येव, विकल्प इत्येके—मणी +
इव = मणीव, एवं दम्पती + इव = दम्पतीव,
रोदसी + इव = रोदसीव, जम्पती + इव = जम्पतीव
॥ ७१ ॥

७२ । अदसोऽमीत्यस्य ।

'अदस्'—शब्दसम्बन्धिनः 'अमी' इत्यस्य पदस्य
सर्वेश्वरे परे सन्धिर्न भवति—अमी अच्युतप्रियाः ।
'अमी' इति किम् ? अमुकेऽत्र स्युः । ओरामान्ताद्या
असन्धयः पाणिनीयानां (पा १।१।११) 'प्रगृह्य'
संज्ञाः * ॥ ७२ ॥

७३ । महापुरुषस्य च ।

महापुरुषस्य च सम्बन्धे सर्वेश्वरे परे सन्धिर्न भवति
॥ ७३ ॥

७४ । दूराह्वानादावन्त्यसर्वेश्वरस्य
महापुरुषत्वं मतम् ।

आगच्छ हरेः, आगच्छ । तिष्ठ हरेः, अत्र तिष्ठ ।
'सर्वेश्वरे परे' निषेधादत्र तु सन्धिः—गच्छ
आश्च्युतदत्त, गच्छाश्च्युतदत्त । आदि महापुरुषमिदं
सम्बोधनम् । तथाहि तत्सूत्राणि १—दूराह्वानादौ
यत्नविशेषे वाक्यस्यान्ते सम्बोधनपदस्य संसारो
'महापुरुषः' । 'क्रियान्वयावच्छिन्नः पदसमूहो वाक्यम्'
॥ ७४ ॥

७५ । अन्त्यसर्वेश्वरादिवर्णाः संसार-संज्ञाः ।

'टि' संज्ञाश्च । आगच्छ हरेः । तिष्ठ हरेः । 'आदि'
पदेन 'गाने रोदने विचारे च' इति सारस्वतादयः ।
'सम्बोधनमात्रे च' इति काशिका । कृष्णं भजस्व
वैष्णवाः । वाक्यस्यान्ते एव, न त्विह,—हरे
आगच्छ । 'कृष्णाः एहि' इति प्रक्रियाकौमुद्यां (पा
६।१।१२५) भ्रमः ।

सारस्वत-प्रक्रियायां भ्रमा ये सन्ति भूरयः ।
लिखितुं ते न शक्यन्ते ज्ञेयास्त्वस्यानुसारतः ॥

सर्वेषाममतं यत् स्यात् स 'भ्रमः' परिचीयते ।

बहूनाममतं यत्तत् केषाञ्चित्मतमिष्यते ॥ ७५ ॥

७६ । है-हे-प्रयोगे तु है-हयोरेवानन्त्ययोरपि
हैः कृष्ण, हेः कृष्ण, कृष्ण हैः, कृष्ण हेः ॥ ७६ ॥

७७ । प्रत्यभिवाद-वाक्ये संसारः, न तु

स्त्री-शूद्र-विषये ।

'अभिवादये विष्णुमित्रोऽहम्' इत्यनन्तरं गुरुराह—
'आयुष्मानेधि विष्णुमित्रा' ३ ॥ ७७ ॥
पूर्वोक्तविधीनां स्थानविशेषमाह—

७८ । गुरोरनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।

ऋरामवर्जितस्य गुरोरनन्तस्यापि वर्णस्य यः
संसारस्तस्यैकैकस्य सम्बोधने महापुरुषः स्यात्—
प्राचामाचार्याणां मते, न तु अन्येषाम् ॥ ७८ ॥

* 'ईदृशेद्विवचनं प्रगृह्यम्' (अष्टाध्यायी १।१।११) । १ । 'तस्य महापुरुषस्य सूत्राणि लक्षणानि च कथ्यन्ते' ।

इत्यधिक-पाठः (क) ।

७६ । वामनो लघुः ।

८० । त्रिविक्रमो गुरुः ।

८१ । सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरुः ।

८२ । मिथः संलग्नो विष्णुजनः सत्सङ्ग-संज्ञः ।

‘संयोगः’ च । वीष्णुमित्र, विष्णुमीश्वर ।
मतान्तरे विष्णुमित्राश्च इत्येव । ‘अनृत’ किम् ?
कृष्णमीश्वर, कृष्णमित्राश्च । ‘आगच्छ’ इति
सर्वस्यादौ योज्यम्, वाक्याधिकारात् ॥८२॥

८३ । पृष्ट-प्रतिवचने हेर्वा ।

अकार्षीमर्मां विष्णुमित्र ? अकार्षं हीश्च, अकार्षं
हि ॥८३॥

८४ । आक्षेप-गर्भे निगृहीत-परमतस्यानुवादे
वाक्यस्य संसारो वा ।

‘अनित्या हरिभक्तिः’ इत्यात्थाश्च ? पक्षे तु न ॥८४॥

८५ । आम्रोडितस्य संसारो भर्त्सने पर्यायेण
अवैष्णवाश्च, अवैष्णव, अवैष्णव, अवैष्णवाश्च ॥८५॥

८६ । अङ्गैत्यनेन युक्तस्याख्यातस्य संसारो
भर्त्सने साकाङ्क्षता चेत् ।

हरिं विनाङ्ग प्रीणीहीश्च, इदानीं दुःखमाप्स्यसि ।
‘इदानीम्’ इत्यादिरत्राकाङ्क्षा, एतां विना तु न
स्यात् ॥८६॥

८७ । विचारे पूर्ववाक्यस्य संसारः ।

तमालो नुश्च, कृष्णो नु ॥८७॥

८८ । प्रतिश्रवणे च संसारः ।

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः, प्रतिज्ञानं, श्रवणाभिमुख्यञ्च ।
हरिमन्त्रं देहि । हरिमन्त्रं ददामीश्च । हरिभक्तिर्नित्या
भवितुमर्हतीश्च । विष्णुमित्र भोः किमात्थाश्च ?
एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । विचार-प्रश्न-पूजासु चतुर्व्यूहस्य
वक्ष्यते ॥८८॥

८९ । पूर्वार्द्धस्य त्वरामः स्याद्विदुतावुत्तरस्य हि ।
विभक्तावयवात्तस्माच्छकारो द्विभंवत्युत ॥

हराश्च इच्छन्तेतत्ते ? पटाश्च उच्छन्नम् इत्यपि ॥८९॥

९० । श्रीरामस्य बुद्ध-निमित्तस्येतौ सन्धिर्वा ।

बुद्धनिमित्तको य आरामस्तस्य सन्धिर्वा स्यात्,
‘इति’ शब्दे परे । ‘बुद्ध’-संज्ञा वक्ष्यते (वि० प्र० २४)
विष्णोऽति, विष्णविति वा । ‘बुद्धनिमित्तस्य’ इति
किम् ? ‘गवित्ययमाह’—

अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादसत्यर्थवत्त्वे
विष्णुभक्तिर्नोपपद्यते । ‘विष्णुभक्ति’ (वि० प्र० १)
संज्ञा च वक्ष्यन्ते ॥९०॥

९१ । ईशस्यानेकात्मके वामनश्च वा ।

‘ईश’ संज्ञस्य एकात्मकान्य-सर्वेश्वरेपरे सन्धिर्वा
स्यात्, त्रिविक्रमस्य वामनश्च वा—हरि आसनम्,
रुक्मिणि एषा, रुक्मिणी एषा इति च । ‘अन्यत्र
‘चानित्यमिष्यते’ इति मध्ये विलम्बोच्चारणे सन्धिर्न
स्यादित्यर्थः । सूत्रेषु संहितासंज्ञेषु शीघ्रोच्चारणेऽपि
विकल्प्यते ॥९१॥

९२ । ऋद्वयाद्वययोर्ऋति ।

अनयोर्ऋति परे सन्धिर्वा स्यात्, त्रिविक्रमस्य
वामनश्च वा—स्रष्टृ-ऋषभः, यादव-ऋषभः ।
“हिम-ऋणावपि ताः स्मः भृशस्विदः” इति माघः
(६।६१) । माला ऋषभस्य, मालऋषभस्य इति च ।
पक्षे यथाप्राप्तं हर्यासनम् इत्यादि ॥९२॥

९३ । न नित्यसमासे न चाविष्णुपदान्ते

निषेधवामनौ ।

हर्यर्थम्, कुमार्यौ ॥९३॥

९४ । उजः सन्ध्यभावः, ऊं वश्चेतौ ।

९५ । विष्णुगणाद्वो वा सर्वेश्वरे ।

उ-इति, ऊं इति, विति, किमु उक्तम्, किम्बुक्तम्,
किमु इति, किम्बिति इत्यपि बोद्धव्यम् । ‘विष्णुगणात्’
इति किम् । नञ्भूतम् । अद्येव, हलीषा, प्राच्छति,
ऋणार्णम्, गोऽग्रम्, गवेन्द्र
इत्यादयस्त्वाख्यातसमासयोर्वक्ष्यन्ते, दुर्गमत्वात् ९४-९५

इति सर्वेश्वरसन्धिः ।

अथ विष्णुजनसन्धिः

६६ । विष्णुदासो विष्णुपदान्ते हरिघोषे च हरिगदा ।

विष्णुपदान्ते विषये, हरिघोषे च परे सति अविष्णुपदान्ते च, विष्णुदासनामा वर्णः सवर्गं तृतीयः स्यात्, 'स्थाने सदृशतमः' इति न्यायेन—वाक् + अच्युतस्य = वागच्युतस्य, वाक् + गोविन्दस्य = वाग्गोविन्दस्य, षट् + गोपिका = षड् गोपिका, भगवत् + इच्छा = भगवदिच्छा, ककुब् + विष्णोः = ककुब्विष्णोः, विष्णुपदान्तादन्यत्र न—(चतुर्थ्याम्) कंसजित् + ए = कंसजिते । उदाहरणान्तरमग्रे * ६६

६७ । हरिवेणौ हरिवेणुवर्वा ।

विष्णुपदान्ते वर्त्तमानो विष्णुदासो हरिवेणौ परे हरिवेणुवर्वा स्यात्, स चस्थानिवर्गपञ्चमः—जगत् + नाथः = जगन्नाथः, जगदनाथः, कृष्णगुप् + ब्रुडुवे = कृष्णगुम्ब्रुडुवे, कृष्णगुव्ब्रुडुवे ॥६७॥

६८ । यादवमात्रे हरिकमलम् ।

विष्णुदासो यादवे परे तद्वर्गप्रथमः स्यात्—वाक् + कृष्णस्य = वाक्कृष्णस्य । अत्र विष्णुपदान्ते हरिगदाबाधनार्थमिदं सूत्रम् । 'मात्र' ग्रहणादविष्णुपदान्ते च । उदाहरणन्त्वग्रे * ॥६८॥

६९ । ततः शश्छो वा ।

विष्णुदासात् परः शरामश्छरामो वा स्यात् १—सुवाक्शौरिः, सुवाक्छौरिवर्वा, अप्शायी ; अप्छायी वा ॥६९॥

१०० । न श्च्युतेरिति वाच्यम् ।

वाक्श्च्योतति ॥१००॥

१०१ । हो हरिघोषः ।

विष्णुदासात् परो हरामस्तद्वर्गचतुर्थवर्णो वा स्यात्—वाक् + हरेः = वाग्हरेः, वाग्हरेः, अच् + हलो = अज्झलो, अज्झलौ, षट् + हरेः = षड् हरेः, षड् हरेः, तत् + हलिनः = तद्धलिनः, तद्धलिनः, ककुब् + हरस्य = ककुब्हरस्य, ककुब्हरस्य ॥१०१॥

१०२ । द-तौ परवर्णौ ल-च-टवर्गेषु नित्यम् ।

दरामस्तरामश्च ले परे, चवर्गे टवर्गे च परे परो यो वर्णः, स एव नित्यं स्यात्—तद् + लक्ष्मीपतेः तल्लक्ष्मीपतेः, तत् + चतुर्भुजस्य—तच्चतुर्भुजस्य, कंसजित् + छादयति—('यादवमात्रे' स० प्र० ६८ इत्यादिना) कंसजिच्छादयति, तत् + जनार्दनस्य—तज्जनार्दनस्य, कंसजित् + भङ्गारः—कंसजिभङ्गारः ('विष्णुदासो' स० प्र० ६६ इत्यादिना) कंसजिभङ्गारः तद्-अरामः तज्जगामः वा इति निवृत्तम् । 'तद्अरामः' इत्यपि पाणिनीयाः, तन्मते 'पूर्ववत्सिद्धम्' इति न्यायेन (पा ८।२।१) तद्वर्गचतुर्थस्यैव स्थितिरिति ; एवं णरामेऽपि । कंसजित् + टीकते—कंसजिटीकते, कंसजित् + ढीकते—कंसजिड्ढीकते ॥१०२॥

१०३ । तश्च शे ।

तरामः २ शरामे परे चरामः स्यात्—तत् + शौरेः—तच्छौरेः, पक्षे छत्वम्—तच्छौरेः ॥१०३॥

१०४ । नोऽन्तश्च-छयोः शरामो, विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा ।

नरामो विष्णुपदान्तश्चछयोः परयोः शरामः स्यात् स च विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा—भगवान् + चलति—भगवांश्चलति, भगवांश्चलति, भगवान् + छादयति = भगवांश्छादयति, भगवांश्छादयति ॥१०४॥

१०५ । ट-ठयोः परामः ।

नरामो विष्णुपदान्तश्चठयोः परयोः परामः स्यात्, विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा—भगवान् + टीकते—भगवांष्टीकते, भगवांष्टीकते, भगवान् + ठक्कुरः—भगवांष्ठक्कुरः, भगवांष्ठक्कुरः ॥१०५॥

१०६ । त-थयोः सरामः ।

नरामो विष्णुपदान्तस्तथयोः परयोः सरामः स्यात्, विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा—भगवान् + तरति—भगवांस्तरति, भगवांस्तरति, भगवान् + थुत्करोति—भगवांस्थुत्करोति, भगवांस्थुत्करोति १०६

१०७ । न त्से ।

त्से परे नरामो विष्णुपदान्तो विष्णुचक्रपूर्वो
विष्णुचापपूर्वो वा सरामो नो स्यात्—भगवान्त्सरः
कान् कान् इत्यत्र कांस्वान् इति वाच्यं वा ॥१०७॥

१०८ । प्रशानो नस्य चादौ हरिवेणुः ।

विष्णुपदान्तस्य प्रशानो नरामस्य च छ ट ठ त
थेषु परेषु परवर्णानुरूपो हरिवेणुर्भवति—प्रशान् +
चतुर्भुजः—प्रशाञ्चतुर्भुजः, प्रशान् + छादयति—
प्रशाञ्छादयति, प्रशान् + टीकते—प्रशाण्टीकते ;
प्रशान् + ठक्कुरः—प्रशाण्ठक्कुरः, प्रशान् + तरति—
प्रशान्तरति ॥१०८॥

१०९ । ले लराम एव ।

नरामो विष्णुपदान्तो ले परे लरामः स्यात्—
भगवान् + लीलायते—भगवाँल्लीलायते । अत्र
'स्थाने सदृशतमः' इति न्यायेन सानुनासिक एव
लरामः स्यात् । अत्र य व ला हि द्विविधा मताः—
सानुनासिकाः, निरनुनासिकाश्च ॥१०९॥

११० । ड-ढ-णेषु णारामः ।

नरामो विष्णुपदान्तो ड ढ णेषु परेषु णारामः
स्यात्—गरुत्मन् + डयसे—गरुत्मण्डयसे, चक्रिन् +
ढोकसे—चक्रिण्ढोकसे, शार्ङ्गिन् + णंकुरु—
शार्ङ्गिण्णंकुरु ॥११०॥

१११ । ज झ ञ शरामेषु जरामः ।

नरामो विष्णुपदान्तो ज झ ञ शरामेषु परेषु
जरामः स्यात्—भगवान् + जयति—भगवाञ्जयति,
भगवान् + झषरूपी—भगवाञ्झषरूपी, भगवान् +
जुडुवे—भगवाञ्जुडुवे, भगवान् + शूरः—
भगवाञ्शूरः ॥१११॥

११२ । शे चान्तो वा ।

नरामो विष्णुपदान्तः शरामे परे चरामान्तो
जरामः स्याद्वा—भगवान् + शूरः—भगवाञ्शूरः,
भगवाञ्शूरः, छत्वे—भगवाञ्छूरः ॥११२॥

११३ । मो विष्णुचक्रं विष्णुजने ।

नरामो विष्णुपदान्तो विष्णुजने परे विष्णुचक्रं
स्यात्—कृष्णम् + स्मरति—विष्णुचक्रस्य
पूर्वोद्धर्वागामित्वं लोकात्, कृष्णं स्मरति ।
विष्णुजनादन्यत्तु न—कृष्णम् + इच्छ—कृष्णमिच्छ
कथं 'किम्बुक्तं', 'कृष्णगुम्बुडुवे' ? 'असिद्धरूपं न
त्याज्यम्, (स० प्र० ४३) इति प्रतिज्ञासिद्धयर्थमिदं
तत्रैव कर्तुं योग्यमपि यन्न कृतम्, तस्मात्तत्राकरणान्न
विष्णुचक्रमिति ॥११३॥

११४ । विष्णुचक्रस्य हरिवेणुर्विष्णुवर्गे,

विष्णुपदान्तस्य तु वा ।

विष्णुचक्रस्य परवर्णानुरूपो हरिवेणुः स्यात्,
विष्णुवर्गे परे, विष्णुपदान्तस्य तु विकल्पः ।
अविष्णुपदान्तादाहरणं वक्ष्यन्ते* । कृष्णं कीर्तयति
कृष्णङ्कीर्तयति वा, कृष्णं भजति, कृष्णम्भजति वा
संसारं तरति, संसारन्तरति वा । अत्र त-थयोः
सरामनिषेधो वक्तव्यः । 'विष्णुवर्गे' इति किम् ?
संवत्सरः ॥११४॥

११५ । य व लेषु सविष्णुचाप-पररूपश्च मन्यन्ते
संवत्सरः, यय्यम्यते, सल्लुनाति ॥११५॥

११६ । द्विः सर्वेश्वरमात्राच्छः ।

अविष्णुपदान्तादपि सर्वेश्वरात् परश्छरामो
द्विर्भवति—कृष्ण + छत्रम् = कृष्णच्छत्रम् ॥११६॥

११७ । विष्णुपदान्तात् त्रिविक्रमाद्वा ।

विष्णुपदान्तात् त्रिविक्रमात् परश्छरामो द्विर्वा
भवति—यमुनाच्छाया, यमुनाच्छाया वा ॥११७॥

११८ । आङ् माङ् भ्यां नित्यम् ।

आङ् माङ् भ्यां परश्छरामो नित्यं द्विर्भवति,
डरामस्याप्रयोगः—आच्छादयति, माच्छिदत् ॥११८॥

११९ । वामनात् ड-ण-ना द्वि सर्वेश्वरे ।

वामनात् परा ड ण ना विष्णुपदान्ताः सर्वेश्वरे

परे द्विः स्युः—पर्यङ् + अनन्तः=पर्यङ्ङनन्तः,
सुगण् + अनन्तः=सुगण्णनन्तः, कुर्वन् + अस्ति=
कुर्वन्नस्ति । वामनादन्यत्तु न—भगवान् + इह=
भगवानिह । 'उणादि' 'तिङन्त' 'सनन्ता' दयस्तु
सूत्रनिर्देशबलात् ॥११६॥

१२० । विष्णुजने विष्णुजनो वा, ह-रौ विना
वामनात् परो विष्णुजनो विष्णुजने परे द्विर्वा
स्यात्, ह रौ तु द्विर्न भवतः—दध्युपेन्द्रस्य,
दध्युपेन्द्रस्य वा ॥१२०॥

१२१ । हरिमित्राद्विष्णुगणो,
विष्णुगणाद्वरिमित्रं, शौरितः सात्वतः
सात्वताच्छौरिर्द्विर्वा सर्वेश्वरे इति वाच्यम् ।
यमुनल्लकारायते, दध्युपेन्द्रस्य, भगवांश्च्छादयति
सुवाक्शशौरिः । अत्र छोऽपि न मन्यते ; पक्षे
पूर्ववत् ॥१२१॥

१२२ । ररामात्, सर्वेश्वरे तु हरिगोत्रं विना
ररामात् परो विष्णुजनो, विष्णुजने परे, द्विर्वा
स्यात्, सर्वेश्वरे परे तु हरिगोत्रं विना—हय्यासनं,
वा, कार्ष्णं, कार्णं वा ॥१२२॥

१२३ । हाच्च सर्वेश्वरतः परादिति व्यक्तव्यम्
सर्वेश्वरतः परात् हादुत्तरो विष्णुजनो द्विर्वा
स्यात्—ब्रह्मा, ब्रह्मा वा । नेह—'ह्युते' । सर्वेश्वरे
तु इत्यादि किम् ? परामर्शः वार्षभानव्याः
अर्हति ॥१२३॥

१२४ । हस्तु विष्णुजने च न ।

अर्हति । 'विष्णुजने' (स० प्र० १२०) इत्यादौ
द्वित्वप्रकरणे 'सर्वत्र साकल्यस्य' इति

इति विष्णुजनसन्धिः ।

अद्वित्वपक्षानुल्लेखस्तस्यां प्रमादः ॥१२४॥

१२५ । विष्णुजनाद्विष्णुदासस्यादर्शनं
सवर्गे विष्णुदासे ।

विष्णुजनान् परस्य विष्णुदामस्यादर्शनं वा स्यात्
सवर्गे विष्णुदासे परे—भगवाञ्छूरो, भगवाञ्छूरो
वा । अस्य पूर्वत्राकरणं, विकल्पेनावश्यकत्वाभावात्
॥१२५॥

१२५ । अव्यक्तानुकरणशब्दानामद्वागस्य
हर इतौ, हरिगदानिषेधश्च ।
पट् + इति = पटिति, घट् + इति = घटिति ॥१२६॥

१२७ । नैकसर्वेश्वरत्वे ।

सत् + इति = स्रदिति ॥१२७॥

१२८ । न द्विस्त्रिस्तुक्तावन्त्यस्य, तरामस्य
तु वा ।

पटपटत् + इति = पटपटदिति, पटपटेति वा
कथं 'वडभी वलभी', पर्यङ्कः पत्यङ्कः, रघुः लघुः
कपिरिका कपिलिका, इत्यादि । डलयो रलयोश्च
प्राय एकत्वश्रवणात्* ॥१२८॥

१२९ । सरामे ट नाभ्यां तुग्वेति वक्तव्यम् ।

षट् + साधवः = षट्साधवः, भगवान् + साधुः =
भगवान्साधुः ॥१२९॥

१३० । शौरौ ए ङाभ्यां ट कौ वेति
वक्तव्यम् ।

सुगण् + शङ्करः = सुगण्शङ्करः, प्राङ् + स्वभूः =
प्राङ्स्वभूः, प्राङ् + षष्ठः = प्राङ्षष्ठः ॥१३०॥

२ । वामनादन्यतस्तु (क ग घ) । १ । 'सर्वेश्वरे त्वित्यादिकम्' (ग घ) । * श्रील-श्रीजीवप्रभु कृत

'श्रीभक्तिरसामृतशेष'स्य चतुर्थप्रकाशे यमक प्रकरणं द्रष्टव्यम्, साहित्यदर्पणे च—“यमकादौ भवेदेक्यं
डलोर्बोर्लोरोस्तथा ॥” (दशम परिच्छेदः) । उद्घोतकारस्तु एतदतिरिक्तमपि परिभाषितवान्, यथा—

“यमकादौ भवेदेक्यं डलयोरलयोर्बोर्बोः । शषयोर्नतेश्चान्ते सविर्गाविसर्गयोः ॥

सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदप्रकल्पनम् ॥”

अथ विष्णुसर्गसन्धिः

१३१ । विष्णुसर्गो जिह्वामूलीयः कखयोर्व्व
विष्णुसर्गः कखयोः परयोजिह्वामूलीयो वा स्यात्
स च वज्राकृतिलेखो जिह्वामूलभवो वर्णविशेषः ।
अस्य विष्णुजनवत् परोद्ध्वगामित्वं, लोकात् ।
एवमुपध्मानीयस्य च । कः कृष्णः, क × कृष्णः, कृष्णः
खेलनि, कृष्ण × खेलति ॥१३१॥

१३२ । पफयोरुपध्मानीयः ।

विष्णुसर्गः पफयोः परयोरुपध्मानीयो वा स्यात्
स च गजकुम्भाकृतिलेख आंष्ठभवो वर्णविशेषः ।
कृष्णः परमः, कृष्ण = परमः वा, कृष्णः फलम्,
कृष्ण = फलम् वा ॥१३२॥

१३३ । न शौरिपरेषु तेषु ।

शौरिपरेषु तेषु क ख प फेषु परेषु विष्णुसर्गस्थाने
जिह्वामूलीयादिर्न स्यात्—कृष्णः क्षीरस्यति, कृष्णः
प्सति । अत्र समासकार्ये पसौ च वक्ष्यते (समा०
प्र० ३२५) ; यथा—निष्कृष्णः, रक्षस्पाशः, इत्यादि
॥१३३॥

१३४ । च छयोः शरामः ।

विष्णुसर्गः, चछयोः परयोः शरामः स्यात्—कृष्णः
+ चरति = कृष्णश्चरति, कृष्णः + छादयति =
कृष्णश्छादयति ॥१३४॥

१३५ । ट ठयोः परामः ।

विष्णुसर्गः ट ठयोः परयोः परामः स्यात्—कृष्णः +
टीकते = कृष्णष्टीकते, कः + ठरामः = कष्टरामः ॥१३५॥

१३६ । तथयोः सरामोः ।

विष्णुसर्गः तथयोः परामः स्यात्—कृष्णः +
तरति = कृष्णस्तरति, कृष्णः + थुत्करोति =
कृष्णस्थुत्करोति ॥१३६॥

१३७ । न त्से ।

कः त्सरुः ॥१३७॥

१३८ । शौरिषु शौरिर्व्व ।

विष्णुसर्गः शौरिषु परेषु परो यो वर्णः स एव वा
स्यात्—कृष्णः शरणम्, कृष्णश्शरणम् वा, हरेः षण्डः
हरेष्ण्डः वा, हरेः सुरभिः, हरेस्सुरभिः, वा ॥१३८॥

१३९ । सात्वतपरत्वे लोप्यश्च ।

सात्वतः परो येभ्यस्तेषु शौरिषु परेषु विष्णुसर्गः
पक्षे लोप्यश्च स्यात्—हरेः + स्थलम् = हरेस्थलम्,
हरेस्थलम् वा ॥१३९॥

१४० । आदरामगोपालयोरुनित्यम् ।

अरामात् परो विष्णुसर्ग उरामः स्यात्, अराम
गोपालयोः परयोः—कृष्णः + अत्र = कृष्णोऽत्र, कृष्णः
+ गच्छति = कृष्णो गच्छति । अरामः १ निदेशात्
महापुरुषे तु न—आगच्छ तीर्थश्चवा ३ अत्र ।
विष्णुसर्गलोपो वक्ष्यते ॥१४०॥

१४१ । अद्वय भो भगो अधोभ्यो लोप्यः

सर्व्वेश्वरे तु यश्च, न च लोप्ये २ सन्धिः ।

अ आ इति वर्णद्वयात् 'भोः भगोः अधोः' शब्देभ्यश्च
परो विष्णुसर्गो लोप्यः स्यात्, सर्व्वेश्वरगोपालयोः
परयोः, सर्व्वेश्वरे तु परे पक्षे परामश्च स्यात्,
तस्मिन् लोप्ये सति पुनः सन्धिर्न स्यात्—कृष्णः +
इह = कृष्णइह, कृष्णयिह, कृष्णाः + अत्र = कृष्णाअत्र
कृष्णायत्र, भोः + अनन्त = भोअनन्त, भो यनन्त,
भगोः + अनन्त = भगोअनन्त, भगोयनन्त, अधोः +
अवैष्णव = अधोअवैष्णव, अधोयवैष्णव । अत्राद्वयात्
पर ईषत्स्पर्शि, ईषत्स्पर्शितरश्च यरामो ज्ञेयः ।
ओरामात् परस्त्वीषत्स्पर्शितर एव । गोपाले न
यरामः—कृष्णागच्छन्ति, भोगोविन्द, भगोगोविन्द,
अधोहरिविमुख । 'आदरामगोपालयोः' इति
विशेषविधानान्नेह—कृष्णोऽत्र कृष्णो गच्छति ।

सैष इति पादपूरणे, सः + एष = स एषः ।

'सैष द्वाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः ॥१४१॥

१४२ । एष स परो विष्णुजने ।

एतच्छब्दस्य 'एष' इत्यस्मात्, तच्छब्दस्य 'स' इत्यस्माच्च परो विष्णुसर्गो लोप्यः स्याद्विष्णुजने परे३—एषः+कृष्णः=एषकृष्णः, सः+रामः=स रामः ॥१४२॥

१४३ । न तु नञ्समासाकप्रत्यययोः ।

अनेषः कृष्णः, असो रामः, एषकः, कृष्णः, सको रामः । 'स' इत्यस्य साहचर्य्यति* एषणमेष इत्यस्मान्न स्यात्—एषो भवति ॥१४३॥

१४४ । र ईश्वरात् सर्वेश्वर गोपालयोः ।

ईश्वरात् परो विष्णुसर्गो ररामः स्यात्, सर्वेश्वर गोपालयोः परयोः—हरेः+इदम्—हरेरिदम्, हरिः+गच्छति=हरिर्गच्छति ॥१४४॥

१४५ । अनीश्वरादपि ररामजः ।

स एव विष्णुसर्गो यदि ररामजातस्तदा ईश्वरादनीश्वरादपि च परो ररामः स्यात्, सर्वेश्वर

गोपालयोः परयोः—प्रातः+अत्र=प्रातरत्र, गीः+मुकुन्दस्य=गीर्मुकुन्दस्य, भ्रातः+व्रजे=भ्रातर्व्रजे भ्रातः+गोविन्दं पश्य=भ्रातर्गोविन्दं पश्य ॥१४५॥

१४६ । अहो विष्णुसर्गस्य रो रात्रि-रूप-रथन्तरादन्येषु ।

रात्रि-रूप-रथन्तरादन्येषु परेषु अहो विष्णुसर्गस्य स्थाने रो भवति—अहः+अहः=अहरहः, अहः+गणः=अहर्गणः । सर्वेश्वर गोपालयोरेव, नेह—अहःपतिः । *रात्रादौ तु न—अहोरात्रिः, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—अहोरात्रः, अहोरूपम्, अहोरथन्तरं साम ॥१४६॥

१४७ । रो रे लोप्यः, पूर्वश्च त्रिविक्रमः ।

रो ररामे परे लोप्यः स्यात् ररामात् पूर्वो वामनश्च त्रिविक्रमः स्यात्—भ्रातः+रामानुजं पश्य=भ्रातारामानुजं पश्य, हरिः+राधाप्रियः=हरीराधाप्रियः ॥१४७॥

इति विष्णुसर्गसन्धिः

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे संज्ञा-सन्धि-प्रकरणं प्रथमं समाप्तम् ॥१॥

३ । 'इत्यस्मात्तच्छब्दस्य स इत्यस्माच्च परस्य विष्णुसर्गस्यादर्शनं स्यात्, विष्णुजने परे' (क) ।

* "अनियत धर्मिणां नियत धर्मिणा सह चरितत्वं साहचर्य्यत्वम्"—'बालतोषणी' टीका ।

* 'रूप रात्रि रथन्तरेषु रत्वं वाच्यम्'—वार्तिकसूत्रम् ।

अथ विष्णुपदप्रकरणम्

(१) य एकः सर्वरूपाणां सर्वनाम्नां तथाश्रयः ।
तस्य विष्णोः पदं सर्वं विष्णुभक्त्या निरूप्यते ॥

अथ नामजानि विष्णुपदानि

नाम्नो जातानि यानि विष्णुपदानि, अथानन्तरं
तानि निरूप्यन्ते ।

१ । अधातुविष्णुभक्तिकमर्थवन्नाम ।

भू सनन्ताद्या 'धातवः' स्वादि तिवाद्या 'विष्णुभक्तयः'
'विभक्तयः' इति प्राञ्चः । तान् धातून्, ता
विष्णुभक्तीश्च वर्जयित्वा यदर्थयुक्तं शब्दरूपम्,
तन्नाम संज्ञं स्यात्, 'लिङ्गम्' इत्येके, 'प्रातिपदिकम्'
इत्यन्ये । ते चार्था द्रव्यगुणजातिक्रियाः । तद्युक्तं
तदभिधायकं शब्दरूपमित्यर्थः । (१) द्रव्यं
परमेश्वरमारभ्य मृन्मयपर्यन्तं सर्वं वस्तु, (२) 'गुण'
स्तदाश्रयी, ऐश्वर्यादिशब्दस्पर्शादिको धर्मः, (३)
'जातिः' समानत्वं १ ब्राह्मणत्वं गोत्वादि (४) 'क्रिया'
धात्वर्थः, सत्त्वाहारज्ञानविहारप्रभृतिः ।
अर्थवद्ग्रहणात् 'कृष्ण' इत्यादौ प्रत्यक्षरं नामत्वं न
स्यात् ; 'गवित्ययमाह' इत्यत्र च ॥१॥

२ । प्रकृतिः पूर्वा ।

सा च नाम धातुभेदाद्विविधा ॥२॥

३ । प्रत्ययः परः ।

सा च स्वाद्याख्यातकृत्तद्धितभेदाचतुर्विधः ॥३॥

४ । तत्र नाम्नः 'सु' औ जस्, अम् ओ शस्,
टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम्
भ्यस्, डस् ओस् आम्, डि ओस् सुप् ।

एते 'सु' इत्यादय एकविंशतिविष्णुभक्तयः,
प्रत्येकं नाम्नः परे स्युः । तासु च 'सु' औ जस्,
प्रथमा, 'अम् ओ शस्' द्वितीया, 'टा भ्याम् भिस्'

तृतीया, 'डे भ्याम् भ्यस्' चतुर्थी, 'डसि भ्याम् भ्यस्',
पञ्चमी, 'डस् ओस् आम्' षष्ठी, 'डि ओस् सुप्'
सप्तमी । तत्र प्रथमाया एकवचनं 'सु' द्विवचनम्
'ओ' बहुवचनम् 'जस्' ; द्वितीयैकवचनम् 'अम्'
द्विवचनम् 'ओ' बहुवचनं 'शस्' इत्यादि ज्ञेयम् ।
एताः 'स्यादयः' ; 'स्वादयः' इत्यन्ये ; 'सुप्' इत्येके
॥४॥

५ । तत्र ज ट श ड पा इतः, उँश्च
सौः, डसेरिश्च ।

एति—गच्छति—न तिष्ठतीति 'इत्', 'अनुबन्धः'
च । स च उच्चारणार्थश्चिह्नार्थो विध्यादिनिमित्तश्च
क्वचित् । इतश्चैते—सिद्धोपदेशे विरिञ्चौ च
सविष्णुचापसर्वेश्वर इत्, अन्त्यां विष्णुजनश्च 'अत्'
इत् इत्यादौ, आङ् माङ् उङ् नङ् सु च । विरिञ्चौ
तु क्वचित् । धात्वादि त्रि टु डु । प्रत्ययाद्या ज ट ण
पाः, श कवर्गावितद्धिते । न विष्णुभक्तौ त न स मा
इति । 'सिद्धोपदेशाः'—धातुप्रत्ययविष्णवः ।
अरामादिभेदाः सविष्णुचापास्तु वैदिका उच्यन्ते ॥५॥

६ । नामसंज्ञश्चतुर्विधः ।

यथा पुलिङ्गः, पुरुषोत्तम' संज्ञः, स्त्रीलिङ्गो
'लक्ष्मी' संज्ञः, नपुंसकलिङ्गो 'ब्रह्म' संज्ञः, अलिङ्गः
'अव्यय' संज्ञः ॥६॥

तत्र सर्वेश्वरान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः ।

अत्र अरामान्तः 'कृष्णः' शब्दः । तत्र प्रथमैकवचने
कृष्ण सुं इति स्थिते, उँराम उच्चारणार्थः ।

७ । विष्णुभक्तिसिद्धं विष्णुपदम् ।

विष्णुभक्तिसिद्धं नाम्नो धातोर्वा रूपं 'विष्णुपद'
संज्ञं स्यात् । 'पदम्' इति प्राञ्चः

१ । सामान्यं (क) । २ । अत्र (घ) ।

❖ "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्नं व्येति तदव्ययम् ॥" (गोपथ ब्राह्मणम्)

गङ्गास्रोतोवदेवास्य भवेद्विधिरतःपरः ।

नारोहति परः पूर्वं यत्रोपाधिर्न विद्यते ॥७॥*

८ । स र रामयोर्विष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते ।
स र रामयोः स्थाने विष्णुसर्गः स्यात्, विष्णुपदान्ते
विषये—कृष्णः ।

एवं सूत्रं ततो वृत्तिरिति विस्तरशङ्कया ।

सूत्रेणैवार्थसिद्धिस्तु यथा स्यात् क्रियते तथा ॥

साधनानुक्रमार्थञ्च नाधिकारेण सूत्र्यते ।

अन्यथा प्रक्रिया भिन्ना मृग्येताज्ञप्रबोधनी ॥

‘प्राङ्-निमित्तं’ तथा ‘कार्यो’ ‘कार्यं’ परनिमित्तकम्

अत्र क्रमेण वक्तव्यं प्रायः सूत्रेषु सर्वतः ॥

क्रमाच्च पञ्चमी षष्ठी प्रथमा सप्तमी तथा ।

क्वचित् परनिमित्तस्य स्थाने ‘विषयसप्तमी’ ॥

कार्यपूर्वे पञ्चमी स्यात्, कार्यस्थाने तु षष्ठिका ।

कार्ये तु प्रथमा वाच्या, सप्तमी विषये परे ॥*

विना योगे निषेधार्थं द्वितीया क्वचिदिष्यते ।

सर्वज्ञासम्भवो यत्न स्वल्पान्यङ्गानि तत्र तु ॥

अतो बालकबोधाय पदं विच्छिद्य मूर्द्धनि ।

अङ्का देया विष्णुभक्तिव्यक्तार्थं सर्वसूत्रतः ॥

यथा ‘स र रामयोः’ इति कार्यस्थानं, विष्णुसर्गः
इति कार्यं, ‘विष्णुपदान्तः’ विषयः । परनिमित्तं
पूर्वनिमित्तञ्चात्र नास्ति, तत्तच्च यथा—‘इद्वयमेव
यः सर्वेश्वरे’ (स० प्र० ५६) इत्यत्र परनिमित्तं
सर्वेश्वरः, ‘ततः शङ्खो वा’ (स० प्र० ६६) इत्यत्र
पूर्वनिमित्तं विष्णुदासः, ‘विष्णुजने’ (स० प्र० १२०)
इत्यादौ ‘ह रौ विना’ इति तौ निषिद्धौ ।

तदेवं प्रथमाया एकवचने कृष्णः । द्विवचने कृष्ण-
औ—‘ओद्वये औ’ (स० प्र० ५७) कृष्णौ । बहुवचने
कृष्ण जस्, ज् इत् चिह्नार्थः, शसादिभेदज्ञापनाय ;
एवमुत्तरत्रापि, त्रिविक्रमविष्णुसर्गौ—कृष्णाः ॥८॥

द्वितीयैकवचने कृष्ण-अम्—

९ । दशावतारादमृशसोररामहरः ।

कृष्णम् ।

हरोऽयं ज्ञापयति—‘सूत्रे

प्रत्ययरूपात्रिमित्तादन्यस्य हरोऽपि महाहरः ।’ इति,
तेनैकात्मकमात्रनिमित्तत्वान्न त्रिविक्रमः । द्वितीया
द्वित्वे कृष्ण-औ कृष्णौ । पूर्ववद्वहुत्वे कृष्ण-जस्, ज्
इत्, अरामहरः । एकदेश विकृत मनन्यवत्, तथापि
तन्नामैवेत्यर्थः । ततश्च—॥९॥

१० । दशावतारस्य त्रिविक्रमः शसि, तस्मात्
सो नः पुंसि ।

अराम उच्चारणार्थः, कृष्णान् ॥१०॥

तृतीयैकत्वे टा—

११ । अरामान्तः कृष्णसंज्ञः ।

१२ । कृष्णात् टा इनः ।

‘टा’ इति सूत्रबलेन लुप्तषष्ठी, स्पष्टतार्थमसन्धिः ।
एवमन्यत्रापि । कृष्ण-इन, ‘अद्वयमिद्वये ए’ (स० प्र०
४८) कृष्णेन ॥१२॥

द्वित्वे कृष्ण-भ्याम्—

१३ । कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाले ।

‘एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते’—कृष्णाभ्याम् ॥१३॥

बहुत्वे कृष्ण-भिस्—

१४ । कृष्णाद्भिस् ऐस् ।

‘एद्वये ऐ’ (स० प्र० ५५) विष्णुसर्गः—कृष्णौ ॥१४॥

चतुर्थ्येकत्वे डे—

१५ । कृष्णात् डेर्यः ।

‘कृष्णस्य त्रिविक्रमो’ (वि० प्र० १३)—कृष्णाय ।
द्वित्वे कृष्णाभ्याम् ॥१५॥

बहुत्वे भ्यस्—

१६ । कृष्णस्य ए वैष्णवे बहुत्वे ।

कृष्णोभ्यः ॥१६॥

* “गोपूथं सिंहदृष्टिश्च मण्डुक प्लुतिरेव च । गङ्गास्रोतप्रवाहश्च ह्यधिकारश्चतुर्विधः ॥” (कौमाराणां श्लोकः)

* सूत्रे षष्ठ्यां ततः स्थाने, पञ्चम्यां तत उत्तरे । सप्तम्याञ्च परे तस्मिन्, गम्ये चोदपदे क्वचित् ॥

पञ्चम्येकत्वे कृष्ण-ङसि—

१७ । कृष्णात् ङसेरात् ।

कृष्णात् । पञ्चमी द्वित्वबहुत्वयोश्चतुर्थीषत्,
कृष्णाम्याम्, कृष्णेभ्यः ॥१७॥

षष्ठ्येकत्वे कृष्ण-ङस्—

१८ । कृष्णात् ङसः स्य ।

कृष्णस्य ॥१८॥

द्वित्वे ओस्—

१९ । कृष्णस्य ए ओसि ।

‘ए अय्’ (स० प्र० ६३) — कृष्णयोः ॥१९॥

बहुत्वे आम्—

२० । वामन-गोपी-राधाभ्यो नुडामि ।

ईदृशो विधिविष्णुः । उटावितो । टिदागमः
परमम्बन्धी ; किदागमः पूर्वमम्बन्धी ॥२०॥

२१ । तत्र टिन्मिती सर्वत्रागमौ इनमं
विना, उगन्त-किञ्च ।

यथा ‘नुक्’ ‘पुक्’ ‘तुक्’ ‘युक्’ इत्यादि । ततो
‘नामि’ स्थिते— ॥२१॥

२२ । वामनस्य त्रिविक्रमो नामि, नृशब्दस्य
तु वा, न तिसृ-चतस्रोः ।

कृष्णानाम् । ‘कृष्णस्य त्रिविक्रमो’ (वि० प्र० १३)
इत्यनेनैव सिद्धत्वेऽपि सूत्रस्य प्रयोजनं ‘हरीणाम्’
(वि० प्र० ३६) इत्यादावेव । सप्तम्येकत्वे कृष्ण-ङि
ङ् इत्, ‘अद्वयमिद्वये ए’ (स० प्र० ४८)—कृष्णे ।
द्वित्वे ओस्— कृष्णयोः ॥२२॥

बहुत्वे सुप्, पराम इत्—‘कृष्णस्य ए’ (वि०
प्र० १६)—

२३ । ईश्वर-हरिमित्र-क-ङेभ्यः प्रत्यय-विरिञ्चि
सस्य षो, नुम्-विष्णुसर्ग-व्यवधानेऽपि, न तु
विष्णुपदाद्यन्त-सातीनाम् ।

कृष्णेषु ॥२३॥

अथ सम्बोधनम्, तत्र ‘हे’ शब्दः सम्बोधनसूचकः

२४ । सम्बोधने सुबुद्ध-संज्ञः ।

‘सम्बुद्धिः’ च ॥२४॥

२५ । ए-ओ वामनेभ्यो बुद्धस्यादर्शनम् ।

हे कृष्ण ! द्वित्व-बहुत्वयोः पूर्ववत्—हे कृष्णो
हे कृष्णाः । अत्र प्रथमैव । ‘हे’ शब्दाद्यभावेऽपि—
कृष्ण, कृष्णौ, कृष्णाः ! विष्णुभक्ति हरेऽपि
तदर्थवृत्तत्वान्नामत्वातिक्रमः, ततः ‘कृष्ण यासि’,
‘कृष्ण भासि’ इत्यादौ नामविशेषस्य विहितं
त्रिविक्रमादिकं न स्यात् । एवं रामः, रामौ, रामाः
इत्यादि ॥२५॥

२६ । र-ष-ऋद्वयेभ्यो नस्य णः, सर्वेश्वर
ह-य-व कवर्ग-पवर्ग व्यवधानेऽपि, समान
विष्णुपदे, न तु विष्णुपदान्तस्य ।

रामान्, रामेण इत्यादि । ‘वामन’ ‘नारायण’
‘गोविन्द’ वेकुण्ठ’ ‘वासुदेव’ आदयोऽपि अरामान्ताः
‘कृष्णः’ तुल्याः ।

‘कुर्वन्नस्ति’ इत्यादौ द्वित्वे पूर्वनरामस्य न णत्वं
तत्राकरणात् । ‘अ’ इति शब्दोऽपि आद्यन्तवदेकस्मिन्
इति न्यायेन अरामान्तः । अः ओ आः इत्यादि ।
सम्बोधने ‘अन्यत्र चानित्यमिष्यते’ (स० प्र० १) इति
हे अ, अ हे वा । दूराह्वाने है हयोरेव महापुरुषत्वं
मतम्—हे अ३, अ हे३ वा ॥२६॥

२७ । शसादयो यदु-संज्ञाः ।

२८ । अत्र पाद-दन्त-मास-यूष इत्येतेषां पदु
दत् मास् यूषन् इत्येते विरिञ्चयो यदुषु वा ।

यथासंख्यमनुदेशः, ‘समानां कार्याणां कार्याणाञ्च
प्रकृतीनां प्रत्ययानाञ्च तुल्यसंख्यानां सतां’ यद्विधानं
तदयथासंख्यं स्यात् । प्रथमस्य प्रथमं, द्वितीयस्य
द्वितीयम्, इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः । प्रयोगाश्च पक्षे
विष्णुजनान्तवज्ज्ञेयाः । यथा—पदः पादान्, पदा
पादेन, पद्भ्यां पादाभ्याम् इत्यादि ।

अथ धातुस्वरूप आरामान्तो 'विश्वपा'-शब्दः ।
विश्वपाः, विश्वपौ, विश्वपाः, विश्वपाम्, विश्वपौ
॥२८॥

विश्वपा-शस्—

२६ । आरामहरो यदुसर्वेश्वरे, न त्वापः ।
विश्वपः । विश्वपा-टा, ट् इत्, विश्वपा,
विश्वपाम्याम्, विश्वपाभिः, विश्वप-ङे, ङ् इत्,
विश्वपे, विश्वपाम्याम्, विश्वपाभ्यः, विश्वपा-ङसि,
इडावितो, विश्वपः, विश्वपाम्याम्, विश्वपाभ्यः,
विश्वपा-ङस् विश्वपः, विश्वपोः, विश्वपाम्, विश्वपा-
ङि विश्वपि, विश्वपोः, विश्वपासु । सम्बोधने पूर्ववत्
'हे विश्वपाः' इत्यादि । एवं 'सोमपा' प्रभृतयः ।
आरामहरविधिर्वा 'हाहा-अब्जादीनाम्' इति
क्रमदीश्वरादयः—हाहः, हाहान्, अब्जः, अब्जान् ।
'हाहाः अब्जाः' इति केचित् । एवम् 'अग्नेगाः
उदधिक्राः' ॥२९॥

इरामान्तो 'हरि' शब्दः—

३० । इ-उ-रामान्तो हरि-संज्ञः ।
'अग्निः' 'घिः' च । हरिः ॥३०॥
३१ । हरित औ पूर्वसवर्णः ।
'हरित' इति पञ्चम्यास्तस् तद्धितः । हरी ॥३१॥
३२ । इद्वयस्य ए, उद्वयस्य ओ, ऋद्वयस्य
अर्, लृद्वयस्य अल् गोविन्द-संज्ञः ।
'गुण' संज्ञश्च ॥३२॥
३३ । डितो वृष्णि-संज्ञाः ।
३४ । हरेर्गोविन्दो जसि वृष्णिषु बुद्धे च ।
हरयः, हरिम्, हरी, हरीन् ॥३४॥
३५ । हरितष्ठा ना, न तु लक्ष्म्याम् ।
हरिणा, हरिभ्याम्, हरिभिः, हरये, हरिभ्याम्,
हरिभ्यः ॥३५॥

३६ । ए-ओभ्यां डसि-डसोररामहरः ।
हरेः, हरिभ्याम्, हरिभ्यः, हरेः, हय्योः, हरीणाम्
॥३६॥

३७ । हरितः डेरौच् ।

चराम इत् ॥३७॥

३८ । अन्त्यसर्वेश्वरादि-वर्णाः संसार-संज्ञाः ।

३९ । संसारस्य हरश्चिति ।

'ङित् इति प्राञ्चः । हरी, हय्योः, हरिषु, हे
हरे ! एवम् 'अग्नि' 'रवि' 'कवि' 'गिरि' प्रभृतयः ।
'त्रि' शब्दो वाच्यलिङ्गो नित्यबहुवचनान्तस्तस्य
पुंसि—त्रयः, त्रीन्, त्रीभिः, त्रिभ्यः, त्रिभ्यः ॥३९॥

४० । त्रेस्त्रयो नामि स्वार्थे ।

त्रयाणाम् तदन्तत्वेऽपि—परमत्रयाणाम् । अस्वार्थे
तु—प्रियत्रीणाम् । त्रिषु ॥४०॥

'कति' शब्दोऽपि तद्वत्—

४१ । षनान्त-संख्यातः कतेश्च जस्-

शसोर्महाहरः स्वार्थे ।

अत्र आत्यन्तिकलयात् प्रत्ययकार्यं न गोविन्दः ।
कति, कति, कतिभिः इत्यादि । कतेरिति यति
तत्परोरूपलक्षणम्, "यति ते नाग शीर्षाणि, तति ते
नाग वेदनाः" इति प्रयोगात् । एवं 'परमकति'
इत्यादि । अस्वार्थे तु—प्रियकतयः ॥४१॥

अथ 'सखि' शब्दः—

४२ । ऋराम-सखिभ्यामुशनस्-पुरुदंशस्-
अनेहस् इत्येतेभ्यश्च सोराच्, बुद्धं विना ।

संसारस्य हरः ॥४२॥

४३ । अद्वयस्य आ, इद्वयस्य ऐ, उद्वयस्य औ,
ऋद्वयस्य आर्, लृद्वयस्य आल् वृष्णीन्द्र-संज्ञः
ए-ओ-स्थाने ऐ औ च ।

'बुद्धि' संज्ञश्च ॥४३॥

२।४४-४६)

विष्णुपद-प्रकरणे सर्वेश्वरान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

१६

४४ । स्वादयः पञ्च पाण्डवाः ।

‘वुटः’, ‘सुटः’ च ॥४४॥

४५ । सख्युर्वृष्णीन्द्रः सुवर्ज्ज पाण्डवेषु ।

‘ऐ आय्’ (म० प्र० ६४) सखायौ, सखायः, सखायम्
सखायौ, सखीन् ॥४५॥४६ । न सखिर्हरिसंज्ञष्टादौ, पतिस्त्वसमासे
सख्या, सखिभ्याम् सखिभिः, सख्ये, सखिभ्याम्,
सखिभ्यः ॥४६॥

४७ । ख्य-त्याभ्यां डसि डसोरुस् ।

खिशब्द—खीशब्दयोः, तिशब्द, तीशब्दयोः,
कृनयरामादेशयोरिदं ग्रहणम् । सख्युः, सखिभ्याम्,
सखिभ्यः, सख्युः, सख्योः, सखीनाम् ॥४७॥

४८ । सखि-पतिभ्यां डेरौ ।

सख्यौ, सख्योः, सखिषु, हे सखे, हे सखायौ, हे
सखाय ! तदन्तत्वेऽपि—‘बहुसख्या, बहुसख्ये,
बहुसख्युः, बहुसख्यौ’ इत्याहुः । पञ्चम्यां
‘सुसखेरागच्छति’ इति भाष्यादौ । एतद्दृष्ट्वेव
“सख्युः समासे ‘घि’ संज्ञोऽस्ति” इति प्रक्रियायाम्
(पा ७।३।११८) । ‘समास इत्युपलक्षणम्’ इति कृष्ण-
पण्डितः, तेन प्रकृतेः पूर्वत्र बहुप्रत्ययेऽपि ‘बहुसखेः’
इत्यादि । ‘पति’ शब्दस्य प्रथमा-द्वितीययोर्हरिशब्दवत्
तृतीयादौ सखि-शब्दवत्, समासान्तस्य तु
हरिशब्दवदेव—यदुपतिना, यदुपतये इत्यादि ।ईगमान्तो ‘दैत्यप्रमी’ शब्दः—दैत्यान्, प्रमीनाति
हिनस्तीति क्विवन्तो विष्णुवाची । दैत्यप्रमीः,
दैत्यप्रम्यौ, दैत्यप्रम्यः । धातुत्वादत्र सर्वत्र सर्वेश्वरे
यराम एव वक्ष्यते (वि० प्र० ५०) । तस्यैवोदाहरणमिदं
‘वातप्रमी’ भेदज्ञापनार्थमत्र लिखितम् । एवमन्यत्रापि
ज्ञेयम् । दैत्यप्रम्यम्, दैत्यप्रम्यौ, दैत्यप्रम्यः,
दैत्यप्रम्या, दैत्यप्रमीभ्याम्, दैत्यप्रमीभिः, दैत्यप्रम्ये,
दैत्यप्रमीभ्याम्, दैत्यप्रमीभ्यः, दैत्यप्रम्यः दैत्यप्रमीभ्याम्
दैत्यप्रमीभ्यः, दैत्यप्रम्यः, दैत्यप्रम्योः, दैत्यप्रम्याम्,दैत्यप्रम्यि, दैत्यप्रम्योः, दैत्यप्रमीषु । सम्बोधने
पूर्ववत् । एवं ‘वातप्रमी’ शब्द ई प्रत्ययान्तत्वात्
अम्-शस्-डिषु विशेष इति केचित् । वातप्रमीम् ;
‘यावत्सम्भवस्तावद्विधिः’ इति न्यायेन दशावतारस्य
(वि० प्र० १०) इति त्रिविक्रमे कृते ‘तस्मात् सो नः’
—वातप्रमीन् । डौ वातप्रमी । ‘वातप्रमी हूह-
प्रभृतेर्धातुत्वं वा’ इत्यन्ये—वातप्रम्यम्, वातप्रमीम्,
हूहम्, हूहम् ।उरामान्तो ‘विष्णुशब्दः’ ‘हरि’ सूत्रेरेव साधनम्,
विष्णुः, विष्णू, विष्णवः, विष्णुम्, विष्णू, विष्णून्,
विष्णुना, विष्णुभ्याम्, विष्णुभिः, विष्णवे, विष्णुभ्याम्
विष्णुभ्यः, विष्णोः, विष्णुभ्याम्, विष्णुभ्यः, विष्णोः
विष्णवोः, विष्णूनाम्, विष्णौ, विष्णवोः, विष्णुषु,
हे विष्णो !“चालनी तितउः पुमान्” इत्यमरः (२।६।२६)
प्रकृतौ सन्धि विनैव सिद्धोऽयमुणादाविति
प्रकृत्यङ्गयोर्न सन्धिः, तितउः, तितऊ, तितअवः
इत्यादि ॥४८॥

कृष्णश्रीः—

४९ । धातोरीदूतोरियुवौ सर्वेश्वरे बहुलम्
ईरामस्य इय्, ऊरामस्य उव् । ‘प्रत्ययवर्णेन
तदादिर्गृह्यते’, ततः सर्वेश्वरादौ विष्णुभक्तावित्यर्थः
एवमन्यत्रापि । एतद्विधसूत्रस्य नामप्रकरणपाठात्
लुप्तकृतप्रत्ययस्य धातुत्वेऽपि नामत्वम्, ततः प्रत्ययाश्च
—कृष्णश्रियौ, कृष्णश्रियः, परत्वादमुशसोरपि—
कृष्णश्रियम् इत्यादि ।भावे क्विवि—भूः, भुवौ, भुवः । बाहुल्यात् न
सर्वत्र, यथोक्तम्—

“क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः

क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य

चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥”*

(अभियुक्तोक्तिः)

तेन—॥४९॥

५० । सहजानेकसर्वेश्वरस्य किववन्तस्य केवलधात्वक्षर-सत्सङ्गास्पृष्टयोरीदूतोर्यवौ ।

तत्र कृत्समासे—विश्वनीः, विश्वन्यो, विश्वन्यः इत्यादि, षष्ठी-बहुत्वे—विश्वन्याम् ॥५०॥

५१ । नी-राधाभ्यां डेराम् ।

विश्वन्यां, विश्वन्योः, विश्वनीषु । एवं प्रकृष्टं ध्यायतीति किवपि निपातात्—प्रधीः, प्रध्यौ । केवलकिववन्ते मालीयति इति—मालीः, माल्यो, डी—माल्यि ।

‘सहज’—इति किम् ? पश्चादयोगे तु न स्यात् ; विश्वस्यनीः—विश्वनीः, विश्वनियो, विश्वनियः ; आमि डौ च विश्वनियाम् । ‘अनेक’—इति किम् ? नीः, नियो, नियः । ‘धात्वक्षरसत्सङ्गास्पृष्टयो’—इति किम् ? कृष्णप्रीः, कृष्णप्रियो, कृष्णपटप्रूः, कृष्णपटप्रुवौ । ‘केवल’ इति किम् ? इह तु स्यादेव—उन्नीः, उन्न्यौ, उन्नयः ॥५१॥

५२ । सुधी-भुवोरियुवावेव ।

सुष्ठु ध्यायतीति किवपि निपातनात्—सुधीः सुधियो, सुधियः । कृष्णभूः, कृष्णभुवौ, कृष्णभुवः ॥५२॥

५३ । वर्षा-पुन-हृन्-कर-कार-काराभ्यो भुवो व एव ।

‘कर एव कारः, सोऽपि गृह्यते’ इति विस्तरादुभयोरुपादानम् । वर्षाभूः, वर्षाभ्वौ, वर्षाभवः । हृन्भूः, हृन्भ्वौ, एवं ‘खलपू’-प्रभृतयः ।

कृष्णं सुखीयति—कृष्णसुखीः, कृष्णसुख्यौ, कृष्णसुख्यः । अनन्तीयति—अनन्तीः, अनन्त्यौ, अनन्त्यः । ‘ख्यत्याभ्याम्’ वि० प्र० ४७) इति त्रिविक्रमग्रहणात् डसिङ्सोरुस्—कृष्णसुख्युः, अनन्त्युः । नरामादेशस्य तरामस्थानिवत्त्वात्—

लून्युः । ‘कृष्णसुख्युः’ इत्याद्येके ॥५३॥

अथ ऋरामान्ताः, तत्र ‘पितृ’ शब्दः । ‘ऋराम-सखिभ्याम्’ (वि० प्र० ४२) इत्यादि-पिता ।

५४ । ऋरामस्य गोविन्दः पाण्डवेषु डौ च पितरौ, पितरः, पितरम्, पितरौ, पितृन्, पित्रा, पितृभ्याम्, पितृभिः, पित्रे, पितृभ्याम्, पितृभ्यः ॥५४॥

५५ । ऋरामतो डसि-डसोरस्य उच् । पितुः, पितृभ्याम्, पितृभ्यः, पितुः, पित्रोः, पितृणाम्, पितरि, पित्रोः, पितृषु ॥५५॥

५६ । बुद्धे गोविन्दः ।

५७ । राधा-विष्णुजनाभ्यामीपश्च त्रिविक्रमात् सोर्हरः ।

हे पितः ! एवं ‘जामातृ’ प्रभृतयः । ‘तृ’ शब्दः—ना, नरौ, नरः, नरम्, नरौ, तृन्, त्रा, तृभ्याम्, तृभिः ‘तृशब्दस्य तु वा’ (वि० प्र० २२)—तृणाम्, तृणाम् ॥५६-५७॥

‘कर्तृ’शब्दस्य भेदः—कर्ता,—

५८ । *स्वसृ-तृल्-तृन्-प्रत्ययान्तानां वृष्णीन्द्रः सुवर्जं पाण्डवेषु ।

कर्तारौ, कर्तारः, कर्तारम्, कर्तारौ, यदुपु पितृवत्, हे कर्तः ! लेष्ट—लेष्टा, लेष्टारौ, लेष्टारः, लेष्टारम्, लेष्टारौ । हरिमित्रादिरेवायं, हरिवेण्वादिस्त्वपपाठः ।

लेष्टृ-त्वष्टृ-तृशब्दान्तास्तृल्-तृन्ता बुधर्मताः ।

पितृ-मातृ-भ्रातृ-यातृ-जामातृ-दुहितृ विना ॥५८*॥

५९ । क्रोष्टु-शब्दस्य पाण्डवेषु तृल्-प्रत्ययान्तस्यैव रूपं, बुद्धं विना, टादिसर्वेश्वरे तु विकल्पः । क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ,

* “स्वसा नप्ता च नेष्टा च कर्ता तथैव च । होता पोता प्रशास्ता च हाष्टौ स्वत्तादयः स्मृताः ॥” (सारस्वत-व्याकरणम्)

* “पिता माता नानादा ना सव्येष्टु भ्रातृ यातर । जामाता दुहिता देवा न तृन्ता इमे दश ॥” (मुग्धबोध-व्याकरणम्)

२।६०-६६)

विष्णुप्रद-प्रकरणे सर्वेश्वरान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

२१

क्रोष्टून्, क्रोष्टू, क्रोष्टूना, क्रोष्टूभ्याम्, क्रोष्टूभिः,
क्रोष्टू, क्रोष्टूवे इत्यादि । कृतेऽप्यकृते यः स्यात्, स
'नित्यः' ; नित्यस्य बलवत्त्वान् पूर्वन्त्वामि नुड्व
(वि० प्र० २०) — क्रोष्टूनाम्, 'क्रोष्टूणाम्' इत्येके ;
हे क्रोष्टो ! लक्ष्म्यान्तु—क्रोष्ट्री ॥५६॥

ऐरामान्तः? 'कृष्णरै' शब्द—

६० । राय आ सभोः ।

कृष्णराः, कृष्णरायौ, कृष्णराय, कृष्णरायम्
इत्यादि । एवं 'रै' शब्दश्च । नेह—तद्धिते 'रैत्वम्'
क्यनि—रैयनि, पाणिनीयेऽपि (७।२।८५) 'रायो
हलि' इत्यत्र विष्णुभक्त्यनुवृत्तेः ॥६०॥

ओरामान्तो 'गो' शब्दो बलीवर्दादिषु
पुरुषोत्तमलिङ्गः —

इति सर्वेश्वरान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

अथ सर्वेश्वरान्ताः लक्ष्मीलिङ्गाः

६३ । अत्रावन्तलक्ष्मी राधा-संज्ञा ।

'श्रद्धा' संज्ञा च । तत्र 'राधा' शब्दः,
'राधाविष्णुजनाभ्याम्' (वि० प्र० ५७) इति—राधा ॥६३॥

६४ । राधा ब्रह्मभ्यामौ ई ।

'अद्वयमिद्वये ए' (स० प्र० ४८) राधे, राधाः ॥६४॥

६५ । राधाया ए टौसोर्बुद्धे च ।

ए अय् (स० प्र० ६३)—राधया, राधाभ्याम्,
राधाभिः ॥६५॥

६१ । ओ औ पाण्डवेषु ।

गोः, गावौ, गावः ॥६१॥

६२ । ओ आ अमृशसोर्न च सो नः ।

अन्यथा 'वातप्रमीन्' इतिवत् 'गा' इत्यत्र सो न
स्यात् २ । गाम्, गावौ, गाः, गवा, गोभ्याम्, गोभिः,
गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः, 'ए-ओभ्यां डसि डसां'
(वि० प्र० ३६) इत्यादिना अरामहरः—गोः, गोभ्याम्
गोभ्यः, गोः, गवोः, गवाम् इत्यादि । 'सर्वविधिभ्यो
हरो, हरात् सर्वेश्वरादेशो बलवान्', 'अन्तरङ्ग'
इत्यादि च विधानसामर्थ्यात् न सोहरः+हे गोः !

ओरामान्तो 'ग्लौ' शब्दः—ग्लौः, ग्लावौ, ग्लावः
इत्यादि ॥६२॥

६६ । राधातो याप् वृष्णिषु ।

ए द्वये ऐ (स० प्र० ५५)—राधायै, राधाभ्याम्,
राधाभ्यः, राधायाः, राधाभ्याम्, राधाभ्यः, राधायाः
राधयोः, राधानाम्, 'डेराम्' (वि० प्र० ५१)
लाक्षणिक-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्
इति न नुट्—राधायाम्, राधयोः, राधासु ।
सम्बोधने—'प्रकृत्याश्रितं प्रकृतावपि पूर्वपूर्वमन्तरङ्गं
प्रकृतेर्वहिराश्रितं वहिरङ्गम्, स्वल्पाश्रितमन्तरङ्गं,
बह्वाश्रितं वहिरङ्गम्, अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गो
विधिर्बलवान्' * इति न्यायेन प्रथममेत्वे कृते

१ । 'ऐरामान्तः' इत्यस्मात् परं 'वाच्यलिङ्गः' इत्यधिकः पाठः (क) २ । 'इत्यत्र सो नो न स्यात्' (क) ।

* वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली । प्रत्ययाश्रितकार्यन्तु वहिरङ्गमुदाहृतम् ॥

प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् । प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतन्तथा ॥

‘ए ओ वामनेभ्यो बुद्धस्यादर्शनम्’ (वि० प्र० २५)
इति हे राघे !

एवं ‘रमा’ ‘रामा’ ‘श्रद्धा’ ‘माला’ आदयः ;
अम्बादयश्च । ‘लक्ष्मी’ (वि० प्र० ६३) ग्रहणान्नेह
‘राधा’ संज्ञा, समासे वामनो वक्ष्यन्ते (ममा० प्र०
५६) — प्रियराधाय कृष्णाय ॥६६॥

६७ । अम्बादीनां गोप्याश्च वामनो बुद्धे ।*
हे अम्ब ! हे अवक ! हे अत्त ! हे अल्ल ! हे
अप्प ! हे अब्ब ! एत एवाम्बादयः । नेह—हे
अम्बाडे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके इत्यादि ॥६७॥

अथ जरा—

६८ । जराया जरस् वा सर्व्वेश्वरे ।

जरा, जरसौ जरे, ‘जरसी’ इति केचित्, जरसः
जरा, जरसम् जराम् इत्यादि । एवमरामान्त
‘निर्जर’ शब्दस्यापि जरेति भागस्य विकल्पेनादेशो
ज्ञेयः ; ‘वर्णेन विधौ तदन्तस्य कार्य्यं स्यान्नाम्ना तु
क्वचित्’ इति, ‘निर्दिश्यमानानामादेशिनामादेशाः’
इति, ‘एकदेशविकृतमन्यवत्’ इति च न्यायेभ्यः—
निर्जरसौ निर्जरौ, निर्जरसः निर्जराः इत्यादि ;
निर्जरेण निर्जरसा, ‘निर्जरसिन’ इत्येके ; निर्जरैः
निर्जरसं, निर्जरात् निर्जरसः, ‘निर्जरसात्’ इति
केचित् ।

‘विश्वपा’ पुरुषोत्तम—‘विश्वपा’ शब्दवत् ॥६८॥

६९ । अत्र निशानासिकयोर्निश्-नसावादेशौ
यदुषु वा वाच्यौ, प्रयोगाश्च पक्षे
विष्णुजनान्तवज्ज्ञेयाः । *

यथा निशः निशाः, निज्भ्याम् इत्यादि ।

इरामान्त ‘भक्ति’ शब्दः । तस्य पाण्डवेषु ‘हरि’
शब्दवत्, शसि—भक्तीः, ‘पुंसि’ (वि० प्र० १०)
इति विशेषणान्नरामो न स्यात् । ‘न तु लक्ष्म्याम्’
(वि० प्र० ३५) इति न नादेशः—भक्त्या, भक्तिभ्याम्
भक्तिभिः ॥६९॥

७० । हरित आप् वा वृष्णिषु लक्ष्म्यां
नित्यं गोप्याः ।

वृष्णिनिमित्तापो न याप्—भक्त्यर्चं भक्तये,
भक्तिभ्याम्, भक्तिभ्यः, भक्त्याः भक्तेः, भक्तिभ्याम्
भक्तिभ्यः, भक्त्याः भक्तेः, भक्त्योः, भक्तीनाम् ।
आवन्तत्वेऽपि ‘नीराधाभ्यां डेगम्’ (वि० प्र० ५१)—
भक्त्याम् भक्तौ, भक्त्योः, भक्तिषु, हे भक्ते ! एवं
‘बुद्धि मति भूति कृति धृति रुचि’ प्रभृतयः ।

अथ ‘धेनु’ शब्दः—धेनुः, धेनू, धेनवः, धेनुम्,
धेनू, धेनूः इत्यादि । वृष्णिषु—धेन्वै धेनवे, धेन्वाः
धेनोः, धेन्वाम् धेनौ । अश्व्यादीनां लक्ष्मीत्व पक्षेऽपि
एवमेव ज्ञेयम् । अत्र हरेः स्वभावलक्ष्मीत्वे सत्येवेति
वाच्यम्, तेन नेह—प्रियहरये, प्रियविष्णवे श्रियैः ।
एवं ‘प्रियत्रिः’, ‘मतिवदयम्’ इति तु तस्यां भ्रमः ।
शसि—प्रियहरीः । नादेशस्तु (वि० प्र० ३५) न—
प्रियहर्ष्या । ‘पटु प्रभृतीनान्तु विकल्पः’ इति केचित्—
पटवे पट्वै ॥७०॥

‘त्रि’ शब्दस्य लक्ष्म्याम्—

७१ । लक्ष्मीस्थयोस्त्रि-चतुरोस्तिस्त्रि-चतसृ
विष्णुभक्तौ ।

७२ । तिसृ-चतस्रो रः सर्व्वेश्वरे ।

गोविन्द-ल्लिविक्रमोरामाणामपवादः । षट्त्वे केवल-
सरामो विरिञ्चिर्गृहीतः । तिस्रः, तिस्रः, तिसृभिः,
तिसृभ्यः, तिसृभ्यः ; आमि तु ‘न तिसृचतस्रोः’ (वि०
प्र० २२) इति ज्ञापकात् नुडेव—तिसृणाम्, तिसृषु
॥७१-७२॥

इरामान्तो ‘गोपी’-शब्दः ; ईविति
लक्ष्मीविहितप्रत्ययः—

७३ । ई-ऊ-लक्ष्मीर्गोपीसंज्ञा ।

‘नदी’ संज्ञा च । गोपी, गोप्यौ, गोप्यः, गोपीसु,
गोप्यौ, गोपीः, गोप्या, गोपीभ्याम्, गोपीभिः, गोप्यै

२।७४-७५)

विष्णुपद-प्रकरणे सर्वेश्वरान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः

गोपीभ्याम्, गोपीभ्यः, गोप्याः गोपीभ्याम्, गोपीभ्यः
गोप्याः, गोप्योः, गोपीनाम्, गोप्याम्, गोप्योः,
गोपीषु, हे गोपि ! अत्र वामन-विधान-सामर्थ्यात्
गोविन्दः । एवं 'नदी मही' प्रभृतयः ; सखी च—
सखी, सख्यौ । 'अत्र नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणम्' इति परिभाषा नेष्यते ; डौ—सख्याम् ।
एवं 'सुपथी' इत्यत्र नात्वम् । 'त्रिविक्रमात्' (वि०
प्र० ५७) इति विशेषणान्नोह सोर्हरः—अतिगोपिः ।
पुंसि वृष्णिषु अतिगोपये इत्यादि ; लक्ष्म्याम्—
अतिगोप्यै अतिगोपये इत्यादि ।

अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-ह्री-धो-श्रीणामुणादिनाः ।

शब्दानान्तु भवत्येषां सुलोपो न कदाचन ॥*

लक्ष्मीः, लक्ष्म्यौ, लक्ष्म्यः इत्यादि गोपीवत् ।
तन्त्री वीणायामिति तु तन्त्रयतेरणन्तत्वादीपि सिद्धा
गौरादित्वात् 'स्त्री' शब्द ईवन्तः, ततः सोर्हरः—स्त्री
॥७३॥

७४ । स्त्री-भ्रुवोरियुवौ सर्वेश्वरे, स्त्रिया
अम्-शसोर्वर्वा ।

स्त्रियौ, स्त्रियः, स्त्रियम् स्त्रीम्, स्त्रियौ, स्त्रियः
स्त्रीः, स्त्रिया, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभिः, 'नित्यं गोप्याः'
(वि० प्र० ७०)—स्त्रियै, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः
स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः, स्त्रियोः, 'विरिञ्चितो
विष्णुर्बलवान्'—स्त्रीणाम्, स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु
हे स्त्री ! गौणत्वे पुंसि तु 'अतिस्त्रिः' । 'नाम्ना तु
क्वचित्' इति तदन्तविधिः स्यात् ; तत्र 'क्वचित्'
(वि० प्र० ६७) ग्रहणात् गोविन्दं नानुडौ च वज्रं
स्त्रिया इयादेश इति विस्तरः ; मतान्तरन्तु न
भाष्यादिमतमिति च ; अतिस्त्रियौ, अतिस्त्रियः,
अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम्, अतिस्त्रियौ, अतिस्त्रियः
अतिस्त्रीन्, अतिस्त्रिणा, अतिस्त्रिये, अतिस्त्रेः
अतिस्त्रियोः, अतिस्त्रीणाम्, अतिस्त्री ।

लक्ष्म्यां शस्-टा परत्वे—अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीः,
अतिस्त्रिया । वृष्णिषु पक्षे—अतिस्त्रियै अतिस्त्रिये,
अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रियाम् ॥७४॥

'श्री' शब्दः—श्रीः, 'धातोरीदूतो' (वि० प्र० ४६)
इति श्रियौ, श्रियः इत्यादि ।

७५ । नेयुवस्थानं गोपी, स्त्रियं विना,
वृष्णिष्वामि च वा ।

श्रियै श्रिये, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः, श्रियाः श्रियः
श्रियाः श्रियः, श्रियोः, श्रीणाम् श्रियाम्, श्रियाम्
श्रियि, श्रियोः, श्रीषु, हे श्रीः ! एवं 'धी' प्रभृतयः ;
'भ्रू' प्रभृतयश्च—भ्रूः, भ्रुवौ, भ्रुवः । एवं सुभ्रूः,
'बुद्ध वामनः' इति केचित्—(भट्टिः ६।११)
“आः कष्टं वत ही चित्रं हं मातर्देवतानि धिक् ।
हा पितः ! क्वासि हे 'सुभ्रू' ! बह्वेवं विललाप सः ॥
इति

पश्चात् 'प्र'शब्दयोगे प्रकृष्टा धीः—प्रधीः प्रधियौ,
प्रधियः डे—प्रधियै प्रधिये । अत्र 'या' देशस्तस्यां
भ्रमः' तन्मते एव गतिकारकपूर्वत्वाभावात् ।
प्रादीनां क्रियायोगे एव हि 'गति' संज्ञा इति ।
'केवलाव्ययपूर्वत्वेऽपि' इति त्वपाणिनीयम् ।
'पुनर्भू' शब्दस्य पुनर्व्युद्धावाचकस्य नित्यस्त्रीत्वे—हे
पुनर्भू ! क्वचिद्विन्नपदत्वेऽपि णत्वं वाच्यम्—
पुनर्भूणाम् । 'बधू' प्रभृतीनां 'लक्ष्मी' शब्दवत्—बधूः
बध्वौ, बध्वः ; हे बधु ! किञ्च अनियुवां पश्चात्
पुंस्त्वेऽपि 'गोपी' संज्ञामाहुः ; ततो 'बहुप्रेयसी' शब्दः
शसं विना पुंस्यपि 'गोपी' शब्दवत् । एवम्
'अतिलक्ष्मीः' लक्ष्मी शब्दवत् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धम्' इति भाष्यम् । 'ईप्रत्ययान्त वातप्रमीवत्'
इति तु प्रक्रियाकारः । 'बहुप्रेयसीः' इति गौणत्वात्
सोर्हरः, वृष्णिषु 'गोपी' संज्ञत्वञ्च न इति विस्तरः ।
इदमपाणिनीयम् ।

१ । श्रीणामुणादितः (क ग घ) ।

* “अवी-लक्ष्मी-तरी-तन्त्री-धो-ह्री-श्रीणामुदाहृतः । सप्तानामेव शब्दानां सेलोपो न कदाचन ॥” (सारस्वत-व्याकरणम्)

तथा गोपीमिच्छतीति वयन्नन्तात् विवपि — गोपी कृष्णः । सौ 'गोपी'वत्, शस्पर्यन्तं 'धातु'वत् ; पुनर्गोपीवत् । वामनत्वे तु 'गोपी'संज्ञत्वं नेच्छन्ति । सखीमतिक्रान्तस्य 'अतिसखेः' इति भाष्यम् । 'अनियुवाम्' (वि० प्र० ७५) इति किम् ? अतिश्रिये गोपीमङ्गाय । कश्चित्त्वत् 'आप्' इच्छति । ई-ऊ रामयोरस्वाभाविकलक्ष्मीत्वे 'गोपी'संज्ञत्वं न —

विश्वन्ये श्रिये । 'मातृ'शब्दः पितृशब्दवत् माता मातरो मातरः, शसि तु मातृः । 'स्वसृ'शब्दः* कर्तृशब्दवत् — स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः, शसि तु स्वसृः । 'रेशब्दः स्त्रियामपीत्येके' इति क्षीरस्वामी, तेन पूर्ववत् । 'गो' शब्दः पूर्ववत् ; 'द्यौ' शब्दः 'गो'वत् 'नो'शब्दः, ग्लौ'वत् ॥७५॥

इति सर्वेश्वरान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः ।

अथ सर्वेश्वरान्ता ब्रह्मलिङ्गाः

तत्र अरामान्तो 'गोकुल' शब्दः—

७६ । ब्रह्मकृष्णात् सोरम् ।

'दशावतारादमृशसोररामहरः' (वि० प्र० ६)— गोकुलम् ; 'राधाब्रह्मभ्यामौ ई' (वि० प्र० ६४)— गोकुले ॥७६॥

७७ । ब्रह्मतो जस् शसोः शिः ।

श् इत् । एकवर्णत्वादन्ते प्राप्ते 'शित् सर्वस्य' इति शिदादेशः सर्वस्य भवति ॥७७॥

७८ । सर्वेश्वर-वैष्णवान्तयोर्नुम् शौ ।
उमावितौ ॥७८॥

७९ । अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मितः स्थानम्

८० । अन्त्यात् पूर्ववर्णं उद्धवः-संज्ञ ।

'उपधा' इति प्राञ्चः १ ॥८०॥

८१ । अब्रह्मपाण्डवाः शिश्र कृष्णस्थान-संज्ञाः

'घुट्'संज्ञा इत्येके, 'सर्वनाम' संज्ञा इत्यन्ये ॥८१॥

८२ । नान्त-धातुवर्जितसान्तसत्सङ्ग-
महदपामुद्धवस्य त्रिविक्रमः कृष्णस्थाने, बुद्धं
विना ।

नान्तस्य धातुवर्जितसान्तसत्सङ्गस्य महतः अपश्चेति विच्छेदः । गोकुलानि, एवं द्वितीयाम् ; तृतीयादौ पुरुषोत्तमवत् । बुद्धस्थानीयत्वादमपि 'बुद्ध'संज्ञः—हे गोकुल ! एवं 'कुल फल मूल' आदयः ॥८२॥

८३ । हृदयस्य हृद् यदुषु वा ।

'शीर्षस्य शीर्षन् वा' इत्येके ; प्रयोगाश्च पक्षे विष्णुजनान्तवज्ज्ञेयाः ; यथा—हृन्दि हृदयानि, हृदा हृदयेन । उभयत्रापि शीर्षाणि । 'जराया जरस् वा सर्वेश्वरे (वि० प्र० ७८)—निर्जरम् निर्जरसम् ; निर्जरे निर्जरसी । नुमः पूर्वं जरसादेशं मन्यन्ते ॥८३॥

८४ । अविष्णुपदान्तस्य नस्य मस्य च

विष्णुचक्रं वैष्णवे ।

निर्जराणि निर्जरांसि, पुनस्तद्वत् । बुद्धे-हे निर्जर !

* स्वसा तिलश्रतलश्र ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ।

१ । 'उपा इत्येके' इत्यधिक पाठः (क) ।

‘हे निर्जरसम्’ इत्यपि केचित् ॥८४॥

इरामान्तो ‘दधि’ शब्दः—

८५ । ब्रह्मतः स्वमोर्महाहरः ।

दधि । कथं ‘गोकुलम्’ ? तत्त्वाकरणात् ॥८५॥

८६ । ब्रह्मेशान्तान्नुक् सर्वेश्वरे, न त्वामि ।
उकावितौ । दधिनी, दधीनि, पुनस्तद्वत् ॥८६॥

८७ । दधि-अस्थि-शक्थि-अक्षि-
शब्दानामिरामस्य अन् टादि-सर्वेश्वरे ।

८८ । अकृष्णस्थान-सर्वेश्वरो भगवत्-संज्ञः
तद्धिते यश्च ।

अत्र पाणिनीयानां (१।४।१८) प्रकृते ‘भे’ संज्ञा ॥८८॥

८९ । व-म-सत्सङ्गहीनस्यानोऽरामहरो
भगवति, न तु ये, ईड्योस्तु वा ।

दध्ना, दधिभ्याम्, दधिभिः ; दध्ने, दधिभ्याम्,
दधिभ्यः इत्यादि । डौ—दध्नि, दधनि ॥८९॥

९० । ब्रह्मणो गोविन्दो वा बुद्धे ।

हे दधे ! हे दधि ! एवम् ‘अस्थि, शक्थि, अक्षि’
अतिक्रान्त दधि येन यया वा—अतिदध्ना गोपालेन
गोपाल्या वा । स्वभावतो ब्रह्मैव ‘दधि’ शब्दो गृह्यते
ततो दधातीति दधिः, तेन—दधिना । ‘इरामस्य’
इति (वि० प्र० ८७ किम् ? पद्याक्षेण ।

वारि, वारिणी, वारीणि, वारि, वारिणी, वारीणि
वारिणा, वारिभ्याम्, वारिभिः, वारिणे इत्यादि ।
वारीणाम् । मधु, मधुनी, मधूनि ॥९०॥

९१ । ब्रह्मान्त-त्रिविक्रमस्य वामनः ।

विश्वनि, विश्वनिनी, विश्वनीनि । ‘गोकुलाभ्याम्’
इत्यादौ तु न वामनः, त्रिविक्रमविधेरुभयाश्रितत्वेन
वहिरङ्गत्वात्, ‘क्वचिदन्तरङ्गकार्ये क्रियमाणे
तदनिमित्तं वहिरङ्गमसिद्धं स्यात्’ इति
वक्ष्यमाणन्यायेन, तत्त्वाकरणेन वा ॥९१॥

९२ । समानार्थतया पुरुषोत्तमतार्हमीशान्तं
ब्रह्मपुरुषोत्तमवद्वा टादि-सर्वेश्वरे ।

विश्वन्या, विश्वनिना, आमि—विश्वन्याम्,
विश्वनीनाम् । अत्र पुरुषोत्तमे ब्रह्मणि च विश्वप्रेरकत्वं
समानम् । असमानार्थे तु पुंसि वृक्षे यथा—‘पीलवे’
ब्रह्मणि फले च तथा न, किन्तु केवलं ‘पीलुने’ ।

पूर्वत्र तद्वृक्षत्वम्, उत्तरत्र तज्जातत्वमित्यर्थभेदः*
॥९२॥

‘कृष्णरै’ शब्दस्य वामन इराम एव, यतः—

९३ । ए-ऐ-स्थाने इरामः, ओ-औ स्थाने
उरामो वामनः स्यात् ।

कृष्णरि, कृष्णरिणी कृष्णरीणि, कृष्णराया
कृष्णरिणा, ‘एकदेशविकृतमन्यवत्’—कृष्णराभ्याम्
कृष्णरायाम् ; ‘स भो’ (वि० प्र० ६०) रन्यन्न नात्वम्
+ कृष्णरीणाम् । ‘टामोः—कृष्णराणा, कृष्णराणाम्’
इत्येव जुमरमतम् । ‘आमि तु कृष्णराणाम्’
इत्येवोज्ज्वलदत्तमतम् । येषां

विष्णुजनादिविष्णुभक्तिमात्रेऽप्यात्वम् तेषामपि
सन्निपातलक्षणत्वेन नात्वम् इति प्रक्रियाकारेण तन्न
गृहीतम् । सन्निपातलक्षणं वक्ष्यते (आ० प्र० १८८) ।
‘सुद्यो’ शब्दस्य—सुद्यु, सुद्युनी, सुद्यूनि, टादौ—
सुद्यवा सुद्युना, हे सुद्यो ! हे सुद्यु !

‘कर्तृ’—पृथग्विधानेन ब्रह्मकार्यस्य बलवत्त्वान्न
वृष्णीन्द्रः—कर्तृणी, कर्तृणि, टादौ—कर्त्रा कर्तृणा
हे कर्तः ! हे कर्तृ ! एवं प्रियक्रोष्टुनी, प्रियक्रोष्टूनि
अत्रापि ‘तृभावः’ इति तस्यां भ्रमः । ‘तृभावात् पूर्वं
विप्रतिषेधेन नुम् नुटो भवतः इति काशिका ;
‘परत्वान्नुमा क्रोष्टृभावो बाध्यते’ इति पदचन्द्रिका
‘आगमविधिर्बलवान्’ इति कातन्त्रो विस्तरश्च ।

प्रियास्तिस्रो यस्मिन् गोकुले तत् ‘प्रियत्रि’ ।
महाहरत्वेऽपि तिसृभावः काशिकादौ दृश्यते—
प्रियतिसृ । यद्येव तर्हि विष्णुभक्तावित्यस्य
प्रत्युदाहरणन्तु त्रित्वमिति तद्धितादावेव ज्ञेयम् ।

* “पीलुवृक्षः फले पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥” (सारस्वत-व्याकरणम्)

प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि, प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा,
ङसिङसोः—प्रियतिस्रः, र-विधानस्य नित्यत्वात् ।
एवं प्रियचतसृ । विस्तरकारस्तु विकल्पयति ; तेन
प्रियत्रि, प्रियचतुः इत्यपि । 'सानु' आदि शब्दानां

स्वत एव द्विलिङ्गता—सानुने, सानवे, 'स्तुः प्रस्थः
सानुरस्त्रियौ' इत्यमरः (२।३।५) । 'मधु' शब्दानन्तरम्
'एवम् अम्बुसान्वादयः' इति प्रक्रिया (पा ७।१।७५)
तु चिन्त्या ॥६३॥

इति सर्वेश्वरान्ता ब्रह्मलिङ्गाः ।

अथ विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

तत्र चरामान्ताः केचन शब्दा वाच्यलिङ्गाः ।
तत्र 'प्रत्यच्' प्रतिपूर्वादेश्च धातोः विवप् प्रत्ययः ;
विवप्-लोपः, नलोपश्च, यत्वम्, ततः 'प्रत्यच्' शब्दात्
स्वादयः ।

६४ । अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाञ्च नुम् कृष्णस्थाने
'राधा विष्णुजनाभ्याम्' (वि० प्र० ५७) इति
सोर्हरः ॥६४॥

६५ । तवर्गस्य चवर्गश्चवर्गयोगे ।

६६ । सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्ते ।

६७ । चवर्गस्य कवर्गो विष्णुपदान्ते,
वैष्णवे त्वसवर्गे ।

प्रत्यङ् ॥६५-६७॥

६८ । विष्णुजनस्य द्वित्वं वा विरामे ।

'विरामः'—परवर्णादर्शनम् । प्रत्यङ्ङ ; सवर्गे
तु—प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः, प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । कथं
'तच्शौरेः' 'भगवाञ्चशूरः' ? तत्राकरणात् ॥६८॥

६९ । अचोऽरामहरो भगवति, पूर्वस्य
त्रिविक्रमश्च ।

'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन
यरामस्य इरामः, ततस्त्रिविक्रमः—प्रतीचः, प्रतीचा

॥६९॥

१०० । पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं
स्वादि-तद्धितयोरय-सर्वेश्वराद्योः ।

प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि । 'चवर्गस्य' (वि० प्र० ६७)
इत्यादौ 'वैष्णव' ग्रहणं केवलधात्वर्थम्, अन्येषामपि
सूत्राणां तत्पर्यन्तव्याप्तेर्ज्ञापकम् । एवं 'प्राच्' । तथा
'पित्रच्' इत्यस्य शसि—पितृचः । 'अनन्तस्यैव
त्रिविक्रमः' इति तु तस्यां भ्रमः, तदधिकारनिवृत्तेः
तिर्य्यच्—तिर्य्यङ् तिर्य्यञ्चौ तिर्य्यञ्चः, तिर्य्यञ्चम्,
तिर्य्यञ्चौ ॥१००॥

१०१ । तिर्य्यचस्तिरश्चिरुदच उदीचिर्भगवति

इराम इत् । तिरश्चः, तिरश्चा, तिर्य्यग्भ्याम्,
तिर्य्यग्भिः । एवम् उदच्—उदङ्, उदञ्चम्, उदञ्चौ
उदीचः, उदीचा, उदग्भ्याम् इत्यादि । कुञ्च्—कुङ्
कुञ्चौ, कुञ्चः, कुञ्चम्, कुञ्चौ, कुञ्चः, कुञ्चा, कुङ्भ्याम्
कुङ्भु । एवम् अञ्चु पूजार्थे ; प्रत्यञ्चः, प्राञ्चः ॥१०१॥

ओव्रसच् छेदने धातुर्दन्त-मध्यः,

ओ-उरामावितौ—

१०२ । सस्य शश्चवर्गयोगे ।

ततो व्रश्च् इति स्थिते—तस्य 'दैत्य' शब्दपूर्वस्य
विवप् प्रत्ययलोपे ररामस्य ऋरामः—दैत्यवृश्च्
सोर्हरः ॥१०२॥

१०३। छ-शो-राज्-यज्-भ्राज्-परिव्राज्-
सृज्-मृज्-भ्रसृज्-व्रश्चां च षो विष्णुपदान्ते
वैष्णवे च ।

अथ नैमित्तिकाभाये दन्त्यमध्य एव ॥१०३॥

१०४। स्कोः सत्सङ्गाद्योर्हरो विष्णुपदान्ते
वैष्णवे च ।

१०५। षस्य डो विष्णुपदान्ते हरिघोषे च

१०६। विष्णुदासस्य हरिकमलं वा विरामे
दैत्यवृट्, दैत्यवृड्, दैत्यवृश्चौ, दैत्यवृश्चः,
दैत्यवृड्भ्याम्, दैत्यवृट्सु । जलमुच्, सत्सङ्गान्तहरेणैव
सुलोपसिद्धौ 'राधाविष्णुजनाभ्याम्' (वि० प्र० ५७)
इत्यत्र 'विष्णुजन' ग्रहणबलात् नात्र 'स्कोः' (वि० प्र०
१०४) इति हरः—जलमुक् जलमुग्, जलमुचौ,
जलमुचः, जलमुग्भ्याम् ॥१०६॥

१०७। पाणिनीयप्रत्याहारवाचिनामच्-
शब्दादीनामुञ्-नञनुकरणस्य च न
कवर्गाद्वित्वम् ।

अच्, अचौ, अचः, अज्भ्याम्, 'सस्य श' (वि०
प्र० १०२)—अच् शु, छत्वे—अच्छु । उञ्, उञौ,
उञः । यदुराज्—यदुराट्, यदुराड्, यदुराजौ,
यदुराजः । भ्रसृज्वातोः क्वपि भृज्ज्—सत्सङ्गान्तस्य
हरो (वि० प्र० १०६) भृट् भृड्, भृजौ, भृज्जः ॥१०७॥

१०८। स्रज्-दिश्-दृश्-ऋत्विज्-उष्णिह्-
दधृष्-अनुदकपूर्वस्पृश्-तादृश् इत्यादीनां को
विष्णुपदान्ते ।

ऋतो यजति—ऋत्विक्, ऋत्विजौ ॥१०८॥

युजः पुंसि—

१०९। युजोऽसमस्तस्य नुम् कृष्णस्थाने,
न तु समाधौ ।

अत्र 'सुती'ति तस्यां भ्रमः । युङ्, युञ्जौ, युञ्जः

युग्भ्याम् । समस्तस्य समाध्यर्थस्य च न नुम्—
कृष्णयुक् कृष्णयुग्, कृष्णयुजौ, कृष्णयुजः,
कृष्णयुग्भ्याम् । युक् युग्, युजौ ॥१०९॥

ऊर्जं पुंसि—

११०। रात् सस्यैव सत्सङ्गान्तहरविधिः ।

नियमोऽयम्—'बहुत्र प्राप्तौ सङ्कोचनं* नियमः'
ऊर्क् ऊर्ग्, ऊर्जौ, ऊर्जः । विश्वसृज्—विश्वसृट्
विश्वसृड्, विश्वसृजौ, विश्वसृजः । 'षत्वं न इति'
विश्वसृक् । विश्वसृट्सु ।

कंसजित्, कंसजितौ, कंसजितः, कंसजिद्भ्याम्
कंसजित्सु ।

उरामानुबन्धो 'महतु' । तस्य पुंसि 'नान्तधातुवर्जित'
(वि० प्र० ८२) इति त्रिविक्रमः 'अचश्चतुर्भुज' (वि०
प्र० १४) इति नुम्, सोर्हरः, सत्सङ्गान्तस्य हरः,
अत्राकरणात्, 'क्वचिदन्तरङ्गे' इत्यादि
वक्ष्यमाणन्यायात्, 'ब्रह्मेशान्तान्नुक्' (वि० प्र० ८६)
इत्यत्र ज्ञापकेन सर्वेश्वरेण त्वागम-नराम हराभावस्य
नाम्नि निश्चयात् नस्य हरो न स्यात्—महान्,
महान्तौ, महान्तः, महान्तम्, महान्तौ, महतः, महता
महद्भ्याम्, हे महन्! ॥११०॥

'भगवतु'—

१११। अत्वसन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमो
बुद्धवर्जितसौ, धातुं विना ।

भगवान्, भगवन्तौ, भगवन्त, भगवन्तम्, भगवन्तौ
भगवतः, भगवता, भगवद्भ्याम् ॥१११॥

११२। भगवतु-अघवतु-भवतूनां भगोस्-
अघोस्-भोस् इति निपाता वा बुद्धे ।

'पूर्व परयोः सहैवादेशो निपातः' । हे भगोः!
हे भगवन् ! हे अघोः ! हे अघोवन् ! हे भोः ! हे
भवन् ! कथं 'भो वैष्णवाः' ? अव्ययत्वात् ।

'भगवत्' शब्दात् भगवानिवाचरति क्यङन्तात् क्वपि
'भगवत्' । तस्मात् स्वादौ प्रकृतवदेव रूपं स्यात्,

नामावस्थायां चतुर्भुजानुबन्धत्वात्, भगवान् ।
'ददत्' 'जक्षत्' इत्यादिशब्दानां तु कृदन्तप्रकरणे (१६
संख्यक सूत्रे) नुम् निषेधो वक्ष्यते—ददत्, ददतो
ददतः, ददद्भ्याम् । जक्षत्, जक्षतो, जक्षतः

जक्षद्भ्याम् । ऋरामानुबन्धो 'भवत्' तत् पुंसि—
भवन्, भवन्तो, भवन्तः, भवद्भ्याम्, हे भवन् ।
मुरं मथनानीति—मुरमत् मुरमद्, मुरमथौ ।

कृष्णं वेत्तीति कृष्णविद्, तत् पुंसि—कृष्णवित्
कृष्णविद्, कृष्णविदौ ।

सुपाच्छब्दस्य—सुपात् सुपाद्—

११३ । पाच्छब्दस्य वामनो भगवति ।

सुपदः । एवं 'पाद' शब्दस्य 'पद' आदेशोऽपि पदः
इत्यादि । आमि नुटं बाधित्वा विरिञ्चिरेव,
विरिञ्चितो विष्णुर्बलवान्, विष्णुतः सर्वविरिञ्चिः,
इति न्यायेन—पदाम् ।

'निशा-हृदय-मास-यूष-दोषां विष्णुजने तु
विरिञ्चिर्नास्ति, भाष्यचान्द्रादिष्वधृतत्वात्' इति
वर्द्धमानः । विरिञ्चिसद्भावे तु 'षस्य डः' इतिवत्
शस्य जो मन्तव्यः । 'छशो राज्' इत्यादिकञ्च
धातुपरमेव, ततो—निज्भ्याम्, निच्यु निच्छु ॥११३॥

कृष्ण-पूर्वस्य बुध्धातोः 'कृष्णं बुध्यति'
इति 'कृष्णबुध्' तत् पुंसि ।

११४ । जवज्जं १ हरिगदादेरेकसर्वेश्वरस्य
धातोर्हरिघोषान्तस्यादौ हरिघोषत्वं विष्णुपदान्ते,
सध्वोश्च ।

कृष्णभुत् कृष्णभुद्, कृष्णबुधो, कृष्णबुधः । एवं
तत्त्वभुदादयः । 'जवज्जं' इति किम् ? जम् जप्
जभो, जभः, इत्यादि 'एकसर्वेश्वरस्य' इति किम् ?
क्यन् किववन्तस्य धातोर्दामरुधः—दामरुत् ।

'धातु' पदेन धात्ववयवोऽपि गृह्यते ; तेन
गोविन्देन भातीति क-प्रत्ययान्तस्य गोविन्दभः, तस्य
णि किववन्तस्य गोविन्दम्—गोविन्धप्, गोविन्दभो,

गोविन्दभः । एवं पुण्ड्रम् पुण्ड्रप् । अत्र प्रक्रिया
कलाप काशिका भाषा वृत्तयो विचार्याः ; किन्तु
प्रक्रियायाम् 'अधोक्' 'गोविन्धप्' च प्रश्नपदं भवेत्,
कालापे 'दामारुत्' 'जप्' च । काशिकादौ न संशयः
॥११४॥

'राजन्', 'नान्त' (वि० प्र० ८२) इति
त्रिविक्रमः, सोर्हरः—

११५ । नामान्तस्य नस्य हरो विष्णुपदान्ते
बुद्धं विना ।

प्रथमतो नलोपाभावः, 'पथिन्-मथिन्' (वि० प्र०
११८) इत्यादौ वक्ष्यमाण नलोपवैयर्थ्यात्—राजा,
राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ 'व-म-
सत्सङ्गहीनस्य' (वि० प्र० ८६) इति अरामहर ;
'तवर्गस्य चवर्ग' (वि० प्र० ६५) ज्ञोः सत्सङ्गे ज्ञः
राज्ञः, राज्ञा । 'क्वचिदन्तरङ्गे कार्ये क्रियमाणे
तदनिमित्तं वहिरङ्गममिद्धं स्यात्' इति न्यायेन नस्य
हरामिद्धेः 'कृष्णस्य' त्रिविक्रमो गोपाले' (वि० प्र०
१३) इत्यादिकं न प्राप्नोतीत्यर्थः, किन्तु नवयोर्हरे
, कृष्ण' संज्ञा न वाच्या—राजभ्याम्, राजभिः, राज्ञे,
राजभ्याम्, राजभ्यः, राज्ञः, राजभ्याम्, राजभ्यः,
राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् 'ईड्योस्तु वा' (वि० प्र० ८६)
राज्ञि राजनि, राज्ञोः, राजसु, हे राजन् !

'यूष' शब्दस्य 'यदुषु वा' (वि० प्र० २८) इत्यादिना
यूषन्नादेशे—'आदेशः स्थानिवत् क्वचित् नाम धातु
प्रत्यय-विष्णुपदानामादेशस्य तज्जातिवद्भावः
सर्वत्रैव, वर्णानां तद्व्यक्तिवद्भावश्च' यत्र मस्यते,
तत्रैव इत्यर्थः—तेन नामत्वे सत्यनोऽरामहरः (वि०
प्र० ८६)—यूष्णः, यूष्णा । एवं 'यज्वन्, आत्मन्,
सुधर्मन्' इत्यादयः । किन्तु 'व म सत्सङ्गहीनस्य'
(वि० प्र० ८६) इति विशेषणादरामहरो नास्ति—
यज्वनः, यज्वना । एवं 'श्वन्, युवन्, मघवन्' ।
श्वा, श्वानी, श्वानः ॥११५॥

क्वचिद्विशेषः—

२।११६-१२४)

विष्णुपद-प्रकरणे विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

२६

११६ । श्वन्-युवन्-मघवन् इत्येषां वस्य उर्भगवति ।

ईव् वर्जित तद्धिते तु न, युवतीत्यादिवर्जम् 'वस्य' इति सारामनिर्द्देशः । शुनः, शुना, श्वभ्याम् श्वभिः । शसि—यूनः, यूना, युवभ्याम्, युवभिः । एवं मघोनः, मघोना । 'सौ च मघवन् मघवा वा' इति तु कालापाः (शब्दप्रकरणम्—१६५) ।

“वहति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः ।
हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ ॥”*

इति भट्टिः (१८।१६)

‘मघवतु’शब्दोऽप्यस्ति, ‘मघवद्वज्रलज्जानिदानं स एवमुक्त्वा मघवन्तम्’ इत्यादि प्रयोगदर्शनान् ; मघवान्, मघवन्तो, मघवन्तः, मघवद्भ्याम् ।

अथ दिवसवाची ‘प्रतिदिवन्’ शब्दः—प्रतिदिवा प्रतिदिवानो प्रतिदिवानः, प्रतिदिवानम्, प्रतिदिवानो ॥११६॥

११७ । धातो र-व-प्रागिदुतोस्त्रिविक्रमो रवतो विष्णुजने, न कुर-छुर-नामधातूनां, न च तद्धित-ये ।

नाम्नो जातो धातुः ‘नामधातुः’ (विभुः—आ० प्र० ५०६-५६३) इति वक्ष्यते । अत्र पाठाद्विष्णुजनो वर्णमात्रं गृह्यते, न केवलस्वादयः ।

कुरादिनिषेदान्नाम्नोऽन्यत्रापि ज्ञेयम् । ततः शसि—प्रतिदीवन्, प्रतिदीवना । अरामहरस्य निमित्तत्वं मत्वेवात्र त्रिविक्रमविधानं, ततो नासिद्धत्वम् । प्रतिदिवभ्याम्, तदेतत् प्रक्रियाकौमुद्यादौ (पा ८।२।२) अन्ये तु ‘प्रतिदिव्नो नस्य विष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते’ इति मन्यन्ते—प्रतिदिवाः, प्रतिदिवोभ्याम् ॥११७॥

अथ ‘पथिन्’— ११८ । पथिन्-मथिन्-ऋभुक्षिन्नित्येषां नस्य हरः सौ ।

११९ । पथ्यादीनामिरामस्यारामः कृष्णस्थाने, थात् पूर्व नुक् च ।

‘अविष्णुपदानस्य’ (वि० प्र० ८४) इति विष्णुचक्रस्य हरिवेणुः’ (स० प्र० ११४) इति अत्र नागरलिपावप्यविष्णुपदान्ते यद्विष्णुचक्रं, तत्रोचितम् पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, पन्थानौ ॥११८-११९॥

१२० । पथ्यादीनां संसारहरो भगवति ।

पथः, पथा । ‘एव’ कारेणैव सर्वत्र नियमात् ‘नामान्तस्य नस्य हरः’ वि० प्र० ११५) तेन पथिभ्याम् पथिभिः । एवं मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः, ऋभुक्षाः, ऋभुक्षानौ, ऋभुक्षानः ॥१२०॥

अथ ‘शार्ङ्गिन्’—

१२१ । इन्-हन्-पूषन्-अर्यमन् इत्येषामुद्धवस्य त्रिविक्रमः सु-श्योरेव ।

शार्ङ्गी, शार्ङ्गिनौ, शार्ङ्गिणः, शार्ङ्गिणम्, शार्ङ्गिणौ शार्ङ्गिणः, शार्ङ्गिभ्याम् हे शार्ङ्गिन् ! एवं ‘वनमालिन्, हलिन्, दण्डिन्’ ।

‘हन्’ इति ‘हन्’धातुः, ततः कंसहन्—कंसहा, कंसहनौ, कंसहनः, कंसहनम्, कंसहनौ ॥१२१॥

‘व-म-सत्सङ्गहीनस्य’ (वि० प्र० ८६)

इति अरामहरः—

१२२ । हनो हस्य घो गिन्नयोः ।

कंसघ्नः, कंसघ्ना, कंसहभ्याम्, डौ—कंसहनि, कंसघ्न, हे कंसहन् ! एवं पूषा, पूषणौ, पूषणः ; पूषणम्, पूषणौ, पूषणः पूषिण, पूषणि, ‘पूषि च’ इत्येके । अर्यमा, अर्यमणौ ।

संख्याशब्दाः ‘पञ्चन्’ प्रभृतयो नित्यबहुवचनान्ताः, त्रिषु सङ्ख्याः । ‘षनान्त संख्यातः कतेश्च’ (वि० प्र० ४१) इति पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः पञ्चभ्यः ॥१२२॥

१२३ । र-ष-नान्त-संख्याभ्यो नुडामि स्वार्थे

२२४ । नान्तोद्धवस्य त्रिविक्रमो नामि ।

पञ्चानाम्, पञ्चसु । एवं सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन्

॥१२३-१२४॥

* ‘हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ । प्रवाति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः ।’

इति तु भट्टिकाव्ये (१८।१६) पाठो दृश्यते ।

१२५ । अष्टन् आ विष्णुभक्तिषु वा ।

१२६ । तस्मात् जस्-शसोरौश् स्वार्थे ।

श् इत् । 'शित् शर्वस्य' इति न्यायेन शिदादेशः सर्वदेशः । अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट, अष्टाभिः अष्टभिः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, पक्षद्वयेऽपि अष्टानाम्, अष्टासु, अष्टसु । एवं परम पञ्च, परमाष्टौ इत्यादि । अस्वार्थे तु—प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चानौ, प्रियपञ्चानः ; भगवति—प्रियपञ्चत्रः, इत्यादि आभि-प्रियपञ्चत्राम् अष्टनः परार्थत्वेऽप्यात्वं वा, न त्वौश्—प्रियाष्टा, प्रियाष्टौ, प्रियाष्टाः ; भगवति—'विश्रवा'वदेव । प्रियाष्टः, आभि—प्रियाष्टाम् । पक्षे—प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः, भगवति—प्रियाष्टनः, आभि—प्रियाष्टनाम् ॥१२५-१२६॥

‘अर्वन्’-अर्व्वा—

१२७ । अनञ्-पूर्वस्यार्व्वणोऽर्व्वतु सुं विना चतुर्भुजानुबन्धानां तुम् ॥१२७॥

१२८ । नवज्जं-तवर्गस्थस्य नस्य न रात्वम् अर्व्वन्तौ, अर्व्वन्तः, अर्व्वन्तम् अर्व्वन्तौ, अर्व्वन्तः, अर्व्वन्ता, अर्व्वद्भ्याम्, हे अर्व्वन् ! नञ्पूर्वस्य तु—अनर्व्वा, अनर्व्वाणौ ।

कृष्णगुप्, तस्य पुंसि—कृष्णगुप्, कृष्णगुव्, कृष्णगुपौ ॥१२८॥

मान्तः ‘प्रशाम्’ तस्य पुंसि—

१२९ । धातोर्मो नो विष्णुपदान्ते म-वयोश्च ।

अत्र ‘भलि च’ इति तस्यां (पा ८।२।६४) भ्रमः ‘संगंस्यते’ इत्यादौ विधानबलान्नरामस्यैव स्थितिः स्यात् । प्रशान्, ‘प्रशानो नस्य चादौ’ (स० प्र० १०८) इति ज्ञापकान्नस्य हरो न स्यात् । प्रशामौ, प्रशामः, प्रशान्भ्याम् ॥१२९॥

‘चतुर्’ नित्यं बहुवचनान्तः तस्य पुंसि—

१३० । चतुरनडुहोराम कृष्णस्थाने, बुद्धे त्वम् ।

म् इत् । चत्वारः, चतुरः । विष्णुसर्गे कृते पुनारगमः—चतुर्भिः, चतुर्भ्यः ‘रषनान्त’ (वि० प्र० १२३) इति नुट्—चतुर्णाम् ॥१३०॥

१३१ । ररामस्य न विष्णुसर्गः सुपि ।

चतुर्षु । ‘प्रियचतुर्’ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः । अस्वार्थत्वादाभि न नुट्—प्रियचतुराम् हे प्रियचत्वरः ।

‘हल्’शब्दस्य सुपि हल्षु । अभ्रनीति क्वपि ‘अभ्र’ शब्दस्य सौ मताङ्गान्तहरे—अप्-अब् । ‘यणः प्रतिषेधो वाच्यः’ इति तु तस्यां विकल्पितम् ।

‘दैत्यवृश्चमाचष्टे’ इति ण्यन्तान् क्वप् प्रत्ययः—दैत्यव्, दैत्यवौ ॥१३१॥

१३२ । यवयोर्विष्णुपदान्तयोर्हरो गोपाले ।

‘नवयोर्हरे’ (वि० प्र० ११५) इति—दैत्यभ्याम्, दैत्यभिः, दैत्यव्षु ॥१३२॥

१३३ । सर्वेश्वरे तु विकल्पः, हरे सति पुनर्न सन्धिश्च ।

दैत्यव् आयाति = दैत्य आयाति दैत्यवायाति ।

‘प्रच्छ’ धातोः विवन्तः शरामान्तः कृष्णप्राश्—कृष्णप्राट्, कृष्णप्राड्, कृष्णप्राशौ, कृष्णप्राच्छौ इत्येके । एवं वाञ्छेर्वानिश्, हरविधेर्नित्यत्वात्—वान्, वांशौ, वांशः ‘वाञ्छौ’ इत्येके । कृष्णस्पृश्—कृष्णस्पृक् कृष्णस्पृशौ ‘उदक’ पूर्वत्वे तु उदकस्पृट् ।

परामान्तो दधृष्—दधृक्, दधृषौ, दधृषः । कंसद्विष्—‘षस्य डः’ (वि० प्र० १०५) इति कंसद्विट्, कंसद्विड्, कंसद्विषौ ।

‘षष्’ नित्यं बहुवचनान्तः । ‘षनान्त’ (वि० प्र० ४१) इति षट्, षड्, षड्भिः, षड्भ्यः ॥१३३॥

‘रषनान्त’ (वि० प्र० १२३) इति नुट्,

‘यस्य डः’ (वि० प्र० १०५) —

२।१३४-१४०)

विष्णुपद-प्रकरणे विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

३१

१३४ । नित्यं हरिवेणुविधिः प्रत्ययहरिवेणौ
'मयटचेव' इति तस्यां भ्रमः ॥१३४॥

१३५ । षात् परस्य टवर्गयुक्तस्य च तवर्गस्य
टवर्गः, न तु विष्णुपदान्ताटवर्गादिनाम-नवति-
नगरीणाम् ।

तेन नामष्टवर्गत्वम्—षण्णाम्, षट्सु । नवति-
नगरीणां वगैव—षण्णवतिः, षड्णवतिः, षण्णगर्थः
षड्णगर्थः । नेह—षन्नरः, षड्नरः, षन्नावः,
षड्नावः ।

'दतौ परवर्णौ' (स० प्र० १०२) इत्यादीनि तु
सन्धिमात्रसुबोधायः पृथगुक्तानि । न तु विष्णुपदान्तात्
इत्यादौ 'विष्णुपदान्त' ग्रहणफलं 'घट्टिः' (कु० प्र०
४३८) इत्यादौ दर्शयिष्यते ।

अस्वार्थत्वात्—प्रियषषः, प्रियषषाम् ॥१३५॥

'सजुष्'—

१३६ । सजुष् आशिष् इत्यनयोरिसुसन्तधातोश्च
रो विष्णुपदान्ते, तस्य विष्णुसर्गश्च सुपि ।

'धातु' ग्रहणफलं समासकार्यं सष्विधाने (समा०
प्र० ३२८) 'सपिष्वाम्यति' इत्यत्र वक्ष्यते ॥१३६॥

१३७ । इरुन्तधातोरुद्धवस्य त्रिविक्रमो
विष्णुपदान्ते ।

सजूः, सजूषौ, सजूभ्याम्, सजूःषु, शौरित्वं
सजूषु ।

सनन्तधातोः त्रिवप्—पिपठिष्,
विष्णुपदान्तत्वान्निमित्तत्वनिवृत्तेः षत्वापायः, पिपठीः
पिपठिषौ, पिपठिषः, पिपठिभ्याम्, पिपठीःषु । एवं
'विश्वचिकीर्ष'—'रात् सस्यैव' (वि० प्र० ११०)
इति विश्वचिकीः, विश्वचिकीषौ, विश्वचिकीभ्याम्,
विश्वचिकीषु ॥१३७॥

१३८ । सहजस्य मूर्द्धन्यजात-करामसम्बन्धिनश्च
क्षरामस्य सत्सङ्गादिहरे डः, अन्यस्य तु को
वक्तव्यः, दिशि-दृशि-अनुदकपूर्व-स्पृशि-जातस्य
च ।

अत्र सहजे गोरक्ष—गोरट्, गोरड्, गोरक्षौ,
गोरक्षः, गोरड्भ्याम्, गोरट्सु ॥१३८॥

१३९ । 'रक्षेर्वा कः' इति केचित् ।

गोरक् । मूर्द्धन्यजे विशि विष्लृ धात्वोः सनि
वेष्टमिच्छति त्रिविक्—विविट्, विविड्, विविक्षौ,
विविक्षः । वहधातोर्विविक्—वोढु मिच्छति, विवट्,
विवड्, विवक्षौ, त्रिविक् । 'अन्यस्य तु'—
वहधातोर्विविक्—विवक्, विवग्, विवक्षौ । 'दह'
धातोर्दिधक्—दिधक्, दिधग्, दिधक्षौ, दिधक्षः ।
दिश्यादीनां—दिदिक्, दिदिक्, पिस्पृक् । मन्यन्ते
च तदिदं पाणिनीया । कालापास्तु घकार
चवर्गस्थानिकादन्यस्य षढादि स्थानिकस्यापि कस्य
लोपमाहुः तेन, 'विवी' इत्याहुः ।

'पिस्' धातोः सरामान्तः सुपिस्, 'तुस्' धातोः
सुतुस्—सुपीः सुपिसौ, सुपिसः सुतुः, सुतुसौ, सुतुसः
षत्वम्—सुपीःषु, सुतुःषु ।

उरुश्रवस्—'अत्वसन्तोद्धवस्य' (वि० प्र० १११)
इति त्रिविक्रमः, उरुश्रवाः, उरुश्रवसौ, उरुश्रवसः,
उरुश्रवोभ्याम्, उरुश्रवःसु, हे उरुश्रवः ! एवं
'विष्टरश्रवस्' 'वेधस्' इत्यादि ।

अथ दोष् उणादिप्रत्ययान्तः—दोः, दोषौ, दोषः
दोषम्, दोषौ ॥१३९॥

१४० । दोषो दोषन् यदुषु वा ।

'व म सत्सङ्ग' (वि० प्र० ८६) इति अरामहरः—
दोष्णः दोषः, दोष्णा दोषा, दोष्भ्याम् दोषभ्याम्
इत्यादि ।

पीतं वस्ते परिदधाति—पीतवस्, 'धातुं विना'
(वि० प्र० १११) इति त्रिविक्रमाभावः—पीतवः
पीतवसौ ।

कंसं हिनस्तीति—कंसहिस् ।

अन्तरालपाठाद्विष्णुचक्रविष्णुसर्गयोः सत्त्वंश्वरत्वं
विष्णुजनत्वञ्चास्तीति सत्सङ्गान्तत्वात् सस्य हरः
निमित्तापायान्नराम एव, 'धातुवर्जित' (स० प्र० ८२)
इति विशेषणान्नात्र त्रिविक्रमः—कंसहिन्, कंसहिंसौ
कंसहिन्भ्याम् । षत्वविधौ तु नुमो विष्णुचक्रमेव
गृह्यते, ततो नेह षत्वम् कंसहिन्सु ॥१४०॥

‘वैकुण्ठध्वस्’—

१४१ । ध्वंसु-श्रंसु-वस्वनडुहां दो विष्णुपदान्ते

अत्र ‘भलि च’ इति तस्यां (पा ८।२।७२) भ्रमः, ‘ध्वस्त’ इत्यादौ दोषश्च । ‘ध्वंसु-श्रंसु’ धातू; चतुर्भुजानुबन्धत्वं नामावस्थायामेव गृहीतम्, ‘अच’ उपादानात्, तेनात्र न नुम्—वैकुण्ठध्वद्, वैकुण्ठध्वत्, वैकुण्ठध्वसौ, वैकुण्ठध्वद्भ्याम् । एवं ‘वैकुण्ठध्वत्’ ।

अत्र १ ‘वसु’ प्रत्ययः—विद्वसु । उदित्वात् ‘चतुर्भुजानुबन्धानाञ्च नुम्’ (वि० प्र० ६४) ‘नान्त’ (वि० प्र० ८२) इति त्रिविक्रमः सत्सङ्गान्तहरः (वि० प्र० ६६) विद्वान्, विद्वंसौ, विद्वंसः, विद्वंसम्, विद्वंसौ ॥१४१॥

१४२ । वसोर्व्वस्य उर्भगवति ।

‘वस्य’ इति सारामनिर्द्देशः, षत्वम्—विदुषः, विदुषा, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः, विदुषे, हे विद्वन् ।

‘आदिवस्’ प्रभृतयः कृदन्तप्रकरणे (५।२०) साधयिष्यन्ते । रूपाणि यथा—आदिवान्, आदिवांसौ आदिवांसः, आदिवांसम्, आदिवांसौ, आदुषः, आदुषा आदिवद्भ्याम् । एवं ‘जक्षिवस्’ ।

अथ ‘जग्मिवस्’—जग्मिवान्, जग्मिवांसौ, जग्मिवांसः, जग्मिवांसम्, जग्मिवांसौ । तथा ‘जगन्वस्’—जगन्वान्, जगन्वांसौ, जगन्वांसः । उभयत्र भगवति—जग्मुषः, इत्यादि ॥१४२॥

‘पुंस्’—

१४३ । पुंसः पुमसुः कृष्णस्थाने ।

अत्र च ‘सुटि’ इति तस्यां (पा ७।१।८६) भ्रमः, गौगत्वे ब्रह्मणि दोषश्च । उराम इत्, पुमान् पुमांसौ पुमांसः, पुमांसम्, पुमांसौ, पुंसः, पुंसा, पुंभ्याम्, पुंभ्याम् । ‘नुमा सर्वोऽप्यनुस्वारो लक्ष्यते’—इति

भाषावृत्तिकारादयः । अत्र औणादिकस्यास्य ‘पुंसः’ इत्यादौ षत्वनिषेधो वाच्यः ; अत्र तु षत्वम्—पुंषु । ‘न’ इत्यन्ये पुंसु ।

उशनस्—उशना उशनसौ उशनसः ॥१४३॥

१४४ । उशनसो नान्तत्वं सलोपित्वं विष्णुसगन्तित्वं च बुद्धे ।*

हे उशनन्, हे उशन, हे उशनः ! एवं अनेहा, अनेहसौ, पुरुदंशा, पुरुदंशसौ, हे अनहः ! हे पुरुदंशः ! ‘श्वेतवाह्’ ‘पुरोडाश’ ‘उक्थशास्’ प्रभृतयस्तु छान्दसाः * ॥१४४॥

‘कृष्णवाह्’—

१४५ । हस्य ङः, नहो धः, दादेस्तु धातोर्धः द्रुह-मुह-नश स्नुह-स्निहां वा विष्णुपदान्ते वैष्णवे च ।

एते सर्वेऽपि धातवः । कृष्णवाट्, कृष्णवाङ्, कृष्णवाहौ, कृष्णवाहः ॥१४५॥

१४६ । वाहो वा ऊठ् भगवति ।

ठ् इत् ॥१४६॥

१४७ । अद्वयादूठो वृष्णीन्द्रः ।

कृष्णौहः, कृष्णौहा, कृष्णवाङ्भ्याम्, कृष्णवाट्सु अत्र, ‘कंसद्विट्सु’ इत्यत्र च ‘षढाः कः से’ (आ० प्र० १७०) इति प्राप्नोति, अत्राकरणेन केवलधातु-विषयत्वात्, ततश्च कृष्णवाट्साद्भवति’ इत्यादौ कृदन्तधातोस्तद्धितेऽपि न स्यात्, सम्मतरूपत्वात् पणिनीयैरपि समाधेयमेवेदम् । ‘असुपि’ इत्युक्त्वापि क्रमदीश्वर पञ्चनाभाभ्यां तद्धिते तु समाधेयमेव । कृष्णपण्डितस्तु ‘अपदान्ते’ इत्युक्त्वा सर्वमेव समादधे ॥१४७॥

१ । अथ (क) ।

❖ “सम्बोधने तूशनसस्तिरूपं, शान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्धिनिर्व्वण्टि गुणं त्विगन्ते, नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥” (व्याघ्रभूतिः)

❖ “मन्त्रे श्वेतवहोक्थशास् पुरोडाशो णिवन्”, “श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्” इति सूत्रद्वयं द्रष्टव्यम् (सिद्धान्तकौमुदी, वैदिक प्रकरणम्) ।

१ । ‘नश’ इति पाठः क-पाण्डुलिप्यां नास्ति ।

अथ 'अनडुह्' 'चतुरनडुहोराम्' (वि० प्र० १३०)

१४८ । अनडुहो नुम् च सौ ।

सत्पञ्चान्तहरः (वि० प्र० १६) असिद्धत्वान्न नस्य
हरः—अनड्वान्, अनड्वहौ, अनड्वहः, अनड्वहम्
अनड्वहौ, अनडुहः, अनडुहा अनडुद्भ्याम्, 'बुद्धे त्वम्'
(वि० प्र० १३०)—हे अनड्वन् !

गोदुह्—'जवज्जहरिगदादे' (वि० प्र० ११४)
इत्यादि—गोधुक् गोधुग्, गोदुहौ, गोधुग्भ्याम्,
गोधुक्षु ।

घत्वे 'धातो' (वि० प्र० १४५) इति औपदेशिकत्वमेव
गृह्यते, तेन दामलिङ्गिवाचरतीति क्यङन्तात् क्विप्
दामलिट् ।

कंसद्रुह्—कंसधुक् कंसधुग् कंसधुट् कंसधुङ्
कंसद्रुहौ, कंसधुग्भ्याम् कंसधुङ्भ्याम् । एवं
'कृष्णमुह्' 'कृष्णस्निह्' इत्यादयः । कृष्णाङ्घ्रिलिह्
—'हस्य ढः' (वि० प्र० १४५) इति कृष्णाङ्घ्रिलिङ्,
कृष्णाङ्घ्रिलिहौ ॥१४८॥

'तुरासाह्'—

१४९ । साढः षाट् ।

तुराषाट्, तुराषाङ्, तुरासाहौ, तुरासाहः,
तुराषाङ्भ्याम् ॥१४९॥

इति विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

अथ विष्णुजनान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः

तत्र चरामान्त ऋक्, 'चवर्गस्य' (वि० प्र० १७)
इति—ऋक् ऋग्, ऋचौ, ऋचः, ऋग्भ्याम्, ऋक्षु ।
एवं 'त्वच्, वाच्, स्रज्, दिश्, दृश्' इत्यादि, स्रक्
स्रग्, स्रजौ, स्रजः ।

समिध्—समित् समिद् ।

सीमन्—सीमा, सीमानौ, सीमानः, सीम्नः,
सीम्ना, 'ईङ्योस्तु वा' (वि० प्र० ८९) सीम्नि, सीमनि
'अप्' नित्यं बहुवचनान्तः 'नान्त' (वि० प्र० ८२)
इति त्रिविक्रमः—आपः अपः ।

१५० । अपो दो भे ।

अद्भिः, अप्सु, हे आपः ! तदन्तत्वात् स्वद्भिः
इत्यादि ।

ककुम्—ककुप् ककुव्, ककुभौ, ककुव्भ्याम्, ककुप्सु ।

गिरु—'इरुन्तधातोः' (वि० प्र० १३७) गीः,
गिरौ, गिरः, गीर्भ्याम्, गीर्षु । एवं 'पुर्'—पूः, पुरौ
पुरः ।

चतुरस्त्रियां चतस्रादेशः (वि० प्र० ७१) चतस्रः,
चतस्रः, चतसृभिः, चतसृभ्यः, चतसृभ्यः, चतसृणाम्,
चतसृषु ।

'लक्ष्मीस्थयो' (वि० प्र० ७१) इति विशेषणात्
समस्तस्यान्यलिङ्गत्वेऽपि तत्तदादेशः ।

प्रियास्तिस्रो यस्य सः—प्रियतिसा, प्रियतिसौ,
प्रियतिस्रः, प्रियचतसा, प्रियचतस्रौ, प्रियचतस्रः,
डसि-डसोः—प्रियतिस्रः, प्रियचतस्रः, प्रियतिसृणाम् ।
समस्तमात्रस्य लक्ष्मीत्वे तु—प्रियन्निः, प्रियन्नी,
प्रियन्त्रयः ॥१५०॥

'दिव्'—

१५१ । दिव् औ सौ ।

द्यौः, दिवौ, दिवः, दिवम्, दिवौ, दिवः, दिवा ॥१५१॥

१५२ । दिव उर्विष्णुपदान्ते ।

द्युभ्याम्, द्युषु ।

३४

श्रीश्रीहरिनामामृत-व्याकरणम्

(२१५३-१५६)

दिश्—दिक् दिग्, दिशौ, दिग्भ्याम् दिक्षु ।
एवं 'दृश्' । 'अघट्टिष्' 'कंसद्विड्' वत् । एवं विप्रुष् ।

उष्णिह्—उष्णिक्, उष्णिग्, उष्णिहौ ।

उपानह्—'नहो धः' (वि० प्र० १४५) इति

अथ 'आशिष्' 'सजुष्' (वि० प्र० १३६) इत्यादिना
रः—आशीः, आशिषी, आशिषः, आशिर्भ्याम्,
आशीःषु ।

उपानत् उपानद्, उपानहौ ॥१५२॥

इति विष्णुजनान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः ।

अथ विष्णुजनान्ता ब्रह्मलिङ्गाः

तत्रापि 'प्रत्यच्'—प्रत्यक्, प्रतीची, प्रत्यञ्चि,
प्रतीचा, प्रत्यग्भ्याम् । एवं 'प्राच्'—प्राङ्, प्राञ्ची,
प्राञ्चि । प्रत्यञ्च्—प्राञ्च् शब्दयोस्तु—प्रत्यङ्,
प्रत्यञ्ची, प्रत्यञ्चि ।

१५४ । नस्य हरो वा ब्रह्मणि बुद्धे ।

हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन् ! एवं 'शर्मन्, वर्मन्, चर्मन्'
॥१५४॥

शौ अरामद्वयं लेख्यम्, किन्तु मित-स्थाने नराम-
सद्भावे नुम् न दृश्यते ; यथा—कंसहिंसो ब्रह्मणि
'कंसहिंसि' इति केवलं विष्णुचक्रं स्यात् ।

अथ 'अहन्'—

१५५ । अहो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते ।

'न समासे पुंसि' इति वाच्यम् । अहः 'ईड्योस्तु
वा' (वि० प्र० ८६) धातृत्वाभावात् घत्वाभावः—
अहो अहनी, अहानि, अह्ना ॥१५५॥

तिर्य्यच्—तिर्य्यक्, तिरश्ची, तिर्य्यञ्चि ।
ऊर्ज्—ऊर्क्, ऊर्ग, ऊर्ज्जी, ऊर्ज्जि ।

१५६ । अस्य स्वाद्यभाव एव र-विधिर्वाच्यः

१५३ । बहूर्ज्जो नुम् प्रतिषेधः ।

बहूर्ज्जि, अन्त्यात् पूर्वं नुम् इच्छन्त्येके—'बहूर्ज्जि'
इति ।

अहोभ्याम्, बुद्धेऽपि—हे अहः ! समासे पुंसि तु
त्रिविक्रमो, न तु विष्णुसर्गः—दीर्घाहा निदाघः,
बुद्धे तु हे दीर्घाहन् ! अत्र णत्वं वाच्यम्—दीर्घाहाणौ
दीर्घाहाणः, दीर्घाह्लिः ।

जगत्—जगत्, जगती, जगन्ति ।

अथ शतृप्रत्ययान्तः भवतु—'नुम् ई प्रत्यये' कृदन्त
प्रकरणे (५।१७) वक्ष्यते—भवन्ती, भवन्ति । 'तुदतृ'
'भातृ' 'करिष्यतृ' प्रभृतीनां विकल्पः—तुदत्, तुदती,
तुदन्ती, तुदन्ति, एवं भात्, भाती, भान्ती, भान्ति,
करिष्यत्, करिष्यती, करिष्यन्ती, करिष्यन्ति ।

सुपथिन्—सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि । शसि च
सुपन्थानि । 'पथ्यादीनां सृटि नुम्' इति तस्यां भ्रमः
दृष्टशार्ङ्गिन्—दृष्टशार्ङ्गि, दृष्टशार्ङ्गिणी, दृष्टशार्ङ्गिणि
एवं दृष्टकंसहन्—दृष्टकंसह, दृष्टकंसहनी, दृष्टकंसहनी
दृष्टकंसहानि । एवं 'दृष्टपूषन्, दृष्टार्यमन्' ।

'महत्' शब्दः—महत्, महती, महान्ति, ब्रह्मन्—
ब्रह्म, 'व म-सत्सङ्गहीनस्य (वि० प्र० ८६) इति
विशेषणादरामहराभावः—ब्रह्मणी, ब्रह्मणि, ब्रह्मणा
ब्रह्मभ्याम् ॥१५३॥

स्वप्, स्वपी, 'नामधातुवर्ज्जित' (वि० प्र० ८२)
इति त्रिविक्रमः—स्वाम्पि, स्वद्भ्याम् ।

२।१५७-१६५)

विष्णुपद-प्रकरणे विशेषणलिङ्गाः

३५

वार्—वाः, वारी, वारि, 'अनीश्वरादपि ररामजः'
(स० प्र० १४५) वाभ्याम् ।

अत्रापि 'चतुर्'—चत्वारि ।

पयस्—पयः, पयसी, पयांसि, पयोभ्याम् ।

हविस्—हविः, औणादिक-सरामोऽयं प्रत्ययः,

अतः षत्वम्—हविषी, हवींषि, हविभ्याम्, विष्णुसर्गः,
षत्वम्—हविःषु, शौरित्वम्—हविष्षु । एवं 'धनुस्'
अतिपुंस्—अतिपुम्, अतिपुंसी, अतिपुमांसि ।

स्वनडुह्—स्वनडुत्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि ॥१५६॥

इति विष्णुजनान्ता ब्रह्मलिङ्गाः

इति लिङ्गत्रयं दर्शितम्

अथ विशेषणलिङ्गाः

१५७ । * अत्र कृष्णादिशब्दाः संज्ञाविशेषादौ
नियतपुरुषोत्तमादयः ।

१५८ । * संख्यादि-शब्दास्तु वाच्यलिङ्गाः

१५९ । * समानाधिकरण-विशेषणरूपा
विशेष्यलिङ्ग-विष्णुभक्ति-वचनानि भजन्ते ।

१६० । * जाति-गुण-क्रियाद्वारा यस्य
विशेषः कथ्यते, तद्विशेष्यं, येन तस्य विशेषः
कथ्यते, तद्विशेषणम् ।

यथा—गोपः कृष्णः, गोपी राधा, क्षौमं वसनम्,
श्यामः कृष्णः, गौरी राधा, पीतं वसनम्, विहारी
कृष्णः, विहारिणी राधा, विहारि गोकुलम् इत्यादि
॥१५७-१६०॥

१६१ । अव्ययविशेषणं ब्रह्म ।

यथा—महत् स्वः ॥१६१॥

१६२ । केचिच्छब्दा विशेषणत्वेऽपि
स्वलिङ्गं न त्यजन्ति ।

यथा—प्रधानं कृष्णं, प्रधानं राधा, गतिः कृष्णः
आश्रयो राधा इत्यादि ॥१६२॥

१६३ । एकस्य विशेषणस्य विशेष्यमनेकञ्चेत्
प्रत्येकं वा समुदायस्य वा संख्यानुरूपं वचनम्

चार्थस्य समुच्चयेतरेतरयोगभेदेन द्वे विध्यात् ;
यथा—रामः कृष्णश्च सुन्दरः, रामः कृष्णश्च
प्रत्येकमित्यर्थः, सुन्दरौ वा, रामः कृष्ण इति
द्वावित्यर्थः । तदिदं रामकृष्णसमासे (समा० प्र० ११७)
विवरणीयम् ॥१६३॥

१६४ । क्वचिद्बहूनां विशेषणत्वेऽप्येकत्वम् २

यथा—धर्मे वेदाः प्रमाणम् इत्यादि ॥१६४॥

१६५ । विंशत्याद्याः सदैकत्वे अनावृत्तौ ।

विंशतिर्वैष्णवाः । तासामेवावृत्तौ तु—द्वे विंशती
तिस्रो विंशतयः । एवम् 'एकविंशतिः' इत्यादि,
तदन्तत्वाद्नविंशतिश्च । तत्र विशेषणशब्देषु
कृष्णनामाख्यशब्दा उच्यन्ते ॥१६५॥

* चिह्नित सूत्रचतुष्टयं क-पाण्डुलिप्यां वृत्तिरूपेण पठ्यते ।

१ । विशेषस्य हि यत्लिङ्गं विभक्तिवचने च ये । तानि सर्वानि योज्यानि विशेषण-पदेऽपि ॥

२ । आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्थुरेकत्वेऽप्युत्तरे त्रयः ॥

अथ कृष्णनामप्रकरणम्

१६६ । सर्वादीनि कृष्णनामानि ।

‘सर्वनामानि’ इत्यन्ये । सर्व, विश्व, उभ, उभय, अन्य, अन्यतर, ततर, ततम, यतर, यतम, कतर, कतम, एकतर, एकतम, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर, (त्यद् छान्दसः) तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस् एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् ॥१६६॥

तत्र पुंसि—सर्वः, सर्वौ,—

१६७ । कृष्णनाम-कृष्णतो जसः शीः ।

श् इत्, सर्वे, सर्वम्, सर्वौ, सर्वान्, सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वैः ॥१६७॥

सर्व-डे—

१६८ । कृष्णनाम-कृष्णतो डेः स्मै ।

सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ॥१६८॥

१६९ । कृष्णनाम-कृष्णतो डसेः स्मात् ।

सर्वस्मात्, पञ्चम्यास्तस् प्रत्ययस्तद्धितः—सर्वतः सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः, सर्वस्य, सर्वयोः ॥१६९॥

सर्व-ग्राम्—

१७० । कृष्णनाम-कृष्ण-राधाभ्यां सुडामि

उटावितौ । ‘कृष्णस्य ए वैष्णवे’ (वि० प्र० १६) षत्वम्—सर्वेषाम् ॥१७०॥

१७१ । कृष्णनाम-कृष्णतो डेः स्मिन् ।

सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु ।

सप्तम्यान्त्रप्रत्ययस्तद्धितः—सर्वत्र, हे सर्व ! ॥१७१॥ ‘आदि’ (वि० प्र० १६६)शब्दः प्रसिद्धगणविशेषग्राहकः ततश्च—

१७२ । सर्वादिः कृष्णनामाख्यो गौण-संज्ञे विना भवेत् ।

तेन नेह—सर्वमतिक्रान्ताय—अतिसर्वाय, दृष्टः सर्वो येन, तस्मै—दृष्टसर्वाय । सर्वो नाम कश्चित्, तस्मै—सर्वाय ॥१७२॥

१७३ । पूर्वादि च व्यवस्थायां सप्तकं कृष्णनामकम् ।

दिग्-देश-कालविभागोऽत्र ‘व्यवस्था’ तस्यां गम्यमानायाम् । पूर्वस्मै दिगन्तराय, देशादये वा । तथा—पूर्वस्मै कालाय, दिनाय, पदार्थविशेषाय वा । अन्यत्र तु पूर्वाय, श्रेष्ठाय इत्यर्थः, दक्षिणाय, प्रवीणाय इत्यर्थः । ‘गौणसंज्ञे विना’ (वि० प्र० १७२) इत्येव अत्युत्तराय, उत्तराः कुरवः ॥१७३॥

१७४ । समोऽतुल्ये कृष्णनाम ।

समस्मै, सर्वस्मै इत्यर्थः । नेह—समाय, तुल्याय इत्यर्थः ॥१७४॥

१७५ । स्वमज्ञातिधनाह्वये ।

“स्वो ज्ञातावात्मनि स्वन्निष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने” (अमरकोषः ३।३।२११) स्वस्मै—आत्मने, आत्मीयाय वा इत्यर्थः । नेह—स्वाय ज्ञातये, धनाय वा इत्यर्थः ॥१७५॥

१७६ । अन्तरो बाह्यपरिधानीययोर्न त्वसौ पुरि । *

अन्तरस्मै—बाह्याय इत्यर्थः, वस्त्रान्तरावृत-परिधानीयाय इति वा । बाह्यत्वेऽपि पुरि वर्तमानस्तु न—अन्तराय पुराय, बाह्याय इत्यर्थः ॥१७६॥

१७७ । पूर्वादीनि नव कृष्णनामानि जसि वा ।

* १७२-१६७संख्यक-सूत्राणां युगपत्पाठे श्लोकद्वयं भवति, ततश्च—

“सर्वादि सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाभिधा । पूर्वादिश्च व्यवस्थार्या समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि ।

परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥” (सारस्वत व्याकरणकारिका)

पूर्वे पूर्वाः, स्वे स्वाः, अन्तरे, अन्तराः ।
 'सर्व्व' वद् 'विश्व' आदयोऽपि अरामान्ताः । तत्र
 'उभ' शब्दो नित्यं द्विवचनान्त — उभौ, उभौ,
 उभाभ्याम्, उभाभ्याम्, उभाभ्याम्, उभयोः, उभयोः
 उभस्य सर्वादिषु पाठो हेत्वर्थे कृष्णनाम्नो योगे
 सर्व्वविष्णुभक्त्यर्थस्तस्य वृत्तिमात्रे पुं वद्ध्वावार्थश्च ।
 त्वत् त्वौ अन्यपर्यायौ, नेमोऽर्द्धपर्यायः, समादय
 उक्तार्थाः, सिमश्च सर्व्वार्थः, 'शक्तावबद्ध-मर्यादानां
 वाची' इति तु मतभेदाः, अन्ये तु प्रासद्धाः ॥१७७॥

१७८ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मान्-स्मिनौ वा
 पूर्वस्मात्, पूर्वात्, पूर्वस्मिन्, पूर्वे ॥१७८॥

१७९ । न कृष्णनाम तृतीया-समासे तद्वाक्ये
 च ।

मासेन पूर्वाय इति वाक्ये—मासपूर्वाय ।
 केवलवाक्ये तु—मासेन पूर्वस्मै धनं देहि ॥१७९॥

१८० । न कृष्णनाम द्वन्द्वे, जसि तु वा ।
 पूर्वापराणां वैष्णवेतरे, वैष्णवेतराः ॥१८०॥

१८१ । प्रथम-चरम-तयायाल्पाद्ध-कतिपय-
 नेमाः कृष्णनामानि जसि वा ।

प्रथमे, प्रथमाः । 'तयायौ' प्रत्ययौ—द्वितीये,
 द्वितीयाः, द्वये, द्वयाः, शेषं 'कृष्ण'वत् । उभयस्य
 द्विवचनाभावः—उभये, उभयाः । 'इहापि जसः कार्य्यं
 प्रति विभाषा' इति काशिका (१।१।३३) । 'उभय
 इति नित्यं भाषायाम्' इति तु कालापाः (चतुष्टयवृत्तिः
 —३१) नेमे, नेमाः, शेषं 'सर्व्व'वत् ॥१८१॥

१८२ । तीयस्य कृष्णनामता वृष्णिषु वा
 द्वितीयस्मै, द्वितीयाय, द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्,
 द्वितीयस्मिन् द्वितीये, शेषं 'कृष्ण'वत् । एवं 'तृतीयः' ।
 'अर्थवद्ग्रहणात्' तु—गोपजातीयाय ॥१८२॥

अथ तदादयः —

१८३ । तदादिसप्तानां * संसारस्यारामः
 स्वादौ, दस्य च मः, तदादेस्तः सः सौ ।

सः, तौ, ते, तम्, तौ, तान्, तेन, ताभ्याम्, तैः
 तस्मै, ताभ्याम्, तेभ्यः, तस्मात् इत्यादि ।
 बुद्धस्यादर्शनम्—हे स ! 'तदोः सः सावनन्त्ययोः'
 इति सूत्रे (पा ७।२।१०६) काशिकादावप्येतद्दृष्टम् ।
 'हे स, हे असौ' इति भाष्योदाहरणात् प्रक्रिया तु
 चिन्त्या । गौण-संज्ञयोस्तु न तदादिकार्य्यम्,
 सर्वादिगणत्यागात्—अतितद्, अतितदौ, अतितदः
 तद्धिते पञ्चम्याम्—ततः, सप्तम्याम्—तत्र ।

यद्—यः, यौ, ये तद्धिते पञ्चम्याम्—यतः,
 सप्तम्याम्—यत्र ।
 एतद्—एषः, एतौ, एते, एतम्, तद्धिते पञ्चम्याम्
 —अतः ; सप्तम्याम्—अत्र ॥१८३॥

१८४ । इदमोऽयं सौ, इयन्तु लक्ष्म्यां,
 साकस्य त्वयकमियकमौ ।

अयम्, इमौ, इमे, इमम्, इमौ, इमान् ॥१८४॥

१८५ । इदमोऽकरामस्य अनष्टौसोः ।

१८६ । वैष्णवे त्वश् ।

१८७ । सकरामस्य च कथितानुकथने ।

अनेन, 'शित् सर्व्वस्य' इति सर्वादेशः—आभ्याम्
 इमकाभ्यामहः कृष्णाऽर्चितः, अथ आभ्यां
 रात्रिमपि ॥१८५-१८७॥

१८८ । इदमदोभ्यामकरामाभ्यां नैस् ।

एभिः, अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः, अस्मात्, आभ्याम्,
 एभ्यः, तद्धिते पञ्चम्याम्—इतः, अस्य, अनयोः,
 एषाम्, अस्मिन्, अनयोः, एषु । तद्धिते सप्तम्याम्—
 इह । संसारात् पूर्व्वमक्प्रत्यये 'इदवम्' शब्दो भवति
 अयकम्, इमकौ, इमके सर्व्ववत् ॥१८८॥

* इदमस्तु सन्निकृष्टं, समीपतरवृत्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

१ । 'अतितदः' इत्यस्मात् परः 'तद् तदौ तदः इत्यादि' इत्यधिकः पाठः (क) ।

१८६ । एतदिदमोरेनः कथितानुकथने
द्वितीयाटौस्सु ।

एनम् इमं वा दीक्षय, अथो एनं पाचय । एनम्,
एनौ, एनान्, एनेन, एनयोः, एनयोः ॥१८६॥

अदस् 'सु' 'संसारस्यारामः' (वि० प्र० १८३)

१८० । अदसो दस्य सः, सोरौच् ।

असौ ॥१८०॥

'अमौ' इति स्थिते—

१८१ । अदो मात् परस्य सर्वेश्वरस्य
उ ऊ यथेष्टसिद्धिः ।

वामनस्य वामनः, त्रिविक्रमस्य त्रिविक्रमः, अम्
॥१८१॥

जसि अमे स्थिते—

१८२ । अदस एत ई बहुत्वे, न तु कात् ।

अमी, अमुम्, अम्, अमून्, मूत्वे चोत्वे च कृते
'हरितष्टा ना' (वि० प्र० ३५)—अमुना । भ्यामि
'कृष्णस्य त्रिविक्रमः' (वि० प्र० १३) पश्चात् ऊ—
अमूभ्याम्, अमीभिः, स्मै-प्रभृतौ कृते पश्चादुरामः—
अमुष्मै, अमूभ्याम्, अमीभ्यः, अमुष्मात्, अमूभ्याम्,
अमीभ्यः । तद्धिते पञ्चम्याम्—अमुतः, अमुष्य,
एत्वे अयादेशे च कृते पश्चादुरामः—अमुयोः,
अमीवाम्, अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु । तद्धिते—
अमुत्र । चित्-करणेन 'हे असौ' इति बुद्धस्यादर्शनं
न स्यात् । 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र (पा ७।२।१०७)
काशिकादावप्यस्य सम्मतिः, प्रसादे च । अक्प्रत्यये
'असकौ' अमुकश्च' इति मन्यन्ते । औ प्रभृति मराम
मध्याः—अमुकौ, अमुके । एकः सर्ववत् ॥१८२॥

अथ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः—

१८६ । न द्वेर्मः ।

द्वौ, द्वौ द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वयोः, द्वयोः

॥१८३॥

युष्मदस्मदौ त्रिष्वपि समानौ—

१८४ । युष्मदस्मदोस्त्वमहमादयः स्वादिना
सह ।

तत्र युष्मच्छब्दस्य— त्वम् युवाम् यूयम्, त्वाम्
युवाम् युष्मान्, त्वया युवाभ्याम् युष्माभिः, तुभ्यम्
युवाभ्याम् युष्मभ्यम्, त्वत् युवाभ्याम् युष्मत्, तव
युवयोः युष्माकम्, त्वयि युवयोः युष्मासु ।

अस्मच्छब्दस्य—अहम् आवाम् वयम्, माम् आवाम्
अस्मान्, मया आवाभ्याम् अस्माभिः, मह्यम्
आवाभ्याम् अस्मभ्यम्, मत् आवाभ्याम् अस्मत्, मम
आवयोः अस्माकम्, मयि आवयोः अस्मासु ॥१८४॥

१८५ । अनयोर्विष्णुपदत्वे सत्येव संसारात्
पूर्वमक्-प्रत्ययः ।

त्वकम् युवकाम् यूयकम्, किन्तु त्रिसर्वेश्वरत्वे
मध्यसर्वेश्वरात् पूर्वमक्—युवकाभ्याम्, युष्मकाभिः,
युष्मकभ्यम्, युष्मकावम्, युष्मकासु । एवमस्मदोऽपि
—अहकम्, आवकाम्, वयकम्, मकाम्, अस्मकान्,
मयका, आवकाभ्याम्, अस्मकाभिः ; मह्यकम्,
अस्मकभ्यम्, अस्मकत्, ममक, आवकयोः,
अस्मकाकम् ; मयकि, अस्मकासु ।

गौरात्वे 'त्वामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतित्वत् ;
'युवामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतियुवत् ;
'युष्मानतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतियुष्मत् ; एवम्
'मामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतिमत् ; 'आवामतिक्रान्तः'
इत्यर्थे—अत्यावत्, 'अस्मानतिक्रान्तः' इत्यर्थे—
अत्यस्मत् । एवं प्रत्वदादयोऽपि ॥१८५॥

१८६ । तेषामतित्वदादीनां

सर्वेषां न्त्वमहमादय एव सु-जस्-ङे-ङस्सु ।

यथा—अतित्वम्, अतियूयम्, अतितुभ्यम्,
अतितव । एवम् अत्यहम् इत्यादि ॥१८६॥

१८७ । अन्यत्र व-म-पर्यन्तवर्जमक्षराणि

प्रकृतपदवत् कार्याणि ।

१ 'युष्मदो गौणस्य त्वद्युवद्युष्मदेकत्वादिषु अस्मदो मदावस्मदः ।' इति सूत्ररूपेणाधिकः पाठः (क)

२ । 'तेषां सर्वेषां' (ख ग घ)

२।१६८-२०६)

विष्णुपद-प्रकरणे कृष्णनामप्रकरणम्

३६

यथा—अतित्वद्-औ इति स्थिते अद औभागस्य 'युवाम्' इत्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते—अतित्वाम् एवम् अम्—अतित्वाम्, पुनरौ—अतित्वाम्, शस्—अतित्वान्, टा—अतित्वया, अतित्वाम्भ्याम्, अतित्वभिः, अतित्वाम्भ्याम्, अतित्वभ्यम्, अतित्वत् अतित्वाम्भ्याम्, अतित्वत्, अतित्वयोः, अतित्वाकम्, अतित्वयि, अतित्वयोः, अतित्वासु ।

यथा च अतियुवच्छब्दान्—अतियुवाम्, अतियुवाम् अतियुवाम्, अतियुवान्, अतियुवया । यथा च अतियुष्मच्छब्दस्य—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्मान्, अतियुष्मया । आम् च—'अतित्वाकम्' इत्यादि ; 'अतित्वयाकम्' इत्यादि केषाञ्चित् । एवम् 'अस्मदा'ऽपि ॥१६७॥

१६८ । विष्णुपदाद्वा, अन्वादेशे तु नित्यम् अधिकारोऽयम्, 'उत्तरप्रकरणव्याप्यधिकारः' । 'वां-नौ'-पर्यन्ता ये विरिञ्चयो वक्ष्यन्ते, ते सर्वे विष्णुपदाद्वक्तव्याः ; ते च अनन्वादेशे वा अन्वादेशे तु नित्यमित्यर्थः । पुनः कथनम्—अन्वादेशः ॥१६८॥

१६९ । युष्मान् युष्मभ्यं युष्माकमित्येषां वस् अस्मान् अस्मभ्यम् अस्माकमित्येषां नस् ।

हरियुष्मान् अवतु, हरिवोऽवतु, हरियुष्मभ्यं रोचताम्, हरिवो रोचताम्, हरियुष्माकं सर्वस्वम्, हरिवः सर्वस्वम्, हरिरस्मान् अवतु, हरिनः, हरिरस्मभ्यं रोचताम्, हरिनः ; हरिरस्माकं सर्वस्वम्, हरिनः । अन्वादेशे तु नित्यम्—हरिरस्मान् अवतु, अथो नस्त द्रुक्ताः कृपयन्तु इत्यादि सर्वत्र योज्यम् ॥१६९॥

२०० । तुभ्यम्-तवयोस्ते, मह्यम्-ममयोर्मे ।

हरिस्तुभ्यं रोचताम्, हरिस्ते ; एवं हरिस्तव, हरिस्ते, हरिस्तुभ्यं रोचताम्, अथो हरिस्ते प्रेम ददातु, हरिर्मह्यं, हरिर्मे, हरिर्मम, हरिर्मे ॥२००॥

२०१ । त्वां मां त्वा मा ।

हविस्त्वां पातु, हरिस्त्वा पातु, हरिर्मा पातु,

हरिर्मा, अथो हरिस्त्वा पश्यतु, हरिर्मा रक्षतु ॥२०१॥

२०२ । युष्मदस्मद्विष्णुः-पदयोर्वा नौ द्वितीया-चतुर्थी-पष्ठीद्वित्वे, न तु समासे ।

हरियुवां पातु, हरिर्वाम्, हरियुवां रक्षतु अथ हरिर्वाम् पश्यतु, हरियुवाभ्यां रोचताम्, हरिर्वाम् ; हरियुवयोःस्वामी हरिर्वाम्, हरिरावां पातु, हरिनौ, हरिरावाभ्यां रोचताम्, हरिनौ, हरिगवयोः स्वामी, हरिनौ । समस्तत्वे तु न--हरिरस्मत्स्वामी ॥२०२॥

२०३ । सपूर्वपदात् प्रथमान्ताद्वाऽन्वादेशेऽपि ते विरिञ्चयः ।

व्रजे कृष्ण मम स्वम्, मे वा ; अथो वृन्दावने कृष्णो मम स्वम्, मे वा ॥२०३॥

२०४ । न ते वाक्यादौ श्लोकपादादौ च ।

हे वैष्णव ! त्वं सुखी भव । त्वां हरिः पातु, मां हरिः पातु । 'कृष्णैकशरणस्यास्य, तव हन्त कुतो भयम्' इत्यादि ॥२०४॥

२०५ । न च चादिभिर्योगे ।

'कृष्णो मम च सौख्याय, रामस्तव च शर्मणे' । च, वा, ह, अह, एव ॥२०५॥

२०६ । परम्परायोगे तु न निषेधः ।

हरिश्च मे स्वामी ॥२०६॥

२०७ । न च दर्शनार्थैरचाक्षुषत्वे ।

चेतसा त्वामीक्षते वैष्णवः ॥२०७॥

२०८ । परम्परायोगेऽपि न ।

कृष्णश्चेतसा तव रूपमीक्षते । 'भक्तस्तव रूपं ध्यायति' इति तु तस्यां विचार्य ; दर्शनार्थधातुयोगाभावात् । चाक्षुषत्वे तु—कृष्णस्त्वा पश्यति ॥२०८॥

२०९ । आमन्त्रितं पूर्वमसद्वत् ।

'ततो नादेशः' इति काशिकादौ (पा ८।१।७२) च मतम् । हे कृष्ण ! तवाहम् । हे रामकृष्णौ !

युवयोरहम् । कथम् ? 'उचितं रचयामि देवि ते' इति, आमन्त्रितस्य असद्वत्त्वेऽपि तत्पूर्वपदस्य सत्त्वात् २०६

२१० । सामान्यवचन-तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते क्रमस्थे चेत् पूर्व सत् ।

२११ । बहुवचने चेद्वा ।

अत्र आदेशाः । हे वैष्णव ! सप्रेमस्ते कृष्णः । वैष्णवोऽत्र सप्रेमा तद्रहितश्च भवति इति सामान्यवचनः । तौ द्वौ तु तद्विशेष्यौ । तत्रान्वादेशे नित्यमादेशाः, अनन्वादेशे तु वा । 'सामान्यवचन' इति किम् ? ब्रह्मरान कृष्णज्ञ ! तव कृष्णः । ब्रह्मरात इत्येकस्य नाम, ततो न सामान्यवचनः ; तत उभयमप्यामन्त्रितमसद्वत् (२०६ संख्यकसूत्रेण) । एवं हरे कृपालोऽस्मान् पाहि । बहुवचने—वैष्णवाः श्रीभागवतज्ञाः । वः कृष्णः, युष्माकं वा । 'अनन्वादेशेऽप्यादेशा वा'—एतत् पाणिनीयमतं प्रक्रिया धृतम् ; मतान्तरन्तु न किञ्चित् । तथाहि तत्सूत्रत्रयम्—(१) "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" (पा ८।१।७२) ; (२) "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" (पा ८।१।७३) (३) "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" (पा ८।१।७४) इति । 'आमन्त्रिते' इत्यादिषु परसप्तम्येव । मध्यमे सूत्रे सामान्यवचनस्याविद्यमानताखण्डनात्तन्मूला एवादेशाः अन्तिमे तु तद्विकल्पात्तद्विकल्पः ।

'भवतु' शब्दो युष्मद्वाचको 'भगवतु' शब्दवत् ॥२१०-

२११

अथ 'किम्' शब्द—

२१२ । किमः को विष्णुभक्तौ साकस्यापि कः कौ के, कम् कौ कान्,—'सर्व'वत् । तद्विते पञ्चम्याम्—कुतः, सप्तम्याम्—क्व, कुत्र ॥२१२॥

अथ कृष्णनाम्नां लक्ष्मीलिङ्गोदाहरणम्

'कृष्णादाप् लक्ष्म्याम्' त० प्र० १८४) इति वक्ष्यमाणसूत्रात् 'सर्व'शब्दादाप्—सर्वा, सर्वे,

इत्यादि 'राधा'वत्, वृष्णिष्वामि च विशेषः ।

सर्वा डे—

२१३ । कृष्णनाम राधातः स्याप् वृष्णिषु पूर्वस्य च वामनः ।

प् इत्—सर्वस्यै ; डसि—सर्वस्याः, डस्—सर्वस्याः, आमि—'कृष्णनाम्' (वि० प्र० १७०) इति सुट्—सर्वासाम्, डि—'नीराधाभ्यां डेराम्' (वि० प्र० ५१) इति सर्वस्याम्, तद्विते पूर्ववत् । एवं 'विश्व' आदयः ॥२१३॥

२१४ । दिग्बहुव्रीहौ कृष्णनामता वा ।

उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वार्थ्यै । तदादिसप्तानां संसारस्यारामे कृते पश्चादाप्, तदादेस्तः सः सौ (वि० प्र० १८३)—सा, ते, ताः, ताम्, ते, ताः । एवं 'यद्'—या ये याः । एतद्—एषा एते एताः । इदम्—'इयन्तु लक्ष्म्याम्' (वि० प्र० १८४) इयम् इमे इमाः, इमाम् इमे इमाः, 'इदमोऽकरामस्य अनष्टौसोः' (वि० प्र० १८५)—अनया, 'वैष्णवे त्वश्' (वि० प्र० १८६) आभ्याम्, आभिः, अस्यै, अस्याः, सुट् (वि० प्र० १७०) अश् (वि० प्र० १८६) पश्चादाप्—आसाम् ।

'अदस्' शब्दस्य सौ पुं वत्—'असौ दस्य च मः' (वि० प्र० १८३) आप्, 'अदो मात् परस्य सर्वेश्वरस्य उ ऊ' (वि० प्र० १८१) अमू, अमूः, अमूम्, अमू, अमूः अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः, 'स्याप् वृष्णिषु, पूर्वस्य च वामनः' (वि० प्र० २१३) अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः, अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः, अमुयोः अमूषाम् अमुष्याम् अमुयोः अमूषु ।

एकः सर्ववत् । द्विशब्दस्य—द्वे द्वे द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः ।

'भवतु' शब्दादीप्—भवती भवत्यौ ।

'किम्' शब्दस्य, का, के, काः सर्ववत् ॥२१४

अथ ब्रह्मणि

सर्वम् सर्वे सर्वाणि ; पुनस्तद्वत्, तृतीयादौ

पुरुषोत्तमवत् । (उभ-औ) उभे ।

२१५ । अन्यादिभ्यस्तुक् स्वमोर्ब्रह्मणि ।

उकावितौ—अन्यत् अन्यद्, अन्ये, अन्यानि ।
अन्यादय एकादशैकतरवर्जम् । तत्, ते, तानि ।
इदम्, इमे, इमानि ॥२१५॥

२१६ । द्वितीयैकत्वे कथितानुकथने
इदमेतदोरेनदादेशो ब्रह्मणि वाच्यः ।

एतद्गच्छति, अथो एनत् पश्य ।

अदः, 'अमे' इति स्थिते पश्चात् ऊ (वि० प्र०
१६१) अमू, अमूनि, पुनस्तद्वत् । द्वे द्वे । भवत्,
भवती, भवन्ति, पुनस्तद्वत् । किम्, के, कानि ;
पुनस्तद्वत् ॥२१६॥

२१७ । अव्ययात् स्वादेर्महाहरः ।

स्वरादि, चादि, वदादि-तद्धिताः, क्त्वा मान्तश्च
कृदव्ययम् । अव्ययाः खलु—(१) वाचकाः (२)

द्योतकाश्च ; तत्र वाचकाः—स्वः, प्रातः इत्यादयः ।
एषां विशेषणस्य ब्रह्मत्वमेव । सुन्दरं स्वः, सुन्दरे
स्वः, सुन्दराणि स्वः इत्यादयः । 'अत्रैकवचनमेव'
इति तस्यां भ्रमः, द्वित्वादीनामनिवार्यत्वात्,
'अव्ययादपि सुप्' * इति सुलोपे विरोधाच्च ।
द्योतकाः च, वा, ह, अह, वै, तु, अपि, इत्यादयः ;
प्रादयश्च ॥२१७॥

२१८ । चादयो निपातसंज्ञाः ।

एतेभ्यो 'द्योत्यतया अर्था विद्यन्ते एषाम्' इत्यर्थत्वात्
स्वाद्यत्पत्तिः, किन्तु प्रथमैकवचनमेव । वदादि
तद्धिताः 'हरिवत् कृष्णीभवति' इत्यादयः ; क्त्वा ;
मान्तकृत् कृत्वा, कर्तुं, कारं कारम् इत्यादि च ।
महाहरत्वात् 'ओ औ पाण्डवेषु' (वि० प्र० ६१)
न—अहो इत्यादि ज्ञेयम् ॥२१८॥

इति कृष्णनाम-प्रकरणम् ।

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे नामविष्णुपद-प्रकरणं द्वितीयं समाप्तम् ॥

* अव्ययादाप् सुप् (पा २।४।८२)

[तृतीयम्]

आख्यातप्रकरणम्

[१] प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वा यतोऽर्वाचीनवस्तुषु ।
हरेस्तस्यैव लीलस्ता निरूप्यन्ते यथामति ॥

अथ धातुजानि विष्णुपदानि

१ । भूसनन्ताद्या धातवः ।

भू सत्तायामित्यादयः सनादि प्रत्ययान्ताश्च 'धातु' संज्ञा स्युः ॥१॥

२ । धातोः ।

अधिकारोऽयम् । पूर्वनिमित्तादिभेदेन सचाधिकारस्तावच्चतुर्विधः * । तत्र कार्यञ्च संज्ञा विधि-निषेध-भेदेन त्रिविधमिति षड्विधः । स च सजातीय-विजातीयानेकाधिकारस्य व्यापी 'वासुदेव' संज्ञः ; तदवान्तरानेकाधिकारव्यापी 'विभु' संज्ञः केवलः 'प्रभु' संज्ञः ; तत्र वासुदेवोऽयम् । किन्तु 'धातोः' इति सम्बन्धसामान्यनिर्द्देशात् यथायथं पञ्चम्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥२॥

३ । तत्र प्रायो वर्तमानकाले

तिवादयोऽष्टादशाच्युत नामानः ।

तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस् ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे । एते 'वर्तमानः' इत्यन्ये, 'लट्' इत्येके ॥३॥

४ । विधि सम्भावनादौ यादादयो विधिनामानः ।

यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम । ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि । एते 'सप्तमी' इत्यन्ये, 'विधिलिङ्' इत्येके ॥४॥

५ । आशीः प्रेरणादौ तुवादयो विधातु नामानः ।

तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप्

आमप् । ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् । एते 'पञ्चमी' इत्यन्ये, 'लोट्' इत्येके ॥५॥

६ । अनद्यतन-भूते दिवादयो भूतेश्वरनामानः

दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, पम् व म । त आनाम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि । एते 'ह्यस्तनी' इत्यन्ये, 'लङ्' इत्येके ॥६॥

७ । भूते दिवादयो भूतेश नामानः ।

एते 'अद्यतनी' इत्यन्ये, 'लुङ्' इत्येके ॥७॥

८ । परोक्षभूते गुलादयोऽधोक्षज-नामानः

णल् अनुस् उस्, थल् अथुस् अ, णल् व म । ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे । एते 'परोक्षा' इत्यन्ये, 'लिट्' इत्येके ॥८॥

९ । आशिषि यात् यास्तामित्यादयः

कामपाल-नामानः ।

यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम्, यास्त, यासम् यास्व यास्म । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि । एते 'आशीः' इत्यन्ये, 'आशीलिङ्' इत्येके ॥९॥

१० । अर्हार्थेऽनद्यतन-भविष्यति च तादयो

बालकल्कि-नामानः ।

ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्म तास्वस् तास्मस् । ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे । एते 'श्वस्तनी' इत्यन्ये 'लुट्' इत्येके ॥१०॥

११ । भविष्यत्काले स्यत्यादयः कल्किनामानः

स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ ; स्यामि स्यावस् स्यामस् । स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे । एते 'भविष्यन्ती,

“भवाद्यदादौ जुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनत्र्यादि चुरादयः ॥” (पाणिनीयश्लोकः)

* १ । 'प्राङ् निमित्तं' तथा २ । 'कार्यं' ३ । 'कार्यं' ४ । 'परनिमित्तकम्' (वि० प्र० ८)

३।१२-३३)

आख्यात-प्रकरणे भ्वादि-परपदप्रक्रिया

४३

इत्यन्ये, 'लृट्' इत्येके ॥११॥

१२ । साकाङ्क्षं यत्र क्रियातिक्रमो निर्दिश्यते
तत्र कार्य-कारणयोः स्यादादिका अजितो-
नामानो भूते भविष्यति च ।

स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम्
स्याव स्याम । स्यत स्येताम् स्यन्त, स्यथास् स्येथाम्
स्यध्वम्, स्ये स्यावहि स्यामहि । एते 'क्रियातिपत्तिः'
इत्यन्ये, 'लृङ्' इत्येके ।

अच्युतादयः 'तिङ्' इत्येके, 'आख्यातम्' इति
सर्व्वे । सर्व्वत्र प्राम इत्, ण-लौ च,
दिप्-सिपोरिरामश्च ॥१२॥

१३ । पित् पृथुः ।

१४ । णित् नृसिंहः ।

१५ । कित् कपिलः ।

१६ । डिन्निर्गुणः ।

१७ । किच्च डिच्च कंसारिः ।

१८ । शित् शिवः ।

१९ । तिवादि नवनवानां पूर्वपूर्वाणि

परपदसंज्ञानि ।

'परस्मैपदानि' इत्यन्ये । तिप् तस् अन्ति इत्यादीनि
यात् याताम् युस् इत्यादीनि, एवमुत्तरत्रापि ॥१९॥

२० । उत्तरोत्तराण्यात्मपद-संज्ञकानि ।

'आत्मनेपदानि' इत्यन्ये, 'तङ्' इति च पा
(१।४।१००) । ते आते अन्ते इत्यादीनि ; ईत ईयाताम्
ईरन् इत्यादीनि । एवमुत्तरत्रापि ॥२०॥

२१ । नवकेषु त्रीणि त्रीणि

प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-संज्ञकानि ।

यथा—तिप् तस् अन्ति इति प्रथमपुरुषः, सिप्
थस् थ इति मध्यमः, मिप् वस् मस् इति उत्तमः ।
ते आते अन्ते इति प्रथमः ॥२१॥

२२ । अच्युतादयः पञ्च, शिवश्च कृष्णधातुकाः
'सार्वधातुकानि' इत्येके ॥२२॥

२३ । अन्ये प्रत्यया रामधातुकाः ।

'आर्द्धधातुकानि' इत्येके ॥२३॥

२४ । परपदानि कर्त्तरि ।

२५ । आत्मपदिभ्य आत्मपदानि जितश्च ।

२६ । उभयपदिभ्य उभयपदानि जितश्च ।

२७ । आत्मपदान्येव कर्मणि ।

२८ । आत्मपद-प्रथमपुरुषैकवचनमेव भावे ।

भावो धात्वर्थः । कर्त्तृ-कर्मणी वक्ष्यते (का० प्र०
१३, १७) ॥२८॥

अत्र भ्वादिगणे परपदिनां पदानि दर्शयन्ते । भू
सत्तायाम् ; सत्ता—विद्यमानता । तत्र कर्त्तरि
एकवचनादयः स्वादिवज्ज्ञेयाः ।

भू तिप् इति स्थिते प् इत्—

२९ । शप् कृष्णधातुके कर्त्तरि ।

विकरणाख्योऽयम् । शपावितौ, अरामशेषः ॥२९॥

३० । धातोरन्तस्य गोविन्दः प्रत्यये ।

स इद्वयादीनामेव विहितः । शिवत्वात्
कृष्णधातुकत्वम् ॥३०॥

३१ । अपृथु कृष्णधातुको निर्गुणः ।

तस्मात् पृथुत्वान्नात्र निर्गुणत्वम् । 'ओ अव् (स०
प्र० ६५)—भवति । भू-तस्, 'स-र-रामयोर्विष्णुसर्गो
(वि० प्र० ८)—भवतः ॥३१॥

भू अन्ति—

३२ । अरामहर ए-अयोरविष्णुपदान्ते ।

भवन्ति । 'अविष्णुपदान्ते' इति किम् ? प्लायते ।
'दैत्यमर्द्दति' इति कर्मण्यणि 'दैत्यार्द्' इत्यादीनां
वक्ष्यमाणत्वादरामहरो न स्यात् । भवसि, भवथः
भवथ ॥३२॥

३३ । अ आ व-मोः ।

भवामि भवावः भवामः । अकर्मकोऽयम्, यतः

सत्ता-वृद्धि-विशुद्धि-सिद्धि-शयन-स्थानासने भासने
लज्जा-जीवन-रोदने च हृदने-नृत्ये-विलासे क्रुधि ।

त्रास-स्पन्द-निवास-शोष-मरण-स्पर्द्धा-विहारेष्वपि
ज्ञातो धातुरकर्मकः क्षय-मदोद्वेग-प्रकम्पेष्वपि ॥

उपलक्षणञ्चैतत् ; जागरणार्थादिष्वपि । तस्मान्नास्य
कर्मणि प्रयोगः ॥३३॥

भावे दर्श्यते—भू-ते इति स्थिते—

३४ । यक् कृष्णधातुके भाव कर्मणोः ।

क् इत् ॥३४॥

३५ । ईशस्य न गोविन्द-वृष्णिन्द्रो कंसारिषु

भूयते । 'ईशस्य' इति किम् ? कामयते ।

प्राप्त्यर्थोऽपि भूधातुर्गतिः, तदा सकर्मकत्वेन कर्मणि
च । तथा चारुयातचन्द्रिका (द्वितीय-काण्डे
क्षत्रियचेष्टावर्गे षष्ठितम-पर्यायः)—“प्राप्तौ प्राप्नोति,
भवति, विन्दत्यवरुणद्वयपि ; आत्मनेऽपि द्वयम्”
इति । 'भवत्यप्यात्मने' इति केचित् । भूयते ॥३५॥

भूय आते—

३६ । अत आ ईस्तथयोः ।

भूयेते भूयन्ते, भूयसे भूयेथे भूयध्वे भूये भूयावहे
भूयामहे ॥३६॥

अथ विधौ कर्तरि—

३७ । अतो या ईः ।

भवेत् भवेताम् ॥३७॥

३८ । अत इट् युसि ।

भवेयुः, भवेः भवेतम्, भवेत ॥३८॥

३९ । अतो याम इयम् ।

भवेयम् भवेव भवेम । भावे—भूयेते । प्राप्त्यर्थे
कर्मणि—भूयेत भूयेयाताम् भूयेरन् भूयेथाः
भूयेयाथाम् भूयेध्वम् भूयेय भूयेवहि भूयेमहि ॥३९॥

अथ विधातरि कर्तरि—भवतु—

४० । तु-ह्योस्तातडाशिषि वा सर्वत्र ।
भवताद्वा, भवताम् भवन्तु ॥४०॥

४१ । अतो हेर्हरः ।

भव भवताद्वा, भवतम्, भवत, भवानि, भवाव
भवाम ॥४१॥

४२ । प्रादयो उपेन्द्र-संज्ञा धातु योगे, ते च

प्राक् ।

उपसर्गः प्राश्चः ।

प्र-पराऽप-समन्वव-निर्दुरभि-

व्यधि-सूदति-नि-प्रति-पर्यपयः ।

उप-आङिति विशतिरेष सखे

उपसर्गविधिः कथितः कविना ॥*

(सुपस्यव्याकरणम्, कातन्त्रपञ्जी च)

प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् अभि वि अधि
सु उत् अति नि प्रति परि अपि उप आङ् ; 'निस्'
इति पाठान्तरम् ; आङो ङ् इत् । ततो भूधातोः
प्र पूर्वत्वे प्राद्यव्ययात् स्वादेर्महाहरः (वि० प्र० २१७)
एवं सर्वत्र ; प्रभवति, प्रभवतः इत्यादि ॥४२॥

४३ । पूर्वोक्तनिमित्तत्वे सत्येव षत्वणत्वे
सर्वत्र नियमोऽयम् ॥४३॥

४४ । उपेन्द्रात् णोपदेशस्य णत्वम् ।

४५ । हिनुमीनानिपाश्च ।

४६ । निस्निङ्क्ष्निन्दां वा ।

४७ । निसादीनां कृतीत्येके ।

हि गतौ+श्नु=हिनु ; मीन् हिंसायाम्+श्ना
=मीना ; आनिपः—प्रभवाणि । 'उपेन्द्रात्' (अ०
प्र० ४४) इति किम् ?—प्रगतो नायकः—प्रनायकः ।

१ । 'निस्निन्द निङ्क्षां वा' (क)

* उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥

क्वचिद्भिनन्ति धात्वर्थं क्वचित्तमनुवर्तन्ते । विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

क्वचिदर्थे प्रादि-योगे ह्यकर्मणोऽपि धातवः । सत्कर्मणः प्रजायन्ते सतां सङ्गाज्जन इव ॥

‘दुरुपसर्गस्य प्रतिषेधः’ इति भाष्यम्—दुर्भवानि ।
‘उपसर्ग-प्रतिरूपकत्वादेव न णत्वम्’ इति
अष्टक-वृत्तिकृत् ॥४३-४७॥

४८ । आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधानेन
णत्वं न ।

पर्यवभवानि ॥४८॥

४९ । वक्ष्यमाणकृदादौ च ।

प्रापयानम् । आङा तु णत्वमेव—पर्याभवानि ॥४९॥

५० । व-मादयस्ते त्वच्युतादेरेव, नान्यस्य
नियमोऽयम् ; तेन ‘अवहत्’ इत्यादौ न त्रिविक्रमादि
भावे—भूयताम् । कर्मणि—भूयताम्, भूयेताम् ;
भूयन्ताम्, भूयस्व, भूयेथाम्, भूयध्वम् ; भूयै, भूयावहै
भूयामहै ॥५०॥

भूतेश्वरे कर्त्तरि—

५१ । धातोः पूर्वमत् भूतेश्वर-भूतेशाजितेषु
विष्णुरयम् । ‘अट्’ पा (६।४।७१) अत्र ‘पा’ इति
‘पाणिनीयानाम्’ इति साङ्केतितम् । येन ‘नाव्यवधानं
सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि—अभवत्, अभवताम्,
अभवन्, अभवः, अभवतम्, अभवत, अभवम्, अभवाव
अभवाम । भावे—अभूयत । कर्मणि—अभूयत,
अभूयेताम्, अभूयन्त, अभूयथाः, अभूयेथाम्, अभूयध्वम्
अभूये, अभूयावहि, अभूयामहि ॥५१॥

भूतेशे कर्त्तरि—भू-दिप्, अदागमः—

५२ । सिभूतेशे ।

इराम इत् । ‘सिच्’ पा (३।१।४४) ॥५२॥

५३ । इण-स्था-पिवति-दामोदर-भूभ्यः
सेर्महाहरः परपदे ।

५४ । दाप्-दैप्-दीङो विना दा-धा
दामोदर-संज्ञाः ।

‘दा’ इत्यन्ये, ‘घु’ इत्येके । दाप्-दैप्-दीङाम्
‘अदासीत्, अदास्त’ इत्यादौ प्रयोजनम् ॥५४॥

५५ । भुवो न गोविन्दः सि-लुकि ।

अभूत् ; अत्र शप् बाधित्वा सिर्जातः, इति तस्य
महाहरेति शप् न स्यात्, ‘सकृदपि विप्रतिषेधे यद्बाधितं
तद्बाधितमेव’ इति न्यायात् । अभूताम् ॥५५॥

५६ । भुवो भूव् भूतेशाधोक्षज-सर्वेश्वरे ।
अभूवन्, अभूः, अभूतम्, अभूत, अभूवम्, अभूव,
अभूम ॥५६॥

५७ । अत्-प्रतिषेधो मा-मास्मयोगे ।
मा भवान् भूत् ; मास्म भूत् ॥५७॥

भावे—

५८ । इण् भूतेश-ते भाव कर्मणोः ।
ण् इत्, ‘चिण्’ पा (३।१।६०, ६६, ६।४।१०४) ॥५८॥

५९ । अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे ।

६० । इणस्तो हरः ।

अभावि । कर्मणि—अभावि ॥६०॥

६१ । इट् रामधातुके ।

६२ । सहज-सर्वेश्वरान्त-हन-ग्रह-दृशिभ्य
इण्वदिङ्वा स्य-सि-कामपाल-बालकल्किषु
भाव-कर्मणोः ।

‘दृशस्तिवङ्’ इति कृते पृथगारम्भे गौरवं स्यात् ।
अभाविषाताम्, अभविषाताम् ॥६१-६२॥

६३ । अरामान्यवर्णादन्ते-अन्तामन्तानां
नस्य हरः ।

६४ । शीङो रुट् च ।

६५ । वेत्ते रुट् तु वा ।

अभाविषत, अभविषत । ‘षात् परस्य टवर्गयुक्तस्य’
(वि० प्र० १३५) इति—अभाविष्ठाः, अभविष्ठाः ;
अभाविषाथाम्, अभविषाथाम् ॥६३॥

६६ । सस्य हरो धे ।

६७ । ईश्वर-हरिमित्र-हकारेभ्यः सीध्वं
भूतेशाधोक्षजानां धस्य ढः ।

६८ । इङ् व्यवधाने तु वा ।

अभाविङ्वम्, अभाविध्वम्, अभविङ्वम्, अभविध्वम्
द्वित्वपक्षे—अभाविङ् द्वम्, अभाविषि अभविषि ;
अभाविष्वहि अभविष्वहि, अभाविष्महि अभविष्महि
॥६६-६८॥

अधोक्षजे कर्तरि—भू-णल्, णलावितौ,
'भुवो भूव्' (आ० प्र० ५६)—

६९ । धातोर्द्विर्वचनमधोक्षज-सन्नङ्-यङ्-षु ।

७० । सर्वेश्वरपर्यन्तस्यादिभागस्य अ-नरस्य
द्विर्वचनम् ।

७१ । सर्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि न-व-
द-र-वर्जस्यान्यभागस्य ।

७२ । सन्-यङोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य
च ।

तदेवं 'भू' इत्यस्य द्विर्वचनरूपे 'भू भू' इत्यादेशे
कृते—

द्विरुक्तस्य—

७६ । पूर्वो नरः ।

७४ । परो नारायणः ।

'पूर्वः—अभ्यासः ; परम्—अभ्यस्तम्' इति प्राञ्चः
॥७३-७४॥

७५ । भू-नरस्य भोऽधोक्षजे ।

७६ । हरिखङ्गस्य हरिकमलं, हरिघोषस्य
हरिगदा नरस्य ।

७७ । नेट् य-सर्वेश्वरयोः ।

नित्यत्वादभूवादेशः (आ० प्र० ५६)—बभूव,
बभूवतुः, बभूवुः, टिदागमः परसम्बन्धी ; अत
इतोऽप्याधोक्षजता—बभूविथ, बभूवथुः, बभूव, बभूव,
बभूविव, बभूविम । भावे—बभूवे । कर्मणि—बभूवे,
बभूवाते, बभूविरे, बभूविषे, बभूवाते, बभूविङ्वे

बभूविध्वे, बभूवे, बभूविवहे, बभूविमहे । 'बुभूव'
इत्यादि केषाञ्चित् ॥७५-७७॥

कामपाले कर्तरि—

७८ । कामपालपरपदं कपिलः ।

कपिलत्वान्निर्गुणः । भूयान्, भूयास्ताम्, भूयासुः
भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त, भूयासम्, भूयाम्, भूयास्म
भावे—भाविषीष्ट, भविषीष्ट । कर्मणि—भाविषीष्ट,
भाविषीयास्ताम्, भाविषीरन् ।
भाविषीष्टाः, भाविषीयास्थाम्, भाविषीङ्वम्
भाविषीध्वम् ; भाविषीय, भाविषीवहि, भाविषीमहि
पक्षे—भविषीष्ट इत्यादि ।

बालकलकौ कर्तरि—भविता, भवितारौ, भवितारः
भवितासि, भवितास्थः, भविनास्थ, भवितास्मि,
भवितास्वः, भवितास्मः । भावे—भाविता भविता ।
कर्मणि—भाविता, भवितारौ, भवितारः,
भावितासे, भावितासाथे, भाविताध्वे, भाविताहे,
भावितास्वहे, भावितास्महे । पञ्जे—भविता इत्यादि
कलकौ कर्तरि—भविष्यति, भविष्यतः, भविष्यन्ति,
भविष्यसि, भविष्यथः, भविष्यथ, भविष्यामि,
भविष्यावः, भविष्यामः । भावे—भाविष्यते भविष्यते
कर्मणि—भाविष्यते, भाविष्येते, भाविष्यन्ते,
भाविष्यसे, भाविष्येथे, भाविष्यध्वे, भाविष्ये,
भाविष्यावहे, भाविष्यामहे । पक्षे—भविष्यते इत्यादि

अजिते कर्तरि—अभविष्यन्, अभविष्यताम्,
अभविष्यन्, अभविष्यः, अभविष्यतम्, अभविष्यत,
अभविष्यम्, अभविष्याव, अभविष्याम । भावे—
अभविष्यत अभविष्यत । कर्मणि—अभविष्यत,
अभविष्येताम्, अभविष्यन्त, अभविष्यथाः,
अभविष्येताम्, अभविष्यध्वम्, अभविष्ये,
अभविष्यावहि, अभविष्यामहि । पक्षे—अभविष्यत
इत्यादि ॥७८॥ चित्ती संज्ञाने ; संज्ञानम्—चैतन्यम् ;
तस्माज्जागरणैकार्थादिकर्मकोऽयम् (आ० प्र० ३३)
क्वचिद्विशेषे ज्ञानेऽपि दृश्यते, तत्र अकर्मकः—'चिचेत
रामस्तं क्लेशम्' * इति भट्टिः (१४।६२) ।

३।७६-६४)

आख्यात-प्रकरणे भ्वादि-परपदप्रक्रिया

४७

७६ । द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः
सविष्णुवापः, जागृ-कथादिवर्ज, चकासृ-
प्रभृतीनामन्तः, ओवै-ओश्वि-प्रभृतिनां पूर्वः ।
ततो इराम इत् ॥७६॥

८० । लघूद्धवस्य गोविन्दः, वामनो लघुः ।
अच्युते कर्तरि—चेतति, भावे—चित्यते । विधौ
चेतेत्, भावे—चित्येत । विधानरि—चेततु चित्यताम्
भूतेश्वरे—अचेतत्, अचित्यत ॥८०॥

भूतेशे—दिप्, सिः (आ० प्र० ५२) इट् (६१)
गोविन्दः (३०) —

८१ । अस्ति-सिभ्यामिड् दिप्-सिपोः ।

८२ । इट्-सि-लोप ईटि ।

अचेतीत्, अचेतिष्ठाम् ॥८१-८२॥

८३ । सि-नारायण-वेत्तिभ्योऽनउस् ।

अचेतिषुः, अचेतीः, अचेतिष्ठम्, अचेतिष्ठ
अचेतिषम्, अचेतिष्व, अचेतिष्म । भावे—अचेति
॥८३॥

अधोक्षजे—चिचेत—

८४ । असंयोगादलिदधोक्षजः कपिलः ।

८५ । सञ्जेर्वा ।

८६ । श्रन्थि-ग्रन्थि-दम्भिभ्यस्थल् च वा ।

‘सत्सङ्गमात्रात्’ इति तु न वृद्धानां मतम् ।
चिचित्तुः, चिचितुः, चिचेतिथ, चिचितथुः चिचित
चिचेत, चिचितिव, चिचितिम ; भावे—चिचिते ।
कामपाले—चित्यात्, भावे—चेतिषीष्ट । बालकल्कौ—
चेतिता, भावे—चेतिता । कल्कौ—चेतिष्यति ;
भावे—चेतिष्यते । अजिते—अचेतिष्यत् ; भावे—
अचेतिष्यत । एवं कर्मणि ज्ञेयम् ॥८६॥

स्फुटिर् विशरणे ; विशरणम्—विदारणम् ;
‘विसरणे’ इति पाठे विकाशः । धातोरन्त इरित् ।
कर्तरि—स्फोटति । कर्मणि—स्फुटयते

८७ । अरामहरस्य निमित्तमरामः पूर्ववच्च ।

ततो न नस्य हरः, स्फुटयन्ते, चित्यन्ते ।
विध्यादौ—स्फोटेत्, स्फुट्यते । स्फोटतु, स्फुट्यताम्
अस्फोटत्, अस्फुट्यत ॥८७॥

भूतेशे—

८८ । इरनुबन्धान् डो वा भूतेश-परपदे ।

ड् इत्, अरामशेषः । ‘अड्’ पा (३।१।५७) ।
अस्फुटत्, अस्फोटीत्, अस्फुटताम्, अस्फोटिष्ठाम् ।
इटो व्यवधानतया निर्द्देशान्न निमित्तत्वम्, ततो न
ढत्वम्—अस्फोटिध्वम् । एवम् अचेतिध्वम् ॥८८॥

अधोक्षजे—

८९ । नर-विष्णुजनानामादिः शिष्यते ।

९० । शौरिशिरस्कस्तु सात्वतः ।

अन्यो विष्णुजनो न रक्ष्यते । पुस्फोट, पुस्फुटे ।
कामपाले—स्फुट्यात् स्फोटिषीष्ट । बालकल्कौ—
स्फोटिता । कल्कौ—स्फोटिष्यते । अजिते—
अस्फोटिष्यत् अस्फोटिष्यत ।

एवं इच्युतिर् क्षरणे, दन्त्यादिरयम् ; ‘सस्य
शश्चवर्गयोगे’ (वि० प्र० १०२) —इच्योतति,
अश्च्युतत्, अश्च्योतीत्, चुश्च्योत । एवं च्युतिर्
आसेचने ॥९०॥

मन्थ् विलोडने—मन्थति—

९१ । अनिरामेतां

विष्णुजनान्तानामुद्धवनरामहरः कंसारौ ।

९२ । लगि कप्योरुपताप-शरीरविकारयोः ।

मथ्यते । भूतेशे—अमन्थीत्, अमन्थि । अधोक्षजे
—ममन्थ, ममन्थे । कामपाले—मथ्यात्, मन्थिषीष्ट
॥९१-९२॥

कुथि हिंसा-संकलेशयोः, इराम इत्—

९३ । इरामेद्धातोर्नुम् ।

उपदेश एवायं नुम्, कुन्थति । इरामेत्वान्न नस्य
हरः (आ० प्र० ९१) कुन्थ्यते ॥९३॥

९४ । कवर्ग-नरस्य चवर्गः ।

चुकुन्थ ।

लगि गती—विलग्यते । कपि चलने—विकप्यते ।
उपतापादिभ्यामन्यत्र तु—लङ्ग्यते, व म्प्यते ॥६४॥

षिधु गत्याम्, उराम इत्—

६५ । धात्वादेः षः सः ।

६६ । सर्वेश्वर-दन्त्यपरा धातोरादिसाः
षोपदेशाः । *

६७ । ष्वक्-स्विद-स्वद-स्वञ्ज-स्वप-
स्मिडाश्च २ ।

६८ । सृप्लृ-सृ-स्तृ-सृज्-स्तृ-स्त्या-सूच-सूत्र-
स्तन-संग्राम-सार-साम-सभाज-सेकृ-स्तेन-स्तोम
—वर्जम् ।

सूत्र-स्थूल-मुखाश्च धातुप्रदीपे दृश्यन्ते । दन्त्यपरत्वेऽपि
ष्वक्कादीनां ३ पाठो नियमार्थस्तेन स्वृप्रभृतीनां न
स्यादिति । सेधति ॥६८॥

६९ । उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचित्
निषेधति । अद्वयवधानेऽपि षत्वम्—न्यषेधत् ।

षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च, ऊराम इत्, शास्त्रम्—
अनुशासनम्, माङ्गल्यम्—शिवम्, सेधति शिष्यं गुरुः
सेधति हरिभक्तिः ॥६९॥

१०० । स्वरति-सूति-सूयति-धुजूदित इड्वा
असेधीत्, असेधिष्टाम् इत्यादि ॥१००॥

१०१ । विष्णुजनान्तानामनिटां वृष्णीन्द्रः
सौ परपदे ।

‘यादवमात्रे हरिकमलम्’ (स० प्र० ६८)—असेत्सीत्
॥१०१॥

१०२ । वामन-वैष्णवाभ्यां सेहरो वैष्णवे
न त्विटः ।

१०३ । हरिघोषात्त-थोर्धो धा-वर्जम् ।

असेद्धाम् इत्यादि । वस्यापि वैष्णवत्वाभावात्
सेहरोभावः —

उडूठौ यत्र विद्येते प्रत्ययोऽच्प्रभवश्च यः ।

अन्तःस्थं वं विजानीयात्तदन्यो वर्ग्य उच्यते ॥*
इति स्मरणम्—असेत्स्व, असेत्स्म । कर्मणि—
असेधि, असेधिषाताम् ॥१०२-१०३॥

१०४ । ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च
वैष्णवादि-सि-कामपालौ कपिलावात्मपदे,
गमेस्तु वा ।

असित्सानाम् ॥१०४॥

१०५ । कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्रुभ्य
एवाधोक्षजमात्रे नेट् ।

अन्येभ्यस्त्वनिङ्भ्योऽपीट् इति नियमादधोक्षजे
नित्यमिट्—सिषेधित्, सित्सीष्ट सेधिषीष्ट ॥१०५॥

गद् व्यक्तायां वाचि—

१०६ । विष्णुजनादेर्लघोररामस्य वृष्णीन्द्र
इडादौ सौ वा परपदे ।

अगादीत्, अगदीत् ॥१०६॥

१०७ । उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे ।
भावे—अगादि । जगाद ॥१०७॥

१०८ । उत्तम-णल् नृसिंह कार्य्यकरो वा ।
जगाद, जगद ॥१०८॥

अट् गतौ—

१०९ । सर्वेश्वरादेर्वृष्णीन्द्रोऽत्प्रसङ्गमात्रे ।
‘आट् वृद्धिः’ च पा (६।४।७२)। आट् । आटीत् ।

विष्णुजनादित्वाभावात्—मा भवानटीत् ॥१०९॥

अधोक्षजे द्विर्वचने कृते लोपापवादमाह—

११० । नरादेररामस्य त्रिविक्रमः ।

* ‘सेक्-सृप्-सृ-स्तृ-सृज्-स्तृ-स्त्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः ष्वक्-स्विद-स्वद-स्वञ्ज-स्वत्-स्मिडः ॥’
(सिद्धान्तकौमुदी) १ । ष्वक् (ख ग घ) २ । स्विडाञ्च (ख ग घ) ३ । ष्वक्कादीनां (ख ग घ)

* उडूठौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानीयात्तथोपसर्गयोर्द्वयोः ॥

१११ । तस्मान्नुड् द्विविष्णुजने धातौ ।
आट, आटतुः ॥११०-१११॥

रद् विलेखने—रराद—

११२ । आदेशहीन-नराद्यक्षरस्य धातोरसंयुक्त-
विष्णुजनमध्यस्यारामस्य एत्वं नरादर्शनञ्च
कपिलाधोक्षजे सेट्थलि च ।

११३ । नृ-फल-भज-त्रपां, नलोपि-ग्रन्थि-
श्रन्थि-दन्भीनाश्च ।

११४ । जृ-भ्रमु-त्रस-फणादीनां हिंसार्थ-
राधश्च वा ।

रेदतुः, रेदुः, रेदिथ । आदेशयुक्तस्य तु—जगदतुः ।
संयुक्तविष्णुजनमध्यस्य तु—ननन्दिथ १ ॥११२-११४॥

राद् अव्यक्तशब्दे—

११५ । धात्वादेर्णो नः ।

११६ । सर्वे नादयो णोपदेशा नृ-नृति-
नटि-नन्दि-नक्कि-नाथि-नाधि-नटिवर्जम् ।*
नाथौ तु भाष्ये णोपदेशत्वं, परायणे तु न ।
नदति ॥११५-११६॥

११७ । उपेन्द्रात् णोपदेशस्य णत्वम् ।
प्रणदति ॥११७॥

११८ । उपेन्द्रान्नेर्णत्वं नद-गद-पत-पद-
वह-वप-हन्ति-द्राति-मा-या-दामोदर-शमु-सो-
चिञि-दिहि-वाति-प्सातिष्वद्-व्यवधानेऽपि,
क-खादि-सहज-षान्तौ विना शेषे तु वा ।

‘मा’ इति मेङ्माङोर्ग्रहणम्, ‘मातेरपि’ इति
केचित् । प्रणिनदति, प्रण्यनदत् । एवं प्रणिगदति
इत्यादि । ननाद, नेदतुः । अर्द् गतौ याचने च—
अर्द्ति, प्रण्यर्द्ति प्रन्यर्द्ति । ‘कखादिसहजषान्तौ
विना’ इति किम् ? प्रणिकषति, प्रणिखनति ।

भूतेश्वरे—आर्द्त् । ‘नरादे’ इति, ‘तस्मान्नुड्’ इति
उटावितौ—आनर्द् । इदि परमेश्वर्ये, इराम इत्,
‘इरामेद्धातोर्नुम्’ (आ० प्र० ६३)—इन्दति, ऐन्दत्
॥११८॥

११९ । ऋच्छ-वर्जित-गुर्वीश्वरादेरामधोक्षजे
आमो मस्येत्त्वनिषेधः ॥११९॥

१२० । आमः कृ-भ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते ।

१२१ । कृञ् आमन्तधातुवत् परपदादि ।

१२२ । अस्भुवोस्त्वस्भूवत् २ ।

१२३ । नर-ऋरामस्यारामः ।

इन्दाञ्चकार ॥१२०-१२३॥

१२४ । आमो मस्य हरिवेणु-विधिर्व्वा ।

इन्दाञ्चकार । कर्त्तरि न त्विन्दाञ्चक्रे ॥१२४॥

१२५ । द्विर्वचननिमित्त-सर्वेश्वरपरमात्रे
सति यः सर्वेश्वरस्यादेशः, स स्थानिवत्
द्विर्वचने एव कर्त्तव्ये ।

अत्र लोपोऽप्यादेशवत् । ततो गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ,
यादयश्चादयादयश्चादेशा आरामोद्धव-णि-लोपाश्च
स्थानिवत् । ततो ररमादेशस्य स्थानिवत्त्वे कृते
कृरामस्य द्विर्वचनम् । अतः पश्चादेव द्विर्वचनं यत्,
तत् प्रयोजनं ‘दुयूषति’ (आ० प्र० ४६१) इत्यादौ
सेत्स्यति । इन्दाञ्चक्रतुः, इन्दाञ्चक्रुः । ‘कृ-सृ-भृ-कृ’
(आ० प्र० १०५) इति नेट्—इन्दाञ्चकर्थ, इन्दाञ्चक्रुथुः
इन्दाञ्चक्र, इन्दाञ्चकार इन्दाञ्चकर, इन्दाञ्चक्रव,
इन्दाञ्चक्रम् । इन्दाञ्चभूव इत्यादि, इन्दामास इत्यादि
‘मात्र’ ग्रहणात् उवोख इति सेत्स्यति, आटिटत् इति
च ॥१२५॥

उख् गतौ—ओखति—

१२६ । उपेन्द्राद्वयहर ए-ओ-रामयोरिनेधौ
विना ।

* नन्दतिर्नर्दतिर्नाथ-नृ-नृती-नाटि-नाथयः । नादयः सप्त विख्याता णादयस्ते परे मताः ॥

१ । ननन्दतुः (क) २ । एतत् सूत्रं ख ग घ पाण्डुलिपिषु नास्ति ।

१२७ । नामधातौ वा ।

प्र-ओखति इति स्थिते-असिद्धत्वात् न सत्सङ्गान्तहरः
अतः प्रोखति । 'इनेधौ विना' इति किम् ? उपैति ;
प्रेषते, ओखत्, ओखीत् ॥१२७॥

अधोक्षजे—

१२८ । नरेदुतोरियुवावेकात्मकेतरसर्वेश्वरे ।

द्विर्वचने कृते परस्य न स्थानिवत्त्वम्, तत उव् ।
आम् तु न स्यात्, 'गुर्वीश्वरादेः' इति सहजस्यैव
ग्रहणात् । उवोख, ऊखतुः । कथमिदेराम् ?
परानपेक्षत्वेन, नुमः सहजत्वात् । गोविन्दस्तु
कंसारिवर्जमपेक्षते ॥१२८॥

अनुचु गति-पूजनयोः — 'तवर्गस्य चवर्ग' (वि०
प्र० ६५) अञ्चति । कर्मणि गतौ—अच्यते ;
'अनिरामेतां' (आ० प्र० ६१) इति नस्य हरः ।

१२९ । अञ्चेः पूजायां नलोपाभावः ।

अञ्चयते, आनञ्च, आनञ्चतुः, आनञ्चुः । कामपाले
गतौ—अच्यात्, पूजायाम्—अञ्च्यात् ॥१२९॥

आच्छि आयामे—आञ्छति—

१३० । नरस्य वामनः ।

'नरादे' (आ० प्र० ११०) इति कृते, ततो नुट्—
आनाञ्छ । 'न' इति बहवः—आञ्छ ॥१३०॥

षसृज् गतौ—

१३१ । सस्य जो जे, न तु वैष्णवे ।

सज्जति । 'वैष्णव' ग्रहणम् 'अमांक्षीत्' इत्यादौ
सेत्स्यति ॥१३१॥

वज् गतौ—

१३२ । शसुददवरामादीनां गोविन्दारामस्य
च नैत्वादि ।

'शसिति द्वितालव्य' इत्येके । वजोऽयं
दन्तौष्ठ्यादिगणपठितः । तत्प्रसङ्गाद्वरामादिरपि
तदादिरेव, ववजतुः ॥१३२॥

वज् गतौ—

१३३ । वद-व्रजयोर्वृष्णीन्द्रः सौ परपदे ।
अव्राजीत् ॥१३३॥

अज् गतौ क्षेपणे च—

१३४ । अजेर्वी घणं विना रामधातुके ।

१३५ । वले तु वा, यपि च ।

घण्-यपौ कृत्प्रत्ययौ । वीयते, वीरयमनिट् ।

अथानिटः

ऊ-ऋरामान्त-रु-स्तु-क्षु-शी-यु-नु-क्षु-श्चि-डी-श्रिभिः ।
वृङ्-वृञ्भ्यां च विनैकाचः, स्वरान्ता धातवोऽनिटः ॥
अनिडेकः शक्लृः कान्ते, चान्ते पचि-वची विचिः ।
सिचिर्मुचिरिची चैक, इच्छान्ते प्रच्छिरुदाहृतः ॥

भजि-भञ्जि-यजि-त्यजि-रञ्जि-रुजो

भुजि-सञ्जि-सृजोऽप्यथ-मञ्जिरपि ।

युजि-भृजि-निजिर्विजिरश्च तथा

स्वजिरुद्धवने१ जगरोऽप्यनिटः ॥*

अदि हदि स्कन्दि-भिदि-च्छिदि-क्षुदीन्

शदि सदि स्विद्यति-पद्यती खिदिम् ।

तुदि नुदि विद्यतिकं विनत्तिकं

प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥*

क्रुधि-राधि-रुधि-क्षुधि-बुध्यतयो

व्यधि-शुध्यति-सिध्यति-बन्धि-युधः ।

सह साधय इत्यनितो ध-गरो

हनि-मन्यति चेत्यपि नान्तगणे ॥*

स्वपि-वपि-तिपि-तपि-तृप्यापि-शपोऽपि

क्षिपि-सृपि-लिपि-लुम्प-च्छुपि-टपयः ।

पान्तगणेष्वथ भान्ते—लभि-रभि-जभि-

यभयो-मगणे—यमि-रमि-रामि-गमयश्च ॥*

शिषि-श्लिषी-दुष्य-विषि-त्विषि-द्विषीन्

पिषि कृषिं पुष्यति-शुष्य-तुष्यतीन् ।

दिशि दृशि दंशि-मृशी-रिशि-रुशि

लिशि-स्पृशि-क्रोश-विशोऽनितो जगुः ॥*

घसिश्च वसतिः सान्ते, हान्ते दहति-मेहती ।

दिहिर्दुहि-लिही रोहि, -वहि-नहिरिमेऽनितः ॥*

यु इति—यु मिश्रणे । 'युन मिश्रणामिश्रणयोः' इति वोपदेवः, नु-साहचर्यात् । शक्लृरिति कृष्णपण्डितः । प्रक्रियाटीकायामत्र लृदिदेव शक्लृगृह्यते । कविकल्पद्रुमे (कान्तवर्गो सप्तमः श्लोकः) तु स्वादि-शक्लृविकल्पितेऽट्, दिवादिशक्लृस्तु सेट् । 'भुज्' इति भुजो-भुजौ गृह्यते । 'युजि' इति युज्-युजिरो स्वत्रिरुद्धवन इति स्वञ्जिरित्यर्थः । कालापा विन्दतिमपि गृह्णन्ति । लुम्पादयो लुम्पत्यादीनामेकदेश-निर्देशाः । 'लिशि' इति लिश् अलोभावे, 'निशि' इत्यपपाठः, वोपदेवाद्यसम्मतत्वात् अत एकसर्वेश्वरः सर्वेश्वरान्तश्चेति वीरनिट् ॥१३५॥

* "शक्लृ-वक्ति-घसि-क्रुधि-मन्यतयो, रभि-दंशि-लभि-क्रुशि-शुध्यतयः ।

यभि-बुध्यति-हन्ति-यमाप्लृ-रुहो, रमि-राधि-नमि-व्यधि-सिध्यतयः ॥

युधि-बन्धि-रुधि-त्विषि-गम्-सृपयो, दृशि-शुध्यति-मेहति-पुध्यतयः ।

भजि-भञ्जि-यजि-त्यजि-लुप्-कृषयो, भुजि-सञ्जि-रुजि-स्वजि-मजि-मुचः ॥

भिदि-विन्दति-सीदति-विद्यतयो, निजि-रञ्जि-सिचो-लिशि-शञ्जभयः ।

दिशि-दुष्यति-तुष्यति-पद्यतय, स्तपति-स्तिपि-भृञ्जि-हृदि-क्षिपयः ॥

शपति-च्छिदि-पृच्छि-पिषि-श्लिषयो, वपति-स्वपि-नुद्यदि-खिद्वहयः ।

दहति-क्षुपि-देग्धि-पचि-ब्रुवयो, विष्लृ-लेढि-नहि-क्षुदि-विज्लिपयः ॥

वसति-स्पृशि-दोग्धि-तुदि-स्कन्दयो, विशि-तृप्-दृपि-रुष्यति-सृज-स्विदयः ।

क्षुधि-साधि-रिणक्ति-रिशि-द्विषयो, मृशतिश्च शिनष्टि-दिनत्ति-युजः ॥

अनिङो हलि सेङ् इमेऽचि परं, श्रयति-श्रयति-क्षु-यु-नु-क्षुखः ।

डयति-स्नु-वृणोति वृणाति-शियो, द्विबहुस्वर उपर ऋपरकः ॥" (संक्षिप्तसार-व्याकरणम्)

ॐ "ऊट् दन्तैर्योति-रु-क्षण-शीङ्-स्नु-नु-क्षु-श्रि-डीङ्-श्रिभिः । वृङ्-वृज्भ्यां च दिनेकाचोऽजःतेषु निहताः स्मृताः ॥

शक्लृ-पच्-मुच्-रिच्-वच्-विच्-सिच्-प्रच्छि-त्यज्-निजिर्-भजः ।

भञ्ज्-भुज्-भ्रसज्-मसजि-यज्-युज्-रज्-रञ्ज्-विजिर्-स्वजि-सञ्ज्-सृजः ॥

अद्-भुद्-खिद्-छिद्-तुदि-नुदः, पद्य-भिद्-विद्यति-विनद् । शद्-शदी खिद्यति स्कन्दि-हदी क्रुध् क्षुधि-बुध्यती ॥

बन्धियुधि-रुधी-राधि-व्यध् शुधः साधि-सिध्यती । मन्य-हन्नाप्-क्षिप्-क्षुपि-तप्-तिपस्तृप्यति-दृप्यती ॥

लिप्-लुप्-वप्-शप्-स्वप्-सृपि-यभ्-रभ्-लभ्-गम्-नम्-यमो-रमिः ।

क्रुशिर्दंशि-दिशी-दृश्-मृश्-रिश्-रुश्-लिश्-विश्-स्पृशः कृषिः ॥

त्विष्-तुष्-द्विष्-दुष्-पुष्य-पिष्-विष्-शिष्-शुष्-श्लिष्यतयो-घसिः ।

वसति-दंह्-दिहि-दुहो-नह्-मिह्-रह्-लिह्-वहिस्तथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

तृप्-दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः । खिद्य-पद्यौ सिध्य-बुध्यौ मन्य पुष्य-श्लिषः-श्यना ॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निदिष्टोऽन्यनिवृत्तये । णिजिर्-विजिर्-शक्लृ-इति सानुबन्धा ऽमी तथा ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरेष्टो भाष्येऽपि दृश्यते । व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

रञ्जि-मसजि-अदि-पदी-तुद् क्षुद् शुधि-पुषी शिषिः । भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादि-सम्भते ॥" (पा ७।२।१०)

१३६ । ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे ।

१३७ । ऊर्णोतेर्वा ।

‘वले तु वा’ (आ० प्र० १३५) इत्यस्य वैयर्थ्यात्
‘विष्णुतः सर्वविरिञ्चिः’ इत्यतश्चेष्टः पूर्वमेव पक्षे
वीभावः—अवेषीत्, आजीत् ॥१३६-१३७॥

१३८ । नरस्य वामनः ।

विवाय ॥१३८॥

१३९ । धातोश्चतुःसनेस्येयुवौ सर्वेश्वरे ।

१४० । संयुक्तश्नोश्च ।

१४१ । असंयोगपूर्वस्यानेकसर्वेश्वरस्येद्वयस्य
तु यः ।

१४२ । एति-हुवोर्य-वौ कृष्णधातुके एव ।

गोविन्दवृष्णीन्द्राभ्यामन्यत्रैते । इद्वयादीनां
याद्यादेशः स्थानिवत्, न तु द्वित्वविधाविति । ‘धातो
र-व-प्राक्’ (वि० प्र० ११७) त्रिविक्रमो न स्यात् ।
‘विष्णुजने विष्णुजनो वा’ (स० प्र० १२०) इति पक्षे
द्वित्वं तु स्यात्—विष्यतुः, विष्यतुः । ‘वी
प्रजनकान्त्यसन-खादनेषु’ इति ‘वी’ धातु-रप्यस्ति ।
तत्र च सति ‘धातुप्रतिरूपादेशस्तद्धातुवत् प्रयोगो
वक्तव्यः’ इति न्यायेन वी-वदेवास्य प्रयोगः ।
ततश्च—॥१३९-१४२॥

१४३ । सर्वेश्वरान्तात् सहजानिट इड्
वा थलि ।

१४४ । सहजारामवतश्च तादृशात् ।

१४५ । सृजि-दृशिभ्याञ्च ।

१४६ । अत्यर्त्ति-वृ-व्येज्भ्यो नित्यम् ।

१४७ । ऋरामात्तु नित्यं नेट् ।

सहजा अनिटः शकादिगण-पठिताः । ‘सहज’
ग्रहणं सनादावनिट्त्वेऽपि ‘बभूविथ’ इत्यादौ
नित्यमिड् भावार्थः । विवेथ, विवयिथ, अनादेशपक्षे
—आजिथ ॥१४३॥

क्षि क्षये—क्षयति, क्षयन्ति—

१४८ । वामनस्य त्रिविक्रमः

कृत्-कृष्णधातुकेतर-य-प्रत्यये ।

क्षीयते, अक्षेपीत्, चिक्षाय, चिक्षियतुः, चिक्षियुः,
चिक्षयिथ, चिक्षेथ । कृति तु—क्षेयम् । कृष्णधातुके
—क्षियात् ॥१४८॥

लगे सङ्गे—

१४९ । ह-म-यान्त-क्षण-श्वस-श्वीनामेरामेतश्च
न वृष्णीन्द्रः, सेटि सौ परपदे ।

अलगीत् ॥१४९॥

गुप् रक्षणे, ऊराम इन—

१५० । गुप्-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य आयः
गोपाय ।

सनाद्यन्ताश्च धातवः—

सन्-वयन्-वयडश्च-काम्यश्च-वयडर्थ-विवप् च णिस्तथा
कण्ड्वादि यक् तथैवाय ईयङ् यङ् स्युः सनादयः ॥
तिप्, शप्—गोपायति ॥१५०॥

१५१ । अरामहरो रामधातुके ।

अत्र लिखनाद्वामनस्य त्रिविक्रममपि बाधते ;
गोपायते ॥१५१॥

१५२ । आय इयङ् कमेणिङ् च रामधातुके
तु वा ।

‘भाविनि भूतवदुपचारः’—गुष्यते, अगोपायीत् ।

ऊदित्वादिङ् वा (आ० प्र० १००) अगोपीत्,
अगोप्सीत्, अगोप्ताम्, अगोपायि, अगोपि,
‘अगोपायायि’ इत्यपि मन्यन्ते ॥१५२॥

१५३ । अनेकसर्वेश्वरकाशिभ्यामामधोक्षजे

कृत्रादेरुपप्रयोगः (आ० प्र० १२०) गोपायाश्चकार
जुगोप । अरामहरस्य नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च
‘गोपाय्यात्’ इत्यादौ न ‘अतो या ईः’ (आ० प्र० ३७)
धूप मन्तापे—धूपायति, अधूपायीत् । इट् तु नित्यम्
अधूपीत् । ‘कासि-प्रत्ययात्’ इत्यत्र कास्यनेकाच

३।१५४-१६७)

आख्यात-प्रकरणे भ्वादि-परपदप्रक्रिया

इति वक्तव्यम्' इति काशिका ।

'प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणम्' इति भाषावृत्तिः (पा ३।१।३५) ।

चुलुप् लोपे—चुलुप्पाञ्चकार ॥१५३॥

तप् सन्तापे—तपति—

१५४ । निसः षत्वं तपतौ सकृत् सेवने ।

निष्ठयति सुवर्णम्, सकृदग्निं स्पर्शयति इत्यर्थः ।
अताप्सीत्, अताप्ताम् ॥१५४॥

१५५ । नानोस्तप इण् ।

अन्वतप्त, तताप । 'सहजारामवतश्च तादृशात्'
(आ० प्र० १४४) इति वेट्—तेपिथ, ततपथ ॥१५५॥

चमु अदने—

१५६ । षिवाचमु-कलमां त्रिविक्रमः शिवे

आचामति । स्वादावपि पाणिनीयाः पठन्ति—
आचाम्नाति । वैष्णवपरत्वाभावात्त विष्णुचक्रम् ।
आचाम्यते । इणि—आचामि ।कलमु ग्लानौ—कलामति । 'भौवादिकस्य तु न
त्रिविक्रमः' इति तस्यां भ्रमः । पाणिनीयादौ हि
भुवादौ नैवायं पठ्यते, किन्तु देवादिकादेव श्यो
विकल्प्यते । तथैव कलमतीति न कुत्रापि दृश्यते च
॥१५६॥१५७ । जनि-वध्योर्मन्तानाश्चानाचम्यमि-
कमि-वमि-यमि-रमि-नमि-गमां न वृष्णीन्द्रः
इणि कृते च ।

अकलमि ॥१५७॥

१५८ । अम-चम-विश्रमां वेत्येके ।

क्रमु पादविक्षेपे ॥१५८॥

१५९ । क्रमस्त्रिविक्रमः परपदे शिवे ।

क्रामति ॥१५९॥

१६० । स्नु-क्रमिभ्यामिड् नात्मपद एव ।

अक्रमीत् । अक्रमि । 'हरेर्यदक्रामि पदैककेन
खम्' (नैषधचरितम् १७०) इत्यादि प्रयोगे

बाहुल्याद्विकल्पः । १ अक्रंसाताम् । १६०॥

यमु उपरमे—

१६१ । इषु-गमि-यमां छः शिवे ।

यच्छति ॥१६१॥

१६२ । यम-रम-नमारामान्तेभ्यः सुगिटौ
सौ परपदे ।

अयंसीत्, अयंसीष्टाम्, अयामि ॥१६२॥

१६३ । सूचनार्थाद्यमः सिः कपिल आत्मपदे
स्वीकारार्थाद्वा ।१६४ । हरिवेण्वन्त-सहजानितां तनु-क्षणु-
क्षिणु-तृणु-वनु-मनूनामपि हरिवेणु-हरो
वैष्णवादिकंसारौ ।उदायसाताम्, सूचितावित्यर्थः, उपायसाताम्,
उपायमाताम् वा, स्वीकृतावित्यर्थः । 'सहज' इति
किम् ? कृत्प्रत्यये शान्तः ।

ण्य् ह्य् गतौ—अनयीत् ॥१६३-१६४॥

दल् विदारणे—

१६५ । अरलित्यन्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे
अदालीत् ।त्रिफला विशरणे, विशरणम्—विदीर्णता,
ज्यारामावितौ । 'तृ-फल' (आ० प्र० ११३) इत्यादि
केलतुः, केलिथ । 'फल' निष्पत्तावित्यस्य तु ग्रहणम्'
इति प्रसादकारः (पा ६।४।१२२) । 'द्वयोरपि ग्रहणम्'
इति तु कालापाः ॥१६५॥

षिवु निरसने, निरसनम्—थुत्कारः उराम इत्-

१६६ । नामधातुष्टयै-ष्वक्व१-षिवां
सत्वनत्वनिषेधः ।षीवति । 'धातो रवप्रागिदुतो' (वि० प्र० ११७)
इति षीव्यते ॥१६६॥

१६७ । षिठवेर्नर-ठरामस्य तरामो वा ।

तिष्ठेव, टिष्ठेव ॥१६७॥

जि जये—जयति, भावे—जीयते विधातरि—

१६८ । जेस्त्वन्त्वोस्त्यन्ती ।

जयति, जयन्ती । 'सर्व्व' (आ० प्र० ४०) ग्रहणात्
तानङ्-पक्षे—जयतात् ॥१६८॥

१६९ । जेगिः सन्नधोक्षजयोः, चेः किर्वा ।

जिगाय ॥१६९॥

कृष् विलखने, आकर्षणे च—कर्षति—

१७० । कृष्-स्पृश्-मृश्-तृप्-टृप्-सृपः सिर्वा ।

१७१ । षढोः कः से ।

षत्वम्—अकाक्षीत्, अकाक्षाम्, अक्षि । 'ऋद्वयाद्'
(आ० प्र० १०४) इत्यादिना कपिलत्वम्—अकृक्षाताम्
अकृक्षत, अकृक्षाः । कविधौ समात्रस्य
निमित्तत्वेनाप्रत्यय-रूपनिमित्तत्वान्महाहरत्वम्—
अकृड्त्वम् ॥१७०-१७१॥

१७२ । ऋरामोद्धवसहजानिटोऽम् वा
वैष्णवादावकपिले ।

म् इत्, 'ऋद्वयं रः' (स० प्र० ६१) वृष्णीन्द्रः (आ०
प्र० १०१) अकाक्षीत्, अकाक्षाम् । 'सहज' इति
किम् ? वृह उद्यमे, तुदादिः, 'अवार्ड' इति
काशिकाभाषावृत्त्योः ।

'ततोऽन्नाक्षीत्' इति तु प्रक्रिया चिन्त्या ।
'अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते—इति ह्यनिङ्गणे
काशिका ॥१७२॥

सेरभावपक्षे—

१७३ । ईशोद्धवादनिटो हरिगोत्रान्तात्
सक् भूतेशे दृशि विना ।

'वमः' पा (३।१।४५) क् इत्, कत्व-षत्वादि (आ०
प्र० १७१, वि० प्र० २३) कपिलत्वान्नाम्—अकृक्षत्,
अक्षि ॥१७३॥

१७४ । सकोऽन्तहरः सर्व्वेश्वरे ।

अकृक्षाताम्, अकृक्षत । 'न तु बहुत्वे' इति
कालापाः । अकृक्षन्त, अकृक्षथाः, अकृक्षि । चकर्ष,

चकृषे । कृष्यात्, कृक्षीष्ट ।

रुष् रिष्—हिंसायाम्, भूतेशे—अरोषीत्, अरोषि,
अरोषिषाताम् ॥१७४॥

१७५ । इषु-सह-लुभ-रुष-रिष इड्वा ते ।
रोषिता, रोषा ॥१७५॥

उष् दाहे—

१७६ । उष-वेत्ति-जागृभ्य आमधोक्षजे वा
ओषाम्बभूव, उवोष ॥१७६॥

मिह् सेचने—मक्, हस्य ढः, कत्वषत्वे—अमिक्षत् ।
बालकल्कौ गोविन्दः, हस्य ढः, 'हरिघोषात्' (आ०
प्र० १०३) इति घत्वं, 'षात् परस्य' (वि० प्र० १३५)
इति ढत्वम्—

१७७ । ढस्य हरो ढे, पूर्व्वश्च त्रिविक्रमश्च
मेढा । अत्र तु गोविन्देन त्रिविक्रमः सिद्ध एव
॥१७७॥

१७८ । ऋरामस्य न ।

कृति—तृण् + क्तः—तृढः । कथं 'कंसजिड्ढौकते' ?
तत्राकरणात् ।

दह् भस्मीकरणे । 'दादे' (वि० प्र० १४५) इति
घत्वम्, आदौ 'जवर्ज्जहरिगदा' (वि० प्र० ११४)
इत्यादिना हरिघोषत्वम्—अधाक्षीत् । हरिघोषविधौ
समात्रस्य निमित्तत्वात् पूर्व्ववत् महाहरत्वम्—
अदाग्धाम् । ध्वम्-शब्दे तु—अधग्ध्वम् ।

रह् त्यागे—अरहीत् ।

रहि गतौ, परत्वान्नत्वं बाधित्वा विष्णुचक्रम्—
रंहति । विष्णुचक्रस्य सर्व्वेश्वरधर्मत्वात्तद्व्यवधानेऽपि
णत्वम्—रंहाणि ।

वृहि वृद्धौ—वृंहति । 'वृंहेः स्वरेऽनिटि वा नलोपः'
इति कालापाः—वर्हति, कृति च—वृंहकः, वर्हकः ।
येषां प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेषां मते विष्णुजनादावपि
रूपद्वये सिद्धे दोषः स्यादिति चाहुः ।

कृवि हिंसायाम्, हरिमित्रान्तोऽयम्—कृष्वति ।
'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति सूत्रे (पा ८।४।२)—
'नुमानुस्वारमात्र-व्यवधानं णत्वविधौ गृह्यते'
इति पाणिनीयाश्च, तेनेह न णत्वम्—कृष्वानि ।

तृणहृ हिंसायाम्, इत्यस्य कृति 'तृहणम्' इत्यादौ तु स्यात् ॥१७८॥

ग्लै हर्षक्षये—ग्लायति—

१७९। चतुर्वृहान्तानामारामान्तपाठोऽशिवे यक्—ग्लायते। 'पाठ' ग्रहणात् सुगिटौ सौ (आ० प्र० १६२)—अग्लासीत्, अग्लासिष्ठाम् ॥१७९॥

१८०। आतो युगिणि नृसिंह-कृति च। अग्लायि ॥१८०॥

१८१। आरामाणल औ। जग्लौ ॥१८१॥

१८२। आरामहरः कंसारि-सर्वेश्वर-रामधातुके इटि उसि च।

आरामहरस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्—जग्लतुः 'उत्तम-णल्' (आ० प्र० १०८) इत्यत्र 'नृसिंहकार्यकरः' इति किम्? जग्लौ, पक्षे और्नाभविष्यत् ॥१८२॥

१८३। सत्सङ्गादेरात एरामः कपिल-कामपाले वा।

ग्लेयात्, ग्लायत्, ग्लासीष्ट, ग्लायिषीष्ट। एवं ग्लै गात्रविनामे ॥१८३॥

गै शब्दे—गायति—

१८४। दामोदर-मास्था-गा-पिवति-जहाति-स्यतीनामीरामो विष्णुजन-रामधातुक-कंसारौ 'मा' इति मा-माडौ, 'गा' इति गै-गाडौ गुह्येते गीयते ॥१८४॥

१८५। दामोदरादीनामेरामः कपिल-कामपाले।

गेयात्।

दैप् शोधने, प्राम इत्—दायति। कर्मणि—दायते। दामोदराभावाच्चेत्वं, न सेर्महाहरत्वञ्च—अदासीत्, अदायि। एत्वं च न—दायात् ॥१८५॥

धेट् पाने—ट् इत् कृत ईवर्थः, धयति, धीयते—

१८६। धेट्-श्चिभ्यामङ् वा भूतेशे कर्त्तरि ङ् इत्, आरामशेषः, 'चङ्' पा (३।१।४८, ×६) आरामान्तपाठः, आरामहरः, स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्—अदधत्, अदधताम्, अदधन् ॥१८६॥

सि-पक्षे—

१८७। घ्रा-धेट्-शा-छा-शाभ्यः सेर्महाहरो वा परपदे।

अधात्, अधाताम् ॥१८७॥

१८८। आरामादन उस्, भूतेश्वरस्य तु वा अधुः। अत्रारामहरेऽपि न नैमित्तिकापायः—यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः, सस्तस्य 'सन्निपातः' 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघाताय' इति न्यायेन, तथा 'कृष्णाय' इत्यत्र त्रिविक्रमश्च यकार-विघाताय न स्यादिति। पक्षे—अधासीत्। कर्मणि—अधायि, अधायिषाताम् ॥१८८॥

इण्वदिडभावपक्षे—

१८९। स्था-दामोदरयोरिरामो वैष्णवादि-सावात्मपदे, सिश्च कपिलः।

अधिषाताम् ॥१८९॥

पा पाने—

१९०। पः पिवः, घ्रो जिघ्रोः, घ्मो धमः, स्थस्तिष्ठः, मनो मनः, दानो यच्छः, दृशेः, पश्यः, अर्त्तेर्ऋच्छः, सर्त्तेर्जवार्थस्य धावः, शदेः शीयः, सदेः सीदः, शिवे।

१९१। अन्तहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्रौ।

पिवति, पीयते। भूतेशे—'इन्-स्था' (आ० प्र० ५३) इति अपात्।

घ्रा गन्धोपादाने—जिघ्रति, घ्रायते। घ्मा शब्दाग्निसंयोगयोः—धमति। घ्रा गतिनिवृत्तौ—

नरामजावनुस्वार-पञ्चमौ भलि धातुषु ।

सरामजः सरामश्चे रषाभ्यां दुस्त्वर्गजः ॥

यथा शंसु, अञ्च्, वञ्च्, ऊर्णञ्, षा इति
ठमध्यस्य धातोरादौ सत्वे कृते 'निमित्तापाये
नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन-ष निमित्तस्य ठस्य
यत्वे । 'स्थस्तिष्ठः' (आ० प्र० १६०)—तिष्ठति ।
भावे—स्थीयते ॥१६०-१६१॥

१६२ । उदः स्थास्तम्भोः सस्य हरः ।

उत्थीयते, द्वित्वे (स० प्र० १२०)—उत्थीयते ।
'इन्-स्था' (आ० प्र० ५३) इति सेर्महाहरः—अस्थात्
अस्थात्मपदञ्च, वक्ष्यते (का० प्र० २२०) । ततः
'स्थ-दामोदग्यो' (आ० प्र० १८६) इति—अस्थित,
अस्थिषाताम् । 'आरामाणल औ' (आ० प्र० १८१)
अस्यौ । दामोदरादित्वान्नित्यमेत्वम् (आ० प्र० १८५)
स्येयान्, स्थाता । उत्थाता ।

म्ना अभ्यासे—मनति ।

दान दाने, न इत्—यच्छति, दीयते ।

दृशिप्रभृतयोऽग्रे (आ० प्र० २१५) दर्शयितव्याः ॥१६२

स्मृ चिन्तायाम्—स्मरति—

१६३ । अर्त्ति-सत्सङ्गाहचदन्तयोगोविन्दो
यक्-कामपाल-ययोर्यङि च ।

स्मर्यते । अस्मार्षीत्, अस्मार्ष्टाम्, अस्मारि ॥१६३

१६४ । ऋराम-वृ-सत्सङ्गाहचन्तेभ्य इड्वा
सि-कामपालयोरात्मपदे ।

अस्मरिषाताम्, अस्मृषाताम्, अस्मारिषाताम् ।
सस्मार ॥१६४॥

१६५ । सत्सङ्गाहचदन्तस्य

ऋच्छेर्ऋरामान्तानाञ्च गोविन्दोऽधोक्षजमात्रे
न तु वृष्णीन्द्रे ।

सस्मरतु, सस्मरुः, थलि 'ऋरामात्तु नित्यं नेट्'
(आ० प्र० १४७) सस्मर्थ, 'कृ-सृ-भृ-वृ' (आ० प्र०
१०५) इत्यादिनियमान्नित्यमिट्—सस्मरिव सस्मरिम
सस्मरे । स्मर्यात् । 'य' ग्रहणात् नेह गोविन्दः—
स्मृषीष्ट, स्मर्त्ता ॥१६५॥

१६६ । ऋराम-हनिभ्यामिट् स्ये स्वरतेश्च
स्मरिष्यति ।

स्वृ शब्दोपतापयोः, 'स्वरति-सूति' (आ० प्र०
१००) इति वेट्—अस्वारीत्, अस्वार्षीत् ।
'स्वरिष्यति' इति तु नित्यम् ॥१६६॥

सृ गतौ, 'सर्त्तेर्जवार्थस्य धावः' (आ० प्र० १६०)
धावति । अजवार्थे—सरति—

१६७ । ऋरामस्य रिः श-यक्-कामपाल-
येषु, न च त्रिविक्रमः ।
स्त्रियते ॥१६७॥

१६८ । सर्त्ति-शास्त्यर्त्तिभ्यो डो भूतेशे
कर्त्तरि ।

१६९ । ऋद्वयान्त-दृश्योर्गोविन्दो डे ।

असरत्, स्त्रियात्, सर्त्ता, सरिष्यति ॥१६८-१६९

ऋ गतौ प्रापणे च—ऋच्छति—

२०० । उपेन्द्रारस्त्रिविक्रमः ।

२०१ । नामधातौ तु वा तदलञ्च, न तु
त्रिविक्रम-भवस्य ।

'नित्यं धातूपसर्गयोः' इति पुनः 'नित्य'
ग्रहणान्निषेधः, तदनुगतो वामनश्च न स्यात्—
प्राच्छति, पराच्छति । अर्त्ति-सत्सङ्गाहचन्तयोगोविन्दः
(आ० प्र० १६३) इति—अर्यते । आच्छत्, आरत् ।
समस्त्वात्मपदं वक्ष्यते (का० प्र० २२४) समारत ।
तदेतत् काशिकादावपि मतम् । 'अन्तस्य' (आ० प्र०
५६) इति वृष्णीन्द्रः, आदेशः, स्थानिवत्, तत
ऋरामस्य द्विर्वचनम्, 'नर ऋरामस्यारामः' (आ०
प्र० ११०)—आर । 'ऋद्वयं रः' (स० प्र० ५१)
स्थानिवत्त्वं, द्विर्वचनं, त्रिविक्रमः—आरतुः, आरुः,
'अत्यर्त्तिं वृ व्येज् म्यो नित्यम्' (आ० प्र० १४६) इति
इट् थलि—आरिथ ॥२००-२०१॥

श्रु श्रवणे—

२०२ । श्रुवः शपः श्नु स्तस्य शृश्च ।
'श्रुव' इति बाहुल्यादुवादेशः । श् इत् ॥२०२॥

२०३ । उ-श्न्वोर्गोविन्दः ।

शृणोति, शृणुतः, शृण्वन्ति, शृणोषि, शृणुथः
शृणुथ, शृणोमि ॥२०३॥

२०४ । असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोरामस्य हरो
वा निर्गुण-वमोः ।

२०५ । करोतेस्तु नित्यं ये च ।

शृण्वः, शृणुवः शृण्मः, शृणुमः, श्रूयते ।
शृणुयात् । शृणातु ॥२०४-२०५॥

२०६ । उरामात् प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्
हेर्हरः ।

शृणु, शृणवानि, शृणवाव, शृणवाम । अशृणोत् ।
अश्रोषीत् । शुश्राव, शुश्रुवतुः । 'कृ'-आदिनियमे
'मात्र' (आ० प्र० १०५) ग्रहणात् थल्यपि नेट्—
शुश्रोथ । श्रूयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत्
॥२०२॥

षु प्रसवे—

२०७ । सुस्तुध्वञ्भ्य इट् सौ परपदे ।
असावीत् ॥२०७॥

स्रु गतौ—

२०८ । णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमिभ्योऽङ् भूतेशे
कर्त्तरि ।

'धातोश्चतुःसनस्येयुवौ' (आ० प्र० १३६)—
असुस्रुवत् ॥२०८॥

गम्लृ गतौ, 'इषु-गमि' (आ० प्र० १६१) इति
च्छः—गच्छति, गम्यते—

२०९ । पुषादि-दुचतादि-लृदितो डो
भूतेश-परपदे ।

पुषादिरयं दिवाद्यन्तर्गणः । अगमत्, अगामि ।

'गमेस्तु वा' (आ० प्र० १०४) इति सेः कपिलत्वम् ;
'हरिवेण्वन्त' (आ० प्र० १६४) इत्यादिना अगसाताम्
कपिलत्वाभावे अगंसाताम् । एवम्-अगसत, अगंसत
अगथाः, अगंस्थाः । जगाम ॥२०९॥

२१० । गम-हन-जन-खन-घसामुद्धवादार्शनं
कंसारि सव्वेश्वरे डं विना ।

जग्मतुः, जग्मुः, जगमिथ, जगन्थ ॥२१०॥

२११ । गमेरिट् सरामादि-रामधातुके
नात्मपदे ।

गमिष्यति, गंस्यते ।

स्कन्दिर् गति शोषणयोः, 'इरनुबन्धान् डो वा'
(आ० प्र० ८८) 'अनिरामेतां' (आ० प्र० ९१) इति
नस्य हरः—अस्कदत्, पक्षे—अस्कान्त्सीत् । प्रक्रिया
(पा ८।३।७४) तु चिन्त्या ॥२११॥

तृ प्लवन, -तरणयोः—तरति—

२१२ । ऋरामस्येर् कंसारौ ।

'धातो र-व' (वि० प्र० ११७) इति त्रिविक्रमः—
तीर्यते । अतारीत्, अतारि ॥२१२॥

२२३ । ऋराम-वृभ्य इट्स्त्रिविक्रमो वा
न तु परपद-सौ कामपालाधोक्षजयोश्च ।

२१४ । इण्वदिटो न त्रिविक्रमः ।

अतरीषाताम्, अतरिषाताम्, अतारिषाताम् ।
'ऋराम वृ सत्सङ्गाह्यदन्तेभ्यः' (आ० प्र० १६४) इति
पक्षे नेट्—अतीर्षिताम् । ततार । 'सत्सङ्गाह्यदन्तस्य'
(आ० प्र० १६५) इति गोविन्दः, एत्वेऽ, नरादर्शने
तेरतुः । तीर्यात्, तरिषीष्ट, तीर्षीष्ट, तारिषीष्ट,
तरिषीध्वम् तरिषीध्वम्, तारिषीध्वम् तारिषीध्वम्,
तीर्षीध्वम् । अतीध्वम्, 'ईश्वर' (अ० प्र० ६७) इति
'ढः न' इति कश्चित् । तरिता, तरीता, तारिता ।

हृ भये, गोविन्दारामत्वान्न त्वादि—ददरतुः,
ददरिथ ॥११३-२१४॥

षन्ज् सङ्गे—

२१५ । दन्श-रन्ज-षन्ज-स्वञ्जां नस्य
हरः शपि ।

सजति, सज्यते । असाङ्क्षीत्, असाङ्क्ताम् ।
ससञ्ज, ससञ्जतुः ॥२१५॥

हशिर् प्रेक्षणे, इरामस्य केवलग्रहणात् (आ० प्र०
६३) नात्र नुम् । अत्र तु 'धातोरन्त इरित्' इति
पृथगेव हि इद्विधानम् । पश्यति, दृश्यते ।
'इरनुबन्धान् डो वा' (आ० प्र० ८८) ऋद्वयान्त-
दृश्योर्गोविन्दो डे' (आ० प्र० १६६) अदर्शत् ।

सि पक्षे—

२१६ । सृजि-दृशोरमकपिलवैष्णवे ।

म् इत्, ऋद्वयं रः (स० प्र० ६१) वृष्णीद्रः (आ०
प्र० १०१) 'छृशो' (वि० प्र० १०७) इत्यादिना षत्वम्
'षढोः कः से' (आ० प्र० १७१)—अद्राक्षीत् अद्राष्टाम्
भावे—अदर्शि । 'ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च'
(आ० प्र० १०४) इति सेः कपिलत्वात्-अदृक्षाताम्,
अदर्शिषाताम् । ददर्श । 'सृजि-दृशिभ्याश्च' (आ० प्र०
१४५) इति थलि वेट्—ददर्शित्, दद्रष्ट । दृश्यात्,
दृक्षीष्ट, दर्शिषीष्ट । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् ।
दन्श दंशने—दशति ॥२१६॥

कित् निवासे, रोगापनयने च—

२१७ । गुप्-तिज्-किद्भ्यः सन् ।

गुपो बधश्च निन्दायां क्षमायां सन् भवेत्तिजः ।
सन्देहे रुक्-प्रतीकारे कितो मानो विचारणे ॥२१७॥

२१८ । नेट् स्वार्थे सनि ।

२१९ । ईश-समीपाद्विष्णुजनादनिट् सन्
कपिलः ।

२२० । ईशाच्च ।

धातोर्द्विर्वचनम्, सनाद्यन्ताश्च धात्व (आ० प्र०
१, १५०) पूर्वधातुवत् सनः परपदादि—
विचिकित्सति धर्मम्, चिकित्सति रोगिणम् ॥२१७-
२२०॥

ऋत घृणायाम्, सौत्रधातुः, सर्वे सौत्राः
परपदिनः —

२२१ । ऋतेरोयङ् ।

ङित्वादात्मपदम्—ऋतीयते । कर्मणि—
ऋतीयते, 'आय ईयङ्' १ (आ० प्र० १५२) ऋत्यते
ऋतीयामासे, आनर्त्त । ऋरामैकदेशो ररामोऽपि
नुङ्विधि (आ० प्र० १११) प्रति विष्णुजनो मन्तव्यः
आनृततुः ।

'संज्ञा' तावत् द्विविधा—(१) पूर्वा, (२) अवरा
च । अवरा तु द्विविधा—(१) पूर्वस्यां विशेषरूपा
(२) उपमर्द्करूपा च । तत्राश्रुता विशेषरूपा,
यथा—सर्वेश्वरादेर्दशावतारादिः । श्रुता तूपमर्द्दिका
यथा—भुवाद्यादौ श्रुता
सनाद्यन्तादेर्नामत्वादुचपमर्द्दिका धात्वादिरिति
ज्ञेयम् । तद्विहापीति ।

एजृ कम्पने—एजति, प्रेजति । एजाश्चकार ॥२२१॥

इति भ्वादि-परपदप्रक्रिया ३ ।

१ । आयईयङ् विनेति किम् ? (क) २ । पूर्वस्य (क) ३ । इति परपदप्रक्रिया (क, ग) इति भ्वादि-परपदम् (घ)

एध् वृद्धौ—एधते, प्रैधते ।

तिज् निशाने, क्षमायाञ्च, निशानम्—तीक्ष्णीकरणम्
तत्र तेजते, क्षमायाम्—तितिक्षते ।

जम् गात्रविनामे, गात्रविनामः—जृम्भणम्—
२२२ । रधि-जभोर्नुम् सव्वेश्वरे ।

जम्भते ॥२२२॥

पण पन व्यवहारे, स्तुतौ च, 'गुप् ध्रुप्' (आ० प्र०
१५०) इति आयः, अन्यधातुत्वात् परपदम्—
पणायति, एवं पनायति इत्यादि ।

१२३ । मूर्द्धन्यान्तादायो न व्यवहारे ।

पणते ॥२२३॥

कमु कान्तौ, कान्तिरिच्छा—

२२४ । कमेर्णिङ् ।

अत्र डित्वेऽपि वृष्णीन्द्रः (आ० प्र० १०७)
ईशस्यैव निषेधेन—कामयते ॥२२४॥

२२५ । रोर्हरोऽनिडादौ रामधातुके ।

२२६ । इण्वदिटि च ।

काम्यते, कम्यते ॥२२५-२२६॥

ण्यन्तत्वादङ् (आ० प्र० २०८)

२२७ । अशास्वृदित उद्धवस्य वामनः ।

२२८ । लघुयुक्त-धात्वक्षरपरस्य नरस्य

सन्निमित्तकार्यम् ।

२२९ । नरारामस्येरामः सनि ।

२३० । तत्परस्य नर-लघोस्त्रिविक्रमः ।

२३१ । अङ्-परे णौ, न तु दशावतारादर्शने

'रोर्हरः' (आ० प्र० २२५)—अचीकमत ।

णिङ्भावपक्षे—अचकमत ॥२२७-२३१॥

२३२ । रोर्न हर आम-अन्त-आलु-आय्य-
इत्नु इत्येषु ।

२३३ । इत्नौ तु छन्दस्येव ।

कामयाञ्चके ॥२३२-२३३॥

अय् गतौ अयते—

२३४ । प्र-परा-परीणां ररामस्य लत्वमयतौ
प्लायते, पलायते, पल्ययते ॥२३४॥

२३५ । अयास-दयेभ्य आमधोक्षजे ।

अयाञ्चके ॥२३५॥

ओप्यायी वृद्धौ, ओ-ई-रामावितौ, प्यायते—

२३६ । दीप्-जनी-बुध्यति-पूरी-तायि-
प्यायिभ्य इण् वा भूतेश ते कर्त्तरि ।

२३७ । पदस्तु नित्यम् ।

'इणस्तो हरः' (आ० प्र० ६०) अप्यायि,
अप्यायिष्ट ॥२३६-२३७॥

२३८ । प्यायः पीर्यङ्धोक्षजयोः ।

'असंयोगपूर्वस्या' (आ० प्र० १४१) इत्यादिना
यः—पिप्ये, पिप्याते, पिप्यिरे ।

काश्ट दीप्तौ—काशते । 'काशाञ्चके पुरी सौधैः'
इति भाषावृत्तिः । कासृ कासरोग-शब्दे ।

'अस्मादेवाम्' इति काशिका, अतो मतभेदात्
'उभयोरपि विकल्पः' इति केचित् ।

गाङ् गतौ—गाते, गाते, गाते, गासे इत्यादि ।
गीयते । कालापास्तु 'दामोदर' (आ० प्र० १८४)
इत्यादौ 'गायति' इति निर्विश्य 'गायते' इत्येव
मन्यन्ते ॥२३८॥

देङ् पालने—दयते, दीयते । 'स्था दामोदरयो'
(आ० प्र० १८६) इति—अदित, अदिषाताम् ।

२३९ । देङः सनरस्य दिगिरधोक्षजे ।

दिग्ये ।

गुप् गोपन-कुत्सनयोः—गोपते, कुत्सायाम्—
जुगुप्सते ॥२३९॥

मान विचारणे, पूजायाञ्च—

२४० । मान-बध-दान-शान्भ्यः सन्नीरामश्च
नरस्य ।

मीमांसते । पूजायाम्—मानते ।

बध बन्धने, निन्दायाञ्च, बधते, निन्दायाम्—
बीभत्सते । बीभत्साञ्चक्रे । वर्ग्यादित्वात् 'शसु-दद'
(आ० प्र० १३२) इति ण—बेधे ॥२४०॥

रभ् राभस्ये, कौतुके इत्यर्थः, आङ्
पूर्वस्त्वारम्भे—

२४१ । लभि रभोर्नुम् शवधोक्षजवर्जित-
सर्वश्वरे ।

आरभते, आरभ्यते । आरब्ध, आरम्भि ॥२४१॥
डुलभष् प्राप्तौ, डु-षावितौ, लभते, लभ्यते ।
अलब्ध—

२४२ । लभेर्नुम् णम्बिणोर्वा, सोपेन्द्रस्य
तु नित्यम् ।

अलम्भि, अलाभि, प्रालम्भि ॥२४२॥

द्युत दीप्तौ—द्योतते—

२४३ । द्युतादिभ्यः परपदं वा भूतेशे ।
'पुषादि-द्युतादि' (आ० प्र० २०६) इति डः—
अद्युतत्, अद्योतिष्ठ ॥२४३॥

२४४ । सपरसर्वेश्वर-य-व-राणामि-उ-ऋ-
रामादेशः सङ्कर्षणसंज्ञः ।

'संप्रसारणम्' इत्यन्ये ॥२४४॥

२४५ । द्युति-ष्वाप्योर्नरस्य सङ्कर्षणः ।

दिद्युते ॥२४५॥

वृत्तु वर्त्तने—वर्त्तते । द्युतादित्वात् अवृत्तत्
अवर्त्तिष्ठ—

२४६ । वृतादिभ्यः परपदं वा स्य-सतोः ।

२४७ । कृपेर्बालकलकौ च ।

२४८ । वृत्तु-वृधु-शृधु-स्यन्दूभ्यो नेट् सरामे
आत्मपदाभावे ।

वर्त्स्यति, वर्त्तिष्यते ॥२४६-२४८॥

कृपू सामर्थ्ये—

२४९ । कृपेर्ऋलृ ।

कल्पते अकल्पत्, अकल्पत्, अकल्पिष्ठ ।
स्थानिवत्त्वात् 'नर-ऋरामस्यारामः' (आ० प्र० १२३)
चकल्पे ॥२४९॥

२५० । कृपेर्नेट् सरामादि-बालकलकयोरात्म
पदाभावे ।

कल्प्ता । आत्मपदे—कल्प्ता, कल्पिता ॥२५०॥

व्यथ् दुःखे, भये, चलने च—अव्यथिष्ठ, अव्याथि

२५१ । व्यथो नरस्य सङ्कर्षणोऽधोक्षजे,
पुनर्न सङ्कर्षणः ।

अस्य चानन्तरपाठान्नात्र 'नर विष्णुजनानामादिः
शिष्यते' (आ० प्र० ८६) विव्यथे ॥२५१॥

ऊह् वितर्के—ऊहते, ऊह्यते—

२५२ । उपेन्द्रादूहतेर्वामनः कपिल ये ।

समुह्यते । केवलोहतेरेव । नेह—आ+ऊह्यते
= ओह्यते, समोह्यते । नित्यत्वाद्वामनं बाधित्वा
वृष्णीन्द्रः, 'सकृदपि विप्रतिषेधे यद्बाधितं, तद्बाधितम्'
इति न्यायेन पुनर्न वामनः—समोह्यत ॥२५२॥

इति भ्वादि-आत्मपदप्रक्रिया ।

—आत्मपदप्रक्रिया १॥ इत्येके (क) ।

अथ भ्वादि-मिश्रप्रक्रिया

5

पतलू गतौ-पतति१ --

२५३ । पतः पुम् डे ।

उमावितौ, अपमत् ॥२५३॥

सह् मर्षणो-सहते, 'इषु-सह (आ० प्र० १७५)
इति वेट्--

२५४ । सहि-वहोररामस्य ओरामो ढ-लोपे
सोढा, सहिता ।

षट् लृ विशरण-गत्यवसादनेषु, 'सदेः सीदः' (आ० प्र०
१६०)—सीदति, निषीदति ॥२५४॥

शट् लृ शातने, शातनम्, छेदनम्--

२५५ । शतेरात्मपदं शिवे ।

'शदेः शीयः' (आ० प्र० १६०)—शीयते ।

फण गतौ-फणति । पफाण, फेणतुः, पफणतुः
राजृ दीप्तौ-राजति, राजते । रेजतुः, रराजतुः ।
दुभ्राजृ दीप्तौ-भ्राजते । भ्रेजे, बभ्राजे ॥२५५॥

खनु अवदारणो-खनति, खनते--

२५६ । जन-खन-सनामारामो वा कंसारि-ये

२५७ । वैष्णवाद्योः कंसारि-सनोर्नित्यम् ।

खायते, खन्यते । चखान, चखनतुः । खायात्,
खन्यात् ॥२५६-२५७॥

गुहू संवरणो, ऊराम इत्--

२५८ । गोह ओ ऊ सर्वेश्वरे ।

गूहति, गूहते, अगूहीत्, अघुक्षत्, अगूहिष्ट ॥२५८॥

२५९ । दुह-लिह्-दिह- गुहेभ्यः सको हरो

वा दन्त्याद्यात्मपदे ।

अगूढ, अघुक्षत्, 'सकोऽन्तहरः सर्वेश्वरे' (आ०
प्र० १७३)—अघुक्षाताम्, अघुक्षत्, अगूढाः, अघुक्षथाः
अघुक्षाताम्, अघूढ्वम्, अघुक्षध्वम्, अघुक्षि, प्रत्यय-
वशमस्य दन्तौष्ठ्यत्वात् अगुह्वहि, अघुक्षावहि ।

जुगूह, जुगूहतुः । गोढा ॥२५९॥

हृम् हरणो-हरति, हरते, अहार्षीत् । ऋद्वयाद्विष्णु
जनान्तेशो' (आ० प्र० १०४) इत्यादिना सेः कपिलत्वम्
—अहत्, अहृषाताम् ।

२६० । हस्य जो नरस्य ।

जहार, 'ऋरामात् नित्यं नेट्—(आ० प्र० १४७)
जहर्थ ।

भज् सेवायाम्—भजति, भजते । बभाज, भेजतुः
भेजुः, भेजिथ, बभक्थ ।

श्रिञ् सेवायाम्—'णि-श्रि' (आ० प्र० २०८) इति
अङ्—अशिश्रियत् ।

रन्ज् रागे-रजति, रज्यते ॥२६०॥

यज् देवपूजा-सङ्गतिकरणे-दानेषु-यजति,
यजते--

२६१ । वचिस्वपि-यजादीनां सङ्कर्षणः
कपिले ।

यजो वपो वहश्चैव वेञ्-व्येजौ ह्वयतिस्तथा ।

वद्-वसौ श्रयतिश्चैव नवेते स्युर्यजादयः । *

इज्यते । नित्यत्वात् सङ्कर्षणो सति—ऐज्यत ।
'छशो राज्' (त्रि० प्र० १०३) इति षत्वम्—अयाक्षीत्
अयाष्टाम् ॥२६१॥

२६२ । वच्यादीनां ग्रहादीनाञ्च नरस्य
सङ्कर्षणोऽधोक्षजे ।

ग्रहादयो वक्ष्यन्ते । इयाज, ईजतुः, ईजुः,
इयजिथ, इयष्ठ । इज्यात् ।

डुवप् बीज-तन्तु-सन्ताने, डुरित्, वपति, वपते,
उप्यते ।

वह् प्रापणे—वहति, वहते, उह्यते । अवाक्षीत्
विशेषत्वादोरामो वृष्णीन्द्रं बाधते—अवोढाम्,
अवोढ । उवाहः, ऊहतुः ॥२६२॥

वेञ् तन्तुसन्ताने—वयति, वयते, उयते--

२६३ । वेजो न सङ्कर्षणोऽधोक्षजे ।

ववौ, ववतुः ॥२६३॥

१, पतति, पतते (ख)

* "यजिर्वपिर्वहश्चैव वेञ्-व्येजौ ह्वयतिः स्वपिः । वद्-वसौ श्रयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥" (सारस्वत-व्याकरणम्)

२६४ । वेजो वयि वाधोक्षजे ।

ग्रहादित्वात् नरस्य सङ्कर्षणः—उवाय ॥२६४॥

२६५ । ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वशि-व्यचि-
व्रश्चि-प्रच्छि-भ्रस्जीनां सङ्कर्षणः कंसारौ ।

‘वयि’ ग्रहणं ‘वेजो न’ (आ० प्र० २६३) इति
निषेधात्ययार्थम् ॥२६५॥

२६६ । वयो यस्य वो वा कपिले ।

ऊयतुः, ऊवतुः, उवयिथ ॥२६६॥

व्येञ् संवरणे—

२६७ । व्येजो नात्वमधोक्षजे ।

वृष्णीन्द्रः (आ० प्र० ५६)—विव्याय, विव्यतुः ।
नारायणस्य सङ्कर्षणनिषेधात् ‘विव्ययतुः’ इति
कालापाः । यलि ‘अत्यस्ति-वृ-व्येञ्भ्यो नित्यम्’
(आ० प्र० १४६) इति—विव्ययिथ । वीयात् ॥२६७॥

ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्—ह्वयति, ह्वयते, ह्वयते—

२६८ । लिपि-सिचि-ह्वो डो भूतेशे कर्त्तरि

२६९ । आत्मपदे तु वा ।

आरामहरः—अह्वत, अह्वत, अह्वास्त ॥२६८-२६९॥

२७० । ह्वो नर-नारायणयोः सङ्कर्षणो
नामधातुं विना ।

जुहाव ॥२७०॥

वस् निवासे वसति—

२७१ । वसि घस्योः षः ।

उष्यते ॥२७१॥

२७२ । सस्य तः सरामादि-रामधातुके ।

अवात्सीत्, अवात्ताम्, अवात्सुः । उवास, ऊषतुः
उवस्थ, उवसिथ ।

वद् व्यक्तायां वाचि—अवादीत् ।

दुओश्चि गति-वृद्धयोः, ‘दु ओ’ इतौ, श्रयति,
श्रयते, श्रयते ॥२७२॥

२७३ । जृ-स्तन्भु-म्रुचु-म्लुचु-ग्लुञ्चु-गलचु-
शिभ्यो-ङो वा भूतेश परपदे ।

ग्लुचुनेव सिद्धौ ग्लुञ्चेः पृथगुपादानान्नलोपाभावः
तेन—अग्लुञ्चत् ॥२७३॥

२७४ । श्रयतेरिरामहरो डे ।

अश्वत्, पक्षे सिः, ‘ह-म-यान्त’ (आ० प्र० १४६)
इति न वृष्णीन्द्रः—अश्वयीत्, पक्षे अङ्—
अशिश्चि ॥२७४॥

२७५ । श्वेः सङ्कर्षणो वा यङ्धोक्षजयोः ।

२७६ । सन्नङ्परिणौ च ।

अत्र सकृद्गतन्यायो न बाधकः । मातृवत्
परिभाषेति नेष्टं हि विरुध्यते । ततो
‘यावत्सम्भवस्तावद्विधिः’ इति न्यायेन वृष्णीन्द्रः,
ततो द्विर्वचनम्—शुशाव, शुशुवतुः, शुशविथ,
शिश्वाय, शिश्चि ॥२७५-२७६॥

इति भ्वादि-मिश्रप्रक्रिया ।

भूवादिगणः समाप्तः ।

अथ अदादिः

अद् भक्षणे—

२७७ । अदादेः शपो महाहरः ।
अत्ति, अत्तः, अदन्ति, अद्यते, अद्यात्, अत्तु ॥२७७

२७८ । हु वैष्णवाभ्यां हेधिः ।
अद्धि ॥२७८॥

२७९ । अदेरट् भूतेश्वर-दि-स्योः ।

२८० । रुदादेरीट् च ।

आदत्, आदः ॥२७९-२८०॥

२८१ । अदो घसलृभूतेश-सनोरधोक्षजे
तु वा ।

लूराम इत्, 'पुषादि' (आ० प्र० २०६) इति डः
अघसत्, अघासि, अघत्साताम् । जघास, जक्षतुः,
जघसिथ । विकल्पनमिदं ज्ञापकम् । ततः सहजानिट्
घसलृ प्रयोगो न सावर्त्रिक इति 'जघस्थ' इति न
भवेदेव । पक्षे—आद, आदतुः । 'अत्यत्ति-वृ-
व्येभ्यो नित्यम्' (आ० प्र० १४६) इति थलि—
आदिथ ।

प्सा भक्षणे—प्साति । आरामादन उस्
भूतेश्वरस्य तु वा' (आ० प्र० १८८) अप्सुः, अप्सान्
'आरामाणल औ' (आ० प्र० १८१) प्सौ । प्सायात्
प्सेयात् ॥२८१॥

वश् कान्तौ, कान्तिरिच्छा, वष्टि, उष्टः, उशन्ति,
वक्षि, उश्यते । वष्टु । 'षस्य डः' (वि० प्र० १५०)
उड् णि ।

२८२ । विष्णुजनाद्दि स्योर्हरः ।

अवट्, औष्टाम् । 'वष्टिच्छान्दसः' इति भाष्यम् ।

हन् हिंसा गत्योः—हन्ति । 'हरिवेण्वन्त' (आ०
प्र० १६४) इत्यादि हतः, 'गम-हन' (आ० प्र० २१०)
इत्युद्धवादार्शनम्, 'हनो हस्य घो णिन्नयोः' (वि० प्र०
१२२) घ्नन्ति, हंसि, हथः, हथ, हन्मि, हन्वः,
हन्मः ॥२८२॥

२८३ । उपेन्द्राद्धन्तेरराम पूर्वस्य नस्य राः

२८४ । अन्तरस्त्वदेशे ।

प्रहण्यते, अन्तर्हण्यते । नेह अन्तर्हननो देशः ।
'उपेन्द्रात्' इति किम् ? वृत्त हननम्, छत्र हननम् ।
प्रक्रिया (पा ८।४।२३) तु चिन्त्या ॥२८३-२८४॥

२८५ । उपेन्द्राद्धनो रात्वं व मोर्वा ।

प्रहण्मि, प्रहण्मि, प्रहण्व, प्रहण्व । हन्तु हतात्
॥२८५॥

२८६ । हन्हेर्जहि ।

जहि । तातङ् पक्षे तु—हतात्, हनानि, हनाव,
हनाम । अहन्, अहताम्, अघ्नन् ॥२८६॥

२८७ । हनो बधो भूतेश कामपालयोः ।

२८८ । भूतेशात्मपदे तु वा ।

सर्वेश्वरान्तत्वेऽप्येकाच्त्वाभावादिट्, 'अरामहरः'
(आ० प्र० १५१) 'अन्तहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्रौ' (आ०
प्र० १६१) अबधीत्, अबधि, अघानि ॥२८७-२८८॥

इण्वदिडभावपक्षे—

२८९ । हनः सिः कपिलः ।

अहसाताम् । इण्वदिटि—अघानिषातामु१ । 'अत्र
हनेणिडादेशा न भवन्ति' इति काशिकादि (पा १।२।
१४] मतम् ॥२८९॥

२९० । नराद्धन्तेर्हस्य घः ।

जघान, जघ्नतुः, जघ्नुः, जघनिथ, जघन्थ ।
बध्यात् । हनिष्यति ॥२९०॥

यु मिश्रणामिश्रणयोः—

२९१ । उरामस्य वृष्णीन्द्रः शव्लुकि पृथुः
विष्णुजने ।२

२९२ । ऊर्णोतिर्वा ।

२९३ । न तु नारायणस्य ।

यौति, युतः, युवन्ति, यूयते । युयात् । अयावीत्
लाक्षणिकत्वान्नारामान्तपाठत्वम् ॥२९१-२९३॥

इण् गतो, ण् इत्, एति, इतः, 'एति हुवो' (आ० प्र० १४२) इति यः—यन्ति, ईयते । इयात् ।

२६४ । इणो गा भूतेशे । *

'इण् स्था' (आ० प्र० ५३) इति सेमंहाहरः—
अगात् । वृष्णीन्द्रः (आ० प्र० ५६) द्विर्वचनम् [आ० प्र० ६६] इयादेशः (आ० प्र० १२८) इयाय । 'एति' (आ० प्र० १४२) इत्यादौ 'एव' कारान्न यादेशः, ततो द्विर्वचने इयादेशे च कृते—ईयतुः, ईयुः, इययिथ, ईयेथ । ईयात् ॥२६४॥

२६५ । उपेन्द्रादिनो न त्रिविक्रमः कामपाले
अन्वियात् । सन्धिर्भवत्येव—अभीयात् ॥२६५॥

इक् स्मरणो— २६६ । इण्वदिक् । *
ततो यरामादि ॥२६६॥

२६७ । इकिङौ नित्यमधि-पूर्वौ ।
अध्येति, अधीतः, अधियन्ति । अध्यगात् ।
मा माने—माति, मीयते । मेयात् ॥२६८॥

ख्या प्रकथने—

२६८ । अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्यो ङो भूतेशे
कर्त्तरि ।

आरामहरः [आ० प्र० १८२]—अख्यत् ।

या प्रापणे—याति ।

वा गति गन्धनयोः, गतिर्वातस्यैव, गन्धनम्—
हिंसा, सूचनं वा ।

द्रा कुत्सायाम्, निपूर्वो निद्रायाम्—निद्राति ॥२६८॥

विद् ज्ञाने * वेत्ति, वित्तः, विदन्ति इत्यादि

२६९ । वेत्ति-प्रभृतीनां वेदादयो नव निपाता वा

वेद, विदतुः, विदुः, वेत्थ, विदथुः, विद, वेद,
विद्व, विद्म । अनयोस्तु विष्णुसर्गाभावेन निपातः
॥२६९॥

३०० । वेत्तु-प्रभृतीनां विदाङ्करोतु-
प्रभृतीनि वा ।

विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताद्वा, विदाङ्कुरुताम्,
विदाङ्कुर्वन्तु, विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरुताद्वा,
विदाङ्कुरुतम्, विदाङ्कुरुत, विदाङ्करवाणि,
विदाङ्करवाव, विदाङ्करवाम इति ॥३००॥

अवेन, अवित्ताम्, अविदुः—

३०१ । द-धोरुः सिपि वा ।

अवेः अवेत् । अवेदीत् ॥३०१॥

'उष-वेत्ति जागृभ्य आम्' (अ० प्र० १७६)—

३०२ । विदेरामि न गोविन्दः ।

विदाञ्चकार, विवेद ॥३०२॥

अस् भुवि, सत्तायामित्यर्थः—अस्ति—

३०३ । शनमस्त्योररामहरो निर्गुणे ।

स्तः, सन्ति ॥३०३॥

३०४ । अस्तेः स-लोपः से ।

असि, स्थः, स्थ, अस्मि, स्वः, स्मः ॥३०४॥

३०५ । उपेन्द्र-प्रादुर्भ्यामस्तेः सः षो

य-सर्व्वेश्वरयोः ।

निषन्ति, प्रादुःषन्ति । प्रादुरिति शब्दोऽयं
पृथग्व्ययं, न तु प्रादीनां समुदायः, पृथगुपादानात् ।
तेनोपेन्द्रकार्यमन्यत्रापि नास्य गम्यम् ।

क्रिया व्यतिहारे धातोरात्मपदं वक्ष्यते [का० प्र०
२०३] व्यतिस्ते व्यतिषाते, व्यतिषते । प्रत्यय सरामस्य
विष्णुपदादित्वान्न षत्वम्—व्यतिसे । पाणिनीयाश्च
[८।३।१११] 'सात् पदाद्योः' इति सूत्रयन्ति,
उदाहरणन्ति च—अग्निसाद्भवति, दधिसिञ्चति,
व्यतिसे इति । व्यतिषाथे, व्यतिध्वे ॥३०५॥

* "इणो गा लुङि ।" (पा २।४।४५)

* "इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥" (वार्त्तिकम्)

* "वेत्तिरूपं (वेद ?) विद ज्ञाने विन्ते विद विचारणे । विद्यते विद सत्तायां लाभे विन्दति विन्दते ॥"

इति धातुरूपकल्पद्रुमोद्धृत पाठः ।

"सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्ती इत्यनुक्तशेषेऽपि क्रमात् ॥" (सिद्धान्तकोमुदी)

३०६ । अस्तेः सस्य ह एरामे ।
व्यतिहे, व्यतिस्वहे, व्यतिस्महे । तत्राकरणादनुप्रयोगे
तु न इन्द्रामासे । 'श् तिगा धातुस्वरूपानिर्द्देशान्न
स्यात्' इति कालापाः ॥३०६॥

३०७ । अस्तेर्भूवो वची रामधातुके ।
भूयते । स्यात्, स्याताम् । षत्वे—निष्ठात् ।
अस्तु, स्नाद्वा ॥३०७॥

३०८ । अस्हेरेधि ।
एधि । पक्षे—स्नात् । अमानि । 'अस्ति-सिभ्यामीट्'
(आ० प्र० ८१)—आसीत् ॥३०८॥

३०९ । अस्तेर्नारामहरो भूतेश्वरे ।
आस्ताम्, आसन् । अभूत्, भुवं प्रति महाहरोऽयं
सन्निगातस्तस्य विधाताय न भवति । बभूव इत्यादि
॥३०९॥

मृजृष् शुद्धौ, ऊषावितौ—

३१० । मृजेवृष्णीन्द्रः ।

मार्ष्टि, 'ईशस्य न गोविन्दवृष्णीन्द्रौ' (आ० प्र०
३५)—मृष्टः । 'कंसारिसर्वेश्वरादौ वा' इति तु
भाष्यमतम्—मृजन्ति, मार्जन्ति । मार्क्षि । मृज्यते ।
मृड्ढि । अमर्दि । अमार्जीन्, अमार्क्षीत् । ममृजतुः,
ममार्जतुः । आदिग्रहणान्न कसर्वेश्वरे—ममृजुः ॥३१०॥
वच् परिभाषणे, 'चवर्गस्य कवर्गः' (वि० प्र० ८७)
—वक्ति, वक्तः, 'वचन्ति' इति तु न स्यात् । 'न हि
वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते' इति भाष्यम् । एवं 'वचन्तु,
अवचन्' इत्यपि न स्यादिति ज्ञेयम् । उच्यते ।

'अस्यति-वक्ति (आ० प्र० २६८) इति डः—

३११ । वच उम् डे ।

अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् इत्यपि । उवाच
ऊचतुः, ऊचुः ॥३११॥

रुदिर् अश्रुविमोचने—

३१२ । रुदादिभ्य इट् कृष्णधातुके ।

रोदिति, रुदितः ॥३१२॥

३१३ । नेट् य सर्वेश्वरयोः ।

रुदन्ति । भावे—रुद्यते । रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्,

जक्ष्—रुदादिः ॥३१३॥

३१४ । दि- स्योस्तु रुदादेरीट् च ।

अरोदीत्, अरोदत्, अरुदिताम् । 'इरनुबन्धान्
डो वा' (आ० प्र० ८८)—अरुदत्, अरोदीत् ।

त्रिष्वप् शये—स्वपिति, सुष्यते । 'कृष्णधातुक'-
ग्रहणात्तत्रानिटोऽपि स्यात्, न त्वन्यत्र—स्वप्ता ॥३१४॥
अन्, श्वस् प्राणणे—श्वसिति । 'ह-म-यान्त'
(आ० प्र० १४६) इति—अश्वसीत् । अनिति—

३१५ । उपेन्द्रादनो णत्वमन्तस्य च,
नारायणस्य च ।

प्राणिति । हे प्राण् ! केशववृत्तौ तु 'हे प्राण् !'
इति वा ॥३१५॥

जक्ष् भक्ष-हसनयोः—जक्षिति—

३१६ । जक्षादिरपि नारायणः ।

जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, चकामृ, शासु—जक्षादिः
॥३१६॥

३१७ । नारायणादन्तो नस्य हरः ।

'अन्तः' इत्यन्त्यादीनामेकदेशनिर्द्देशः, षष्ठ्यन्तः
जक्षति । अजक्षुः ॥३१७॥

जागृ निद्राक्षये—जागर्ति, जागृतः, जाग्रति—

३१८ । जागर्तेर्गोविन्दः सर्वत्र, न तु इण्-
णल्-निर्गुणेषु ।

३१९ । उत्तमणलि वा ।

जागर्यते । अजागः, अजागृताम् ॥३१९-३१९॥

३२० । ईशान्तस्य गोविन्दऽन उसि ।

अजागरुः, अजागः । गोविन्दे कृते न तु
'अरलित्यन्तस्य वृष्णीन्द्रः' [आ० प्र० १६५] न च
विष्णुजनादेर्लघो' [आ० प्र० १०६] इति तद्विकल्पः,
सर्वत्र [आ० प्र० ३१८] ग्रहणेन सर्वापवादत्वात्—
अजागरीत्, अजागारि । जजागार, जजागरतुः ।
एकसर्वेश्वरादेव सर्वमप्यनिटं मन्यन्ते—जजागरिथ
जजागार, जजागर । आमि—जागरामास,
जागरामासतुः ॥३२०॥

दरिद्रा, दुर्गतौ—दरिद्राति—

३२१ । दरिद्रातेरिरामो निर्गुण विष्णुजने
दरिद्रितः ॥३२१॥

३२२ । इना नारायणयोरारामहरो निर्गुण—
कृष्णधातुके ।

दरिद्रति । इद्विधानादन्यत्रेदम् ॥३२२॥

३२३ । दरिद्रातेरारामहरो वैष्णवादि-सन्-
युक्-टन्वज्जित-रामधातुके ।

३२४ । भूतेशे तु वा ।

भावे—दरिद्रचते । आराम हर पक्षे सिः—

अदरिद्रौ । पक्षान्तरे सुगिटौ (आ० प्र० १६२)—
अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि, अदरिद्रायि ।

‘अनेकसर्वेश्वर’ (आ० प्र० १५३) इति—दरिद्राश्चकार
‘ददरिद्रौ’ इति कश्चित् ॥३२३-३२४॥

चकासृ दीप्तौ—चकास्ति । हौ—चकाधि,
चकाद्धि, इति केचि—

३२५ । सस्य तो दिवलोपे ।

३२६ । सिब्लोपे तु रश्च ।

अचकात्, अचका, अचकात् । सर्वेश्वरव्यवधाने
‘विष्णुजनादेर्लघो’ (आ० प्र० १०६) इति न मन्यन्ते
अचकासीत् । चकामामास ॥३२५-३२६॥

शासु अनुशिष्टौ, अनुशिष्टिरूपदेशो दण्डनश्च
शास्ति—

३२७ । शासः शिष् कंसारि-विष्णुजन-ङ्योः

शिष्टः, शामति, शिष्यते । शिष्यात् । ‘आङः
शासु इच्छायाम्’ इत्यात्मपदिनो न शिषो ग्रहणं,
धात्वन्तरतया पृथक्पाठात्, तेन—आशास्ते ॥३२७॥

३२८ । शास् हेः शाधि ।

शाधि, पक्षे—शिष्टान् । भूतेश्वरे—अशात्, अशाः,
अशात् । भूतेशे—अशिषत् ॥३२८॥

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, इडावितौ, इराम
उच्चारणार्थः—

३२९ । नित्यमाङ्पूर्वोऽयम् ।

‘स्कोः सत्सङ्गाद्योर्हरः’ (वि० प्र० १०४) आचष्टे
आचक्षाते, आचक्षते ॥३२९॥

३३० । चक्षिङः ख्याञ् रामधातुके ।

३३१ । अधोक्षजे तु वा ।

आख्यायते । ‘भावनि भूतवदुपचारः’ इति
ङप्रत्ययात् पूर्वमेव ख्यादेशः, त्रित्वादुभयपदम्,
‘अस्यति वक्ति’ (आ० प्र० २६८) इत्यादौ आदेशो
वचिः ख्यात्रोपलक्ष्यते, आख्यत्, आख्यताम्,
आख्यत ॥३३०-३३१॥

३३२ । वर्ज्जने तु नादेश ।

समचक्षिष्ट । आचख्यौ, आचक्ष्ये, आचचक्षे ॥३३२॥

ईङ् स्तुतौ—ईट्टे—

३३३ । ईडीशिभ्यामिट् स-ध्वोर्न तु
भूतेश्वरे ।

ईडिषे, ईडिध्वे । ऐड्ढ्वम् । ऐडिष्ट ।

ईश् ऐश्वर्ये—ईष्टे, ईशिषे, ईशिध्वे ।

आस् उपवेशने—आस्ते । आसाञ्चक्रे ।

वस् आच्छादने—वस्ते ॥३३३॥

षूङ् प्राणिगर्भ विमोचने—सूते—

३३४ । सुवः कृष्णधातुके न गोविन्दः ।

सुवै, सुवावहै, सुवामहै । ‘सूतेर्लुग्विकरणस्येदं
ग्रहणम्’ इति काशिकालिखनदृष्ट्या श्रुतिपि च कृति—
‘सूतिः’ । सूत्रे श्रुतिपा निर्द्देशाभावान् यङ् लुकि च
‘सौषूति, सौषुवीति’ सेत्स्यति । पाणिनीयाः (७।३।
८८) हि ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणं निषिद्धं ‘बोभवीति
बोभोति’ इत्यत्रैव ‘बोभूति’ इत्यादिद्वयस्य छन्दः सूत्रे
निपातज्ञापक-बलाद् गुणं साधयन्ति । असविष्ट,
असोष्ट ॥३३४॥

शीङ् स्वप्ने—

३३५ । शीङः शे कृष्णधातुके ।

शेते, शयाते, 'अरामान्य' (आ० प्र० ६३) इत्यादौ 'शीङो रुट् च' (आ० प्र० ६४)—शेरते ॥३३५॥

३३६ । शेतेः शय् कंसारि ये ।

शय्यते ॥३३६॥

इङ् अध्ययने, नित्यमधि पूर्वोऽयम्, अधीते, अधीयाते, अधीयते, कर्मणि च—अधीयते ।

भूतेश्वरे—अध्यैत । 'इय्' (आ० प्र० १३६) ततो वृष्णीन्द्रः (आ० प्र० १०६) 'योगविभागेन यथेष्टसिद्धि' इति सर्वत्र कल्पनात्—अध्यैयाताम् ।

३३७ । इङो गामधोक्षजे, भूतेशाजितयोस्तु गीर्वा ।

'येन नाव्यवधानं सम्भवति' इति न्यायेन सि-
प्रभृति-व्यवधानेऽपि गीः स्यात्—अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट,
अध्यगायि, अध्यायि । अधिजगे । अध्यगीष्यत,
अध्यैष्यत, गोविन्दत्वं चेदेरामः क्रियते ।

द्विप् अप्रीतौ—द्वेष्टि, द्विष्टः । अद्वेट्, अद्विषन्,
'उस् वा' इति केचित्—अद्विषुः । अद्विक्षत्, अद्विक्षन्
दुह् प्रपूरणे—दोग्धि, धोक्षि, दुग्धे, धुग्धम् ।
अधोक् । अधुक्षत्, अधुक्षत । पक्षे 'दुह्-लिह्-दिह्'
(आ० प्र० २५६) इति सको हरः—अदुग्ध, अधुक्षाताम्
दिह् उपचये—देग्धि, दिग्धे ।

लिह् आस्वादने—लेढि, लीढे ॥३३७॥

ऊर्णुञ् आच्छादने, 'उरामस्य वृष्णीन्द्रः' (आ०
प्र० २६१) इत्यादौ 'ऊर्णोतिर्व्व' (आ० प्र० २६२)—
ऊर्णोति, ऊर्णोति ।

३३८ । ऊर्णोतिर्गोविन्दो दिस्योः ।

और्णोत्, और्णोः । 'ईशान्तस्य' इत्यादौ 'ऊर्णोतिर्व्व'
(आ० प्र० १२७)—और्णावीत् ॥३३८॥

३३९ । ऊर्णोतिरिट् निर्गुणो वा ।

और्णुवीत्, और्णवीत्, और्णुविष्ट, और्णविष्ट ॥३३९॥

३४० । ऊर्णोतिर्नाम् ।

'सर्व्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि-न-व-द-र
वर्ज्जस्यान्यभागस्य' (आ० प्र० ७१) इति णोद्विर्व्वचने
प्राप्ते 'कार्यार्थमक्षरं विश्लेषयेत्' इति न्यायेन
रराम-विश्लेषणं, ततो द्विर्व्वचनं, 'रषाभ्यां
दुस्तवर्गजत्वात्' नैमित्तिकापायः—ऊर्णुनाव,
ऊर्णुनावतुः, ऊर्णुनाविथ, ऊर्णुनाविथ । ऊर्णुविता,
ऊर्णुविता ।

ष्टुञ् स्तुतौ—स्तौति, स्तुतः, स्तुते, स्तूयते ।
'सुस्तु-धूञ्भ्यः' (आ० प्र० २०७)—अस्तावीत् । 'कृ'
(आ० प्र० १०५) आदि नियमात् तुष्टोथ ।

रु शब्दे—रौति । एवं णु स्तुतौ—नौति ॥३४०॥

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि—

३४१ । ब्रुव ईट् कृष्णधातुक-पृथु-विष्णुजने

३४२ । चक्रपाणेस्तु वा ।

'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' (पा ७।३।६५)
इत्यत्रापृथावपीट् छन्दस्येवेति भाषावृत्तयादौ—
स्तवीति, स्तुवीतः । 'पृथावेव' इति तस्यां (पा ७।३
६३) भ्रमः । ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति ॥३४१-३४२॥

३४३ । ब्रवीत्यादिपञ्चानामाहादयो वा ।

आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, आहथुः । 'ब्रूवो
वचिः' (आ० प्र० ३०७)—उच्यते । अवोचत् ।

उवाच ॥३४३॥

इति अदादिः ।

हु वल्हौ दाने—

३४४ । जहोत्यादेः पूर्वद्विर्वचनं शव्लुकि
'न तु नारायणस्य' (आ० प्र० २६३) इति न
वृष्णीन्द्रः—जुहोति, जुहुतः, जुह्वति । जुहुधि ।
अजुहवुः ॥३४४॥

३४५ । भी-ह्री-भृ-हुभ्य आमधोक्षजे वा,
द्विर्वचनश्च ।

जुहवामास, जुहाव ॥३४५॥

जिभी भये, इराम इत्, बिभेति—

३४६ । भियो वामनो वा कृष्णधातुके
बिभितः, बिभीतः, बिभ्यति । अभैषीत्, अभैषीः
कथं 'मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः' *
इति ? 'आगमशासनमनित्यम्' इति न्यायात्
ईटोऽसद्भावात् ।

ह्री लज्जायाम्—जिह्वति, जिह्वीतः, जिह्वयति
॥३४६॥

पृ० पालनपूरणयो—

३४७ । अत्ति-पिपत्त्योर्नरस्येरामः कृष्णधातुके
पिपत्ति ॥३४७॥

३४८ । ओष्ठचोद्धवस्य ऋत उर् कंसारौ ।
पिपृत्तं, पिपुरति, पूर्यते । 'सत्सङ्गादृचदन्तस्य'
(आ० प्र० १६५) इत्यादिना गोविन्द एव, मात्र
ग्रहणात्—पपरतुः । वामनोऽप्यास्ति—पिपृतुः, पप्रतुः
॥३४८॥

ओहाक् त्यागे, ओकावितौ, जहाति—

३४९ । दामोदरं विना श्ना-नारायणारामोयोरी
कृष्णधातुक-निर्गुणविष्णुजने जहातेरिश्च ।
जहीतः, जहितः, जहति, हीयते ॥३४९॥

३५० । जहातेरारामहरः कृष्णधातुक-ये
जह्यात्, जहिहि, जहीहि, 'जहाहि' इत्यपि
मतम् ।

अ गतो, अत्तिपिपत्त्योर्नरस्येरामः (आ० प्र०
३४७) 'नरेदुतोरियुवौ' (आ० प्र० १२८) इति—
इयत्ति, इयृतः, इयूनि, अय्यते । इय् (आ० प्र० १३६)
वृष्णीन्द्रः (आ० प्र० १०६) गोविन्दः (आ० प्र० ३६)
'विष्णुजनादिस्योर्हरः' (आ० प्र० २२८) 'रान्-सस्यैव'
(वि० प्र० ११०) इति नियमान् न तु सत्सङ्गान्तहरः
—ऐयः, ऐयताम्, ऐयुरुः । 'आरत्' इत्यादि
भौवादिकवत् ॥३५०॥

गिजिर् शौचे—

३५० । गिजि-विजि-विषां नरस्य गोविन्दः
कृष्णधातुक-मात्रे ।

नेनेक्ति १ ॥३५०॥

३५१ । न नारायणोद्धवस्य गोविन्दः
कृष्णधातुक सर्वेश्वरे ।

नेनिजानि । विष्लू व्याप्तौ—वेवेष्टि ।
सहजषान्तत्वान्न णत्वम्—प्रणिवेवेष्टि । जन्-जनने
छान्दसः । अत्रापि स-ध्वोरिट् । कालापास्तु
'व्यतिजज्ञिषे' इत्यादिकं भाषायामपीच्छन्ति ॥३५२॥

डुदाञ् दाने, डुदावितौ, ददाति । 'श्ना
नारायणयोरारामहरः' (आ० प्र० ३२२)—दत्तः,
ददति, दत्ते, दीयते ।

३५३ । दामोदरस्यैव-नरादर्शने हौ ।

देहि । अददात् । अदात्, 'आरामादन उस्' (आ०
प्र० १८८) अदुः, अदित, अदायि, अदायिषाताम्
॥३५३॥

डुधाञ् धारण-पोषणयोः—दधाति—

* "मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः, खे रोहिणी वसति कातर किं विभेषि ?

प्रायो विदग्ध-वनिता-नव-सङ्गमेषु, पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥" (शीतायाः)

वाग्भट कृत काव्यानुशासनम् (निर्णयसागर-संस्करणम्, २० पृष्ठे) हेमचन्द्र कृत काव्यानुशासनविवेकः (निर्णयसागर-
संस्करणम्, १६ पृष्ठे) राजशेखर कृत काव्यमीमांसा (वरोदा संस्करणम्, ८६ पृष्ठे) केशवमिश्र कृत काव्यालङ्कार
शेखर (काशी संस्करणम्) ३२ पृष्ठे) ।

१ । 'नेनेक्ति' इति क-पाण्डुलिप्यामधिकपाठः ।

३५४ । अपेराधिहरो धाञ् नद्धयोर्व्वा ।

३५५ । अवस्य तंसे ।

३५६ । तरतौ चेत्येके ।

अपिदधाति, पिदधाति, अवतंसः, वतंसः,
अवतरति, वतरति ॥३५४-३५६॥

३५७ । धाजो नरस्य धो निर्गुणे वैष्णवे ।
हरिगदावाद्दः । धत्तः, धत्थः, धत्से, धद्ध्वे ॥३५७॥

३५८ । श्रदित्यव्ययमुपेन्द्रवद्भाजि ।

श्रद्धधाति, निश्चिनोत्यभिलषित वेत्यर्थः ॥३५८॥

डुभृज् धारण-पोषणयोः—

३५९ । हाङ्-माङोर्नरस्येरामः कृष्णधातुके

३६० । भृज आमि च ।

बिभर्ति । विभराञ्चकार, बभार ।

ओहाङ् गतौ—जिहीते, जिहाते । एवं माङ्
माने—मिमीते, मिमाते ॥३६०॥

इत्यदादौ जुहोत्यादिः, अदादिश्च समाप्तः २ ।

अथ दिवादिः

दिवु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति स्तुति—
मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु—

३६१ । दिवादेः शपः श्यः ।

श् इत् । शित्करणान्न स्थानिवत्त्वम् ; तेन न
पृथुः ; 'धातो रव-प्रागिदुतोः' (वि० प्र० ११७)—
दीव्यति । एवं षिवु तन्तु-सन्ताने ॥३६१॥

नृती गात्रविक्षेपे—नृत्यति—

३६२ । नृतीकृत्यादेरिड्वा से सिं विना ।

नत्तिष्यति, नत्स्यति ।

त्रसो उद्वेगे—त्रस्यति ।

जूष् वयोहानौ—जीर्यति । अजरत्, अजारीत्
'सत्सङ्गाहचदन्तस्य' (आ० प्र० १६५) इति जू-भ्रमु'
(आ० प्र० ११४) इति—जजरतुः, जेरतुः ॥३६२॥

शो तनूकरणे—

३६३ । ओरामस्य हरः श्ये ।

श्यति । शयात् । एवं छो छेदने—छद्यति ।

षोऽन्तकर्मणि—स्यति, सीयते । सेयात् ।

दोऽवखण्डने—द्यति, दीयते । देयात् ।

राध् साध् संमिद्धौ—राध्यति । अरात्सीत् ।

'जू-भ्रमु' (आ० प्र० ११४) इत्यादौ 'हिसार्थ राधश्च
वा'—अपरेधतुः, अपरराधतुः ।

व्यध् ताडने, 'ग्रहि-ज्या' (आ० प्र० २६५) इति
संङ्कर्षणः—विध्यति ।

पुष् पुष्टौ—पुष्यति । 'पुषादि' (आ० प्र० २०६)
इति डः—अपुषत् ॥३६३॥

श्लिष् आलिङ्गने—श्लिष्यति—

३६४ । श्लिष आलिङ्गनार्थात् सक् भूतेशे
अश्लिषत् ३ प्रियां कृष्णः । अर्थान्तरे तु समाश्लिषत्
तुलसी चन्दनञ्च—मिथो मिलिते इत्यर्थः, कुर्द्
क्रीडायामेव, इति 'एव' कारेण धातूनामनेकार्थत्वात्
॥३६४॥

रध् हिसायाम्—रध्यति । नुम्, 'यस्य विष्णुस्तस्य
सोऽङ्गम्' इति न्यायेन धात्वङ्गत्वान्नस्य हरः—अरधत्
यथा भाषावृत्तावाडोऽपीति लभेर्नुमं विधाय

'आलम्भ्यः पशुः' इति साध्यते ।

‘आलभ्यते’ इत्यत्रानिदित्वान्न-लोपः क्रियते, तस्मात् प्रक्रिया (पा ३।१।४६, ७।१।६२) चिन्त्या ।

३६५ । रधादेरिड्वा ।

३६६ । रधेर्नुमनिषेधोऽधोक्षज-वर्जितेति अरत्माताम्, अरधिषाताम् । अधोक्षजे तु—रन्धिथ, रन्धिथ, नियमबलान्नित्यमिट् ।

तृप् प्रीणने—तृप्यति । ‘कृष् स्पृश् (आ० प्र० १७०) इति अतृपत्, अतर्पीत्, सहजानिट् सु पाठादम् वा—अताप्सीत्, अत्राप्सीत्* । एवं हृप् हर्षविमोचनयोः मुह् वैचित्ये—मुह्यति । अमुहत् । मोग्धा, मोढा, मोहिता ॥३६५-३६६॥

नश् अदर्शने नश्यति—

३६७ । नशेर्नेशिड् वा ।

अनेशत्, अनशत् ॥३६७॥

३६८ । मस्जि-नशोर्नुम् वैष्णवे ।

नङ्क्षीष्ट । नंष्टा ॥३६८॥

३६९ । नशेर्न णत्वं षत्वे ।

प्रनंष्टा ।

क्रम् पादविक्षेपे, ‘क्रमस्त्रिविक्रमः’ (आ० प्र० १५९) इत्यादि—क्राम्यति । ‘शपि’ इति तस्यां [पा ७।३ ७६] अमः ॥३६९॥

इति रधादिः

शमु उपशमे—

३७० । शमादीनां त्रिविक्रमः श्ये ।

शाम्यति । ‘जनि बध्योर्मन्तानाम् (आ० प्र० १५७) —अशमि । क्लमु ग्लानौ—क्लाम्यति ॥३७०॥

असु क्षेपणे—अस्यति—

३७१ । अस्यतेरस्थो डे ।

आस्थत् । निरास्थत् इत्यात्मपदं वक्ष्यते (४।२२८) ॥३७१॥

यसु प्रयत्ने—

३७२ । यसः श्यो वा, संवज्जोपेन्द्रात्तु नित्यम् ।

* यस्यति, यसति, संयस्यति, संयसति प्रयस्यति । लुभ् गार्ध्यै, गार्ध्यमाकाङ्क्षा, लुभ्यति । ‘इषु-सह-लुभ’ (आ० प्र० १७५) इति इड्वा—लोब्धा, लोभिता ॥३७२॥

त्रिमिदा स्नेहने—

३७३ । मिदेर्गोविन्दः शिवे । मेद्यति ।

इति पुषादिः

षूङ् प्राणि-प्रसवे—सूयते । असविष्ट, असोष्ट ३७३ दीङ् क्षये—

३७४ । मीनाति-मिनोति-दीडामारामान्तपाठ-श्रुतव्यूहविधिस्थाने यपि च, लीयति-लीनात्योव्वा ।

दामोदरत्वाभावान्ने रामः—अदास्त ॥३७४॥

३७५ । दीडो युट् कपिल सर्वेश्वरे ।

‘नरस्य वामनः’ (आ० प्र० १३०)—दिदीये ।

‘इड् व्यवधाने’ (आ० प्र० ६८) इति अन्यागम व्यवधाने तु न ढत्वम्—दिदीयिध्वे, ‘स्यात्’ इत्येके दिदीयिध्वे । ‘सहज हरिमित्र ग्रहणम्’ इति प्रसादकारः (पा ६।४।६३) ।

लीङ् श्लेषणे—लीयते । लाता, लेता ॥३७५॥

जनी प्रादुर्भावे—

३७६ । ज्ञा-जनोर्जा शिवे ।

जायते, भावे—जायते, जन्यते । अजनि, अजनिष्ट । ‘दीप् जनी’ [आ० प्र० २३६] इति इण् वा कर्त्तरि—जज्ञे ।

* “नातृपत् करुणादृष्टिर्नात्राप्सीत् प्रापिता श्रुतिः । नाताप्सीत् प्राच्छिता नासा नातर्पीदपितं मनः ॥”

(श्रीगोपालचम्पूः पृ २१।६०)

* “यस्य तस्य विना षष्ठीं तेनेति करणं विना ।

न जगाम गमेर्धातोर्बुद्ध्यादिति न पञ्चमी ॥” इति समस्या-इलोको धातुरूपकल्पद्रुमे (दिवादिः—६८) द्रष्टव्यः ।

पद् गतौ—पद्यते । कर्त्तरि—अपादि ।

अभूत्साताम् ।

बुध् अवगमने—बुध्यते । अबोधि, अबुद्ध,

राह्, बन्धने—नह्यति, नह्यते । नद्धा ॥३७६॥

इति दिवादिः ।

अथ स्वादिः

षुञ् अभिषवे, अभिषवः—सन्धानं
मङ्गलस्नानं वा, 'पीडनम्' इत्यन्ये—

३७७ । स्वादेः शपः श्नुः ।

'उ-इन्वोर्गोविन्दः' (आ० प्र० २०३) सुनोति,
षत्वम्—अभिषुणोति । न गोविन्दवृष्णीन्द्रौ—सुनुतः,
सुन्वन्ति, सुनोषि इत्यादि, सुनुते, सुन्वाते इत्यादि,
सूयते । 'सु स्तु धूत्रभ्य इट् सौ' (आ० प्र० २०७)
असावीत्, असोष्ट । एवं धुत्र् कम्पने ।

डुमित्र् प्रक्षेपणे—मीनाति, (आ० प्र० ३७४)
इत्यात्वम्—अमासीत् ।

चित्र् चयने—चिनोति । अधोक्षजे—चेः किर्वा
(आ० प्र० १६६) चिकाय, चिचाय ।

स्तृत्र् आच्छादने—'ऋरामवृभ्यः' (आ० प्र०
२१३) इति वेट्—अस्तरिष्ट, अस्तृत । स्तरिषीष्ट ।

वृत्र् आवरणे—अवारीत् । 'ऋरामवृभ्यः' [आ०
प्र० २१३] इति वेट् दीर्घः—अवरीष्ट, अवरिष्ट,
अवृत । 'अत्यर्त्तिवृ' (आ० प्र० १४६) ववरिथ, ववृव
॥३७७॥

हि गतौ वृद्धौ च—हिनोति, एतवम्—प्रहिणोति

३७८ । नरतो हेर्घिर्न त्वडि ।

जिघाय ॥३७८॥

कृवि जिघांसायाम्—

६७६ । कृविधिव्योः कृधी श्नौ ।

अन्तःस्थान्तर्गणे पठितावेतौ, कृणोति ।
इदित्वान्नुम् (आ० प्र० ६३) कृण्व्यते । अकृण्वीत् ।
चकृण्व । कृण्विता ।

धिवि प्रीणने—धिनोति ।

दन्भु दम्भे, दम्भः—परवञ्चना । दम्भोति,
दम्भुतः, दम्भुवन्ति । ददम्भ । 'श्रन्थि-ग्रन्थि' (आ०
प्र० ८६) इत्यादिना कपिले वा देभतुः, ददम्भतुः,
देभिथ, ददम्भिथ । 'आदेशहीन' (आ० प्र० ११२)
इत्यादिना एवैत्वादौ प्राप्तोऽपि तत्र श्रन्थेर्दम्भेश्च
पृथगुपादानं नियमार्थं नलोपिनां मध्ये तयोरेवेति
तेनाधोक्षजाभे कृति 'ममश्वान्' सेत्स्यति ॥३७९॥

अशूङ् व्याप्ती—अश्नुते, अश्नुवाते, अश्नुवते—

३८० । अश्नोति-नरान्नुडधोक्षजे ।

आनशे ॥३८०॥

इति स्वादिः ।

तुद् व्यथने—

३८१ । तुदादेः शपः शः ।

तुदति, तुदते ॥३८१॥

भ्रसज् पाके, 'ग्रहि-ज्या' (आ० प्र० २६५)

इति संङ्कर्षणः—

३८२ । सस्य जो जे ।

भृज्जति ॥३८२॥

३८३ । भ्रसृजेर्भज्जोऽकंसारौ वा ।

अभार्क्षीत्, अभ्राक्षीत् । बभर्ज, बभ्रज्ज । कंसारौ
तु—भृज्यते ॥३८३॥

मुच्लृ मोक्षणे—

३८४ । * मुचादेर्नुम् शे ।

मुञ्चति । लुप्लृ छेदने—लुम्पति । विद्लृ लाभे—
विन्दति । लिप् उपदेहे—लिम्पति । 'लिपि-सिचि'
(आ० प्र० २६८) इत्यादि—अलिपत्, अलिपत अलिप्त

षिच् क्षरणे, इरनुबन्धत्वं बहूनामसम्मतम्,
सिञ्चति । षत्वम्—अभिषिञ्चति । असिचत्,
असिचत, असिक्त । एते उभयपदिनः ।
कृती छेदने—कृन्तति । कर्त्तुं सति, कर्त्तिष्यति ।

इति मुचादिः

षू प्रेरणे सुवति । ओत्रसू छेदने, 'सस्य-
शश्चत्रगंगयोगे' (वि० प्र० १०२) वृश्चति । ऋच्छ
गत्यादिषु—ऋच्छति । 'सत्तमङ्गादृचदन्तस्य (आ० प्र०
१६५) इति गोविन्दः, 'द्विविष्णुजने' (आ० प्र० १११)
इति नुडिष्यते—आनर्च्छ आनर्च्छतुः ।
उद्धवत्वाभावान्न गोविन्दः—ऋच्छिता ।

कृ विक्षेपे, 'ऋरामस्येर्' (आ० प्र० २१२) किरति
कीर्यते । चकरतुः । करिता, करीता ॥३८४॥

३८५ । उपात् सुट् किरतौ छेदने ।

उपास्किरति ॥३८५॥

३८६ । अन्नर-व्यवधानेऽपि ।

उपास्किरत्, उपचस्कार ॥३८६॥

३८७ । उप-प्रतिभ्यां सुट् किरतौ हिंसायाम्
उपास्किरति, हिंसापूर्वकं क्षिपतीत्यर्थः । एवं
प्रतिस्किरति इत्यादि ॥३८७॥

गृ निगरणे, निगरणं गलाधःकरणम्—

३८८ । गिरो रो लः सर्व्वेश्वरे वा,
नित्यन्तु यडि ।

गिरति, गिलति ॥३८८॥

गुफ् गुन्फ् ग्रन्थे—

३८९ । गुन्फादेर्नलोपः शे वा ।

गुफति, गुम्फति । नरामवैयथ्यादेव नलोपो न
स्यादिति चेत्, रामधातुके सार्थकं स्यात्—गोफिता,
गुम्फिता ।

स्पृश् संस्पर्शने—स्पृशति । अस्प्राक्षीत्, अस्पाक्षीत्,
अस्पृक्षत् ।

सृज् विसर्गे, विसर्गः—सृष्टिस्त्यागो वा, सृजति
अस्त्राक्षीत् ।

टुमसृजो शुद्धौ, शुद्धिरिह स्नानम्, अवगाहे तु
प्रयोगबाहुल्यम्, मज्जति । लोपविधेर्बलवत्त्वात् कृते
सलोपे नुम् (आ० प्र० ३६८)—अमाङ्क्षीत् । संयुक्त-
विष्णुजनमध्यत्वान्न त्वादि—ममज्जिथ, ममकथ ।

त्सर छद्मगतौ, भौवादिकः, तसरति । तत्सरतुः ।

विच्छ् गतौ—विच्छायति । तुदादित्वबलात् पक्षे
विकरणश्च—विच्छति ।

मृश् आमर्शने—मृशति । अम्राक्षीत्, अमाक्षीत्,
अमृक्षत् ।

इषु इच्छायाम्—इच्छति । एष्टा, एषिता ॥३८९॥

कुट कौटिल्ये—

३९० । कुटादेरनुसिंहो निर्गुणः ।

३९१ । व्यचेस्त्वसिं विना ।

अकुटीत् । उत्तम-णलि नृसिंहकार्य-
वृष्णीन्द्रविध्यभावाद् गोविन्द एव - चुकोट ।
कुटिता ॥३६०-३६१॥

लिख लिखने-मिल सङ्गे—

३६२ । लिख-मिलौ कुटादी बहुलम् ।

तेन—लिखिष्यति, लेखिष्यति, मिलिष्यति,
मेलिष्यति, लिखनं, लेखनम्, मिलनं, मेलनम्
इत्यादि ।

स्फुर् स्फुरणे—स्फुरति ।

व्यच् व्याजीकरणे, 'ग्रहि-ज्या' (आ० प्र० २६५)
इति—विचति । विव्याच, विविचतुः, विविचिथ ।
'व्यचेरसिवर्जितस्य कृत्प्रत्ययस्यैव निर्गुणत्वम्'
इत्येके—विव्यचिथ । असिर्वक्ष्यते (कृ० प्र० ३३३)

उरुव्यचाः ।

एण स्तवने—नुवति । इटि न गोविन्दः—
अनुविषाताम् । इण्वदिटि तु वृष्णीन्द्रः—अनाविषाताम्
उत्तमणलि वा—नुनाव, नुनव ।

इति कुटादिः ; एते परपदिनः ॥३६२॥

मृङ् प्राणत्यागे, 'ऋरामस्य रिः' (आ० प्र० १६७)
म्रियते । अमृत । मृषीष्ट ।

३६३ । म्रियतेः परपदं शिव-भूतेश-
कामपालेभ्योऽन्यत्र ।

ममार । मरिष्यति ।

ओविजी भय चलनयोः—विजते ॥३६३॥

३६४ । विजेरिट् निर्गुणः ।

अविजिष्ट ॥३६४॥

इति तुदादिः ।

अथ रुधादिः

रुधिर् आवरणे, इरनुबन्धः—

३६५ । रुधादेः शप्खण्डी शनम् ।

अन्त्य सर्वेश्वरात् परं मितः स्थानम् । शराम
इत् १, 'शनान्नस्य हरः' (आ० प्र० ३६७) इति
विशेषणार्थः ।

रुणद्धि । 'शनमस्त्योररामहरः' (आ० प्र० ३०३)
'विष्णुजनाद्विष्णुदासस्यादर्शनम्' (स० प्र० १२५)
रुन्धः, रुन्द्धः, रुन्धन्ति, रुणत्सि, रुन्धः, रुन्द्धः,
रुन्ध, रुन्द्ध, रुणधिम, रुन्ध्वः, रुन्ध्मः, रुन्धे, रुध्यते
रुन्ध्यात् । अरुणात् । सिपि—अरुणत्, अरुणश्च ।
अरुधत्, अरौत्सीत् ।

शिष्लृ विशेषणे—शिनष्टि । 'हेधि' (आ० प्र०
२७८) शिण्ठि, शिण्ड्ठि ॥३६५॥

तृह् हिंसायाम्—

३६६ । तृहः शनमो नेः पृथु विष्णुजने ।

तृणेढि, तृण्डः, तृंहन्ति, तृणेक्षि ॥३६६॥

हिंसि हिंसायाम्, इदित्त्वान्नुम्—

३६७ । शनान्नस्य हरः ।

हिनस्ति ॥३६७॥

अन्जू अक्षणादिषु—अनक्ति—

३६८ । अञ्जेरिट् सौ ।

आञ्जीत् ॥३६८॥

भन्जो ग्रामर्द्धने—भनक्ति । अभाङ्क्षीत्—

३६९ । भञ्जेर्नलोप इणि वा ।

अभाजि, अभञ्जि । त्रिइन्धी दीप्तौ—इन्धे ॥३६९॥

अथ तनादिः

तनु विस्तारे—

४०० । तनादेः शपोऽपवाद उः ।

‘उ-श्नोर्गोविन्दः’ (आ० प्र० २०३)—तनोति, तनुतः, तन्वन्ति, तनुवः तन्वः, तनुमः तन्मः, तनुते, तन्वाते, तन्वते ॥४००॥

४०१ । तनोतेरारामो वा यकि ।

तायते, तन्यते । तनुयात् ॥४०१॥

४०२ । तनादेः सेर्महाहरो वा त-थासोः ।

४०३ । कृञस्तु नित्यम् ।

भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वादिडभावः—अतत, अतनिष्ठ । अतथाः, अतनिष्ठाः ।

षणु दाने—सनोति, सनुते । ‘जन-खन-सनाम्’ (आ० प्र० २५६) इत्यादौ ‘वैष्णवाद्योः कंसारि सनोतिनित्यम्’ (आ० प्र० २५७)—*असात, असनिष्ठ ॥४०२-४०३॥

क्षिणु, क्षणु, हिंसायाम्—

४०४ । नोद्धवस्य गोविन्द उ-विकरणो ।

४०५ । ऋरामस्य तु वा ।

क्षिणोति, क्षिणुतः । क्षणु—‘ह-म यान्त’ (आ० प्र० १४६) इति—अक्षणीत् ।

तृणु अदने—तृणोति, तर्णोति ॥४०४-४०५॥

डुकृञ् करणे, करोति—

४०६ । करोत्यरामस्य उर्निर्गुणे ।

कुरुतः, कुर्वन्ति, करोषि इत्यादि ।

‘असंयोगपूर्वस्य’ (आ० प्र० २०४) इत्यादौ ‘करोतेस्तु नित्यं ये च’ (आ० प्र० २०५) कुर्वः, कुर्मः, कुरुते, क्रियते । कुर्यात्, कुर्वीत । करोतु, कुरुताम्, हो—कुरु । अकरोत्, अकुरुत । अकार्षीत्, अकृत । चकार, चक्रे । क्रियात्, कृषीष्ट । कर्त्ता, कर्मणि—कर्त्ता, कारिता । करिष्यति, करिष्यते । अकरिष्यत् अकरिष्यत ॥४०६॥

४०७ । संपर्युपेभ्यः सुट् करोती

संस्काराद्यर्थेषु ।

४०८ । अन्नर-व्यवधानेऽपि ।

४०९ । तत्र संपरिभ्यां भूषणे समवाये च संस्करोति । ‘इह समो मलोपः’ इति भाष्यम् ।

ततः स-क-रामयोर्यथेष्टं द्वित्वं विकल्पेन, तत्र विष्णुचक्र-विष्णुचापयोरामयोः सतोः—संस्करोति संस्वकरोति, संस्क्रोति, संस्वकरोति इत्यादिरूपाणि भवन्ति । ‘विष्णुचक्रादिद्वयं विना’ इत्यपि केचित्—संस्करोति ।

‘अत्तिस्तसङ्गाहचदन्तयोः’ (आ० प्र० १६३) इत्यत्र सहज सत्सङ्गादित्यमेव गृह्यते, लाक्षणिक प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् इति न्यायेन न गोविन्दः—संस्क्रियते । एवमिडभावश्च—समस्कृषाताम् । समस्करोत् । सञ्चस्कार, अत्र प्रतिपदोक्तमात्रग्रहणं नेष्यते—सञ्चस्करतुः ॥४०७-४०९॥

४१० । समुट्कात् कृञ् इडधोक्षजे ।

सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव । शास्त्रीयभाषार्थः, ‘संस्कृत’ शब्दः, कार्य्यपठ्यायस्तच्छब्दः, संस्कारशब्दश्चाव्युत्पन्नः । षत्वं वक्ष्यते (आ० प्र० ५७१) परिष्करोति ॥४१०॥

४११ । उपाद्भूषण-समवाय-प्रतियत्न-

विकृतीकरण-वाक्याध्याहारेषु ।

अत्र सतो गुणान्तराधानम्—‘प्रतियत्नः’ गम्यमानार्थस्य वाक्यस्योपादानम्—‘वाक्याध्याहारः’ उपस्करोति, उपस्कुरुते ॥४११॥

इति तनादिः ।

अथ क्र्यादिः

३

डुकीञ् द्रव्यविनिमये, विनिमयः—परिवर्त्तनम्—

४१२ । क्रयादेः शप् इना ।

४१३ । स्तम्भ-स्तुम्भ-स्कम्भ-स्कुम्भ-
स्कुम्भ्यः श्नुश्च ।*

स्कुम्भ आप्नवने, अन्ये सौत्रा बोधने, श् इत्, क्रीणाति, 'दामोदरं विना इनानारायणारामयोरी' (आ० प्र० ३४६) क्रीणीतः, 'इना-नारायणयोरारामहरः' (आ० प्र० ३२२) क्रीणन्ति, क्रीणीते, क्रीयते । एवं प्रीञ् तर्पणे—प्रीणाति । मीञ् हिंसायाम्—मीणाति । 'हिनुमीनानिपाञ्च' आ० प्र० ४५) इति णत्वम्—प्रमीणाति । 'मीणाति' (आ० प्र० ३७४) इति आत्वम् अमासीत् । ममौ, मिम्यतु ॥४१२-४१३॥

पूञ् पवने—

४१४ । प्वादीनां वामनः शिवे ।

पुनाति, पुनीते, पूयते । गोविन्दस्थान्यरामत्वान्नैतत्त्वादि पुपविथ ।

लूञ् छेदने—लुनाति । धूञ् कम्पने—धुनाति । ग्रह् उपादाने, 'ग्रहि-ज्या' (आ० प्र० २६५) इति सङ्कर्षणः—गृह्णानि, गृह्णीते, गृह्यते ॥४१४॥

४१५ । विष्णुजनात् श्न आनो हौ ।
गृहाण ॥४१५॥

४१६ । ग्रहेरिटस्त्रिविक्रमोऽनधोक्षजे ।
अग्रहीष्टाम् । इण्वदिटो न त्रिविक्रमः—
अग्राहिषाताम् । जग्राह, जग्रहिथ । एते उभयपदिनः
॥४१६॥

शृट् हिंसायाम्—शृणाति—

४१७ । शृट् हृ इत्येतयोर्वामनो बाधोक्षजे
नित्यौ गोविन्द वृष्णीन्द्रौ तु न बाधते—शशार,
शश्रनुः, शशरतुः, शशरिथ ।
हृ विदारणे—ददार, दद्रतुः इत्यादि ।

ज्या वयोहानौ, 'ग्रहि-ज्या' (आ० प्र० २६५) इति सङ्कर्षणः—जिनाति । प्वादित्वादिश्च गणः । ज्ञा अवबोधने, 'ज्ञा-जनोर्जा' (आ० प्र० ३७६) जानाति । ग्रन्थ सन्दर्भे—ग्रन्थाति । अश् भोजने—अश्नाति ॥४१७॥

कुष् निष्कर्षे, निष्कर्षो निष्काशनम्, कुष्णाति

४१८ । निरः कुषो वेट् ।

निरकुक्षत्, निरकोषीत् ॥४१८॥

क्षुभ सञ्चलने—

४१९ । क्षुम्नादिषु न णत्वम् ।

क्षुम्नाति, क्षुम्नीतः, इत्यादि । उक्ते वक्ष्यमाणे च निषेधोऽयम् ।

तृप् तर्पणे—तृप्नोति, तृप्नुतः इत्यादि ॥४१९॥

४२० । नरान्नृतिश्च ।

नरीनृत्यते, नरीनर्त्ति इत्यादि । परिनदनम्, दुर्नद्धः दुर्नद्धिः, दौर्भागिनेयः, आचार्य्यानी, आचार्य्यभोगिनः संज्ञायाम्—हरिनन्दी, हरिनगरम्, स्वर्भानुः, सूत्रनटः दुर्नामा, नरवाहनः, त्रिनयनम्, नृनमनम्, पुनर्नवा, आकृति गणोऽयम् ॥४२०॥

खव् भूति प्रादुर्भावे—

४२१ । छस्य शो, वस्य उठ् हरिवेणौ,
क्वौ, कंसारि-वैष्णवे च ।

४२२ । ज्वर-त्वर सिव्वव-मवान्तु
स-सर्व्वेश्वरस्य ।

खौनाति, नामप्रकरण-वृष्णीन्द्रत्वात् कंसारौ न निषेधः । 'वैष्णवात्' इत्यकरणात् 'आन' एव बलवान् कालापाश्च इनोऽपवादमेव तं कुर्व्वन्ति, तस्माद्धौ—खवान । वृड् संभक्तौ*, आरामहरः (आ० प्र० ३२२) "सहसा विदधीत न क्रिया, -मविवेकः परमापदां पदम् वृणते हि त्रिमृष्यकारिणं, गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः इति किराते (२।३०) सम्यग् भजन्तीत्यर्थं ४२१-४२२

इति क्रयादिः ।

* "यो व्रीणाति जयश्रियं रणमुखे धर्मं वृणीतेऽध्वरे, तेजोभिर्जगदावृणीति वरति ज्ञातीन् यथार्हधनेः ।

सत्कीर्त्तिञ्च वृणाति यो वरयति क्षेमं यशो व्रीयते, पुद्धे वारयति द्विषो निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥ (कविरहस्यम्-११)

* "स्तम्भु-स्तुम्भु-स्कम्भु-स्कुम्भु-स्कुम्भ्यः श्नुश्च ॥" (पा ३।१।८२) १ । नृगमनम् (क घ)

अथ चुरादिः

चुर स्तेये—

४२३ । चुरादेणिः ।

‘णिच्’ पा (३।२।२५) । ण इत्, ‘लघूद्धवस्य गोविन्दः’ (आ० प्र० ८०) सनाद्यन्तत्वाद् धातुत्वम्—चोरयति ॥४२३॥

४२४ । णेरुभयपदम् ।

इदं न चुरादौ प्रवर्तते धातुपाठे चुरादावपि पृथक्परपद्यादिगणनात्, ‘प्रवर्तते’ इत्यन्ये, णोरनित्यत्वेन तद्गणन-साफल्यात्, चोरयते, चोरयति चोरति, चोर्यते । द्विवचने कार्ये णौ कृतं स्थानिवत्—अचूचुरत् । चोरयामास । चोर्यात् । चोरयिता ॥४२४॥

कृत संशब्दने—

४२५ । उद्धव-ऋरामस्येर् ।

कीर्तयति ॥४२५॥

४२६ । उद्धव-संज्ञस्य ऋद्वयस्य ऋर्वा अङ्परि रेणौ ।

अचीकृतत्, अचिकीर्तत् ।

अथ निविष्णुचापा अदन्ताः—कथ वाक्यप्रबन्धे, ‘अरामहरः’ (आ० प्र० १५१) ‘अन्तहरे न गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ’ (आ० प्र० १६१) अरामहरस्य स्थानिवत्त्वम् पा (१।१।५७) यथोक्तम्—

अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् ।

यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनम् ३ ॥ इति

अग्लोपित्वं दशावतारादर्शनम्, तेन सन्निमित्तकार्याद्यभावः, स्थानिवत्त्वेनोद्धवस्य वृष्णीन्द्र-गोविन्दाभावः, तथार्थादीनां सारामस्यैव

थरामादेर्द्विवचनमित्यभिप्रायः, वक्ष्यति । अचकथत् गण संख्याने गणयति । अजगणत्, अजीगणत्, इति चान्द्रमतम् ।

स्पृह ईप्सायाम्—स्पृहयति । अपस्पृहत् ॥४२६॥

अर्थ याचत्रायाम्—अर्थयते । अल्लोपविकल्पनात् अन्त्यारामस्य च वृष्णीन्द्रो, णाविणि च इति पाणिनिमतम् (७।२।११५) ।

४२७ । अर्त्ति-ह्री-व्ली-री-वनुयी-

क्षमाय्यारामेभ्यः पुक् य लोपो गोविन्दश्च णौ, दरिद्रां विना ।

अर्थापयते । णाविणि च इति किम् ? कृति तु गोपायकः । अङि ‘सर्वेश्वरादित्वे तु’ (आ० प्र० ७१) इत्यादि, ‘अशास्वदित’ (आ० प्र० २२७) इति, लघुपरत्वात् सन्-निमित्तकार्यम् (आ० प्र० २२८) आर्त्तिथपत्, ‘आर्त्तथपत्’ इति काशिकादिमतम् (पा ७।३।३६) । ‘अरामहरस्य द्विरुक्तौ न स्थानिवत्त्वम्’ इति तु वोपदेवः, ततः सणेर्द्विवचने ‘अर्त्तिथत्’ इति अङ्क लक्षणे—अङ्कयति । ‘नरामजावनुस्वार’ इत्यादेः ‘अन्क’ इत्येव धातोः स्वरूपम्, ततः कस्य द्विवचने—आञ्चीकपत्, पक्षे आञ्चकत्, आञ्चिकत् । एवं सर्वेषामदन्तानां तत्र कविकल्पद्रुमे अनुसन्धेयम् ॥४२७॥

युज संयमने—

४२८ । युजादेणिवा ।

योजति, योजयति । * भू प्राप्तौ भावयते, भवते, भवति इत्यप्येके ॥४२८॥

इति चुरादिः

२ । ग्रहणात् (ख घ) ३ । ‘तद्वलादन्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्यङ्कापयत्यतः’ इति वोपदेवः (मुग्धबोधे चुरादौ दुर्गादासः)

१ । एतद्वाक्यं ख-ग-घ-पाण्डुलिपिषु नास्ति ।

* “भवते दुरितक्षयं यथोक्तः, ऋतुभिर्भावयते च नाकलोकम् ।

भवति त्रिदशैश्च पूजितो य, स्तूणवद् भावयति द्विषश्च सर्वान् ॥” (कविरहस्यम्—५०)

४२६ । णि प्रेरणादौ * ।

प्रेरणादिर्हेतुकत्वापारः । कुर्वन्तं प्रेरणादिना प्रवर्तयति । 'णेरुभयपदम्' (आ० प्र० ४२४) डुकृञ्करणे—कारयति, कारयते, कार्यते, अचीकरत् । कारयापाम ।

जागर्त्तेरिणलोगोविन्दनिषेधान्नोद्धवस्य वृष्णीन्द्रः जागरयति । लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वाभावान्न सन्निमित्तता—अजजागरत्, 'अजीजागरत्' इति चान्द्रमतम्—'जागृगणोर्वी' इति तल्लक्षणम् । इह तु स्यात्—अचीचवासत्, अचिक्षणत् । 'उपेन्द्रादनः' (आ० प्र० ३१५) इत्यादि—प्राणिनत् ॥४२६॥

चोरयन्तं प्रेरयति स्म—

४३० । णोणौ हरे न दशावतारादर्शनत्वं मन्तव्यम् ।

तत उद्धवस्य वामनादि—अचूचुरत् । 'रभिलभोर्नुम्' (आ० प्र० २४१) रम्भयति । णिलोपस्यासिद्धत्वान्न नलोपः अररम्भत् । हिनोतेरजीहयत् ॥४३०॥

४३१ । घटादीनामुद्धवस्य वामनो णौ, णि-पूर्वयोर्णम्विणोस्तु त्रिविक्रमो वा ।

णमुः कृत् । घटयति । अजीघटत् । इणि अघटि अघाटि ॥४३१॥

जित्वरा सम्भ्रमे—त्वरयति—

४३२ । त्वर-स्पश-स्मृ-अद-प्रथ-टृ-स्तृणां नरस्य अरामोऽङ्परे णौ ।

४३३ । वेष्टि-चेष्टयोर्वा ।

त्वरादीनां सन्निमित्तापवादः अतत्वरत् । अत्वरि, अत्वारि । द्वितीये णावपि तद्वत् ।

घटादिपाठादनुद्धवस्यापि त्रिविक्रमः,—अक्रान्दि,

अक्रान्दि । चुरादि णेः सहजत्वादिष्वदिट् (आ० प्र० ६२) अशामिषाताम्, अशमिषाताम् इति त्रिविक्रम-विकल्पनात्, अशमयिषातामिति त्विट्पक्षे । स्पश अपस्पशत्—एते घटादौ द्रष्टव्याः । 'अशास्वृदित' (आ० प्र० २२७) इति निषेधात् अशशासत् । आङ्ः शासु इच्छायामित्यस्य तु न निषेधः—आशीशसत्, अरराधत् । एजृ ऋरामेत्करणान्न वामनः, ततो मायोगे—मैजिजत् । एधतेः प्रथमं वामनस्ततो द्विर्वचनम्—मेदिधत्, तदयोगे तु—ऐजिजत्, ऐदिधत् । न-ब-द-र-सत्सङ्गे—औन्दिदत्, औब्जिजत् अद्ङ् अभियोगे भौवादिकः—आङ्ङिडत्, एवम् आञ्चिचत् । श्रिधातोर्णिः, 'भाविनि भूतवदुपचारः' 'श्वेः सङ्कर्षणो वा' (आ० प्र० २७५) इत्यादि, केवलणौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् शोर्द्विर्वचनम्, अङ्परे णौ वामनस्त्रिविक्रमश्च (आ० प्र० २२७, २३०)—अशूशवत्, पक्षे—अशिश्चयत् । स्मृ आध्याने आध्यानम्—सोत्कण्ठस्मरणम्, असस्मरत् । अद—अमम्रदत् । प्रथ—अप्रथत् । टृ—अददरत् । स्मृ-प्रभृतयश्च घटादयः । स्तृञ्—अतस्तरत् । 'वेष्टिचेष्टयोर्वी'—अववेष्टत्, अविवेष्टत्, अचचेष्टत्, अचिचेष्टत् ॥४३२-४३३॥

४३४ । भ्राज-भाष-दीप-जीव-मील-पीड-रण-भण-श्रण-ह्वे-लप-लुप-लुठादीनामुद्धवस्य वामनो वाङ्परे णौ ।

अवभाषत्, अबीभषत् । भ्राजभ्रासोर्ऋरामेत्त्वात् केवलत्वाच्च अवभ्राजत्, अबिभ्रजत् । अत्रालघुपरत्वान्न सन्निमित्तकार्यम् । आटिटित्यत्र णौ परे लघुयुक्तपरत्वाभावान्न त्रिविक्रमः । एवं मैजिजत् इत्यादि च । 'मा भवानटिटत्' इत्यापि द्विर्वचनमुद्धववामनात् पश्चादेव स्यात् । ओणूधातोर्ऋदित्करणात्तत्र मा भवानोणिणत् ।

* उक्तं ३० धातुना लोटा शब्देन वा न णिङ् विधिः । धातोश्चार्थान्तरे वृत्तौ वृषलो यजते यथा ॥

प्रेषणाध्येषणे कुर्वन् तत्सम्बन्धानिवाचरन् । प्रयोजको भवेत् कर्त्ता क्रिया तस्य णिङोच्यते ॥

* आदि शब्देन अध्येषणादेर्ग्रहणम्, आराध्यस्य गुर्वदिः सत्कार पूर्वकनियोजनमध्येषणम्, यथा—

भोजयति गुरुं वंणवः । (श्रीहरेकृष्णाचार्यविरचित 'बालतोषणी' टीका)

तदेवम् अटिटदित्यादिसिद्धये 'नरलघोः' इत्यस्य
'विष्णुजनात्' इति विशेषणं यत्तस्यां (पा ७।४।१४)
कल्पितं, तद्वचर्थमेव स्यात्, और्णूनवत् । आर्त्तिथपत्
इत्यादौ त्रिविक्रमः (आ० प्र० २३०) स्यादेव ।
'उद्धवसंज्ञस्य' (आ० प्र० ४२६) इत्यादि—अवीवृतत्
अमीमृजत् । पक्षे गोविन्दवृष्णीन्द्रौ (आ० प्र० ३०,
३१०) अववर्त्तत्, अममाज्जत् ॥४३४॥

जिष्वप् शये—

४३५ । स्वापेः सङ्कर्षणोऽङि ।

ततो द्विर्वचनम्—असूषुपत् ॥४३५॥

४३६ । शा-छा-सा-ह्वा-व्या-वे-पाभ्यो-युक् णौ
'पा' इति पा पै च गृह्यते, रक्षणार्थस्तु न,
'सन्देहे तु न लुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति न्यायात्,
शाययति इत्यादि । 'ह्वो नरनारायणयोः' (आ० प्र०
२७०) इति सङ्कर्षण एव, न तु युक् अन्तरङ्गत्वात्—
अजूहवत् ॥४३६॥

४३७ । सनरस्य पिवतेरङ्परं णौ पिप्यः,
तिष्ठतेस्तिष्ठिपः, जिघ्रतेश्च जिघ्रिपो वा ।

अपीप्यत् इत्यादि । ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ सृ
गतौ, 'अत्ति-ह्री' (आ० प्र० ४२७) इति—अर्पयति,
ह्लेपयति । री रीड्—रेपयति । 'यलोपः' (आ० प्र०
४२७) कनोपयति, स्थापयति ॥४३७॥

४३८ । पातेः पाल् णौ, वातेः कम्पनार्थं
वाज्, ध्वजो ध्वन् * प्रीणातेः प्रीण् ।

पालयति इत्यादि ॥४३८॥

४३९ । लियो लीन्, लातेर्लाल् वा णौ
स्नेहद्रावणौ ।

लिय इति लीलीडोर्ग्रहणम्, घृतं विलीनयति ।
'लीयति लीनात्योर्व्वा' (आ० प्र० ३७४) इति
आत्वेऽपि विलीनयति । लीनादेशादन्यत्र—विलापयति
विलाययति । लातेस्तु विलालयति, विलापयति

घृतम् । स्नेहेति किम् ? 'लियो' विलापयति
विलाययति, लातेस्तु विलापयति लोहम् ॥४३९॥

४४० । लियोरारामो णौ पूजाभिभवप्रतारणेषु
आत्मपदञ्च ।

वैष्णवत्वेन लापयते, आत्मानं पूजितं करोति
इत्यर्थः । कृष्णः कंसमुल्लापयते । बालकृष्णमुल्लापयते
गोपी । काशिका भाषावृत्त्यादिसम्भते णावित्यत्रापि
शितीति तु प्रक्रिया (पा १।३।७०) चिन्त्या ॥४४०॥

४४१ । भियो-भीष्-भापौ णौ प्रयोजकाद्भयं
चेदात्मपदञ्च, स्मयतेः स्मापः सभयविस्मयश्चेत्
भीषयते भापयते, कंसं हरिः, विस्मापयते च ।
'प्रयोजकात्' इति किम् ? गजदन्तेन भाययति,
विस्माययति च तम् ॥४४१॥

स्फायी, ओप्यायी वृद्धौ—

४४२ । स्फायः स्फार्, शदेरगतौ शात्, इणो
गमिरबोधने, क्रीजः क्राप्, अधीडोऽध्याप्,
जेर्जाप्, सिध्यतेः साध्—न तु पारलौकिके,
दुषो दूष् चित्तकर्मत्वे तु वा णौ ।

स्फारयति, शातयति, छिनत्तीत्यर्थः । इण् गतौ
गमयति, इण्वदिक् अधिगमयति, बोधने प्रत्याययति
साधयति अन्नम्, पारलौकिके सेधयति परलोकम्
॥४४२॥

४४३ । रुहो रोप्, चिजश्चाप्, स्फुरः स्फार्,
वेते प्रजने वाप् णौ वा ।

रोपयति, रोहयति, चापयति, चाययति, स्फारयति
स्फोरयति । आदेशसद्भावे णौ कृत्यस्य स्थानिवत्त्वाद्
द्विर्वचनम् अपुस्फरत्, अपुस्फुरत् । वी प्रजनादौ—
वापयति, वाययति, गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥४४३॥

४४४ । इडो गाड् सन्नङ्परं णौ वा ।

अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् ॥४४४॥

* "धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं, चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुविधूनयति चम्पकपुष्परेण न, यत्कानने धवति चन्दनसञ्जरीश्च ॥" (कविरहस्यम्...८)

४४५ । नरोद्धवस्य इः पवर्गहरिमित्र-
जरामेष्वद्वयपरेषु१ सनि ।

४४६ । स्रवति-शृणोति-द्रवति-प्रवति-
प्लवति-च्यवतीनां वा ।

ततः सन्निमित्तकार्येण अबीभवत्, अयीयवत् ।
जु गतौ सौत्रः—अजीजवत् । असिस्रवत्, असुस्रवत्
इत्यादि ॥४४६॥

४४७ । रञ्जेर्नस्य हरो णौ मृगरमणे ।

रजयति मृगान्, अन्यत्र—रञ्जयति कृष्णम् ।
एवमन्येऽपि ॥४४७॥

४४८ । हन्तेस्तो नृसिंहे ।

‘हनो हस्य घो णिन्नयोः’ (वि० प्र० १२२)—
घातयति । ‘गत्यर्थस्य तु णौ तो न स्यात्’ इति दुर्गः
घानयति ॥४४८॥

इति ण्यन्तप्रक्रिया

अथ सनन्ताः

४४९ । सन् क्रियेच्छायाम् ।

४५० । उद्वयग्रहगुहेभ्यो नेट् सनि,

ईशसमीपाद्विष्णुजनादनिट्सन् कपिलः, ईशाच्च,
मृजेर्नति केचित् ।

उद्वयग्रहणं रुस्वादीनां ग्रहणार्थम् । भवितुमिच्छति
बुभूषति, बुभूष्यते । बुभूषाञ्चकार । मुख्यत्वाद्
यस्यैव क्रिया, तस्यैवेच्छा गम्यते, तेनान्यस्य

भवनमिच्छतीत्यर्थे न स्यात् । क्रियाया इच्छा

क्रियेच्छा, न तु क्रियेच्छेति, इच्छायाः

कर्मन्तरसापेक्षत्वं स्यात् । गमनेनेच्छतीत्यत्र च न
भवेत् ॥४४९-४५०॥

४५१ । उपासनेऽपि श्रुवः ।

हरिं श्रुषते । ‘उद्वय’ इति किम् ? जिजागरिषति
गङ्गाकूलं पिपतिषति इत्याद्युपचारात् । ४५१॥

४५२ । दीड आ वा सनि ।

दिदासते, दिदीषते ॥४५२॥

४५३ । ईशान्तहन्त्योरिडादेश-गमेश्च
त्रिविक्रमः सनि ।

‘ओष्ठयोद्धवस्य’ (आ० प्र० ३४८) इत्युर्, ततो
द्विर्वचनम् (आ० प्र० ६९) अत्र म्रियतेः शिवाभावेन
परपदित्वे सनन्तस्यापि परपदित्वम्—मुमूर्षति ।
जुहूषति । ‘स्वरति’ (आ० प्र० १००) इत्यादि—
सिस्वरिषति, सुस्वूर्षति । ‘अदो घस्लृः’ (आ० प्र०
२८१) ‘सस्य तः’ (आ० प्र० ३२५)—अत्तुमिच्छति
जिघत्सति । वृत्तु वर्त्तने, वर्त्तितुमिच्छति विवृत्सति
आत्मपदे तु—विर्वर्त्तिसते । वृधु—विवृत्सति,
विर्वर्द्धिषते ॥४५३॥

४५४ । ऋरामवृभ्य इड् वा सनि ।

‘ऋरामस्येर्’ (आ० प्र० २१२)—तरितुमिच्छति
तितीर्षति, तितरीषति, तितरिषति । चिकीर्षति,
‘चेः किर्वा’ (आ० प्र० १६२) चिकीर्षति ।

‘ओष्ठयोद्धवस्य’ (आ० प्र० ३४८) इत्युर्—वुवूर्षति,
विवरीषति, विवरिषति । ‘जिर्गिः’ (आ० प्र० १६९)
जिगीषति । जिघांसति ॥४५४॥

४५५ । इणो गमिरबोधने सनि ।

४५६ । इड्श्च ।

जिगमिषति । बोधने तु ‘सर्वेश्वरादित्वे तु’
(आ० प्र० ७१) इत्यादि, तत्र ‘सन्त्यङोस्तु

तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य च' (आ० प्र० ७२) इति
द्विर्वचनम्—प्रतीषिषति, एवमिकोऽपि । इटश्च
तत्सम्बन्धिसर्वेश्वरत्वात्—उन्दिदिषति । उब्ज
आर्जवे—उब्जजिषति इत्यादि ॥४५५-४५६॥

४५७ । ईषर्चो यिः सन् वा द्विः ।

इति चान्द्रसूत्रम् (५।१।७)

ईषियिषति, ईषियिषति । इङ्—

आत्मपदविषयत्याद्गमे रिट् न, अधिजिगांसते । कृ
लाक्षणिक ऋरामत्वान्न वेट्, चिकीर्षति ॥४५७॥

४५८ । रुद-वेत्ति-मुष-ग्रहि-स्वपि-प्रच्छः—

क्त्वासनौ कपिलौ ।

'ग्रहि ज्या' (आ० प्र० २६५) 'आदौ हरिघोषत्वम्'
(वि० प्र० ११४) जिघृक्षति ॥४५८॥

४५९ । य-व-वर्जितविष्णुजनान्ताच्चतुःसतो-

द्धवाद्विष्णुजनादेः सेट्क्त्वासनौ कपिलौ वा

'द्युतिष्वाप्यान्तरस्य सङ्कर्षणः' (आ० प्र० २४५)

दिद्युतिषते, दिद्योतिषते । परत्वात् चुकुटिषति,

चुकोटिषति इत्यपि । य-वान्तात्तु—कनुयी,

चुकनोयिषते, दिवु—दिदेविषति । 'विष्णुजनादेः'

किम् ? इषु—एषिषति । 'इवेः सङ्कर्षणो वा'

(आ० प्र० २७५) इत्यादि—शुशावयिषति,

गिश्वायिषति ॥४५९॥

४६० । ऋ-पूङ्-स्मि-अनृजू-अनृ-कृ-गृ-टङ्-

धृङ्-प्रच्छ इत्येतेभ्य इट् सनि ।

ऋ गतौ प्रापणो च, ऋ सृ गतौ—अरिरिषति ।

चिकरिषति, जिगरिषति इत्यनयोरिटस्त्रिविक्रमत्वं

नेष्टम् । क्रादयस्तौदादिका एव, प्रच्छसाहचर्यात्,

अन्येषान्तु चिकीर्षति इत्यादि, कृञ् हिंसायामिति
क्रयादावस्ति ॥४६०॥

४६१ । इवन्त-ऋध-असृज्-दन्भु-श्रि-

ऊर्णु-यौति-भरति-ज्ञपि-सनि-तनि-पति-

दरिद्राभ्य इङ् वा सनि ।

ज्ञपिश्चौरादिको हेतु ण्यन्तश्च । 'छस्य शो' (आ०

प्र० ४२१) इत्यादि दिवु, 'द्विर्वचननिमित्त-सर्वेश्वर'
इत्युक्तत्वादूठि षत्वे च कृते द्विर्वचनम्, न तु
स्थानिवत्—दुद्यूषति, दिदेविषति । असृज्—
बिभ्रज्जिषति, बिभ्रक्षति । श्रि—'ईशान्तहन्त्यो'
(आ० प्र० ४५३) इति शिश्रीषति, गांविन्दस्य
नित्यत्वात्—शिश्रयिषति । तितनिषति ॥४६१॥

४६२ । तनोतेरुद्धवस्य त्रिविक्रमो

वैष्णवादि सनि वा ।

तितांसति, तितंसति ॥४६२॥

४६३ । दम्भो धीप्स-धिप्सौ ।

४६४ । ऋध ईर्त्सः ।

४६५ । जपेर्जीप्सः ।

४६६ । आप ईप्सः ।

४६७ । मीनाति-मिनोति-मानां मित्सः ।

४६८ । दमोदराणां दित्स-धित्सौ ।

४६९ । रभलभो रिप्सलिप्सौ ।

४७० । शकः शिक्षङ् ।

४७१ । राधो रित्सो हिंसायाम् ।

४७२ । पतपदोः पित्सः ।

४७३ । मुचोऽकर्मकत्वे मोक्षङ्मुमुक्षडावनिट्
सना सह ।

दिदम्भिषति, धिप्सति, धीप्सति, अदिधिषति,
ईर्त्सति, जपेश्चुरादित्वं घटादित्वञ्च—जिज्ञपयिषति
जीप्सति, ईप्सति, डुमिञ्, मीञ्—मित्सति
मित्सते, मा—मित्सति, माङ् मेङ्—मित्सते,
डित्त्वात्—शिक्षते इत्यादि, राध—प्रतिरित्सति ।
हिंसायां किम् ? लृ आरिरात्सति । मुच—मोक्षते
वत्सः, बन्धान्निष्क्रमितुमिच्छति इत्यर्थः, एवं
मुमुक्षते, सकर्मकत्वे तु—मुमुक्षति वत्सः कृष्णः,
बन्धान्निष्क्रमयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

दरिद्रा—दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति ।

द्वयमपीदं भाष्यमतम् (पा ६।४।११४) ।

वैष्णवादिसन्यप्यालोप इत्येके, किन्तु
दुरुच्चारणत्वान्नोदाहरन्ति । षण्णु दाने—‘जन-खन-
सनाम्’ (आ० प्र० २५६) इत्यादि, सिषासति
इत्यादयो ज्ञेयाः । भू-णि-सन्—
वृष्णीन्द्रस्थानिवद्भावाद्भूद्विवचनम् (आ० प्र० ६६)
‘नरोद्वयस्य’ (आ० प्र० ४४५) इतीत्वम्—
विभावयिषति । षु—यियावयिषति । सु—
सिस्रावयिषति, सुस्त्रावयिषति । अद्वयपरत्व एव, न १
त्वह—बुभूषति, सुसूषते ॥४६३-४७३॥

४७४ । नरात् स्तौति-ण्यन्तयोरेव षत्वं
सनः षे ।

४७५ । न तु सह-स्वद-स्विदाम् ।

तुष्टूषति । ‘द्युतिष्वाप्योर्नरस्य सङ्कर्षणः’ (आ०
प्र० २४५) सुष्वापयिषति । नान्यत्र षत्वम्—सिचिर्
क्षरणे, सिसिक्षति । नरनिमित्त एव निषेधादिह तु
स्यादेव—प्रतीषिषति, परिषिषिषति, पूर्व्वत्र ‘ईश्वर
हरिमित्र’ (वि० प्र० २३) इत्यादि प्रवर्तते, परत्र च
परिनिमित्तकमुभयोः षत्वं वक्ष्यते (आ० प्र० ५६६)
‘सनः षे’ इति किम् ? तिष्ठासति । सहादेस्तु
ण्यन्तत्वेऽपि न स्यात्—सिसाहयिषति इत्यादि ॥४७४-
४७५॥

४७६ । इच्छासनन्तान्न सन् ।*
स्वार्थसनन्तात् स्यादेव—जुगुप्सिषते । ‘अनरस्य’
(आ० प्र० ७०) इति विशेषणान्न द्विवचनम् ॥४७६॥

इति सनन्ताः ।

अथ यङन्ताः

४७७ । विष्णुजनाद्येकसर्व्वेश्वराद्यङ्
पौनःपुन्यातिशयोः ।

‘चेक्रीयत’* संज्ञोऽयमित्येके ॥४७७॥
पुनःपुनरतिशयेन वा भवतीत्यर्थे भूधातोर्यङ्
‘धातोर्द्विवचनम्’ (आ० प्र० ६६)

४७८ । नरस्य गोविन्दो यङि
विष्णुरहितारामान्तस्य तु त्रिविक्रमः ।

‘धातु’ संज्ञा (आ० प्र० १) तिवादयः,
ङित्वादात्मपदम्—बोभूयते, बोभूयते, अबोभूयिष्ट,
अबोभूयि । ‘मिनाति-मिनोति’ (अ० प्र० ३७४)
इत्यादेर्वर्णान्तविधित्वान्नरस्यारामो न स्यात्, तेन
‘प्रमेयीयते’ इति दुर्गः । ‘विष्णुजनादि’ इति किम् ?

‘भृशमीक्षते प्रेक्षते वा’ । ‘एकसर्व्वेश्वरात्’ किम् ।
भृशं जागर्त्ति ॥४७८॥

४७९ । न शुभ-रुच-गृणातिभ्यो यङ् ।
मुहुः शोभते ॥४७९॥

४८० । सूचि-सूत्रि-मूत्रि-अटि-अर्त्ति-अश
ऊर्णोतिभ्यश्च यङ् ।
सोसूच्यते । अश भोजने—अशाश्रयते,
अशूडोऽपीत्येके ॥४८०॥

४८१ । विष्णुजनात् सारामयस्य हरो
रामधातुके ।

४८२ । कचस्य तु वा ।
सोसूच्यते, असोसूचिष्ट, सोसूचाश्चक्रे, ऊर्णोत्तूयते

* शैषिकान्मतवर्थीयात् शैषिको मतुर्वथिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सन्निष्यते ॥ (प्रक्रियाकौमुदी, सन्प्रक्रिया)

* धातोर्यङ्शब्दश्चेक्रीयतं क्रियासमभिहारे ॥ इति कलापः (आख्यातवृत्तिः २।४८) १ । नेह (क)

‘अन्तहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्रौ’ (आ० प्र० १६१)
बोभुजिता, बेभिदिता । ‘साराम’ ग्रहणान्नेह—
ईष्यिता ॥४८१-४८२॥

४८३ । गत्यर्थाद्यङ् कौटिल्य एव ।
कुटिलमटति—अटाट्यते । नेह—भृशमटति
प्राटति वा ॥४८३॥

‘अर्त्ति-सत्सङ्गादृचदन्तयोः’ (आ० प्र० १६३)—

४८४ । यरामपरो रराम न द्विर्वचने
वर्जते ।

अराय्यते । ‘दामोदर’ (आ० प्र० १८४) इत्यादिना
ई, ततो द्विर्वचनम् (आ० प्र० ६६) देदीयते ॥४८४॥

४८५ । ऋरामस्य री क्ययङोः ।

‘क्य’ इति क्यङ्क्यनोः । कृ—चेक्रीयते ॥४८५॥

४८६ । लुप-सद-चर-जप-जभ-दह-दंश-
गृभ्यो भावगर्हायामेव यङ् ।

गर्हितं लुम्पति—लोलुप्यते । सासद्यते ।
चरादिप्रयोगोऽग्रे (आ० प्र० ४८६, ४८६) । ‘गिरो
रो लः’ (आ० प्र० ३८८) जेगिल्यते । गृभ्यो शब्दे
इत्यतस्तु यङ् न प्रयुज्यते, इह प्रोर्णोत्तयते
सञ्चेस्क्रीयते, निजेगिल्यते, उपपनीपद्यते इत्यादिकं
तैरपि प्रयुज्यते, अतः सोपसर्गान्न स्यादित्यन्यैरुपेक्षितम्
॥४८६॥

४८७ । कवतेर्नरस्य न चो यङि ।

कोक्यते ॥४८७॥

४८८ । वञ्चु-श्रंसु-ध्वंसु-भ्रंसु-कस-पत-
पद-स्कन्द-नरतो नी यङि ।

वनीवच्यते, शनीश्रस्यते इत्यादि ॥४८८॥

४८९ । हरिवेण्वन्तानां जप-जभ-दह-दंश-

भञ्जाञ्च नरादरामतो विष्णुचक्रं यङि ।

यंयम्यते, तंतन्यते, जंजन्यते, जंजप्यते । जभ
जृभि गात्रविनामे—जञ्जम्यते ॥४८९॥

४९० । ल-व-यान्तस्य तु वा इति वक्तव्यम्
चंचल्यते, चाचल्यते, मंमव्यते, मामव्यते,
दंदय्यते, दादय्यते ॥४९०॥

४९१ । अत्र हरिवेणु-विधिर्वा वक्तव्यः ।
तन्तन्यते, जञ्जन्यते ॥४९१॥

४९२ । अरामादन्यतो न ।

वाभाम्यते, ‘भामो वा’ इति जुमरमतम्
(संक्षिप्तमारः २।५६२) तेतिम्यते ॥४९२॥

४९३ । हिंसार्थस्य हन्तेधनीं यङि ।
जेधनीयते, गत्यर्थस्य तु—जंघन्यते ॥४९३॥

४९४ । ऋमध्यधातु-नरतो री यङि ।
जरीजृम्यते, जरीगृह्यते ॥४९४॥

४९५ । यङन्तादिटो दीर्घो न ।

जरीगृहिता । क्षुभ्नादित्वात्तत्त्वम् (आ० प्र०
४१६) नरीनृत्यते । वरीवृश्चद्यते । तृणु अदनं—
तरीतृण्यते, परविधेर्बलवत्त्वात्तत्त्वम् विष्णुचक्रं बाध्यते ।
‘शेतेः शय्’ (आ० प्र० ३३६) शाशय्यते ॥४९५॥

४९६ । कृपेश्चलीक्लृप्यः, स्वपः सोषुप्यः,
व्येजो वेवीयः, वशो वावश्यः, चायश्चेकीयः,
घ्रो जेघ्रीयः, धमो देधमीयः, चरेश्चञ्चूर्यः,
फलेः पम्फुल्य इति यङा निपाताः ।

चलीक्लृप्यते, सोषुप्यते इत्यादि । ‘धातो र-व’
(वि० प्र० ११७) इत्यादि—चञ्चूर्यते, यलोपे तु—
चञ्चुरिता ॥४९६॥

इति यङन्ताः १ ।

अथ चक्रपाणयः२

३

४६७ । यडो महाहरो बहुलम् ।

बाहुल्यात् क्वचिद्भाषायां क्वचिच्छन्दसि च, तथा द्विर्वचनात् पूर्वं महाहरः । नरं प्रति हरत्वं, धातुत्वं प्रति, मङ्कर्षणं प्रति, निपातं प्रति च इत्यादि ज्ञेयम् ॥४६७॥

४६८ । तदन्तश्चक्रपाणिसंज्ञः ।

‘चर्करीति’ संज्ञश्चायमदादौ परपदिषु गण्यते* । ‘ब्रुव ईट्’ (आ० प्र० ३४१) इत्यादि, ‘चक्रपाणेस्तु’ वा’ (आ० प्र० ३४२) अन्तहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति निषेधश्चक्रपाणेः कृष्णधातुके न स्यात्—बोभवीति, बोभोति, बोभूतः, बोभुवति । बोभूयात् । बोभधीतु, बोभोतु, बोभूनाम् । अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् । ‘ईशान्तस्य गोविन्दः’ (आ० प्र० ३२०) अबोभवुः । भूतेशे तु—अबोभूत्, अबोभूनाम्, अबोभवुः इत्यत्र तु भुवो न गोविन्दः, (आ० प्र० ५५) इत्यपि बाध्यते (३।३२० सूत्रेण) अत्रकीय बाहुल्यात् आम् तु वा—बोभुवाञ्चकार । धातुनिर्द्देशे तु चक्रपाणेऽपि ग्रहणम् । ‘भुवो भूव्’ (आ० प्र० ५६) हरत्वादयङ्-व्यवधाने ‘भूतस्य भो’ (आ० प्र० ७५) न—बभूव । ‘तद्ग्रहणं वा इत्येके—बोभाव ।

तत्रापवादमाहुः—

‘सूत्रे श्रुतिपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यच्चैकाज् ग्रहणं कृत्वा चत्वारि स्युर्नयङ्-लुकि* इति

यथा श्रुतिपानिर्द्देशात् ‘नराद्धन्तेर्हस्य घः’ (आ० प्र० २६०) न जहनीति, जहन्ति । अत्र च घत्वमिति तस्यां (पा ८।२।६५) चिन्त्यम् । हन् हेर्जहि (आ० प्र० २८६) इति च न स्यात्, बाहुल्यात् जहंहि ।

शेषीति, शेषीति, ‘शीङ् शेः’ (आ० प्र० ३३५) न स्यात्—चोकोटिता, न निर्गुणत्वम् । रोरोति, इट् न स्यात् । पापचिता, अनिट् प्रकरणे

शकादिष्वप्येकाचत्वमनुवर्त्तनीयम्, तत इट् स्यात्

॥४६८॥

४६९ । तन्तनेस्तसि न हरिवेणुहरः ।

५०० । हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः

क्वौ कंसारि-वैष्णवे च ।

५०१ । क्त्वि तु क्रमो वा ।

तन्तान्त इत्यादि । जंगमीति, जङ्गन्ति, जङ्गतः ‘उद्धवादार्शनम्’ (आ० प्र० २१०) जंगमति, एकेषां पक्षे जंगमति । ‘धातोर्मो नो’ (वि० प्र० १२६) जंगन्मि, जंगन्वः । चञ्चूर्यतेरीटि वामनः निमित्तापायात्, ‘न नारायणोद्धवस्य’ (आ० प्र० ३५२) इति गोविन्दनिषेधः—चञ्चूरीति । गोविन्दोऽकंसारिप्रत्ययमपेक्षत इति वहिरङ्गः, त्रिविक्रमस्तु प्रत्ययं नापेक्षत इत्यन्तरङ्गः, तेन चञ्चूति । चञ्चनीति, चञ्चन्ति, ‘जन-खन-सनाम्’ (आ० प्र० २५६) इति चञ्चातः । मूच्छा—मोमूच्छीति मोमूर्ष्टि ॥४६९-५०१॥

५०२ । राच्छवयोर्हरः क्वौ कंसारिवैष्णवे च मोमूर्त्तः । विच्छु—वेविच्छीति, वेविष्टि, वेवेष्टि, वेविच्छ्वः । दिवु—देदिवीति ॥५०२॥

विष्णुजने तु गोविन्दः—

५०३ । यवयोर्हरो बले ।

देदेति, ऊर्-पत्वे देद्युतः, गोविन्दश्च—देद्योमि । ‘उरामस्य वृष्णीन्द्रः’ (आ० प्र० २६१) इत्यादौ ‘न तु नारायणस्य’ (आ० प्र० २६३) इति—योयवीति, योयोति । नोनवीति, नोनोति । तुर्वी—तोतुर्वीति, तोतोति, तोतूतः । ओहाक्—जाहाति, जाहीतः । श्रुतिपा-निर्द्देशात् ‘जहातेरिश्च’ (आ० प्र० ३४६) इत्याद्ये के ॥५०३॥

५०४ । दंशो नलोपो वा चक्रपाणौ ।

दन्दशीति, दन्दंशीति इत्यादि । सोषुपीति, सोषोमि, सास्वपीति, इत्याद्ये के । दुओश्चि—शोशवीति, शेश्वयीति ॥५०४॥

* “चर्करीतीति अयं यङ् महाहरान्तः” इति बालतोषणी टीका, “चर्करीतं च” इति गणसूत्रम् (सिद्धान्तकौमुदी) “प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तम्” इति तत्त्वबोधिनी टीका ।

* श्रुतिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाजग्रहणं किञ्चित् पञ्चतानि न यङ्लुकि ॥

२ । अथ चक्रपाणिप्रक्रिया निरूप्यते (ग) ।

५०५ । श्या-श्वि-व्या-ज्या-ह्वां सङ्कर्षणस्य
त्रिविक्रमः, वेअस्तु क्विपि ।

शोशूतः ॥५०५॥

५०६ । ऋरामान्त-तदुद्धवयोर्नरतो रिररीरो
विष्णुवश्चक्रपाणौ ।

महाहरत्वान्न रीरामादेश इरुरौ च । डुकृञ्
करणे—‘नरस्य गोविन्दः यङि’ (आ० प्र० ४७८)
‘नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते’ (आ० प्र० ८६)
‘विष्णुरहित’ (आ० प्र० ४७८) इति विशेषणान्नात्र
त्रिविक्रमः—चरिकरीति, चरीकरीति, चर्करीति
इत्यादि । ऋ गतौ—अर्य्यत्ति, अर्य्यत्ति, अरत्ति,
अर्य्यरीति, अर्य्यरीति, अररीति, अर्यृतः, अर्यृति
इत्यादि । वरिवृतीति, वरीवृतीति’ ववृति इत्यादि
क्व विक्षेपे—‘विष्णुरहितारामान्तस्य तु त्रिविक्रमः’
(आ० प्र० ४७८) चाकरीति । पृ० पालनपूरणयोः—
पापरीति । उद्धवस्य गोविन्दस्थानीयस्य
वृष्णीन्द्रस्यापि निषेधः—मरिमृजीति, मरिमाष्टि ॥

॥५०६॥

५०७ । न नृत्यादेरीट् ।

नरिनत्ति, नरिनर्त्तं, स, सर्वत्रैवेति कार्थ्ये
रामधातुकपरत्वं ज्ञेयम्, तेन ‘नृतीकृत्यादे’ (आ० प्र०
३६२) इति नेट् । वृञ् वरणे—वरिवर्त्ति । तृणु—
ऋद्वये ररामांशसङ्ख्यावाद्रषाभ्यां दुस्तवर्गजः,
‘नवज्जैतवर्गस्थस्य’ (वि० प्र० १२८) इत्यादिना
भूतपूर्वस्य च मूर्द्धन्यस्यापायात् तरितन्ति,
हरिवेण्वन्तोद्धवस्य’ (आ० प्र० ५००) इत्यादि—
तरितृन्तः ॥५०७॥

५०८ । एटाभ्यां सः षः ।

तरितर्णं षि । घट—जाघट्षि ॥५०८॥

५०९ । तथा केवलेन सरामेण व्यवधानेऽपि
षत्वमिष्यते, सरामस्य च तस्य ।

पिसृ—पेपेष्णि । ‘केवलेन’ इति किम् ?

नेनिस्सि । ‘ग्रहि-ज्या’ (आ० प्र० २६५) जरिगृहीति
सङ्कर्षण-ढत्व-धत्व-टवर्ग-व-गोविन्द-ढलोपाः (३ २६५
२।१४५, ३।१०३, २।१३५, ३।३०, ३।१७७) जरिगृहि
‘न सङ्कर्षणः’ इत्येके—जाग्रहीति । ढत्व-धत्व-
टवर्गत्व ढलोप-त्रिविक्रमाः (२।१४५, ३।१०३, १३५
३।१७७) जाग्रहि । आदौ सङ्कर्षणः (आ० प्र० २६५)
ततो द्विर्वचनम् (आ० प्र० ६६) रिररीरः, जरिगृहः,
जरिगृहति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम्—जरिगृधीति,
जरिगृद्धि, अजरिगृधीत्, गोविन्दः (आ० प्र० ३०)
‘दिस्थोर्हरः’ (आ० प्र० २८२) अत्र गोविन्द-रिररीर-
हरिघोषत्वम् (३।३०, ५०६, २।११४) हरिवमल-
हरिगदे (२।१०६, १।६६) अजरिघर्त्त, अजरिगृद्धाम्,
अजरिगृधुः, ‘दधोरुः सिपि वा’ (आ० प्र० ३०१) ‘रो
रे लोप्यः पूर्वश्च’ (स० प्र० १४७) अजरिघाः,
अजरिघर्त्त इत्यादि । दरिद्रशीति, अम् (आ० प्र०
१७२) दरिद्रष्टि इत्यादि । किञ्च, षत्वे सुवत्यादिवत्
स्यति स्तोभति-स्यन्दति-स्फुरतिस्कभ्नातयोऽपि
सङ्कर्षणे च श्यादयोऽपि १ श्तिवन्ता ज्ञेयाः । नेर्णत्वे
हन्त्यादिवत् स्यति-याति-वपति-वहति-शाम्यति-
चिनोति देग्धयः । इति चक्रपाणयो बहुलमन्येऽपि
संग्राह्याः ॥५०९॥

इति चक्रपाणयः ।

१ । स्कभ्नातयोऽपि श्तिवन्ता ज्ञेयाः (ख ग घ) २ । वयति (क)

५१० । नामविष्णुपदात् प्रत्ययः ।

५११ । विभुरयम् ।

५१२ । यमिच्छति तस्मात् क्यन् ।

‘क्यच्’ पा (३।१।८, ७।४।३३) । पुत्रमिच्छतीति क्यनि ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायेनेच्छतेरप्रयोगः पुत्रं क्यन्, कनाविनौ, पुनः क्यनादिना सहैकपदत्वं भविष्यति, पुनर्विष्णुभक्तिसिद्धत्वात्, ततश्च—

५१३ । अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर एकपदत्वारम्भे

पुत्र-य इति स्थिते—

४१४ । अद्वयस्य ई क्यनि ।

पुत्रीय, धातुसंज्ञा, तिप्-शवादि—पुत्रीयति । एकवचनमतन्त्रम् । पुत्राविच्छति—पुत्रीयति इत्यादि आत्मार्थेवेच्छा गम्यते । अन्यपदसापेक्षतायां न स्यात् भ्रातुः पुत्रमिच्छति, महान्त पुत्रमिच्छति इति, भ्रातुषुपुत्रीयतीति तु समस्तत्वात् । ‘पुत्रीयति श्रीकृष्णम्’ इति तु पश्चादयोगेन ‘लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती’ इति भट्टिवत् (४।३०) । उपेन्द्रार—स्त्रिविक्रमः’ (आ० प्र० २००) इत्यादि—प्रर्षभीयति, प्रार्षभीयति, उपल्कारीयति, उपाल्कारीयति । नेह—उपश्रुकारीयति उपकारीयति । ‘उपेन्द्राद्वयहरः’ (आ० प्र० १२६) इत्यादि—उपेकीयति, उपैकीयति ॥५१४॥

एवं गामिच्छति, गो-य इति स्थिते—

५१५ । ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय-ये ।

५१६ । धातुसम्बन्धिनस्तु नान्यनिमित्तस्य

गव्यति । नावमिच्छति—नाव्यति । धातोः कृति—लव्यम्, भाव्यम् । अन्यनिमित्तत्वान्नेह—आ-ऊयते ओयते, औयत ॥५१५-५१६॥

५१७ । युष्मदस्मदौस्त्वन्मदावुत्तरपद-प्रत्यययोरेकत्वे ।

समासस्य परपदमुत्तरपदम् । त्वामिच्छति—त्वद्यति । मामिच्छति—मद्यति । द्वित्व बहुत्वयोः—युष्मद्यति, अस्मद्यति । ‘न कुरच्छुर-नामधातूनाम्’ (वि० प्र० ११७) चतुर इच्छति—चतुर्यति । दिव्यमिच्छति—दिव्यति । एवं गिर्यति, धुर्यति । तथा च भाष्यम्—‘असुनि’ इत्येव, तच्चेह षष्ठ्या विपरिणम्यते, तेन सुवधातोर्न भवतीति । वामन एव खलु काशिका भाषावृत्ति-कान्तर-रसवती-सुपञ्चादिषु मन्यते । प्रक्रिया प्रमादौ (पा ७।४।३३) तु चिन्तयौ । ‘ऋरामस्य री क्य-यडोः’ (आ० प्र० ४८५)—कर्त्रीयति ॥५१७॥

५१८ । नान्तमेव विष्णुपदं क्ये ।

राजानमिच्छति—विष्णुपदत्वान्न-लोपादिः, नरामादिहरो नामिद्धस्तुगादिविधेरन्यत्र १, राजीयति अर्हयति । कंसहृभ्यामित्यत्र त्वसिद्धस्ततः पृथावपि विवपि न तुक्, नियमान्नेह विष्णुपदत्वम्—वाच्यति ‘विष्णुजनात्’ (आ० प्र० ४८१) इत्यादौ ‘क्यस्य तु वा’ (आ० प्र० ४८२) समिधिता, समिधिचता ॥५१८॥

५१९ । मान्ताव्ययाभ्यां न क्यन् ।

किमिच्छति, उच्चैरिच्छति ॥५१९॥

५२० । अशनाय बुभुक्षायाम् ।

५२१ । उदन्य पिपासायाम् ।

५२२ । धनायातिलोभे * ।

५२३ । अश्वस्य-वृषस्यौ मैथुनेच्छायाम् ।

५२४ । क्षीरस्य-लवणस्यौ, दधिस्य-दध्यस्यौ, मधुस्य-मध्वस्यौ, पतिस्य-पत्यस्यावित्यादयो लालसायाम् ।

अशनोदकादीनां क्यन्नन्ता निपाताः । वृषोऽल्ल पुंमालो वृषभश्च, “वृषस्यन्ती तु कामुकी”—इत्यमरः (२।६।९) । दधिस्यादयस्तु दन्त्यमध्या एव

१ । ‘नरामादि.....रन्यत्र’ इति क-पाण्डुलिप्यां सूत्ररूपेण पठ्यते,

* “अर्थितस्तु न महान् समीहते, जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥” (किराताज्जुनीयम् १३।५६)

बुभुक्षयाशमिच्छति—अशनायति इत्यादि ॥५२०-५२४॥

५२५ । काम्यश्च पूर्व्वक्यत्रर्थे ।

उच्चारणार्थत्वाद्यभावात् कित् । धात्वधिकार एवेतो रामधानुकत्वस्य च विधानादिडादिप्राप्तिं द्वयङ्गवैकल्यम् । पुत्र काम्यति कृष्णम् ॥५२५॥

५२६ । यमिवाचरति यस्मिन्निव च तस्मात् कचन् ।

पुत्रमिवाचरति—पुत्रीयति रामम्, पुत्रवन्मन्यत इत्यर्थः । वृन्दावने इवाचरति—वृन्दावनीयति निजोपवने, वृन्दावने यथा व्यवहरति तथेत्यर्थः ५२६

५२७ । डौ नलोपनिषेधः क्ये ।

राजनीवाचरति—राजन्यति गोपाले । एवं पयिन्यति गृहे ॥५२७॥

५२८ । विष्णुजनादपत्यस्य यो हरः क्यव्योः विस्तद्धितः, गर्गस्यापत्यमित्यर्थे यरामष्टणित्तद्धितः 'आदिसर्व्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्र नृसिंहे' (त० प्र० १) इति गार्ग्यः । ततः क्यनि यरामहरेऽरामशेषः, 'अद्वयस्य ई क्यनि' (आ० प्र० ५१४)—गार्गीयति ॥५२८॥

५२९ । य इवाचरति तस्मात् क्यङ् ।

५३० । अजोऽप्सरसोः सस्य च हरः ।

५३१ । पयसस्तु वा ।

'वामनस्य' (आ० प्र० १४८) इति सामान्यग्रहणादधातोरपि वामनस्य त्रिविक्रमः, कृष्ण इवाचरति—कृष्णायते । क्यङ्पि क्य इति विष्णुपदत्वम्—श्रीदामायते ॥५२९-५३१॥

५३२ । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् क्यङ्मानिनोर्णौ च ।

गोपीव आचरति—गोपायते पुलिन्दः २ । एतादिशब्दानां लक्ष्म्यामेण्यादयः साधयिष्यन्ते (त० प्र० २२९) एणीवाचरति—एतायते । एवं श्येनी—श्येतायते । संज्ञापूर्णाकरामोद्धवादीनां समासे

(२५४ संख्यक सूत्रे) यो निषेधो वक्ष्यते, स इहाप्यागतिः । तत्राख्यातकृतोरप्युपादानात्—रुक्मिणीयते, पञ्चमीयते, गोपिवायते । ओज इति ओजायते, अप्परायते, पयायते, पयस्यते ॥५३२॥

५३३ । क्वचित् कचङ्ः क्विप् ।

ततः क्यङ्, वृत्तान्तमेव विष्णुपदम् कयावितौ ॥५३३॥

५३४ । केवलस्य प्रत्ययवेर्हरः ।

कृष्णति गोपी । विधवति तन्मुखम् । भूरिवाचरति गोधुगिवाचरति—भुवति, गोदुहति, अत्र गोविन्दाभावः, सहजधात्ववस्थायां कृतस्य विवपो यत् कंसारित्वं, तस्यान्तर्विद्यमानत्वात्, विधवति इत्यत्र तु धात्वधिकारसामर्थ्येन नाम्नो विहितस्य कितः कंसारित्वाभावात् । भूतेशे—अविधावीत्, 'अविधावीत्' इत्येके । नान्तस्य तु विष्णुपदत्वम्—राजति, 'राजनति' इति कश्चित्, तत्तु दुर्गादीनामसम्मतम् । क्यङ्स्थानीयस्य तदीयविप्रत्ययस्यैव लोपः क्रियते, न तु क्विप् क्रियते ततः पदकार्यत्वमस्त्येव, न चात्र दीर्घः । भुवाञ्चकार इति प्रत्ययान्तत्वादामिति केचित् ॥५३४॥

५३५ । गल्भादेरात्मपदश्च ।

गल्भते, क्लीवते, अत्र च विष्णुपदत्वाभावात् 'तरामहर ए-अयोः' (आ० प्र० ३२) ॥५३५॥

५३६ । भृषादिभ्यः क्यङ्,

अन्तर्विष्णुजनहरश्चाभूततद्भावे ।

अभृशो भृशो भवति—भृशायते । शश्वत्—शश्रायते । उन्मनायते, सुमनायते, दुर्मनायते

॥५३६॥

५३७ । लोहितादेरुभयपदत्वश्च ।

लोहितायति, लोहितायते, चर्मायति, चर्मायते 'क्विप् च' इत्येके—लोहितति, चर्मति, इति प्रक्रियायामपि (पा १।३।६०) । तद्धिते तु भृशीस्यात् लोहितीस्यात् इत्यपि ॥५३७॥

३।५३८-५५३)

आख्यात-प्रकरणे विभुः

८७

५३८ । आच्प्रत्ययान्ताच्च ।

पटपटायति, पटपटायते, पटपटाति, पटपटीस्यात्
इति च पूर्व्ववत् ॥५३८॥५३९ । कष्ट-सत्र-कक्ष-कृच्छ्र-गहनेभ्यो
गम्यकर्मणो विशेषणभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः
क्यङ् पापवृत्तौ क्रमणे ।कर्मत्र कृतिरुच्यते । कष्टाय कर्मणो क्रामति—
कष्टायते, कष्टेन कर्मणा पापं विकीर्षतीत्यर्थः ।
एवं सत्रायते इत्यादि । पापवृत्तेरन्यत्र—कष्टाय तपसे
क्रामति ॥५३९॥

५४० । रोमन्थमुद्वर्त्तयति अस्मिन्नर्थे क्यङ्

एवमुत्तरेष्वपि । रोमन्थायते गौः उद्गीर्यमाणं
चर्व्वयतीत्यर्थः । हनुचलन एव, नेह—कीटा
रोमन्थमुद्वर्त्तयति ॥५४०॥

५४१ । वाष्पादिकमुद्वमति ।

वाष्पायते, फेनायते, मेघायते, धूमायते ॥५४१॥

५४२ । शब्दादिकं करोति ।

शब्दायते, वैगायते, कलहायते, अभ्रायते,
मेघायते, सुदिनायते, दुहिनायते, लीलायते ॥५४२॥

५४३ । नम आदिभ्यः परपदश्च ।

नमस्यति, वरिवस्यति, तपस्यति ॥५४३॥

५४४ । सुखादिकं वेदयते ।

सुखायते । आत्मनः सुखादिवेदन एवेष्टिः, नेह—
परस्य सुखं वेदयते ॥५४४॥

५४५ । चित्रात् क्यन्तात्मपदं चाश्रय्ये ।

चित्रीयते हेमगृणः ॥५४५॥

५४६ । * अनेक-सर्व्वेश्वरस्य संसारहरः,

पृथुमृदादेर्ऋरामस्य रश्च, क्षिप्रस्य क्षेपः,
दीर्घस्य द्राघः, बहुलस्य बंह-, क्षुद्रस्य क्षोदः,
गुरोर्गरः, उरोर्वरः, प्रियस्य प्रः, बहोर्भूः,
णीष्ठेमेयःसु ।

णौ इष्टे इमणौ ईयसौ चेत्यर्थः ॥५४६॥

५४७ । * भूतो युट्, तथा प्रशस्यस्य
श्रज्यौ, वृद्धस्य वर्षज्यौ । स्थिरस्य स्थः,
स्फिरस्य स्फः, अन्तिकस्य नेदः, वाढस्य
साधः, स्थूलस्य स्थवः, दूरस्य दवः, यूनो
यवकनौ, तृप्स्य त्रपः, वृन्दारकस्य वृन्दः,
विन्मत्वोर्हरः, अल्पस्य तु कनो वा णीष्ठेयःसु

णौ इष्टेयस्वाश्चेत्यर्थः ॥५४७॥

५४८ । श्वेताश्वतरस्य श्वेतः, गालोडितस्य
गालोडः, ह्वरकस्य ह्वरो णौ ।गालोडितं वाचां विमर्शः, ह्वरकमपवारकम्,
तदेवं स्थिते ॥५४८॥

५४९ । पुच्छाणिण्ड् उत्क्षेपादौ ।

संसारहरः, णौ पदत्वाभावः, ण्यन्तत्वाद्धातुसंज्ञा
पुच्छमनुक्षिपति—उत्पुच्छयते, परिक्षिपति—
परिपुच्छयते, विक्षिपति—विपुच्छयते ।
अत्रोपेन्द्रयोगश्च पश्चादेव क्रियते, तेन उदपुच्छयत
इत्यादौ मध्यत एवावागमः ॥५४९॥

५५० । भाण्डाणिण्ड् समाचयने ।

५५१ । चीवरादज्जने परिधाने च ।

भाण्डानि समाचिनोति—संभाण्डयते, चीवराणि
अज्जयति परिदधाति वा—चीवरयते । 'सम्माज्जने
च' इति कश्चिन्—संचीवरयते ॥५५०-५५१॥

५५२ । अङ्गाणिण्ड् निरसने ।

निरसनमत्र छेदनम्, हस्तौ निरस्यति—हस्तयते
'णिः' इति कश्चित्—हस्तयति ॥५५२॥

५५३ । व्रताणिण्ड् तन्मात्रभोजन-तन्निवृत्त्योः

विष्णुनिवेदितमवैष्णवान्नश्च व्रतयति,
विष्णुनिवेदितमात्रं भुङ्क्ते, अवैष्णवान्नश्च न
भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥५५३॥

* "द्राघिष्ठ-क्षेपिष्ठ-प्रेष्ठ वरिष्ठ-स्थविष्ठ-वंहिष्ठा । अस्मन्नृपतेः पुरतः, सर्व्वे गवर्व्वेण रिच्यन्ते ॥

वृन्दिष्ठ-क्षोदिष्ठ-ज्येष्ठ-गरिष्ठ-हृसिष्ठ-साधिष्ठाः । अस्मन्नृपतेरग्रे, विपरीताभापरीताः स्युः ॥"

(श्रीगोपालचम्पूः पृः ३०।१८-१९)

५५४ । वस्त्राणिः समाच्छादने परिधाने च
वस्त्रेण समाच्छादयति—संवस्त्रयति, वस्त्रं
परिदधानि—परिवस्त्रयति ॥५५४॥

न मन्यन्ते—औडिढत् ॥५५५॥

५५६ । सत्यार्थवेदेभ्य आपुक् च ।

सत्यापयति । 'नामधातु-ष्ठच्' ष्वष्क-ष्ठिवां
सत्वनत्वनिषेधः' (आ० प्र० १६६) षष्ठं करोति
तदाचष्टे वा—षष्ठयति, एवं णरामयति । कवि—
कवियति । अधिकारस्य प्राप्तस्य गोविन्दे
धातुग्रहणस्यानर्थक्यान्नाम्नोऽप्यन्तस्य वृष्णीन्द्रो
नृसिंहे ॥५५६॥

५६० । प्रकरणे त्वत्र वृष्णीन्द्रे जात एव
संसारहरो वाच्यो हलिकली विना । १

ततो न तु दशावतारागर्शन इति न
सन्निमित्तकार्यनिषेधः । अचीव वत् । अत्र तु
वृष्णीन्द्रत्वेऽपि दशावतारत्वमेवेति । राधामाख्यत्—
अरराधन । 'ह्वो' (आ० प्र० २७०) इत्यादौ नामधातुं
विनेति किम् ? ह्वायकमाचष्टे स्म—अजह्वायकत् ।
ह्वायकयितुमिच्छति—जिह्वायकयिषति । एवं
स्वापेरपि इष्यते, स्वापक इवाचरति—स्वापकायते
मिष्वापकायिषते ॥५६०॥

५६१ । नामधातु-हनो न घत्वम् ।

व्यन्—जिहननीयिषति । णि, अग्निचित्तं—
अग्निचयति । प्रत्यञ्चं—प्रत्ययति । उदञ्चं—
उदयति । गोनावौ आचष्टे—गोनयति ।
आशिषयतीत्यादौ तु संसारहरं नेच्छन्ति । एतः
कव्वुरवर्णः, स्त्रीत्वं चेदीप्प्रत्ययस्तस्य च नः, तल
णौ चेति पुंवद्भावात् एणीं करोति—एतयति ।
ररामभावात् संसारहराच्च पृथ्वादेः—प्रथयति ।

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशञ्च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडिमान् रविधौ स्मरेत् ॥

क्षिप्रादेः क्षेपयति इत्यादि । प्र-श्र-ज्य-स्थ स्फादेशे
वृष्णीन्द्रः पुगागमश्च—प्रापयति । वहोभूः, युट्—
भूययति । प्रशस्यादेः—श्रापयति, ज्यापयति, वर्षयति
इत्यादि । तृप्रः—पुरोडाशः ररामान्तोऽयम्, त्रपयति
विन्मत्वोर्हरात् सन्निवणः—स्रजयति ।

५५५ । हल्यादिभ्यो ग्रहणाद्यर्थे णिः ।
हलि गृह्णाति—हलयति, कलि—कलयति, अजहलत्
अत्रकलत्, हलिर्महद्वलम् । त्वचं—त्वचयति,
अरामान्तोऽपि त्वचशब्दोऽस्ति, त्वचः पश्चात् संपूर्वं
—संवचयति । एवं वर्णयति, कृतयति, एवं तूस्तानि
विनिहन्ति—वितूस्तयति, तूस्तं पापं धूलिर्वा, सहता
जटा वा । पाशं विमोचयति—विपाशयति । पाशं
संयच्छति—संपाशयति । लोमान्यनुमाष्टि—
अनुलोमयति । रूपं पश्यति—रूपयति ॥५५५॥

५५६ । तृतीयान्तविशेषात् धात्वर्थविशेषे ।
वीणया उपगायति—उपवीणयति । तूलैरवकुष्णाति
—अवतूलयति, एवमन्यच्च । श्लोकैरुपस्तौति—
उपश्लोकयति । सेनया अभिमुखं याति, पत्वम्—
अभिषेणयति । वर्म्मणा संनहति—संवर्म्मयति ।
चूर्णैरवध्वंसयति—अवचूर्णयति ॥५५६॥

५५७ । तेनातिक्रमणो च ।

हस्तिना अतिक्रामति—अतिहस्तयति ॥५५७॥

५५८ । मुण्ड-मिश्र-श्लक्ष्ण-लवण-लघु-
पटु-प्रभृतिभ्य स्तत्करोत्यर्थे पृथ्वादेरन्येभ्यश्च
तत्करोति तदाचष्टे इत्यर्थे णिः ।

मुण्डं करोति—मुण्डयति इत्यादि । वहधातोः
कृत्किः—ऊढिः, ऊढिमाचष्टे करोति वा—ऊढयति
अडि तु द्विर्वचनं प्रति ढत्वादीनामसिद्धत्वं
तद्वितकार्यान्ते वक्तव्यम् । ततश्च ढिस्थानस्य
हपिङ्गतीत्यस्य द्विर्वचने जाते नरविष्णु जनानामादिः
(आ० प्र० ८६) 'हस्य जः' (आ० प्र० २६०) नारायण
हस्य च पुनर्ढत्वादि, तेन औजिढत् इति सिध्यति ।
क्तान्तस्योदशब्दस्य तु णौ दशावतारादर्शने सति
सन्निमित्तकार्याभावादौजढदिति काशिका (पा ३।१।
२१) । अत्रापि औजिढत् इत्येके । केचित्त्वसिद्धत्वं

३।५६२-५७१)

आख्यात-प्रकरणे विभुः

दर्श

ईणमनः—ईशयति । तथा अल्पयति, कनयति ।
श्वेताश्वनरादेः—श्वेतयति इत्यादि । किन्तु प्रथमस्य
तेनातीक्रामतीत्यप्यर्थो ज्ञेयः ॥५६१॥

५६२ । कण्ड्वादिभ्यो यक् करोत्यर्थे ।

कण्डुयति, असूयति, बल्गूयति, मन्तूयति । एवं
सुख-दुःख-खेला-भिक्षु-भिषक् प्रभृतयः । किन्तु
कण्डूयङ्-असूङ्-बल्गूयङ्-मन्तूयङ् कण्डूयत्याद्यर्थे
हृणीयङ्-महीयङ् घृणापूजयोर्धातुविशेषा एव ।
कण्डूयते इत्यादि ॥५६२॥

४६३ । कण्डूयादीनां येद्विर्वचनम् ।

कण्डूयियिषति ॥५६३॥

५६४ । नामधातूनां यथेष्टम् ।

पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयिषति,
पूत्रीयिषति, पुपुतित्रीयिषति कृष्णम् । सर्व्वेश्वरादीनान्तु
सन्सङ्गादि न-ब-द-र वज्जस्य तत्परस्यैव ज्ञेयम् ।
ईशिशीयिषति ईशीयिषति, ईशीयिषति,
ईशिशीयिषति कृष्णम् । एवम् इन्दिद्रीयिषति
कृष्णमित्यादि । 'सर्व्वेश्वरादेरन्यत्रापि न-ब-द-
रादिवज्जस्य' * इति प्रक्रियाकारः (पा ३।१।२७) ।
चन्दिद्रीयिषति इत्यादि ॥५६४॥

इति विभुप्रक्रियाः ।

अथ उपेन्द्रविधौ कश्चिद्विशेषः *

५६५ ।

अन्तःशब्दो णत्वविधौ धाजो डाप् किविधौ तथा ।
भवेदुपेन्द्रोऽथ नैते षत्वार्थं यान्त्युपेन्द्रताम् ॥१॥

५६६ । सुः पूजायामतिस्तद्वदतिक्रान्तौ अथो अपिः ।
स्तोकता-योग्यता-स्वरानुज्ञा-गर्हा समुच्चये ॥

अन्तरिति—अन्तर्णयति, अन्तर्धा, अन्तर्द्विः ।
अथ नैत इति—सुस्तुहि, अतिस्तुहि । अथो अपिरिति
—सर्पिषोऽपि स्यात्, अपिष्येत् पर्व्वतं सिंहः,
अपिसिञ्चेत् तुलमीम्, अपिसिञ्चेत् पलाण्डुम्,
अपिसिञ्च, अपिस्तुहि ॥५६५-५६६॥

५६७ । धात्वर्थमात्रवाचिनावधिपरी अपि
नोपेन्द्राविति वाच्यम् ।

“अधिपरी अनर्थकौ” इति हि भगवान् पाणिनिः
(१।४।६३) । तदिदञ्च,

कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानमुपसर्गसंज्ञाबाधकमिति ।
अधिकार्थवाचित्वे तु—अधिस्यति, परिणीय ॥६६७॥
अथोपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचिदित्यत्र
विशेषः —

५६८ ।

उपेन्द्रात् सुवतेः षत्वं सुनोतेः सोस्तुभस्तुवाम्
स्था-सेनय-स्वन्ज्-सन्जां सेधतेस्त्वगतौ स्मृतम्

५६९ । सिचेरपि तथा षत्वम् ।

५७० । सदेः प्रतिविवर्ज्जनः ।

५७१ । उपेन्द्रात् क्रियते तद्वद्वचवाभ्यां
भोजने स्वनः ।

* “यत्र संयोगे नदराः सति, तत्र आदेरेव न द्वित्वम्” (पा ३।१।२७ सूत्रे प्रक्रिया कौमुदी)

* अस्मिन् प्रकरणे ५६७ संख्यक सूत्रं विना सर्वाण्येव सूत्राणि अनुष्टुप्-छन्दो-निबद्धानि, तानि च खण्डशः
निबद्धानि मिलितानि सन्ति श्लोका भवन्ति । १ । २६५ संख्यक-सूत्रात् प्राक् ‘अत्रैकविन्दुदानं सूत्रस्य
समासार्थं, द्विविन्दु-दानमधिकारस्य, यथा— इत्यधिकः पाठः (क ख ग घ)

५७२ ।

उपादपि मतं स्तम्भेः षत्वं यत्राङ् न दृश्यते ।

अवपूर्वस्य सामीप्ये तद्वदेवावलम्बने ॥

५७३ । परेनिविभ्यां सेवस्य सितस्य च सयस्य च

सिवोः सहः सुटस्तद्वद्विना सोढं षता मता ॥

५७४ । अता व्यवायेऽप्यासेवम् ।

५७५ । नरेण स्थादिकस्य तु षत्वं वाच्यम्

५७६ । तदा तस्य, नरस्य च तदिष्यते ।

५७७ । वेः स्कम्भेः ।

५७८ ।

वा परेः स्कन्देः वेस्तु निष्ठां विना भवेत् ।

विपर्यन्वभिनिभ्यो वा स्यन्देरप्राणिकर्त्तरि ॥

५७९ । निर्निविपूर्वस्य स्फुरोऽपि स्याद्विभाषया

५८० । सुविनिर्दुः पूर्वसूतिसमयोः षत्वमिष्यते

तत्पूर्वत्वे नरस्यापि कृतसङ्कर्षणस्वपेः ॥

५८१ ।

परेनिविभ्याञ्च सिवोः स्तुस्वन्जोः सुट्सहोरपि ।

अता व्यवाये षत्वं स्याद्विकल्पेनेति सम्मतम् ॥ *

५८२ । न सुजः स्यसनोः षत्वम् । *

५८३ । न च षत्वं सिचेर्यङि । *

५८४ । सुस्थादिषु ।

५८५ । न षत्वञ्च प्रादेः सिवुसहोरङि ।

५८६ । नारायणो सदस्वन्जोर्न षत्वं
स्यादधोक्षजे ।

उपेन्द्रात्—परिषुवति, अभिषुणोति, परिष्यति,
विष्टोभते, परिष्टौति, अधिष्टाता, अभिषेणयति,
परिष्वजते, अभिषजति । षेध—निषेधति, गतौ तू—
परिषेधति । सिचेः—अभिसिञ्चति । सदेः—निषीदति
नेह—प्रतिसीदति । व्यवा—विष्वणति, अवष्वणति
भक्तम् । उपात्—स्तन्भु रोदने सौत्रः—उपष्टभ्नाति
नेह—उपातस्तम्भत्, अव—अवष्टभ्नाति सेना,
अवष्टभ्नाति दण्डम्, नेह—अवातस्तम्भत् परेः—
परिषेवते, परिषितम्, विषयः—द्वाविमौ कृदन्तौ ।
निषीव्यति, विषहते । परिष्करोति । नेह—परिसोढा
परिसाढं, परिसोढुम्, क्तस्तुमुश्चायं कृत् । अता—
एषां सुवतीत्यादीनां सेवपर्यन्तानामदागमव्यवधानेऽपि
षत्वं भवेदित्यर्थः, यथा—न्यषुवदित्यादि । नरेणोति
तत्रैव स्थादीनान्तु नरव्यवधानेऽपि षत्वं भवेदित्यर्थः—
अधितष्टौ इत्यादि । तदेति तत्समये नरस्य च षत्वम्
—अभिषिषेणयिषति इत्यादि । वेः भ्वादित्वे—
विष्कम्भते, सौत्रत्वे तु विष्कम्भ्नाति, विष्कम्भोति,
स्कम्भ्नातेरेवेति पाणिनीयाः, कातन्त्रपरिशिष्टे
(षत्वप्रकरणम् ३६) त्वविशेषेणैव । वा परेः—
परिष्कन्दति, परिस्कन्दति, विष्कन्दति, विस्कन्दति
निष्ठा कृद्विशेषः—विस्कन्नम् । वि-परि-स्यन्द—
परिष्यन्दते, विष्यन्दते वा गङ्गा, नेह—विष्यन्दन्ते
मत्स्याः । निर्नि—निःस्फुरति, निःस्फुरति । सु-वि
—सूतिसमौ समासकार्ये १ (कृ० प्र० ४६४) वक्ष्यते,
तत्पूर्वत्वे—सुषुष्यते, सुषुषुपतु, नेह—सुस्वपिति ।
परे—पर्यषीव्यत्, पर्यसीव्यत् इत्यादि । न सुजः—
परिसोष्यति, परिसुसूषति । स्तौतिष्यन्तयोरेवेति
षत्वाभावेऽपि सार्थकता तु क्विपि प्रतिसुसूरित्यत्रैव ।
न च निसेसिच्यते सेसिच्यते । सुस्था—सुस्थः, दुःस्थः
प्रतिस्नब्धः, निस्तब्धः, परिस्थित इत्यादि ।

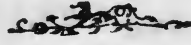
* सि वुसहसुटस्तुस्वन्जो विभाषाटः—परिनिविभ्यः सिव्वादीनामटः परस्य सस्य षो भवति वा, पर्यषीव्यत्,
पर्यसीव्यत्, पर्यषहत, पर्यसहत, पर्यष्करोत्, पर्यस्करोत्, पर्यष्टौत्, पर्यस्तौत्, पर्यष्वजत, पर्यस्वजत
स्तुस्वन्जोः प्राप्ते विभाषा । * स्ये च सुजः—सुजोऽभ्यासे च परतः षो न भवति, अभिसुषाव, अभिसुसूषति ।
षणि नियमात् पूर्ववत् । स्ये च अभिसोष्यते, अभ्यसोष्यते, अभिसुसूषतीति । क्विप् दृश्यते चेत्, अभिसुसुरिति
धूसरादित्वात् । * सिचश्चेक्रीयते—सिचश्चेक्रीयते परे सस्य षो न भवति, सेसिच्यते । उपसर्गाश्रयोऽपि
बाध्यते—अतिसेसिच्यते । (कलापव्याकरणम्, आख्यातवृत्तिः, दम-पादः, परिशिष्टम्)

१ । कृत्प्रकरणे इति ग-धृतं क्वचित् पाठान्तरम् ;

न प्रादेः—पर्यसीषिवत्, न्यसीसहत् । उपेन्द्रत एव निषिध्यते, अन्यतर ईश्वरादिकृतं तु स्यादेवेति पररय षत्वम् । नारा--निषसाद, परिषस्वजे ॥५६८-५८६॥

इति उपेन्द्रविधिः ।

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे आख्यातप्रकरणं तृतीयं समाप्तम् ।

[चतुर्थम्]

अथ कारकप्रकरणम्

१] यः कर्त्ता कर्म करणं सम्प्रदानमशेषतः ।

अपादानाधिकरणो तत्सम्बन्धो भवेदिह *

अथ त्रिणुभक्त्यर्थाः, तत्र कारवाणि च निरूप्यन्ते

१ । एकद्विबहुत्वेष्वेकद्विबहुवचनानि ।

कृष्णः, कृष्णौ, कृष्णाः ; भवति, भवतः, भवन्ति ॥१॥

२ । युष्मदो गौरवे त्वेकत्वे द्वित्वे बहुवचनम्

हे पितर्युयं वदत । हे पितरौ ! यूयं पश्यत ॥२॥

३ । द्विवर्जतदादिमात्राच्च ।

स कुत्र तव गुरुरित्यत्राह,—‘तत्र ते विराजन्ते’ ॥३॥

४ । पूज्यवाचिभ्यस्त्वादराधिक्ये ।

यथा—गुरवः समादिशन्ति इत्यादि ॥४॥

५ । अस्मदस्त्वगौरवेऽपि ।

अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः—इत्युभयत्रापि वयं

ब्रूमः । सविशेषणत्वे तु न—वैष्णवोऽहं ब्रवीमि ।
व्यभिचरति च—“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः,
सा स्त्री वयं कातराः ।” * इत्यादि ॥५॥

६ । जात्याख्यायामेकवचने बहुवचनं वा ।

संपूज्य तुलसी, संपूज्यास्तुलस्यः, गौरयं, गाव इमे । ‘जात्याख्यायाम्’ इति किम् ? भारद्वाजस्य प्रतिकृतिभारद्वाजः, न त्वत् जातिराख्यायते । किं तर्हि ? प्रतिकृतिरिति १ । एवं जयादित्यानामपि (काशिका १।२।५८) एवं फल्गुन्योः प्रोष्ठपदयोश्च द्वितारयोरपि बहुवचनं ज्ञेयं वा । कदा पूर्वार्थः फल्गुन्यः, पूर्वं फल्गुन्यौ वेत्यादि । तथा तिष्य एकः पुनर्व्वसू द्वौ, तथापि द्वन्द्वे द्विव्वचनं तिष्यपुनर्व्वसू इत्यादि ॥६॥

* “अशेषतः अपरिच्छिन्नलीलत्वाद् यः कृष्णो महाविष्णुरूपत्वेन कर्त्ता भवति, विराड्रूपेण कर्म भवति, ब्रह्मविष्णुरुद्र-गुणावताररूपेण करणं भवति, यज्ञपुरुषरूपेण सम्प्रदानं भवति, गर्भोदशायि-शेषरूपाभ्याम् अपादानाधिकरणं भवतः, तस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धः षट्कारकरूपत्वेनान्वय इह संसारे भवेत् ॥” (बालतोषणी टीका) ।

* सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः, सा पीनोन्नतिमत्प्रयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं, दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

(साहित्यदर्पणः, दशन-परिच्छेदः) १ । प्रत्याख्यानमिति (क) २ । अन्यत्र (क) ।

७ । प्रथमा नाममात्रार्थे ।

यन्नाम यद्वाचि, तन्मात्रे वाच्ये नाम्नः प्रथमा विष्णुभक्तिर्भवति, वक्ष्यमाणसम्बन्धनिरपेक्षत्वम्— तन्मात्रत्वम् । ततः स्वभावसिद्धत्वाल्लिङ्गञ्च नामविशेषार्थ एव । वाच्यलिङ्गानाञ्च तादृश एव स्वभावः । तत्र लिङ्गं विना, यथा—उच्चैः, नीचैः । लिङ्गम्-स्त्री-पुं-नपुंसकशब्दवाच्यम्, तच्च 'संस्त्यानप्रसरो लिङ्गम्' इति भाष्ये लक्षितम्, तच्च संस्त्यानं संहतिः, एकीभावादपचयो लक्ष्यते, प्रसरो विस्तारस्तस्मादुपचयः । अयमर्थः—स्तनादिचिह्नैः प्रसिद्धेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु अपचयोपचयद्विसाम्यरूपो यो धर्मक्रमो दृश्यते, तं क्रममवलम्ब्य बहलमीश्वरपरिभाषितो वस्तुनो धर्मविशेषो लिङ्गमिति । तच्चोपचारान्नाम्नि प्रवर्तते । तदात्मकं यथा—स्त्री, पुमान्, नपुंसकं, वापी, तडागः कुण्डम् क्वचिन्नाम्नि च परिभाषितं लिङ्गं वस्तुन्युपचर्यते— सुन्दराः दाराः, सुन्दरी देवता, सुन्दरं देवतम् । अथ तत्र परिमाणान्नात्मकं यथा—खारी, द्रोणः, आढकम्, तन्परिमितश्च—खारी, द्रोणः, आढकम् । उपचारेणाभेदात् यथा—मञ्चे स्थिता जनाः—मञ्चाः संख्यात्मकं यथा—एकः, द्वौ, बहवः, अत्र प्रकृत्यर्थः सदृशप्रत्ययेनानुद्यते मात्रं, केवलाप्रयोगित्वात्, कृष्णौ कृष्णाः—इत्यादौ द्वित्वाद्यर्थाधिक्येऽपि प्रथमान्तःपातात् । नारी, यादवः, दृष्टकृष्णः इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययादिनार्थाधिक्येऽपि पुनर्नामत्वप्राप्तेः ॥७॥

८ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनमामन्त्रणं, तच्च नाम्ना नामिनः आभिमुख्यभावनम्, तच्च हेशब्दादिद्योत्यं, क्वचित् तद्विनाभावेऽपि गम्यञ्च, तद्रूपस्यार्थाधिक्ये नाम्नः प्रथमा स्यात् । कृष्णनाम्नस्तवाभिमुख्य भवत्वित्यर्थे हे कृष्ण, गम्यत्वेऽपि कृष्ण ॥८॥

९ । सम्बन्धे तदाश्रयात् षष्ठी ।

सम्बन्धो भेदेन विवक्षितयोर्द्वयोर्योगः, स च द्विनिष्ठ एव । तस्मिन् सम्बन्धे गम्ये यस्मादितरत्र सम्बन्धः प्रवर्तते, तस्मात् षष्ठी स्यात्, तत्प्रवृत्तिश्च विवक्षावशात् । इतरतस्तु यथास्व प्रथमादयः । प्रथमा त्वेक्यैव षष्ठ्या द्वयोरपि सम्बन्धस्योक्तत्वेन नाममात्रार्थाद्विशेषात्, यथा कृष्णस्य भक्तः, कृष्णात् प्रवर्तमानेन सम्बन्धेन भक्तसम्बन्ध इत्यर्थः । एव भक्तस्य कृष्णः, तथा कृष्णस्य सौन्दर्यमित्यादि । भेदेन विवक्षितयोरिति किम् ? श्यामो रामः । अन्ये चाहुः

भेद्यभेदकयोः श्लिष्टिः सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते । द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् इति

भेद्यस्य विष्णुभक्त्यान्तरविषयत्वादिति भावः स च सम्बन्धश्चतुर्विधः, यतः

स्वस्वामी जन्यजनकोऽवयवावयवी तथा ।

स्थान्यादेश इति प्रोक्ताः सम्बन्धाश्चोपचारतः ॥

विष्णोर्भक्तो हरेः पुत्रः श्रीकृष्णस्य पदाम्बुजम् ।

विविक्रमोऽप्युद्धवस्य चतुर्थेऽयमुदाहृतिः ॥९॥

अथोपपदविष्णुभक्तिं व्याप्य सम्बन्धभेदाः

कथ्यन्ते—

* “विशिष्टबुद्धिहेतुः स्यादुपश्लेषो य उच्यते । स सम्बन्धः स चानेकविधः स्वस्वामिकादिकः ॥

नृपस्य धनमित्यादौ स्वस्वामिक उदाहृतः । हरेर्वदनमित्यत्रावयवावयवी मतः ॥

अध्यापकस्य व्याख्यानमित्यत्र वाच्यवाचकः । गङ्गाया जलमित्यादावाधाराधेयसंज्ञकः ॥

पितुस्तनय इत्यादौ योनिसम्बन्ध उच्यते । भट्टस्य शिष्य इत्यादौ विद्यासम्बन्ध ईरितः ॥

अश्वस्य घास इत्यादौ भक्ष्यभक्षक उच्यते । वस्त्रस्य तन्तुरित्यादौ कार्यकारणमुच्यते ॥

एवमन्येऽपि सम्बन्धा इष्टा व्याहृतिकोविदैः । संयोगः समवायश्च सम्बन्धो द्विविधः स्मृतः ॥

यथा राज्ञो धनं गन्धः पुष्पाणामिति केचन । भेद्यभेदकयोः श्लेषः सम्बन्धः स चतुर्विधः ॥

स्वस्वामी जन्यजनकोऽवयवावयवी तथा । स्थान्यादेश इति प्रोक्तः सम्बन्धश्चोपचारतः ॥

विप्रस्य कम्बलः पुत्रो ममेत्यादीनि केचन । कर्मादि-विषयेऽपि स्यात् कर्मादावविवक्षितेः ।

सम्बन्धस्य विवक्षार्था षष्ठीत्याहुर्मनीषिणः । उदाहृतं हि माषाणामश्नीयादिति कोविदैः ॥”

(कारकोल्लासः—६६-१०४)

१० । क्रियासम्बन्धविशेषि कारकम् ।

क्रिया सत्त्वादिलक्षणो धात्वर्थः, तस्याः
जन्यजनकान्तर्भूतक्रियायाः कर्तृत्वादिसम्बन्धविशेषो
यत्र विवक्ष्यते, तत्क्रियाकारकमुच्यते, यथा—
वैष्णवो भवति । अत्र सत्तासम्बन्धविशेषी वैष्णवः
कारकम् । सम्बन्धसामान्ये तु सम्बन्धेवेत्यर्थः, यथा
—कृष्णसम्बन्धेन पाकः, कृष्णस्य पाकः, एवं कृष्णस्य
पचतीति । कारकमित्यव्युत्पन्नं नाम । क्रियानिमित्तं
लोकतः सिद्धमित्यन्ये । तस्य च कारकस्य
विशेषताव्यञ्जका आख्याताद्या द्वितीयाद्याश्च
प्रत्यया भवन्ति । यत्र क्रियासम्बन्धो
मुख्यस्तत्राख्यातादयः, यत्र तु तत्सम्बन्धो गौणः,
क्रियैव वा मुख्या, तत्र द्वितीयाद्या इति, यथा—
वैष्णवो भवति इति कर्तृर्याख्यातं, न तु तृतीया ।
मालां करोतीति कर्मणि द्वितीया । वैष्णवेन भूयते
इति कर्तरि तृतीया न त्वाख्यातम् । कारकञ्च
कर्त्रादिषड्विधम्, तच्च पुनः प्रत्येकं द्विविधम्—
उक्तमनुक्तञ्च ॥१०॥

११ । आख्यातादयो यत्र क्रियन्ते तदुक्तम्

तथाहि 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' इति
न्यायेन प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात् कर्तृकर्मणादिषु
विहितानामाख्यातादीनां यो यत्र विहितस्तेन तदुक्तं
स्यात् । अत उक्तात् नाममात्रार्थे द्योत्ये प्रथमैव, यदि
बाधकान्तरं न स्यात् ॥११॥

१२ । उक्तादन्यदनुक्तम् ।

यो यत्र न विहितस्तेन तदनुक्तं स्यात् । तत्र
द्वितीयाद्या विधीयन्ते । यथा—वैष्णवो मालां
करोतीत्यत्र कर्तृर्याख्यातेन कर्ता वैष्णव उक्तः,
मालारूपं कर्म पुनरनुक्तमेव । बाधकान्तरे तु यथा—
वैष्णवं मालां कुर्वन्तं पश्य इत्यत्र कर्तृविहितेन
शतृप्रत्ययेनोक्तो वैष्णवः कर्ता पश्येत्यस्य कर्तरि

विहितस्य^१ कर्म तेनानुक्तश्चेति । तदेवं द्वितीयाद्या
भागशो^२ विधातुं कारकभेदानाह ॥१२॥

१३ । स्वतन्त्रं तत्प्रयोजकञ्च कर्तृ ।

यस्यैव व्यापारतया क्रिया विवक्ष्यते, तत् स्वतन्त्रं
यच्च तस्यापि प्रेरकतया तत् प्रयोजकम् । तच्च कारकं
कर्तृ संज्ञं स्यात् । अर्थविशेषणत्वे तु कर्तेति
पुंलिङ्गत्वम् । 'यः करोति, स कर्ता' ; 'कारयति
यः, स हेतुश्च' इति कालापाः (चतुष्टयवृत्तिः २२०-
२२१) कृत्र्थस्य धातुष्वनुगतत्वात् । किन्तु
तद्द्वयमिदमुदाहरणमेव, न तु लक्षणम् । अथ
स्वतन्त्रस्य केवलस्वातन्त्र्येण प्रयोजकमात्राधीनत्वेन
च द्विधात्वम् । ततश्च—

कर्ता स्वतन्त्र इत्युक्तो हेतुकर्ता प्रयोजकः ।

प्रयोजकाधीनकर्ता प्रयोज्य इति स त्रिधा ॥१३॥

तथ कर्तरि परपदादिविधानात्तेनोक्ते तत्र प्रयोगं
दर्शयति । तत्र चोक्तकारकसम्बन्धेन क्रियापदस्य
नानारूपत्वमाह—उक्तानुरूपमेव पुरुषवचनादिकं
क्रियापदे, यथा—उक्तत्वेन विवक्षिते नाम्नि प्रथमः
पुरुषः, युष्मदि मध्यमः, अस्मद्युत्तमः, वचनानि च
तद्वदिति । वर्त्तमाने काले तिवादयः । कर्तरि
परपदादिकम् । वैष्णवो भवति, वैष्णवो
वर्त्तमानसत्ताक्रियायाः कर्तेत्यर्थः,
तदनुकूलव्यापारत्वेन तत्र स्वातन्त्र्यात् । अत्र
क्रियायाः कर्तृसम्बन्धो मुख्यः, कर्तुरेव वाच्यत्वात्
एवं वैष्णवो भवतः, वैष्णवा भवन्ति । एवं भवान्
भवतीति । हे वैष्णव ! त्वं भवसि, युवां भवथः,
यूयं भवथ, अहं भवामि, आवां भवावः, वयं भवामः
युष्मदाद्यप्रयोगेऽपि लभ्यते, भवसीत्यादि । अस्मि
इत्यव्ययमहमित्यस्य निपातोऽस्ति, तेन
तद्योगेऽप्युत्तमः, यथा—'त्वामस्मि वच्मि विदुषां
समवायोऽत्र तिष्ठति' इति । 'घटो भवति'
इत्यादावचेतनेऽपि स्वातन्त्र्यमुपचारात् ॥१३॥

१ । कर्तृविहितस्य (ख ग घ) २ । विभागशो (क)

* प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः । अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्ता नाम कारकम् ॥

कर्ता च त्रिविधो ज्ञेयः कारकाणां प्रवर्त्तकः । केवलो हेतुकर्ता च कर्मकर्ता तथाऽपरः ॥

१४ । नञ्प्रयोगेऽपि कर्तृत्वादि ।

वैष्णवो न भवतीत्यादौ ॥१४॥

१५ । वाच्यलिङ्गानां तुल्याधिकरणविशेषणानां विशेष्यवल्लिङ्गादि ।

उत्तमो वैष्णवो भवति, उत्तमो वैष्णवो भवतः, वैष्णवस्त्वं भवसि । युष्मादाद्यप्रयोगेऽपि वैष्णवो भवतीत्यादी । उक्तानां पृथङ्निर्द्देशे प्रत्येकं समुदायस्य वा संख्यामपेक्ष्य वचनानि स्युः, यथा— ब्रह्मरातश्च विष्णुरातश्च भवति भवतो वा । युगपद्वचने पुरुषाणां प्रथम—मध्ये मं तमसंज्ञानां युगपद्वचने प्राप्ते तेषां मध्ये यो द्वयोर्बहूनां वा परः स एव स्यात्, वचनन्तु समुदायसंख्यापेक्ष्यम्, यथा— कृष्णश्च त्वञ्च भवथः, तौ च अहञ्च भवामः । वैपरीत्यनिर्द्देशेऽपि—अहञ्च त्वञ्च स च भवामः ॥१५॥

अथ भावे आत्मादप्रथमपुरुषेकवचनम् । तेन अनुक्ते कर्तरि यथा—

१६ । अनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया ।

अनुक्त इति कारकान्तरविष्णुभक्तिविधानेऽपि योज्यं, साष्टतार्थमेतत्, उक्ते तदभावस्य न्यायसिद्धत्वात् । वैष्णवेन भूयते, वैष्णवस्य वर्तमानसत्ता क्रियेत्यर्थः । अत्र क्रियैव मुख्या, तस्या एव वाच्यत्वात् : एवं वैष्णवाभ्यां भूयते इत्यादि । कथं द्वौ वैष्णवौ भवतः इत्यत्र द्विशब्देन न द्विवचनमुक्तार्थकं स्यात् ? उच्यते— द्विशब्दोऽन्नावधारणार्थमेव प्रयुज्यते, न तु द्वित्ववाचित्वमिति । इति स्वतन्त्रः कर्त्ता ।

प्रयोजकस्तु यथा—कृष्णो भावयति, भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । तथा विध्यादिप्रयोगा अपि ज्ञेयाः । वैष्णवो भवेत्, वैष्णवो भवेताम् इत्यादयः । अजितप्रयोगस्त्वेवम् । भूते—यदि कृष्णावतारो न अभविष्यत्, तदा दैत्या मुक्ता न अभविष्यन् । भविष्यति च—यदि कृष्णभक्तिरभविष्यत्तदाहं कृतार्थोऽभविष्यम् ॥१६॥

१७ । क्रिया यन्साधिका तत् कर्म ।

क्रिया यस्य साधनार्थं प्रवर्तते, तत् कारकं कर्मोच्यते । साधिकेति क्रियायाः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्वातन्त्र्यारोपात् कर्तृत्वप्रयोगः 'साधकतमं कर्मणम्' इतिवत्, तेन—अमाद्विषं भक्षयति इत्यत्र कर्तुरनीप्सिततमस्यापि विषस्य कर्मत्वं स्यात् । 'यन् क्रियते, तत् कर्म' इति कालापाः (चतुष्टयवृत्तिः २१६) । तत्र साधनं तयैव क्रियया प्रकारविशेषेण सम्पादनम्—उत्पाद्यतया, विकार्यतया, संस्कार्यतया, प्राप्यतया, त्याज्यतया चेति ॥१७॥

१८ । कर्मणि द्वितीया ।

अनुक्त इत्येव । वैष्णवो मालां करोति, वैष्णवो मालाया वर्तमानकृतिक्रियायाः कर्त्तृत्यर्थः । अत्र क्रियायाः कर्मसम्बन्धो गौणः, कर्तुरेव वाच्यत्वात् । एवमन्नं पचति जलं वासयति, कृष्णमन्दिरं गच्छति, स्वगृहं त्यजतीति, कृष्णं स्पृशति, पश्यति, शृणोति इत्यादिष्वपि प्राप्यता । एवं मालां करोषीत्यादि । अहं मालां करोमीत्यादि-भावेऽपि प्रत्यये सकर्मस्य धातोः कर्मपेक्षा चेत्, कर्मसम्बन्धो भवत्येव, यथा—गम्यते मया ग्राममिति भाषावृत्तिर्भागवृत्तिश्च । कर्मप्रत्ययेन तस्मिन्नुक्ते तु वैष्णवेन माला क्रियते, वैष्णवस्य माला वर्तमानकृतिक्रियायाः कर्मेत्यर्थः । अत्र क्रियायाः कर्मसम्बन्धो मुख्यः, कर्मण एव वाच्यत्वात् । वैष्णवेन माले क्रियते इत्यादि । युष्मदस्मदोरुक्तयोः—वैष्णवेन त्वं क्रियसे इत्यादि । वैष्णवेनाहं क्रिये इत्यादि । यत्र त्वेकस्यां क्रियायां कर्तृत्वमन्यस्यां कर्मत्वं, तत्रोभाभ्यां प्रत्ययाभ्यामुक्तत्वे यथा—श्रीकृष्णो भक्तान् पश्यति, भक्तैर्दृश्यते च । कर्मतुल्याधिकरणस्यापि कर्मत्वं, तदपि क्रिया साधयतीति यथा—उत्तमां मालां करोति, ताञ्चोत्तमां करोतीति सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि ॥१८॥

अथ क्रियाविशेषणञ्च द्विविधम्—व्यधिकरणं तुल्याधिकरणञ्च । तत्राद्ये लक्षणात्तृतीया वक्ष्यते (का० प्र० ११४) । अन्तिमे त्वाह—

१६ । क्रियाविशेषणं कर्म, तच्च ब्रह्मैकवचनं सदानुक्तञ्च ।

शीघ्रं मालां करोति, शीघ्रं माया क्रियते, शीघ्रं यथा स्यात् तादृशमित्यर्थः । कर्त्रादिवाचित्वात् प्रत्ययस्य सत्तादिक्रियावाचिभूतप्रभृतिधातुरूपमन्तर्भूतं कर्म, तस्य विशेषणं शीघ्रादिशब्दः क्वचित् क्रियते, स च तस्यालिङ्गस्य विशेषणमिति ब्रह्म, सामान्यमित्येकवचनम्, मुख्यकारक एव प्रत्ययविधानादनुक्तञ्चेति भावः । अत्र केवलमेकवचनमिति तस्यां भ्रमः, सामान्यतः प्रथमायां 'याति युष्मानथो पश्यति शीघ्रं वः' इत्यादौ सपूर्वपदादित्यादिना वसाद्यादेशविकल्पे सति दोषश्च ॥१६॥

२० । भावकृदन्तानां क्रियायान्तु कृदन्तवदेव स्यात् तस्यैव प्राधान्यात् ।

यथा—शीघ्रः पाकः, शीघ्रा पक्तिः, शीघ्रं पचनम् ॥२०॥

किञ्च—

क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयं सिद्धं प्रतीयते ।

अत्यन्तसुकरत्वेन कर्मकर्त्तृति तद्विदुः ॥ *

२१ । कर्मकर्त्तरि कर्मवदात्मपदादि । *

तस्मिन्नात्मपद-यक्-इण्-इण्वदिट् स्यात् । हन्यते संसारः स्वयमेव वैष्णवानाम् । एवमघानि घानिष्यते कर्त्तरि प्रयोगोऽयं दर्शितः । भावे तु—हन्यते संसारेण इत्येव ॥२१॥

२२ । तपःकर्मकस्य तपेः कर्त्तरि च तद्वत् तप्यते तपो नारायणः, अर्जयतीत्यर्थः ॥२२॥

२३ । अत्रेणो निषेधः ।

अतप्त तपो नरः । नान्यकर्मकस्य—तपति श्रीकृष्णप्रतापो दैत्यान् ॥२३॥

२४ । कुषिरज्जिभ्यां श्यः कर्मकर्त्तरि, कृष्णधातुके परपदन्तु वा ।

कुपयति कुप्यते व नन्दकः, स्वयमेव रज्यति रज्यते वा वंशी ॥२४॥

२५ । सर्व्वेश्वरादिष्वा कर्मकर्त्तरि दुहश्च अकारि, अकृत, अदोहि, अदुग्ध ॥२५॥

२६ । न रुध इण् ।

अरुद्ध ॥२६॥

२७ । दुहो न यक् ।

दुग्धे ॥२७॥

२८ । स्तु-नमिभ्यामात्मपद्यकर्मकेभ्यो रोः श्रन्थि-ग्रन्थि-ब्रू-किरति-गिरति-श्रि-भूषार्थेभ्यः सनन्ताच्च न यगिणौ ।

प्रस्तुते, प्रास्नोष्ट गौः, नमते, अनन्त दण्डः, विकुरुते, व्यकृत पयः स्वयमेव—अन्तर्भूतण्यर्था इमे एवमन्यत्रापि कारयते अकारयिष्ट इत्यादि ।

तच्च पूर्वोक्तं कर्म पुनस्त्रिविधम्—कर्त्तुरीप्सिततममनीप्सितमीप्सितञ्च, यथाह भगवान् पाणिनिः (१।४।४६-५१) 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' 'तथायुक्तञ्चानीप्सितम्', 'अकथितञ्च' इति । * प्रथमं दर्शितम्= वैष्णवो मालां करोतीत्यादिना, मध्यमन्तु द्वेष्यमनपेक्ष्यञ्च—प्रमादेन पापं करोति विष्णुभक्तः, मथुरां गच्छन् देशान् पश्यति ।

१ । भावकृदन्तायां (क ख ग घ) ।

* क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्म कर्त्तृति तद्विदुः । (दौर्गन्धलोकः)

* कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया । अस्त्यादिभावः कर्त्तृस्थः कर्त्तृस्था च गमेः क्रिया ।

(उमापतेः स्वकीयपरकीयलोकः)

* अथ यत् कथनीयतोचितं, कथितं तत् प्रथितं च किञ्चन । यदथाकथितं द्विकर्मकं, स्मृतिरीत्या तदवेहि पाणिनेः ।

(श्रीगोपालचम्पूः, पूः, २४।२७)

तथेप्पितं य शीप्पिततमोपयोगि ।

अकथितत्वमपादानादित्वेन पूर्वोक्तकर्मद्वयेन
चाविवक्षितकारकत्वम् । तत्रैकस्यामेव
क्रियायामीप्सिततममीप्सितञ्चेति कर्मद्वयं स्यात् ।
तथाहि धातवस्तावन्निविधाः — अकर्मकाः,
सकर्मकाः, द्विकर्मकाश्च ।

अत्रान्तर्भूतण्यर्थशून्यत्वाद्वस्त्वन्तरं साधयितुसमर्थाः
अकर्मकाः, यथा—सत्तामात्राद्यर्थाः भवत्यादयः ।
अन्तर्भूतण्यर्थत्वात्तत् साधयितुं समर्थाः सकर्मकाः
अतएव 'क्रियाव्याप्यं कर्म' इति सौपन्नाः (२।१।३)
यथा—उत्पादनाद्यर्थाः करोत्यादयः । तत्रैव
द्विवृत्तयो द्विकर्मकाः, यथा—दुहादयो नीवहादयश्च
एते उभयमेव कर्म स्ववृत्तिविशेषाभ्यां साधयन्ति,
आकर्षणविशेषपूर्वकनिष्कासनादिरूपार्थत्वात् । तत्र
दुग्धादिकमीप्सिततमं मुख्यं, तदुपयोगि
गवादिकमीप्सिततमं गौणम्, तेन दुहादयो
नीवहादयश्च धातवो द्विकर्मकाः, तद्वन्दं यथा—

दुहि याचि-रुधि-प्रच्छि-भिक्षि-चित्रो
ब्रूवि-शासि-जि-दण्डि-वृ-मन्थि वदः ।
इति तूभयकर्म दुहादि भवे-
दथ नी-वहि-हृन्-कृषि मुख्यमपि ॥ *

प्रां वृत्ती यथा—दुहेराकर्षणविशेषो निष्कासनम्,
याचे स्वस्मै दाने प्रेरणं वाञ्छा च,
रुधेर्वेष्टनमन्नःस्थापनम्, पृच्छेः स्वोपदेशे प्रेरणं
जिज्ञासा, भिक्षेर्याचिवत्, चित्रोऽवशेषणमादानम् ।
ब्रूः श्रावणं प्रतिपादनम्, शासेश्च, जेरतिक्रमो
वशीकरणम्, दण्डेर्निग्रहो ग्रहणम्, वृत्रो याचिवत्,
मन्थेः सञ्चालनमुत्थापनम्, वदः ब्रूवत्, नीजः
संयोजनं प्रेरणम्, वहः संयोजनं धारणम्, हृन्ः
संयोजनमाकर्षणम्, कृषश्चेति, एतत्
क्रमेणोदाहरणानि, यथा—कृष्णो गां दुग्धं दोग्धि,
मानरं नवनीतं याचते, गोष्ठं गा अवहृणद्धि,

पितरमिन्द्रमखं पृच्छति, यज्ञपत्नीरन्नं भिक्षते,
वृन्दावनं पुष्पाण्यवचिनोति, पितरं गोवर्द्धनमखं ब्रूते
लोकांस्तद्भक्तिं शास्ति, दैत्यान् युद्धं जयति, दैत्यान्
प्राणान् दण्डयति, गोवर्द्धनं वरं वृणुते, दधि नवनीतं
मन्थति, सखीर्नर्मं वदति, तत्र गां दोग्धि, दुग्ध
दोग्धि इत्यादिरन्वयः । दुग्धं निष्कासयन्नङ्गुलिद्वयेन
स्तनेषु गामाकर्षति । एवं नवनीतं वाञ्छन् मातरं
स्वस्मै तद्दाने प्रेरयति । गाः अन्तः स्थापयन् गोष्ठं
वेष्टयति । इन्द्रमखं जिज्ञासमानः पितरं स्वोपदेशे
प्रेरयति । अन्नमिच्छन् यज्ञपत्नीः स्वस्मै तद्दाने
प्रेरयति । पुष्पाण्याददानो वृन्दावनमवशेषयति ।
गोवर्द्धनमखं प्रतिपादयन् पितरं श्रावयति । तद्भक्तिं
प्रतिपादयन् लोकान् श्रावयति । युद्धं वशीकुर्वन्
दैत्यानतिक्रामयति । प्राणान् गृह्णन् दैत्यान् पीडयति
वरं वाञ्छन् गोवर्द्धनं स्वस्मै तद्दाने प्रेरयति ।
नवनीतमुत्थापयन् दधि सञ्चालयति । नर्मं
प्रतिपादयन् सखीः श्रावयति । १ इत्यादिरर्थो ज्ञेयः ।
भिक्षिरर्थपरस्तेन प्रार्थयति इत्यपि,
याचिस्त्वविनयार्थेऽपि, तेन, दुष्टं शतं याचते राजा
अत्र ब्रूवि शासि वदीनाञ्च प्रतिपाद्यमानं
मखादिकमेवेप्सिततमं, तत्प्रतिपादनेन सम्पाद्यमानं
पित्रादिकं त्वीप्सितमिति ज्ञेयम् । तदर्थानामपि
दृश्यते—“जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्” इति
भट्टिः (२।३२) ‘गिरमत्युदारां, द्वैपायनेनाभिमदधे
नरेन्द्रः’ इति भारविः (३।१०) किञ्च कर्मप्रत्यये
तु दुहादेर्गौणं कर्मोक्तं स्यान्नीवहादेस्तु मुख्यम् ।
यदुक्तम्—

यत्राख्यातादिरुक्तं तत् स एवेतत् कर्तृकर्मणोः ।
स चेत् कर्मणि दुह्यादेर्गौणे न्यादेस्तु मुख्यके ॥

अस्यार्थः—यत्र कारके आख्यातादिः प्रत्ययः
क्रियते, तत् कारकमुक्तं स्यात्, स चाख्यातादिर्यदि
णोः स्यात्, तदा तस्य एवेव कर्तृकर्मणोः स्यात्,

* दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षचित्रो, ब्रूविशासिजिदण्डिवृमन्थिवदः । इति चोभयकर्म दुहादि विदुः,

कृषिनीवहिहृन्प्रभृतीति परम् ॥ (सुपन्नाव्याकरणम्)

* दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीवहृकृष्वहाम् ॥

(पाणिनि-सम्प्रदायस्य श्लोकः)

१ । एवं नवनीतं...श्रावयति इति ग-घ पुस्तकयोर्नास्ति ।

न तु पूर्वकर्तृकर्मणोः । स चाख्यातादिर्यदि दुह्यादेः स्यात्, तदा गौण एव कर्मणि स्यात्, न तु मुख्ये । नीवहादेर्यदि स्यात्, तदा मुख्य एव स्यात्, न तु गौण इति, यथा—कृष्णेन गौर्दुग्धं दुह्यते इति माता नवनीतं याच्यते इत्यादि । अथ नीवहादिः—कृष्णो गा व्रजं नयति । श्रीदामानं भाण्डीरं वहति वस्त्रं कदम्बाग्रं हरति । गोपीर्वनं कषति । अन्वयाथौ पूर्ववत् ।

अथ नीवहीत्यादौ मुख्यग्रहणात् । करोत्यादयोऽपि क्वचित् । कृष्णः पुष्पाणि मालां करोति, मालामुत्पादयन् पुष्पाणि ग्रथ्नाति । गोपीर्मनो मुष्णाति, मनो हरन् गोपीर्वञ्चयतीत्यर्थः । गोपीहरिणान् गृह्णाति, हारानाच्छिन्दन् गोपीर्धर्षयतीत्यर्थः । गोप्यस्तण्डुलानोदनं पचन्ति, तानोदनं साधयन्त्यो विवलेदयन्तीत्यर्थः । कर्मप्रत्यये—कृष्णेन गावो व्रजं नीयन्ते । श्रीदामा भाण्डीरमुह्यते इत्यादि । यदा त्वेकमेव कर्म प्रयोज्यते, तदा गौणं मुख्यं वा तदेवोक्तं स्यात्, यथा—दुग्धानि दुह्यते इत्यादि ।

अथ प्रेरणाद्यर्थेऽप्यन्तप्रयोगे कर्तृकर्मविवेकः । तत्र ण्यन्तात् कर्तृप्रत्यये ण्यन्तकर्तृवोक्तः स्यात्, पूर्वकर्तृत्वानुक्तः, यथा—विष्णुमित्रो वैष्णवेनान्नं पाचयति । पुनर्णौ तु तत्कर्तृवोक्तः, पूर्वकर्तृत्वानुक्तः यथा—वैष्णवाचार्यो विष्णुमित्रेण वैष्णवेनान्नं पाचयति । ण्यन्तकर्मभावे सति पूर्वकर्मण्येव प्रत्यये तदेवोक्तं स्यात्, कर्तृमात्रं त्वानुक्तमेव, यथा—विष्णुमित्रेण वैष्णवेनान्नं पाचयते इत्यादि ॥२८॥

अकर्मकादिधातुषु पूर्वकर्तृः कर्मत्वमाह—
२६ । अकर्मक-गति-ज्ञान-शब्द-भोजनवाचिनाम् ।

अणिकर्ता कर्मणौ स्यात् कृञ्-हृञादेर्विभाषया ॥

३० । नी खाद्यदि-ह्वा-शब्दाय कन्दो भक्षरहिंसने ।

अयन्तृकवहिश्रं णौ कर्मत्वं निषिध्यते ॥

तत्र कर्तृप्रत्यये अण्यन्ते—वैष्णवो भवति, ण्यन्ते वैष्णवाचार्यो वैष्णवं भावयति । अण्यन्ते—गावो वनं गच्छन्ति, ण्यन्ते तु—कृष्णो गा वनं गमयति । एवं गोपान् गां ज्ञापयति, दर्शयति, उपलम्भयति वा

गोपान् गीतं गापयति । अत्र जल्पविलापावप्युदाहार्यौ एवं श्रवणस्यापि शब्दात्मकत्वात्तदन्तर्भावः ।

श्रावयति गोपान् गीतं, गास्तृणं भोजयति, गा जलं पाययतीत्यादि । कथम् 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' (कुमारसम्भवम् १।५२) इति ? 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' (भट्टिः १।४२) इति च ? अत्रोपादानार्थस्य ग्रहेः

प्राप्त्यात्मकत्वेन गत्यर्थत्वात् । एवं त्यागोऽपि गत्यात्मक इति—'त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा द्रुमैः' इति सिध्यति । पुनर्णौ णिकर्तुर्न कर्मत्वम्—पिता कृष्णेन गा वनं गमयति इत्यादि कृत्रादेस्तु—कारयति स्वभक्तिं भक्तं कृष्णः, भक्तेन वा । विकारयति वैष्णवं कृष्णप्रेमा, वैष्णवेन वेत्यपि केचित् । हारयति मुरलीं गोपी सखीं, सख्या वा ॥२९-३०॥

३१ । अभिवादि-दृशोरात्मपदे ।

अभिवादयते गर्गं कृष्णं श्रीनन्दः, कृष्णेन वा । एवं दर्शयते स्वकार्यं पिता कृष्णं, कृष्णेन वा । पचत्यादीनामपि विकल्पं केचिदाहुः । श्रुद्दशोर्न कर्मत्वमिति कश्चित् । कर्मप्रत्यये कर्तृवत् णोः कर्मत्वोक्तं स्यात्—वैष्णवाचार्येण वैष्णवो भावयते कृष्णेन गावो वनं गम्यन्ते । पुनर्णौ पित्रा कृष्णेन गावो वनं गम्यन्ते इत्यादि । नीखाद्यदीनान्तु कर्तृप्रत्यये—कृष्णो गोपैर्गा व्रजं नाययति । एवं खाद्यदी, तथा—आह्वययति गोपैर्गाः कृष्णः । शब्दं करोति—शब्दायते, अयमकर्मकः । शब्दार्थश्च तस्मात् णौ—शब्दाययति वंश्या कृष्णः । अयतेश्च निषेध इत्येके । ह्वा-शब्दाय-क्रन्दानां न निषेध इति कश्चित् । भक्षे—भक्षयति नवनीतं कृष्णेन माता, हिसायान्तु—भक्षयति गरुडं दैत्यान् विष्णुः, भक्षयति यादवानां भाज्यं दैत्यान् कंस इत्यपि । वहेः—वाहयति वन्यभोजनं गोपैः कृष्णः, सयन्तृककर्तृत्वे तु—वाहयति शकटं वृषभान् गोपः कर्मप्रत्यये—कृष्णेन गोपैर्गावो व्रजं नाययन्ते इत्यादि—अत्र मुख्यत्वादगवामेवोक्तत्वम् । उक्ता ण्यन्ताः ।

किञ्च—

कालाध्वभावदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥

(वाक्यपदीयम्)

अध्वशब्देनात्र तत्परिमाणमुच्यते । मासमास्ते, एकादशीमुपवसन्ती, व्याप्तिपूर्वकमिति ज्ञेयम् । एवं क्रोशत्रयं गोवर्द्धनोऽस्ति गोदोहं तिष्ठति हरिः, माथुरान् विराजते कृष्णः । कर्मप्रत्यये—मास आस्यते, एकादश्युपोष्यते इत्यादि । अत्र णौ कृते पूर्वकर्तुः कर्मत्वमेव मन्यन्ते । मासमासयति वैष्णवं वैष्णवः । कर्मप्रत्यये तु यथेष्टमुक्तत्वं कर्मण एकस्य—मासमास्यते वैष्णवः, मास आस्यते वा वैष्णवं वैष्णवेन । गतिज्ञानादीनामपि विकल्पमिति केचित्, ततः कृष्णेन गा वनं गम्यते इत्यपि । किञ्च, प्रेरणाद्यसम्भवेऽपि क्वचित्तदुपचर्य णिः क्रियते । यथा—भिक्षा मथुरायां वासयति, दीपो गतामध्यापयति । किञ्च, तदाचष्टे इत्याद्यर्थे स्मस्तादपि कृदन्ताण्यौ कर्तव्ये प्रेरणादिण्येद्वाक्यं, तदेव प्रयुज्यते, तत्र पुरावृत्ते—सीतां हर्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा सीतां हारयतीति वाक्यं प्रयुज्यते, तथा सीताहरणमाचष्टे इत्यत्र तु सीतां हारयतीति प्रयोक्तव्यम् । एवं रावणबधमाचष्टे रावणं घातयति, रामागमनमाचष्टे, राममागमयति । कालात्यन्तसंयोगे यथा—आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं विवामयति, आडित्यभिव्याप्तौ, तस्याप्रयोगश्च विवामो वामातिक्रमे वर्तते, अन्यस्त्वाह—रात्रिमनिक्रमयतीत्यर्थः, इति । आदिग्रहणादन्यत्नापि, तत्राध्वमर्यादायामाश्चर्यत्वे यथा—सन्ध्यायां पुष्करात् प्रस्थितो मथुरायां सूर्योद्गमनं सम्भावयति सूर्यमुद्गमयति । ज्योतिर्ज्ञानेऽपि—विधुना रोहिणीयोगं जानाति, रोहिण्या योजयति विधुम् । धर्मं सूत्रं करोति, धर्मं सूत्रयति, इति तु सूत्रिक्रियासाध्यत्वाद्धर्मस्य कर्मत्वमिति । केवलकृदन्तादपि—कर्त्तरमाचष्टे, कारयति, पाकं कराति, पाचयति, वादितवन्तं प्रयोजितवान्,

अवीवदद्वीणां परिवादकेन इत्यादि ॥३१॥

३२ । संज्ञः कर्मणि तृतीया वा ।

कृष्णेन संजानीते, कृष्णं संजानीते, अवेक्षते इत्यर्थः । आत्मपदं वक्ष्यते (का० प्र० २४०)

स्मरणार्थं तु षष्ठी वक्ष्यते (का० प्र० ६२)—कृष्णस्य संजानाति ॥३२॥

३३ । तृलादिकृति तु षष्ठ्येव वाच्या ।

कृष्णस्य संज्ञाता ॥३३॥

३४ । परिमाणाद्वीप्सायां कर्मणि वेति केचित् ।

शतं शतं वत्सान् पाययति हरिः, शतेन शतेन वत्सानिति वा ॥३४॥

३५ । मन्यतेरनादरार्थात् कर्मोपमानाच्चतुर्थी वा, न तु काकादेः ।

नावैष्णवं त्वा तृणाय मन्ये, तृणं वा, ततोऽपि निकृष्टत्वादिति । मनोतेर्न १ स्यात्—न त्वा तृणं मन्ये २ । 'उपमानान्निकृष्टत्वे एव स्यादिति नञ् प्रयुज्यते'—एतच्च भाष्यवार्तिकचान्द्रमतम्, तेन तत्साम्ये तु "हरिमप्यमन्त तृणाय" (माघकाव्यम् १५।६१) इति "तृणाय मन्ये जगतां प्रभुत्वम्" (रघुवंशम्) इत्यादयो न साधव इति वर्द्धमानमिश्राः, प्रत्युदाहरन्ति च—'सुवर्णं तृणं मन्ये' इति । 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि, वाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत्' इति भट्टिः (२।२६) । मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाऽप्राणिषु इत्येवापिशलसूत्रञ्च ।

जयादित्यादयस्तूपमानादिति च नाद्रियन्ते, प्रत्युदाहरन्ति च—

"अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुदूखलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥"

(काशिका २।३।१७)

—इति स्वरूपाख्यानं खल्वेतत् । काकादिनिषेधः किम् ? न त्वा काकं मन्ये, न त्वान्नं मन्ये, यावद्भुक्तं श्राद्धे । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं नाव्यमिति । मिश्रास्तु भाष्यादिवदेव

४।३६-४२)

कारक-प्रकरणे कर्तृकर्मणी

६६

कर्मोपमानाच्चतुर्थी विदधति, ततोऽर्थान्तरं कार्यम् यथा—तुणायेति तृणादतिनिकृष्टमित्यर्थः । दृषदमिति यथा दृषदन्तरं तथैवेत्यर्थः ४ । तथा न काकं मन्ये, ततोऽप्यतिकदर्यत्वात् । नान्नं, ततोऽपि निगरीतुं सुशयत्वात् । न नावं, ततोऽपि बहुपुरुषसङ्गिनीत्वात् न शुक्रं शिक्षितकथनेऽप्यशक्तेः । न शृगालं मन्ये, ततोऽपि भीतत्वादिति । काकान्ननौशुकशृगाला एते तु 'प्राणि' संज्ञाः प्राचीनानाम् ॥३५॥

३६ । अध्ववर्जिते गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वा चेष्टायाम् ।

व्रजं व्रजाय वा व्रजति कृष्णः । अत्र कृति षष्ठी च न स्यादित्येके—व्रजं गन्ता, व्रजाय गन्ता । षष्ठी चेति चन्द्रगोपी । षष्ठ्येवेति भागवृत्तिः—व्रजस्य गन्ता । अध्वशब्दोऽत्रार्थपरः, स चाध्वान्तरापेक्षारहितः तद्वर्जिते इति किम् ? अध्वानं गच्छति, पन्थानं वा, आक्रम्य यातीत्यर्थः, इहैव प्रतिषेधः । इह तु स्यात्—उत्पथेन पथे गच्छति । चेष्टायां किम् ? मनसा कृष्णं गच्छति । अर्थग्रहणं किम् ? प्रेयसीं गच्छति हरिरुपभुङ्क्त इत्यर्थः । अथ कृतप्रयोगाः । ते च तत्र स्युर्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाः क्रियाः । आख्यातप्रयोगास्तु निराकाङ्क्षाः, अतः कर्तृत्वादिसाधनत्वे तुल्येऽप्युक्तम्— 'क्रियाप्रधानमाख्यातं, साधनप्रधानं कृतम्' इति ॥३६॥

३७ । कर्तृकर्मणोः षष्ठी कृद्योगे ।

अत्र कृतसूत्राणि कानिचिदुद्देश्यानि । भावे क्तिः—कृष्णस्य कृतिः, अत्रास्तीत्यादिक्रियान्तरं गम्यम् । कर्त्तरि तृत् लीलायाः कर्त्ता कृष्णः । व्यभिचरति च—“घायेगमोदमुत्तमम्” इति भट्टिः (६।८०) आमोदं ददद्भिरित्यर्थः । “तदर्हम्” इति पाणिनिसूत्रे (५।१।११७) च, तदर्हनीत्यर्थः । द्विकर्मकत्वे—दोग्धा दुग्धस्य गवाम् । प्रधान एवेति केचित् । दुहादेस्तु गौण इति युक्तम् । कृद्योगे इति किम् ? तद्धितयोगे तु—कृतपूर्वो सृष्टिं कृष्णः, कृतं पूर्वमनेनेत्यर्थं तद्धित-इति । अत्र कृतमिति भावे क्तः, सृष्टेः

कर्मत्वं, कृतिक्रियासाध्यत्वात्, कर्तुरीप्सिततमत्वादित्यन्ये । कर्मणोऽनुक्तत्वञ्च, कर्त्तरि तद्धितस्य विहितत्वात्, कृतश्च भावे विहितत्वात् । प्रत्ययार्थगुणीभूतायाः क्रियायाः सम्बन्धस्य तु सर्वत्रार्थिकत्वादेव । तदेवं सति कृतप्रत्ययः क्तः गुणीभाव्यः, कर्त्तरि विहितस्तद्धितेतिप्रत्यय एव मुख्यस्तस्मात्लीलायाः कर्त्ता कृष्णः इतिवदस्य कर्मणो न योग इति विवेचनीयम् ॥३७॥

३८ । क्रियाविशेषणस्य न षष्ठी ।

कर्त्तरि णकः ! साधु पाचकः ॥३८॥

३९ । कर्तृकर्मणोः प्राप्तौ कर्त्तरि षष्ठी वा भावे घण् । गोविन्देन गवां दोहः, गोविन्दस्य वा ॥३९॥

४० । लक्ष्मी-णकडापोः प्रयोगे तु कर्त्तरि षष्ठ्येव ।

लक्ष्म्यां भावे णकडापो । रुद्रस्य जगतो भेदिका विभित्सा वा ॥४०॥

४१ । अच्युताभ-विष्णुनिष्ठाधोक्षजाभ-खलर्थाव्ययोरामान्तृतृणां योगे न षष्ठी ।

वर्तमानादौ शत्रुशानावच्युताभसंज्ञौ । तत्र शत्रु परपदं शान आत्मपदं, यथा—कृष्णः क्रीडां कुर्वन् हसति, एवं कुर्वणः ॥४१॥

४२ । द्विषः शत्रुर्वा ।

कंसस्य द्विषन् कंसं वा । आख्यातस्य मुख्यत्वात्तेनानुक्ते कर्त्तरि तृतीयैव । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायेन एतदेवोक्तं, यदि बाधकान्तरं न स्यादिति । कृष्णेन क्रीडां कुर्वता हस्यते । एवं कृतानुक्तेऽप्याख्यातेनोक्ते कर्मणि प्रथमा, यथा—ताम्बूलं भोजयता कृष्णेन गोपी वाच्यते । तथा खादि कर्मत्वनिषेधेऽपि कर्मत्वमेव—ताम्बूलं खादयतेत्यादि । कथं पश्य दृश्यते कृष्णः ? पश्येत्यस्य वाक्यार्थेनैवान्वय इति ॥४२॥

४३ । अतो मुगाने ।

कृष्णेन क्रीडा क्रियमाणा विराजते । कृष्णेन क्रियमाणां क्रीडां पश्येति पूर्ववद्वितीयैव ॥४३॥

४४ । अतीतादौ क्तवतु विष्णुनिष्ठासंज्ञौ, क्तः प्रायो भावकर्मणोः, क्तवतुः कर्त्तर्यैव ।

कर्मणि—कृष्णेन क्रीडा कृता । कर्त्तरि—कृष्णः क्रीडां कृतवान् । विष्णुनिष्ठाः

विष्णुकृत्यादयश्चाख्यातवन्मुख्याः,

कृदन्तरेष्वाकाङ्क्षापूरकत्वात् । हृद्यमानेन कृष्णेन गोवर्द्धनो धृतः, पश्यन्तं कृष्णं दृष्टवान् ॥४४॥

४५ । परोक्षातीते क्वसु-कि-काना अधोक्षजाभसंज्ञाः, अत्र क्वसु-कि परपदे, कान आत्मपदम् ।

यथा—कृष्णः क्रीडां चकृवान्, चक्रिः, चक्राणः, कृष्णेन क्रीडा चक्राणा ॥४५॥

४५ । अकृच्छ्र-कृच्छ्रार्थे खल्, तदर्थश्चान्ये खलर्थाः, ते च भावकर्मणोः ।

कृष्णेन सा क्रीडा सुकरा, अकृच्छ्रेण क्रियते इत्यर्थः । अन्येन दुष्करा, कृच्छ्रेण क्रियते इत्यर्थः । कृष्णेनेषदानममृतम्, अकृच्छ्रेण दीयते इत्यर्थः ॥४६॥

४७ । क्त्वा मान्ताश्च कृदव्ययम् ।

४८ । एककर्त्तृकयोः क्रिययोः

पूर्वकालस्थधातोः क्त्वा ।

४९ । क्रियार्थत्वे तुमुः ।

कृष्णः क्रीडां कृत्वा व्रजमाजगाम । कृष्णः क्रीडां कर्त्तुं वनं जगाम । अनयोः कर्मणः प्रत्ययान्तरेणोक्तत्वञ्च—कृष्णेन क्रीडा कृत्वा समाप्यते, कृष्णेन क्रीडा कर्त्तुमारभ्यते ॥४७-४९॥

५० । क्वचित् कृत्तुल्यार्थेनाव्ययेन च । यथा—“विषवृक्षोऽपि संवद्धर्चं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्” (कुमारसम्भवम् २।५५) अयोग्यमित्यर्थः ॥५०॥

५१ । उरामान्ताः कर्त्तरि शीलार्थे प्रायः ।

कृष्णः क्रीडां कारुः, कृष्णुगित्यादि ॥५१॥

५२ । शीलार्थे तुल् कर्त्तरि ।

कृष्णः क्रीडा कर्त्ता । अच्युताभादियोगे कारकषष्ठ्या एव निषेधः । सम्बन्धविवक्षायान्तु षष्ठ्यैव—

क्रीडायाः कुर्वन्नित्यादि । किमेषामस्ति दुष्करमिति ॥५२॥

५३ । उकस्यापि योगे कर्मणि न षष्ठी कर्मी विना ।

५४ । उकण् कर्त्तरि ।

दैत्यान् घातुको हरिः । कमेस्तु—गं पीनां कामुकः ॥५३-५४॥

५५ । आधमर्ण्य-तुमु-भविष्यदर्थणकर-गिन्योर्योगे न षष्ठी ।

आधमर्ण्ये—शतं दायकः, शतं दायी, शतस्य ऋणस्य प्रतिदातेत्यर्थः । तुम्वर्थे—हरि सेवको व्रजति भविष्यदर्थे—व्रजं गामी, व्रजं गमी । व्यभिचरति च—पुत्रपौत्राणां दर्शको विष्णुमित्रो वर्षशतस्य पूरको जीवति ॥५५॥

५६ । वर्तमाने भावे च क्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वा ।

वैष्णवाणां ज्ञातोऽयं वैष्णवैर्वा । तृतीया तु न साधुरिति भागवृत्तिः ॥५६॥

५७ । शीलितादौ षष्ठी नेष्यते ।

कृष्णेन शीलितः, रक्षितः, क्षान्तः । भावे वैष्णवानां ज्ञातं, वैष्णवैर्वा ॥५७॥

५८ । अधिकरणवाचित्तस्य योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी ।

अत्राधिकरणमेवोक्तम् । कृष्णस्य वृन्दावनमासितम् भुक्तं फलानाम्, आस्यते भुज्यते यत्रेति ॥५८॥

५९ । विष्णुकृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी वा ।

६० । विध्याद्यर्थे तव्यानीय-यत्-क्यप्-
ण्यत्-केलिमा विष्णुकृत्य-संज्ञाः३, ते च प्रायो
भावकर्मणोः ।

मया सेवितव्यो हरिः, मम वा । एवं सेवनीयो
हरिः ॥५६-६०॥

६१ । उभयप्राप्तौ विष्णुकृत्ये षष्ठी न ।
कृष्णेन व्रजं गावो नेतव्याः ॥६१॥
इति कृत्प्रयोगाः ।

६२ । स्मृत्यर्थदयेशां कर्म वा ।
पक्षे सम्बन्धविशेषे षष्ठ्येव, कृष्णं स्मरति,
कृष्णस्य स्मरति । भक्तिं दयते कृष्णः, भक्तेर्वा,
ददातीत्यर्थः । जगदीष्टे, जगतो वा, यथेष्टं
विनियुङ्क्त इत्यर्थः । कर्मपक्षे एव कर्मप्रत्ययः—
कृष्णः स्मर्यते, इत्यादि । अतएवोक्तं विस्तरेण—
मातुः स्मर्यते इति सम्बन्धे षष्ठ्या भाव्यमेवेति ।
एवमुत्तरेष्वपि ॥६२॥

६३ । कृजः कर्म वा प्रतियत्ने ।
गङ्गोदकमुपस्कुरुते, तस्य वा ॥६३॥

६४ । भावकर्त्तृकाणां रुजार्थानां कर्म
वा ज्वरि-सन्तापिवर्जम् ।
अवैष्णवं रुजतु रोगः, तस्य वा । अभावकर्त्तृकान्तु
न—यमुना कूलं रुजति, श्लेष्मा हरिपराङ्मुखं
रुजतु । रुजार्थानां किम् ? 'एति जीवन्तमानन्दः'
इति वृद्धाः । न चेह—अवैष्णवं ज्वरयतु ज्वरः,
सन्तापयतु सन्तापः । अत्र भावपदं यद्वातुयोगे षष्ठी
तदर्थपरम्, तेन पाको रुजति भिक्षुम् इत्यादौ षष्ठी
न भवेत्, अनभिधानात् ॥६४॥

६५ । नाथतेः कर्म वा कामनायाम् ।
विष्णुभक्तिं नाथते, तस्या वा । आत्मपदं चात्र
वक्ष्यते (का० प्र० २१६) । याच्नायान्तु—तां नाथति
॥६५॥

६६ । पिष-निप्रहनोन्नाट्युज्जास्युत्क्राध्यादीनां
कर्म वा हिंसायाम् ।

नट-जसु-क्रथश्चुरादौ ज्ञेयाः । तृणावर्त्तं पिपेष ।
निजघान, प्रजघान, निप्रजघान, प्रणिजघान,
उन्नाटयामासेत्यादि तृणावर्त्तस्य वा । हिंसायाम्
किम् ? धानाः पिनष्टि ॥६६॥

६७ । व्यवहृञ्-पण-दिवां कर्म वा व्यवहारे
अत्र व्यवहृञ्-पणद्यूतग्लहे क्रयविक्रयलक्षणो च,
दिवस्तु द्यूतग्लह एव मन्यन्ते । त्रयाणामपि द्यूतग्लह
एवेति तस्यां भ्रमः । धान्यं व्यवहरते पणते तस्य वा
तद्ग्लहं करोति तद्विनिमयते वेत्यर्थः । वंशीं कृष्णो
दीव्यति, तस्या वा । एवं प्रदीव्यति, तां ग्लहं
करोतीत्यर्थः । अन्यत्र तु—चक्रं व्यवहरति,
विक्षिपतीत्यर्थः । पणायतीति व शिचत् । कृष्णं पणति
स्तौतीत्यर्थः । अत्र परपदमेवेति वर्द्धमानः ॥६७॥

५८ । क्तस्येनन्तस्य योगे कर्मणी सप्तमी ।

अधीती श्रीभागवते । कृतपूर्वो सृष्टिमित्यत्र तु
न क्तस्येनन्तत्वमिति । अत्र द्वितीयैव ।
अत्राप्यधिकरणविवक्षायां स्यादित्यन्ये ॥६८॥
इति कर्त्तृकर्मणी ।

६९ । कर्त्तृकर्मणोराधारोऽधिकरणम् ।*

क्रियया सह वा क्रियाद्वारा वा कर्त्तृकर्मणी
यदाश्रित्य विषयीकृत्य वा वर्त्तते, स आधारस्तद्रूपं
कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् । तत्र यदालम्ब्य वर्त्तते
स आश्रयः, रूपादिकं विषयः, यथा
राज्ञोऽन्तःपुरमाश्रयः, छात्रस्यासनमाश्रयः पुस्तकं
विषय इति ॥६९॥

७० । अधिकरणे सप्तमी । *

७१ । प्रसितोत्सुकाभ्यां कालवाचिनक्षत्रेण
च योगे तृतीया च ।

तत्र क्रियया सह आश्रये—आसने आस्ते, ललाटे
तिलकं करोति कृष्णः । क्रियाद्वारा आश्रये—कृष्णे

मोदते, कृष्णे सुखं लभते लोकः । अत्र लोकस्य या मोदक्रिया, या च सुखलाभक्रिया, ते द्वे कृष्णमाश्रित्य जायते इत्यर्थः । विषये—कृष्णो प्रीणाति, कृष्णे प्रीतिं करोति, तं प्रति प्रीतिं प्रवर्तयतीत्यर्थः । व्रजसुखे निपुणः, कृष्णः इत्यत्र तु गम्यमत्तादिक्रियायाः सम्बन्धेन कारकत्वम् । आश्रयः पुनस्त्रिविधः—
 औपश्लेषिकः, सामीपिको, व्याप्त इति । * उपश्लेष एकदेशस्तत्र भवे—आसने आस्ते । सामीपिके—
 यमुनायां घोषः । मुख्यया वृत्त्या येन नदीविशेष उच्यते, लक्षणया वृत्त्या तेन यमुनाशब्देनैव तत्सम्बन्धि तटमुच्यते । यथा गौण्या वृत्त्या पुरुषः, मिह इत्यन्ये । व्याप्ते—विष्णुः सर्वत्रास्ति । एवं विषयोऽपि । प्रसितेति—कृष्णे कृष्णेन वा प्रसितं मनोबद्धमित्यर्थः । एवमुत्सुकम् । तथा रोहिण्यां कृष्णमभिषिञ्चेत्, रोहिण्या वा । अकालवाचित्वे तु रोहिण्यां विधुः ॥७०-७१॥

७२ । अधिशोडस्थासामाधारः कर्म, अभिनिविशो वा ।

गोवर्द्धनमधिषेते अधितिष्ठति अध्यास्ते हरिः । अभिनिविशते कृष्णभक्तिं कृष्णभक्तौ वा । अत्र विशेषात्मपदं वक्ष्यते (का० प्र० २०७) ॥७२॥

७३ । उपान्वध्याङ्भ्यो वस आधारः कर्म वृन्दावनमुपवसति हरिः । एवम् अनु अधि आङ् ॥७३॥

७४ । अभोजनार्थस्योपवसेर्न ।

कालीयहृदे उपवसन्ति ।

‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्’ इति न्यायेन वस्तेर्न ग्रहणम् ॥७४॥

अथ अपादानम् ?

७५ । अपायादिष्ववधिरपादानम् ।

प्रभुरयम् । अपायादिषु क्रियासु साध्यासु यदवधिभूतं, तत् कारकमपादानसंज्ञं स्यात् * । कर्तुः कर्मणो वा पूर्वयोः क्रियाज्ञानोविषयाऽवधिः ॥७५॥

७६ । अपादाने पञ्चमी ।

अपायो विश्लेषः, अत्रादिमर्यादावधिः । मथुराया आगतः, रथादवतीर्णः, द्रवतो रथात् पतितः परस्परस्मात् कृष्णचानूरावपसर्पतः ॥७६॥

७७ । प्रभवे तत्स्थानम् ।

हिमवतो गङ्गा प्रभवति ॥७७॥

७८ । जनने प्रकृतिः ।

विष्णोर्जगज्जायते । प्रभवः प्रथमदर्शनम्, जननमुत्पत्तिरिति भेदः ॥७८॥

७९ । अन्तर्द्वौ शङ्कास्पदम् ।

अवैष्णवादन्तर्धत्ते, एते कर्तुः पूर्वस्याः स्थितिक्रियाया विषयाः ॥७९॥

८० । अथासहनार्थपराजेः सोढुमशक्यः ।

कृष्णान् पराजयते कंसः, तं सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः नेह—कंसं पराजयते कृष्णः, अभिभवतीत्यर्थः ॥८०॥

८१ । प्रमादे जुगुप्सायाश्च तद्विषयः ।

प्रमादोऽनवधानता, गर्हायाश्चित्तनिवृत्तिर्जुगुप्सा । हरिभक्तेः प्रमाद्यति, अवैष्णवमार्गाज्जुगुप्सते । एते कर्तुर्ज्ञानस्य ॥८१॥

८२ । अथ विरामे त्याज्यः ।

अवैष्णवमार्गाद्विरमति ॥८२॥

८३ । भये हेतुः ।

कृष्णाद्विभेति कंसः । एतौ कर्तुर्ज्ञानक्रिययोः ॥८३॥

* औपश्लेषिकमेकं स्यात्तथा वैषयिकं परम् । अभिव्यापकमित्येतत् त्रिधाधिकरणं मतम् ॥

“तथाधिकरणं पञ्चधाभिव्यापकमीर्यते । औपश्लेषिकं वैषयिकं सामीप्यञ्चौपचारिकम् ॥” (चाङ्गसूत्रम्)

* “सामीप्यको वैषयिक आभिव्यापक एव च । औपश्लेषिक इत्येवं स्यादाधारश्चतुर्विधः ॥” (अग्निपुराणम्)

१ । एष पाठः ख-ग-घ-पाण्डुलिपिषु नास्ति ।

* “अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदादानमुच्यते ॥” (हरिकारिका)

८४ । अथ वारणो रक्षितुमिष्टः ।

वैष्णवपाकादवैष्णवं वारयति नदीतीरे,
रक्षितुमनिष्टत्वात् तत्तीरन्तु नावधिः । रक्षेर्वारणार्थत्वे
तु ततस्तं रक्षतीती च स्यात् ॥८४॥

८५ । प्रतिग्रहे दाता ।

वैष्णवादन्नं गृह्णाति ॥८५॥

८६ । त्राणे भयहेतुः ।

संसाराद्वैष्णवं त्रायते, त्राणार्थत्वे वारयति च ।
एते कर्मणः क्रियायाः ॥८६॥

८७ । अथ शिक्षायां गुरुः ।

वैष्णवाद्गीतामधीते । अशिक्षायान्त्वनभिधानम्
—नटस्य गीतं शृणोति । एव कर्मणो ज्ञानस्येति
॥८७॥

अथ सम्प्रदानम् १

८८ । प्रदेयाभिसंबध्यमानं सम्प्रदानं ।

प्रभुरयम् । प्रदेयमात्यन्तिकं देयं, तेन
यदभिसंबध्यते यद्देयतया सम्पाद्यते, तत् कारकं
सम्प्रदानसंज्ञं स्यात् ॥८८॥

८९ । सम्प्रदाने चतुर्थी ।

वैष्णवः कृष्णाय सर्वस्वं ददाति, श्रीकृष्णश्चानूराय
प्रहारमदात्, कंसाय भयमदात् । प्रदेयत्वं विना तु न
—रजकस्य वस्त्रं ददाति, हन्तुः पृष्ठं ददाति ॥८९॥

९० । रुच्यर्थे रिच्छन् ।

रुचिरत्र रुचधातुः, स चानेकार्थत्वात्
सविषयेच्छादानमाह । स च तदर्थश्च रुच्यर्था
धातवस्तैर्योगे इत्यर्थः । कृष्णाय रोचते स्वदत्ते वा
दुग्धं, स्वाद्यत्वेन सम्पाद्यत इत्यर्थः । रुच्यर्थेति
किम् ? कृष्णो दुग्धमभिलषति । स्पष्टतार्थोऽयं योगः
॥९०॥

९१ । स्पृहेरभीष्टम् ।

कृष्णाय स्पृहयति गोपी ॥९१॥

९२ । धारेर्धनिकः ।

विष्णुमित्राय शतं धारयते, शतं गृहीत्वा देयत्वेन
स्वीकुर्वन्नास्ते इत्यर्थः ॥९२॥

९३ । क्रुधाद्यर्थानां यं प्रति कोपः ।

कृष्णाय क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ईर्ष्यति कंसः ।
क्रोधोऽपराधासहनम्, द्रोहोऽपकारः, असूया गुणेऽपि
दोषारोपणी दृष्टिः । ईर्ष्या परोत्कर्षासहनी दृष्टिः ।
चन्द्रगोमी तु कर्मत्वमप्याह । 'यं प्रति कोपः' इति
किम् ? प्रणयेन प्रियामीर्ष्यति कृष्णः, ईर्ष्यतीवेत्यर्थः
॥९३॥

९४ । क्रुधद्रुहोः सोपेन्द्रयोः कर्मव ।

कंसमभिक्रुध्यति, प्रतिद्रुह्यति ॥९४॥

९५ । राधीक्षोर्यस्य विप्रश्नः ।

शुभमशुभं वा दैवनिर्हणं विप्रश्नः । कृष्णाय
राध्यति, राध्नोति वा गर्गः, विविधं पृष्टो गर्गः
कृष्णार्थं दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । एवमीक्षते ।
पुरुषात्तमस्त्वाह (पा १।५।३६)—'किमयं करोति
नेति' पृच्छतीत्यर्थः ।

"संक्रुध्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां गृगेक्षणे ।
ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्म्मो रक्षसामयम् ॥"

(भट्टिः ८।७६)

इति का कीदृशी भवति इति विविधप्रश्नेन
विचार्यमित्यर्थः ॥९५॥

९६ । श्लाघत्तुङ्स्थाशपां ज्ञापयितुमिष्टः

कृष्णाय श्लाघते, कृष्णं श्लाघमानस्तां श्लाघां
कृष्णं ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः । आत्मश्लाघामेव
कृष्णं ज्ञापयितुमिच्छतीति कश्चित् । एवं कृष्णाय
हनुते, कृष्णं निहनुवानस्तां निहनुतिमित्यादि
पूर्ववत् । इदमहं हनुवे इति कृष्णं ज्ञापयतीति
कश्चित् । कृष्णाय तिष्ठते, कृष्णं प्रति स्वाभिरुचि
प्रकाशयतीत्यर्थः । कृष्णाय शपते, कृष्णं प्रति शपथं
कुर्वन् सत्यमिदमिति ज्ञापयतीत्यर्थः ।
आभ्यामात्मपदञ्च प्रकाशनशपथयोर्वाच्यम् ।
"द्विषद्भूचश्चाशपस्तथा" इति भट्टिः (१७।४),
त्वाक्रोशेऽपि दृश्यते । 'ज्ञापयितुमिष्टः' इति किम् ?

कृष्णं श्लाघते ॥६६॥

६७ । प्रत्यङ्-श्रुवः प्रार्थयिता ।

भक्तायाभीष्टं प्रतिशृणोति कृष्णः, आशृणोति वा, प्रार्थयन्तं तं प्रति प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः । प्रार्थयितात्र प्रतिज्ञावाचकः । 'पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानम्' इति पुरुषोत्तमः (पा १।४।४०), तेन "शृण्व द्रुचः प्रतिशृण्वन्ति" इति भट्टिः (दा७७) ॥६७॥

६८ । अनुप्रतिगृणः प्रशस्यमानवचनः ।

गीताविदेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति, तां शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । 'शब्देनानुगच्छति' इति तु पुरुषोत्तमः (पा १।४।४१), तेन "गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्ये" इति भट्टिः (दा७७) । शनानिर्द्देशान्नेह—गीताविदमनुगिरति ॥६८॥

६९ । अशिष्टव्यवहारे सम्प्रयच्छतेः

सम्प्रदाने तृतीया ।

विष्णुर्वहिर्मुखास्तत्प्रसादं संप्रयच्छते, तेभ्य ददानीत्यर्थः । कथं पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थे पशुना रुद्रं यजते ? पशुना देयेन रुद्रं प्रीणयतीति सोपानं कर्त्तव्यम् ॥६९॥

अथ करणम्

१०० । कर्त्तुरधीनं प्रकृष्टं सहायं करणम् अनुक्ते कर्त्तरि करणे च तृतीया ।

कृष्णो गा वनाद् यमुनातीरे वंशीवाद्येन आह्वयते हस्तेनोत्तरीयं भ्रमयति । 'कर्त्तुरधीनम्' इति किम् ? कृष्णप्रसादात् सुखं लभते । पञ्चमी वक्ष्यते (का० प्र० १३२) ॥१००॥

१०१ । दिवः करणं कर्म वा ।

अक्षान् दीव्यति कृष्णः, अक्षैर्वा । अत्र केचित् युगपदेव संज्ञाद्वयं मन्यन्ते, तेन मनसादेवीत्यत्र

कर्मोपपदे प्रत्ययः सिध्यति । अक्षैर्देवयते कृष्णो राधया इत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वं न भवतीति । अस्मन्मते तु भवत्येव, "तेनादुधूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना" इति भट्टिप्रयोगः (५।४६) ॥१०१॥

१०२ । परिक्रयणे करणं सम्प्रदानं वा । शतेन शताय वा परिक्रीतः । शतेन वेतनेन नियते काले वशीकृत इत्यर्थः ॥१०२॥

१०३ । स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्यः करणे पञ्चमी वा असत्त्ववचने ।

स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन वेत्यादि । सत्त्वं द्रव्यं, तत्र तु—स्तोकेन विषेण हतः । स्तोकात् विषादित्यपि केचित् ॥१०३॥

१०४ । तृप्त्यर्थकरणे षष्ठी वा ।

नवनीतानां तृप्तो बालगोपालः, नवनीतैर्वा ॥१०४॥

१०५ । अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वा ।

पक्षे सम्बन्धपष्ठयेव । गङ्गाजलेन जानीते, तस्य वा । तद्बुद्ध्या जलान्तरे प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥१०५॥ १०६ ।

अपादान-सम्प्रदान-करणाधार-कर्मणाम् ।

कर्त्तुश्चान्योऽन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥ *

(क्रमदीश्वरीय-कारिका)

कृष्णाय निवेद्य गृह्णाति, शाङ्गेण शरान् विक्षिपति१. उपविश्योत्तिष्ठति कृष्णसमीपे, यमुनां प्रविश्य निःसरति, अस्त्येष कृष्णः पश्य । निवेद्य कृष्णाद्गृह्णाति इत्यादिके२ तु कृष्णाय निवेद्य इत्यर्थाद्गम्यते । क्व गच्छामि, क्व गतः—इत्यादौ गमनपूर्विका स्थितिर्बोध्यते ॥१०६॥

इति कारकाणि ।

१ । निक्षिपति क) २ । इत्यादिकं (क)

* "अपादान-सम्प्रदान-करणाधार-कर्मणाम् । कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते ॥" (भर्तृहरिः)

अथ उपपद-विष्णुभक्तयः

१०७ । अथ कृष्णप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया ।

ते चैते —

लक्षणवीप्सेत्थम्भूतेष्वभिभागे परिप्रती ।

अनुरेषु सहार्थे च हीने तूपश्च कथ्यते ॥ *

कर्मप्रवचनीया इति प्राञ्चः । लक्षण चिह्नम्, वीष्मा युगपत् सजातीयानां व्याप्तिः, इत्थम्भूतं प्रकारविशेषप्राप्तिः । एतेष्वभिः कृष्णप्रवचनीयः । तत्र लक्षणे-कृष्णमभि पतति पुष्पवृष्टिः । वीष्मायाम्—गोपीं गोपीमभि क्रीडति कृष्णः । इत्थम्भूते—कृष्णमभि भक्तोऽसौ, भक्तत्वप्रकारविशेषं प्राप्त इत्यर्थः । लक्षणादिषु भागे च परिप्रती, तत्र त्रिषु 'कृष्णं परि' इत्यादि पूर्ववत् । एवं प्रति भागे—यत् कृष्णं परि स्यात्, यत् कृष्णं प्रति स्यात्, तद्दे हि अत्र धातुयोगाभावेनापेक्षत्वाभावात् पत्वाभावः । अनुलक्षणादिषु चतुर्षु, सहार्थे च । अत्र चतुर्षु 'कृष्णमनु' इत्यादि पूर्ववत् । सहार्थे—कृष्णमनु गच्छन्ति गोपाः । चकाराद्धेतौ च—हरिभक्तिमनु सुखम् । अनुश्चोपश्च हीने—अन्वज्जुनं योद्धारः, उपाज्जुनम् ॥१०७॥

१०८ । अतिरतिक्रमणे ।

सर्वानतिराजते कृष्णः । राधिकामधि वचनजातमित्यपि दृश्यते ॥१०८॥

१०९ । कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तौ द्वितीया,

अपवर्गे तु तृतीया ।

तत्र गुणेन व्याप्तौ—सर्वयुविष्णुभक्तः, क्रिया—यामं हरिपूजकः, द्रव्येण—सर्वदिनं हरिनैवेद्यम् । एवं क्रोशं यमुना कुटिलेत्पादि । जन्म जन्म यदभ्यस्तमिति तत्सम्बन्धमरणपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र तु कर्मत्वाभावात्

कालाध्वभावदेशानामित्यादिवन्न तत्प्रत्ययाः । भावे तु—मासमास्यते, क्रोशं सुप्यते । फलप्राप्त्या क्रियासमाप्तिरपवर्गस्तस्मिन्स्तु तृतीया—अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या सर्वमध्यैष्ट माधवः ॥१०९॥

११० । अभित आदिभिर्योगे द्वितीया ।

अभिनः कृष्णं, परित कृष्णम्, उभयतः कृष्णं, सर्वतः कृष्णं, समया कृष्णं, निकषा कृष्णं गोपाः—एतद्वयं निकटार्थं । हा कृष्णविमुखं, धिक् कंसं, तस्मै तस्मै च कुत्सास्तु इत्यर्थः, अत्रैवार्थे हाशब्दयोगे क्षीरस्वामिना द्वितीया-दर्शितत्वात् । कथं 'हा रमणीनां गतः कालः ? 'हा देवी ! धीरा भव' * ? पूर्वत्र वाक्यार्थेनैव सम्बन्धात् । उत्तरत्र सशोकसम्बोधने हाशब्दात् । कथं 'धिगास्तां मम वीर्यस्य' ? तत्र तादर्थ्ये एवेष्टिः, अत्र तु सम्बन्धविवक्षा । 'धिग् जालम्' इत्यादौ धिक्शब्देन न योगः, किन्तु प्रथमं कुत्सायित्वा पश्चात् सम्बोध्यते उपर्युपरि सर्वं हरिः । एवमध्यधि । कथम् 'उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' ? उपर्युपर्यादिषु सामीप्यार्थ एवेष्टिः, अत्र तु वीष्मामात्रमिति । अधोऽधो गोवर्द्धनं वृक्षाः । हरिभक्तिं यावत् सुखम् । 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' तस्मै न किञ्चिद्रोचते इत्यर्थः । अन्तरेण हरिं न सुखं, तं विना न सुखमित्यर्थः । अन्तरा त्वां मां हरिः, तव मम मध्ये हरिरित्यर्थः । पञ्चपवादत्वादयुष्मदस्मद्भूयामेव द्वितीया, हरेस्तु नाममात्रार्थस्यान्तरङ्गत्वात् प्रथमैव । एवमन्यत्वापि ॥११०॥

१११ । सहार्थैरप्रधाने तृतीया ।

सहार्थो द्विविधः । क्रियागुणद्रवैस्तुल्ययोगिता विद्यमानतामात्रञ्च । आद्यो यथा—रामेण सह

* "वीप्सेत्थम्भावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती । अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपी मताविह ॥"

मुग्धबोध-व्याकरणे (२८६) त्वेवं दृश्यते ।

* "स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना, वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे, वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवी धीरा भव ॥"

(ध्वन्यालोकः २, काव्यप्रकाशः ११२, साहित्यदर्पणः २।११)

क्रीडति कृष्णः, रामेण सह सुन्दरः, रामेण सह गोमानिति च । कृष्णस्यात्र क्रियादिसम्बन्धः साक्षादेव, रामस्य तु प्रतीयमान इति रामस्याप्राधान्यम् । किन्तु प्रथमाद्वये कर्तृसहभावेऽपि यथा—गानेन सह नृत्यं करोतीत्यादि । एवं समं, सार्द्धं, साकं, सजुः । सहार्थं गम्येऽपि—रामेण क्रीडत । 'अप्रधाने' इति किम् ? रामेण सह कृष्णस्य गौः, गोसम्बन्धे प्राधान्यात् कृष्णान्न स्यात् । सहोभौ चरतो धर्ममिति तु द्वयोरपि प्राधान्यात् । अन्त्या यथा—बालकृष्णेन सह दधि मथ्नाति यशोदा इत्यादि

॥१११॥

११२ । तुल्यार्थः षष्ठी च, तुलोपमाभ्यान्तु षष्ठ्येव ।

रामेण तुल्यः कृष्णः, रामस्य तुल्यो वा । एवं सदृश इत्यादि । नेह—रामस्य तुला लक्ष्मणः । 'तुलोपमाशब्दाविह तुल्यार्थौ' इति भाषावृत्तिः (२।३।७२) अर्थग्रहणाद्द्योतकत्वे तु न—कृष्ण इव प्रद्युम्नः ॥११२॥

११३ । येनाङ्गेन निन्दा तस्मात्तृतीया । दन्तेन वक्रः कारुषः । अङ्गधर्म्योऽत्राङ्गिन्यारोप्यते किन्तु षष्ठीस्थानापवादः सर्व्वम्, तेन नेह—दन्ता वक्रा अस्य ॥११३॥

११४ । विशेषलक्षणात्तृतीया । विशेषप्राप्तिचिह्नादित्यर्थः । कौस्तुभेन भगवन्तमद्राक्षीत् । क्रियाविशिष्टज्ञापकत्वेनऽपि—न्यक्षेण वीक्षते कृष्णम्, कार्त्स्न्येन भजति प्रियाम्, "न्यक्षं कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः" (अमरकोषः ३।३।२२५) सुखेन भजति । सुखं भजतीत्यादिकन्तु गुणगुणित्वविकल्पात् ॥११४॥

११५ । प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । प्रकृत्या कृष्णः, जात्या गोपालः, जनुषा करुणः, रामेणानुजः, नाम्ना अर्जुनः, आत्मना द्वितीयः, स्वभावेनोदारः, प्रकृत्यादिसम्बन्धेनेत्यर्थः । तृतीयेयं भवत्यादिक्रियया हेतुत्वं गमयतीति कश्चित्

एवं समेन चलति, विषमेण धावति, समादौ देश इत्यर्थः । समे चलतीत्यादि च दृश्यते । कर्मणी इमे इति केचित्, क्रियाविशेषणो इति कश्चित् । प्रायेण वैष्णवः, वैष्णवताभिव्यञ्जकधर्मप्राचुर्यसम्बन्धेनेत्यर्थः । गोत्रेण गार्ग्यः, अन्वय-सम्बन्धेनेत्यर्थः । एवं भक्त्या पूर्वं इत्यादि । तथा द्विःप्रसृतेन फलं क्रीणाति, द्विद्विप्रसृतं फलं क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकेन वत्सान् गृह्णाति कृष्णः, पञ्च पञ्च तान् गृह्णातीत्यर्थः । सतामर्थो हरिभक्त्या सैवार्थ इत्यर्थः ॥११५॥

११६ । यदर्थमन्यत्तस्माच्चतुर्थी ।

'तादर्थ्यं चतुर्थी' इति प्राञ्चः । उभयत्रापि कार्यरूपात् प्रयोजनाच्चतुर्थीत्यर्थः । मालायै तुलसी रन्धनाय यमुनोदकम्, हरिप्रीतये हरिं भजति । एवं हरिभक्तिः सुखाय कल्पते, हरेरभक्तिर्दुःखाय सम्पद्यते, तत्तद्रूपेण परिणमत इत्यर्थः । सेवायै गोविन्दं याति, सेवितुमित्यर्थः । एवं पाकाय व्रजतीत्याद्यपि । सम्बन्धविवक्षायाम्—मालायास्तुलसीत्याद्यपि । अभेदविवक्षायाम्—हरिभक्तिः सुखं कल्पते । अत्र सम्पद्यमानात् क्लृप्तचर्थयोगे इति पृथग्लक्षणं केचिद् विदधति, तदकिञ्चित्करम्, तादर्थ्येनैवेष्टसिद्धेः । अवधिविवक्षायां पञ्चमीति कश्चित्—हरिभक्तेः सुखं कल्पते ॥११६॥

११७ उत्पातेन ज्ञाप्याच्चतुर्थी ।

शुभाशुभसूचकमाकस्मिकदर्शनमुत्पातः । वाताय कपिलिका विद्युत्, आतपाय लोहिनी विद्युत् * ॥११७॥

११८ । तुम्बन्तक्रियान्तरे गम्ये

तत्कर्मणश्चतुर्थी ।

कृष्णाय गोकुलं याति, कृष्णं द्रष्टुं, सेवितुं, वेत्यर्थः । कृष्णशब्देनात्र दर्शनादिकं लक्ष्यत इत्येके । एवं युद्धाय संनह्यते कृष्णः, युद्धं कर्तुं सन्नाहं बध्नातीत्यर्थः । पत्ये शेते लक्ष्मीः, पति

* "वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥" (महाभाष्यम्)

४।११६-१२७)

कारक-प्रकरणे उपपद विष्णुभक्तयः

१०७

रमयितुमित्यर्थः । हर्यभक्तये निन्दति, तां
त्याजयितुमित्यर्थः ॥११८॥

११९ । नम आदिभिर्योगे चतुर्थी ।

कृष्णाय नमः, तं प्रति नमस्कार इत्यर्थः । १
कृष्णाय स्वस्ति, तस्य मङ्गलं भूयादित्यर्थः ।
गोविन्दाय स्वाहा, तं प्रति समर्पयामीत्यर्थः । एवं
पितृभ्यः स्वधा, इन्द्राय वषट्, कृष्णः कंसायालं, तं
प्रति समर्थः । एवं समर्थः, प्रभुः, पर्याप्तो वा कृष्णः
कंसाय । प्रादीनामुर्यादीनामपि क्रिययैकार्थ्यं
मन्यन्ते । पाणिनीयान्तु (२।१।४) 'सुप्-
सुपेत्प्रवृत्तेस्तिङापि समासः' इति । अतः कृत्रि
नमनार्थं समर्प्य गुणीभूतेन नमःशब्देन कृष्णं
नमस्करोतीति कृत्र्योगात् कर्मत्वम् *, कृष्णं
नमनीत्यर्थः, वृन्दावनं प्रतिष्ठते, कृष्णमुरीकरोति
इतिवत् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'
इति न्यायादित्येके । नारायणाय नमः कुर्यात् इति
नमःशब्दस्यैव कर्मत्वेनागुणीभूतत्वात् । स्वयम्भुवे
नमस्कृत्येति तु तदर्थ्यात् । वारणार्थं त्वलं योगे
तृतीयैव—कृष्णवैमुख्येनालं, तेन न किञ्चित्
प्राप्यमिति हेतुत्वकरणत्वयोरेकतरावगमात् ॥११९॥

१२० । चतुर्थी हिताद्यर्थः ।

सर्व्वस्मै हिता हरिभक्तिः । हरये बलिः ॥१२०॥

१२१ । आशिषि चतुर्थी कुशलाद्यैः ।

वैष्णवाय कुशलं भूयान् । आयुष्यं भूयादित्यादि
॥१२१॥

१२२ । गम्यस्य यवन्तस्य

कर्मणोऽधिकरणाच्च पञ्चमी ।

यपुक्त्वादेशः । 'ल्यवलोपे पञ्चमी' * इति
पाणिनीयाः । गोवर्द्धनात् प्रेक्षते कृष्णः, तमारुह्य,

तत्रोपविश्येति वा । श्रीकृष्णमुखाब्जात् विराजते
हासः, तत्र निःसृत्य इत्यर्थः ॥१२२॥

१२३ । अन्यार्थादिभिर्योगे पञ्चमी ।

अन्यः कृष्णात्, भिक्षो रामात् । एषम् इतरः,
प्रतियोगी, इतरोऽञ्जुनात् । ऋते इत्यव्ययं
वर्ज्जनार्थे । ऋते कृष्णात्, ऋते कृष्णमित्यपि
चन्द्रगोमी * । आरादूरसमीपयोः । तत्र
दूरान्तिकार्थं वक्ष्यमाणषष्ठ्यपवादः,
आरादृन्दावनान् । आरभ्यार्थ-यांगेऽपि केचित् ।
भवादारभ्य विष्णुभक्तः, मासात् प्रभृति दीक्षितः ।
दिक्शब्दा अञ्चूत्तरपदा आदाहिप्रत्ययान्ताश्चान्यादयः
पूर्व्वो ब्रजात् । शब्दग्रहणात्—रामः कृष्णात् पूर्व्वः,
प्राग्दिनकतिपयात् । अतस्यर्थयोगे षष्ठी चेति
वक्ष्यमाणापवादोऽयम् । आदाही तद्धितावदूरयोः
तदन्ते चाव्यये ज्ञेये । दक्षिणा ब्रजात्, दक्षिणाहि
ब्रजात् ॥१२३॥

१२४ । पृष्ठाख्याताभ्यामवधिभ्यां पञ्चमी ।

कुतो भवान् ? वृन्दावनान् । अवधिभ्यां किम् ?
कस्यायं शालग्रामः ? मम ॥१२४॥

१२५ । अपपरियुक्तान् पञ्चमी वर्ज्जने ।

अप वैकुण्ठात्, परि वैकुण्ठात् संसारः ॥१२५॥

१२६ । आङ्युक्तान् पञ्चमी मर्यादाभिविध्योः

अभिविधिरभिव्याप्तिः । आ सागराद्गङ्गा, आ
समस्ताद्विष्णुः ॥१२६॥

१२७ । प्रतियुक्तात् पञ्चमी

प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

श्रेष्ठस्य सदृशः प्रतिनिधिः । प्रतिदानं मूल्यम् ।
प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति । तुलसीपत्रात् आत्मानं
प्रतियच्छति हरिः ॥१२७॥

१ । 'इत्यर्थः । नम इति सान्तमव्ययं विशेष्यं प्रणाममाचष्टे, यत्तु दानवाचि, तन्त्रेण तदपि गृह्यते । दानार्थसम्प्रदाने
चतुर्थी इति कश्चित्, स भ्रमी, तस्य कारकत्वात् क्रियापदापेक्षा । नास्ति अस्ति इत्यादिवत् तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत्
स्वस्ति-पदम् ।' (क) पाठोऽयं न सर्व्वत्र, किन्तु साधुः ।

* नमो-योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्मता बुधे । करोत्यर्थ-विवक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला ॥

* 'ल्यवलोपे कर्मण्यधिकरणे च' (पा २।३।२८ सूत्रस्य वार्तिकम्, सिद्धान्त-कौमुदी ५.६४) ।

* 'ऋते द्वितीया च' (चान्द्रसूत्रम् २।१।८४) ।

१२८ । यतः कालाध्वनोर्मानं तस्मात् पञ्चमी, कालात्तु सप्तमी, अध्वन प्रथमा च ।

शयन्याः प्रबोधनी मासचतुष्टये । मथुरायाः गोवर्द्धनो योजनद्वयं योजनद्वये वा ॥१२८॥

१२९ । पृथङ्नानायोगे पञ्चमी तृतीया च विनायोगे द्वितीया च ।

आद्यौ ब्रहिताथौ, विना त्वन्यार्थः । पृथक् कृष्णात्, पृथक् कृष्णेनेत्यादि । विना कृष्णात्, कृष्णेन, कृष्णं वा । त्विष्वपि द्वितीयेति केचित् ॥१२९॥

१३० । हेतोस्तृतीया ।

विवक्षान्तररहितः फलसिद्धौ योग्यो हेतुः । कृष्णेन सुखं, सुखसिद्धौ कृष्णो योग्य इत्यर्थः । एवं श्रद्धया हरिभक्तिः ॥१३०॥

१३१ । ऋणात् पञ्चमी ।

पराद्धादिव बद्धोऽसौ भवेद्भुक्तिलवाद्धरिः । कथं शतेन बन्धितः ? हेतुकर्तृतया विवक्षितत्वात् ॥१३१॥

१३२ । गुणाद्धेतोः पञ्चमी तृतीया वा ।

अवैष्णवत्वात् संसारी, अवैष्णवत्वेन वा । अव्यभिचारेण ज्ञापकश्च हेतुः । गोवर्द्धनोऽयं कृष्णवान् सर्वाकर्षिवेणुशब्दात्, तच्छब्देन वा । अत्र कृष्णो नास्ति अनुपलब्धेः, अनुपलब्ध्या वा । द्रव्यादपि दृश्यते—‘पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमात्’ इति ॥१३२॥

१३३ । राधागोपीसंज्ञाभ्यान्तु न पञ्चमी श्रीकृष्णकृपया सुखं, तन्माधुर्या वा ॥१३३॥

१३४ । हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ षष्ठी ।

कृष्णस्य हेतोर्वसति । वेति केचित् । यत्र हेतुशब्देन समासस्तत्र समस्तादेव षष्ठी—प्रेमहेतोः कृष्णं भजति ॥१३४॥

१३५ । कृष्णनामयोगे

निमित्तकारणहेत्वर्थाद्वितीयावर्जं सर्वा विष्णुभक्तयः ।

कृष्णो मथुरां गतः किं निमित्तं, केन निमित्तेनेत्यादि

एवमुभे निमित्ते, उभाभ्यां निमित्ताभ्यामित्यादि । कृष्णोनामायोगेऽपि तृतीयादय इत्येके । कंसघातेन निमित्तेनेत्यादि ॥१३५॥

१३६ । एनप्रत्ययान्तयोगे द्वितीयाषष्ठ्यौ ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्यास्तद्धितः । दक्षिणेन वृन्दावनमक्रूरतीर्थं, वृन्दावनस्य वा ॥१३६॥

१३७ । दूरान्तिकार्थवहिर्योगे षष्ठी पञ्चमी च, दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीयातृतीयापञ्चमी-सप्तम्यो नाममात्रार्थे ।

दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा व्रजस्य व्रजाद्वा तिष्ठन्ति पुलिन्दाः । एवमन्तिकमन्तिकादन्तिकेनान्तिके वा वसन्ति ब्राह्मणा इत्यादि असत्त्ववचन एव स्यात् ; अन्यत्र समानाधिकरणत्वे तु दूरो व्रजो मथुरायाः, व्रजाद्दूरा मथुरा ॥१३७॥

१३८ । आशिषि हितार्थयोगे च षष्ठी-पञ्चम्यावेव ।

दूरं जातु व्रजस्य दुःखं, व्रजाद् वा । अन्तिकं हितं भवतु व्रजस्य, व्रजाद्वा ॥१३८॥

१३९ । अतस्यर्थयोगे षष्ठी ।

दक्षिणतो व्रजस्य, पुरस्ताद्गोवर्द्धनस्य । अवधित्वविवक्षायां पञ्चमीति चन्द्रगोमी ॥१३९॥

१४० । सामान्यतो विशेषस्य निर्द्धारणे

षष्ठीसप्तम्यौ, विशेषतश्चेत् पञ्चम्येव ।

निर्द्धारणं धर्मविशेषेण पृथक्करणम् । यदूनां वृष्णयः श्रेष्ठाः यदुषु वा । माथुरा श्रीघ्नेभ्य आढ्यतरा ॥१४०॥

१४१ । आयुक्तकुशलयोगे षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्ये ।

आयुक्तः कृष्णभक्तेः कृष्णभक्तौ वा ॥१४०॥

१४२ । एकस्थक्रिययोर्मध्ये यः संख्यात्मकः

कालः कारकयोर्मध्ये यश्चाध्वा ताभ्यां सप्तमी पञ्चमी च ।

४११४३-१५०)

कारक-प्रकरणे उपपद-विष्णुभक्तयः

१०८

अद्य हरिं दृष्ट्वा, द्वयहे हरिद्रष्टा द्वयहाद्वा । तत्र दर्शनयोर्मध्ये द्वयहः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा पश्यति । अत्र कर्तृकर्मणोर्मध्ये अध्वा ॥१४२॥

१४३ । उक्तस्य यस्य क्रियाकालोऽन्यस्य क्रियावकाशस्तस्मात् सप्तमी ।

उक्तस्येति सामान्यनिर्देशात् कारकमात्रं गृह्यते । गोषु तिष्ठन्तीषु दुह्यमानासु वा गायति कृष्णः ॥१४३॥

१४४ । अर्हानिर्हयोश्च ।

वैष्णवेषु भुञ्जानेषु वैष्णवा आहूयन्ते । वैष्णवेषु भुञ्जानेषु अवैष्णवा आहूयन्ते । उक्तस्येति किम् ? गवां दोहे गायति । अन्यस्येति किम् ? दुहन् गीतवान् कृष्णः । आत्मना दुह्यमानासु गोषु गायतीत्यर्थः तु स्यादेव । गोरुक्तकर्मरूपाया दोहः गानन्तु कर्तुरिति । अत्र तु सूत्रं न प्रवर्तयम्—तुलसीमालाया सह तु भुङ्क्ते, यो भुङ्क्ते स वैष्णवः २ ॥१४४॥

१४५ । अत्रानादरे षष्ठी च ।

रुदति कुटुम्बे, रुदतः कुटुम्बस्य वा मथुरां गतः तदनादृत्येत्यर्थः ॥१४५॥

१४६ । साधुनिपुणाभ्यां योगेऽर्चयां सप्तमी ।

साधुः कृष्ण, निपुणः कृष्णभक्तौ । अर्चयां किम् ? कंसस्य साधवो दैत्याः ॥१४६॥

१४७ । असाधुनानर्चयिं सप्तमी ।

असाधुः कृष्णे ॥१४७॥

उप परार्द्धे हरेर्गुणाः, परार्द्धादधिकाः इत्यर्थः । परार्द्धादिति गम्ययवन्तात् पञ्चमी । किन्तु विस्तरे कर्त्तरि कर्मणि चाध्याख्यस्य त्तान्तस्याधिकादेशः, ततः कर्मणि—अधिका खारी द्रोणेनेति, कर्त्तरि—त्वधिकः खारी द्रोणः । अधिकः खार्या द्रोण इति त्वधिकरणस्यैव विवक्षेति । यद्येवं गम्ययप्पञ्चम्यपि दुर्निवारा ॥१४८॥

१४९ । निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी ।* सौरभ्ये तुलसी जिघ्रति ॥१४९॥

१५० । ऐश्वर्यार्थेनाधिना युक्तात् सप्तमी, स्वात् स्वामिनो वा विष्णुभक्तिः ।

अधि भुवि रामः, रामो भुव स्वामीत्यर्थः । अधि रामे भूः, भूः, रामस्य स्वामीत्यर्थः ।

विवक्षातश्च कारकादीनि भवन्ति, दर्शितानि तत्र तत्र । यथा च क्रिया जायते, ओदनः पचति, सिध्यतीत्यर्थः । तण्डुलः पचति, विक्विलद्यतीत्यर्थः । ओदनं पचति वैष्णवः, साधयतीत्यर्थः । तण्डुलं पचति विक्विलेदयतीत्यर्थः, तण्डुलमोदनं पचतीति द्विकर्मके व्याख्यातम् । कृष्णो वशीवाद्येन सुखं ददाति, वंशीवाद्ये वा । व्रजं प्रविशति, व्रजे वा । गोपीभ्यः स्पृहयति गोपीर्गोपीषु गोपीनां वा । गां दुग्धं दोग्धि, गोभ्यः गवां वा । अक्षैर्दीव्यति, अक्षेषु, अक्षाणां वा गवां स्वामी, गोषु वा । एवमीश्वराधिपतिदायादसाक्षि प्रति-भुवः । तथा व्रजस्य राजा, व्रजे वा । पञ्चकृत्वो दिनस्य दिनेन दिने वा भुङ्क्ते । एवं द्विरह्ण इत्यादि तथा शतं दायी, शतस्य दायीत्यादि मन्यन्ते । तथाहि “माषाणामश्नीयात्” इति भाष्यम् । ‘न च स्निह्यति कस्यचित्’ इति भट्टिः (१८।९) “प्रामाद्यद् गुणिनां हितम्” (भट्टिः १७।३९) इति च । “सा लक्ष्मीरूपकुरुते यया परेषाम्” इति किरातः (७।२८) ‘नारायणस्यानुकरोति’ १ इत्याद्यपि बहुलम् । यत्र तु करणं वेति, कर्म वेति प्रोच्यते, पक्षे सम्बन्धो विवक्ष्यते, तत्र तु तस्य तस्यैव सम्बन्धिता, नान्यस्येति नियम्यते । ततः शुभ्रत्वेन गङ्गाजलस्य जानीते इत्यादौ शुभ्रत्वादीनां तद्विवक्षा न स्यात्, दुर्बोधत्वात् चान्द्राः कालापाश्च विवक्षयैव प्रायः सर्व्व साधयान्त तदुक्तं वर्द्धमानमिश्रैः—“कल्पना प्रसवानां नास्त्यन्तः” इति । कृष्णप्रवचनीयैर्योगे तु नान्यां विवक्षां मन्यन्ते तत्र संज्ञाकरणे प्रयत्नविशेषावगमात्, यथा—कृष्णं प्रति साधुः, साधुनिपुणाभ्यामिति न सप्तमी । गोपीं

१ । प्रवर्त्तते (क) ;

२ । तुलसीमालाया यः संभुङ्क्ते, स वैष्णवः (क)

* “चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि प्रण्यलको हतः ॥”

१ । वाणभट्टकृत-कादम्बरी-कथामुखे द्वितीय प्रघट्टके ।

—महाभाष्यधृतः श्लोकः ।

गोपीं प्रति प्रेमास्ति, नाधारसप्तमी । गाः प्रति स्वामी, सम्बन्धविषययोर्न षष्ठीसप्तम्यौ । कृष्णं प्रत्युत्सुकः, प्रसितोन्सुकाभ्यामिति न तृतीयासप्तम्यौ । कंसं प्रति हरिः क्रुद्धः, न सम्प्रदानचतुर्थीति ॥१५०॥

इत्युपपद-विष्णुभक्तयः ।

अथ अच्युताद्यर्था विवक्ष्यन्ते

१५१ । वर्त्तमानेऽच्युतः ।

वर्त्तमानो बहुविधः * । तत्र वचनसमकालत्वे—
वैष्णवो भवति । क्रियाकालभावेषु सदातनत्वे—
भगवान् विराजते । बहुकालत्वे—स्रवति गङ्गा ।
तच्चरितत्वे—भगवन्तं पूजयत्ययम् । पौनःपुन्ये च—
'त्वामेव पृच्छति हरिः सखि मद्विलोके' *
तस्माद्व्यक्त्या जात्या चैकक्रियाव्याप्तत्वेन
भूतभविष्यदतिरिक्ततया विवक्षितः कालो वर्त्तमानः
॥१५१॥

१५२ । भूते भूतेशः ।

क्षीकृष्णावतारोऽभूत् ॥१५२॥

१५३ । अनद्यतनभूते भूतेश्वरः ।

प्रभुरयम् । पूर्वापरनिशयोर्द्विभ्यांद्वाभ्यां यामाभ्यां
सह दिवसमद्यतनकालस्तद्विन्नोऽनद्यतनः । * तस्मिन्
इत्यधिक्रियते । कृष्णावतारोऽभवत् ॥१५३॥

१५४ । स्मरणोक्तौ कल्किर्न तु

यत्प्रयोगे, साकाङ्क्षे वक्तरि तु वा ।

स्मरसि भ्रातृवृहद्वने वत्स्यावः । नेह—
भ्रातर्जानामीह यद्वृहद्वनेऽवसाव । अत्र तु

यत्प्रयोगेऽपि वा—स्मरसि यद्वृन्दावने वत्स्यावः

अवसाव वा, तत्र क्रीडां करिष्यावः अकुर्व वा ।

वासोऽत्र लक्षणं, क्रीडाकरणं लक्ष्यं, तयोः सम्बन्धे
ह्यत्र प्रयोक्तराकाङ्क्षा मता ॥१५४॥

१५५ । परोक्षानद्यतनभूतेऽधोक्षजः । *

कृष्णश्चीक्रीड । हरिप्रेममत्तोऽहं किं विललाप
इति परोक्षवद्भानात् । नाहमवैष्णवमन्त्रं जजाप
इत्यपरोक्षत्वेऽप्यपह्नुवात् । अहन् कंसमित्यादयः
आधुनिकजल्पास्त्वनद्यतनभूतमात्रविवक्षया ॥१५५॥

१५६ । हान्त-शश्वतोर्योगेऽधोक्षजस्य

भूतेश्वरो वा, पञ्चवर्षाभ्यन्तरप्रश्ने च ।

इति हाकरोत् शश्वदकरोत् कृष्णः, चकार वा ।
तथा पृच्छामि त्वामागच्छत् कृष्ण आजगाम वा १५६

१५७ । पुरायोगे भूतेश्वरादित्रयमच्युतश्च ।

पुरा इह कृष्णोऽक्रीडत्, अक्रीडीत्, चिक्रीड,
क्रीडीत वा ॥१५७॥

१५८ । स्मेन योगे त्वपरोक्षे चाच्युतः ।

भजति स्म कृष्णं परत्वात्, पश्यति स्म पुरा रामम्
॥१५८॥

* प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च । नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥

* वसन्ततिलकं छन्दः ।

* शेषो गतायाः प्रहरी निशाया, आगामिनी या प्रहरश्च तस्याः । दिनस्य चत्वार इमे च यामाः, कालं बुधा

* पूर्वापर-निशा-यामौ दिनेनाद्यतनं विदुः । (क्रमदीश्वरः) ह्यद्यतनं वदन्ति ॥ (सौपन्दाः)

* कृतस्यास्मरणे कर्तुरत्यन्तापह्नुवेऽपि च । दर्शनादेरभावेऽपि त्रिषु विद्यात् परोक्षताम् ॥

१ । पञ्चवर्षाभ्यन्तरक्रियायाः प्रश्न (क) ।

१५६ । प्रश्नस्योत्तरे ननुयोगे भूतेष्वच्युतो,
नुनाभ्यां वा ।

अपश्यः कृष्णम् ? ननु पश्यामि । तथा नु पश्यामि,
नु अपश्यम् । एवं न पश्यामीत्यादि । प्रश्नोत्तर इति
किम् ? नन्वकार्षीं विष्णुमित्र । भूता निवृत्ताः ॥१५६॥

१६० । भविष्यति ।

प्रभुरयम् । कल्किः—बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥१६०॥

१६१ । अनद्यतने बालकल्किराशङ्कायामद्यतने
च ।

श्वः कृष्णं द्रष्टा परश्वो वा । तथा इयं ननु कदा
गन्ता या कृष्णं वीक्ष्य रोदिति ॥१६१॥

१६२ । यावत्पुराभ्यामच्युतः कदाकहिभ्यां
कल्किश्च । *

यावत् पश्यामि, पुरा पश्यामि कृष्णम् । तथा
कदा पश्यामि, द्रष्टास्मि, द्रक्ष्यामि वा । एवं कहि ।
अत्र यावदित्यव्ययमेव गृह्यते, नेह—यावदासिष्यते
तावत् द्रक्ष्यामि ॥१६२॥

१६३ । किं-कतर कतमैलिप्सायाञ्च ते ।

कृष्णदर्शनं लब्धुकामः पृच्छति—कः कृष्णः
दर्शयति, दर्शयिता, दर्शयिष्यति वा । प्रश्नोत्तरे च
—तं प्रति निर्वक्ति, कस्ते कृष्णं दर्शयति, दर्शयिता,
दर्शयिष्यति वा । एवं कतर-कतमौ ॥१६३॥

१६४ । वाञ्छितादन्यसिद्धौ च ते ।

यो दध्योदनं ददाति, स कृष्णं पश्यति । इति
दातारं कृष्णदर्शनसिद्धौ प्रोत्साहयति । पक्षे
कल्किद्वयम् ॥१६४॥

१६५ । विधात्रर्थस्य लक्षणाच्च ते ।

गुरुश्चेत् कृपयति, कृपयिता, कृपयिष्यति वा,
अथ त्वं कृष्णं सेवस्व । विधातुरर्थोऽत्र कृष्णसेवाप्रेरणं
तस्य लक्षणं गुरुकृपा ॥१६५॥

१६६ । मुहूर्त्तोपरितनत्वे तु विधिश्चात्र ।

कृपयेद्वेति । भविष्यतीति निवृत्तम् ॥१६६॥

१६७ । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा भूते
भविष्यति च ।

कदा त्वं कृष्णमद्राक्षीः, द्रक्ष्यामि वा ? तत्राह—
एष पश्यामि । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥१६७॥

१६८ । आशंसायां भविष्यति

वर्त्तमानवद्भूतवच्च वा ।

क्षिप्रार्थ उपपदे कल्किः । आशंसार्थे विधिः ।
कृष्णश्चेदागच्छति, आगमत्, आगमिष्यति वा,
सुखं पश्यामः, अद्राक्षम, द्रक्ष्यामो वा । तथा,
कृष्णश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति, त्वरितं द्रक्ष्यामः । तथा
कृष्णश्चेदागच्छेत्तद्वाशंसे त्वरितं पश्येयम् ॥१६८॥

१६९ । क्रियासातत्यसामीप्ययोर्यथाकालमनद्यतने
भूतेशकल्की ।

क्रियासातत्ये यथा—यावज्जीवं हरिमसेविष्ट,
सेविष्यते वा । येयं द्वादश्यतिक्रान्ता, तस्यां
हरिमपूजयत्, आगामिन्यां पूजयिष्यति च ॥१६९॥

१७० । सीमोक्ताववरस्मिन् विभागे
भविष्यदनद्यतने कल्किः, कालविभागे
चाहोरात्रसम्बन्धहीने परस्मिन्स्तु वा ।

योऽयम् आ गोवर्द्धनादगन्तव्यः पन्थाः, तस्य
यदवरं राधाकुण्डं, तत्र तदाराधनं करिष्यामः । तथा
आगामिवत्सरस्य योऽवरो वैशाखस्तत्र
हरिमाराधयिष्यामः । नेह—आगामिमासस्य
योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र श्रीभागवतमध्येतास्महे ।
अत्र तु वा—आगामिवर्षस्याग्रहायण्याः परस्मिन्
गीतां श्रोष्यामः, श्रोतास्मः । क्षिप्रार्थ इत्यादिना
नियमा उक्ताः ॥१७०॥

१७१ । विधिः तद्विषयक्रियातिपत्तौ त्वजितो
भूतभविष्यतोः ।

विभु इमौ, क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः
॥१७१॥

१७२ । हेतुतत्फलयोर्विधिस्तद्विषये कल्किश्च

प्रभू चेमौ । ततन्मात्रे विधिकल्की ।

विधिविषयक्रियातिपत्तौ त्वजित इत्यर्थः ।

कल्किश्चात्र विधिविषय एव । एवमुत्तरत्राणि ।

वृन्दावनं चेत् गच्छेत्, कृष्णं पश्येत् । एवं कल्किः ।

नेह—कृष्णं पश्यतीति नमस्कुरुते, इति शब्देनैव

हेतुतत्फलद्योतनात् । एवं कृष्णं पश्यतीति

तस्मान्नमस्करोतीत्यादि । क्रियातिपत्तौ—श्रीवृन्दावनं

चेदगमिष्यत् कृष्णमद्रक्ष्यत् ।

हेतुतत्फलयोरित्यधिकारमात्रं विधानसूत्रमपेक्षते,

तेन सम्भावनायां यो विधिर्वक्ष्यते,

तमपेक्ष्यदमुदाहृतम् ॥१७२॥

१७३ । सम्भावनार्थधातूपपदे यदित्यस्य

प्रयोगे तु तद्विधिरेव ।

सम्भावयामि अवकल्पयामि भवान् वृन्दावनं
चेद्गच्छेत्, कृष्णं पश्येत्, द्रक्ष्यति वा । यत्प्रयोगे
तु—सम्भावयामि यत् मथुरां गच्छेत्, कृष्णं
पश्येदित्येव । क्रियातिपत्तावद्रक्ष्यात् । एवमुत्तरेष्वपि
अजित-प्रयोगा मन्तव्याः ॥१७३॥

१७४ । वाढार्थोत्ताप्योयोगे विधिः

शक्तिसम्भावने चालंशब्दाप्रयोगे तथा ।

उत कृपयेत्, अपि कृपयेत् कृष्णः । तथा अपि
कृष्णं वशं कुर्यात् । नेह विधिः किन्त्वधिकारात्
कल्किरेव । अलं कृष्णं वशीकरिष्यति ॥१७४॥

१७५ । इच्छार्थाद्वर्त्तमाने विध्यच्युतौ ।

इच्छेद्विच्छति कृष्णम् ॥१७५॥

१७६ । इच्छार्थधातुसत्त्वे,

*विधिनिमन्त्रणामन्त्राणाधीष्टिसंप्रश्नप्रार्थनेषु
च विधिविधातारौ ।

इच्छामि कृष्णं पश्येयं पश्यानि वा ।

विधिरज्ञातज्ञापनं प्रेषणञ्च । स च पुनर्द्विविधः—

दृष्टार्थादृष्टार्थतया, यथा—स्ववृत्तिं कुर्यात्, कृष्णं

भजेत् । निमन्त्रणम्—नियोगकरणम्, इह भुञ्जिथाः

वैष्णव । आमन्त्रणम्—कामचारकरणम्, इहासीथाः

अधीष्टिः—सत्कारपूर्विका व्यापारणा, गुरो मां

कृष्णमुपदिशे । संप्रश्नोऽनुज्ञाप्रार्थनम्, किं

गीतामधीयीय श्रीभागवतं वा ? प्रार्थने—लभेय

हरिभक्तिम् । एवं स्ववृत्तिं करोतु इत्यादि ॥१७६॥

१७७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालत्वेषु

विधातृविष्णुकृत्यौ ।

प्रैषोऽत्र प्रेरणमात्रम् । अतिसर्गः कामचाराभ्यनुज्ञा ।

कृष्णं भज त्वं, कामं भज त्वं कृष्णम् । कृष्णभक्तौ

कालस्ते प्राप्तः कृष्णं भज । त्रिष्वपि कृष्णो भजनीय

इत्यादि । पृथग्विधातृग्रहणं प्राप्तकालत्वे प्राप्तार्थम्

॥१७७॥

१७८ । मुहूर्त्तस्योपरि प्रैषादिषु विधिश्च

स्मयोगे त्वधीष्टौ च विधातैव ।

मुहूर्त्तस्योपरि कृष्णं भजेरित्यादि । तथा, कृष्णं
भज स्म, कृष्णमुपदिश स्म ॥१७८॥

१७९ । कालसमयवेलाप्रयोगे यच्छब्देन

योगे विधिः ।

कालोऽयं यत् सेवेथाः कृष्णम् । एवं
समयोऽयमित्यादि ॥१७९॥

१८० । अर्हशक्तयोर्विधिविष्णुकृत्यतृणः १

कृष्णो रुक्मिणीमुद्रहेत्, हरेदित्यादि ॥१८०॥

१८१ । आशिषि कामपालविधातारौ ।

कृष्णः कल्याणं क्रियात्, करोतु, कुरुताद्वा ॥१८१॥

१८२ । माङ्गयोगे सर्वपिवादी भूतेशः ।

मा कृष्णं परित्याक्षीः । कथं मा भवतु तस्य
पापं करिष्यति । निरनुबन्धोऽयं माशब्द इति ॥१८२॥

१८३ । मास्मयोगे भूतेश्वरश्च ।

मास्म कृष्णं त्यजः, मास्म त्याक्षीः । व्यस्तेऽपीच्छन्ति
केचित्—स्म करोन्मा, स्य कार्ष्णिमा । पृथग्योगात्
केवल 'मा' योगे तु न स्यात्—मा कृष्णं त्वाक्षीरित्येव

॥१८३॥

* प्रैषादिर्वाथ संकल्पभेदोऽथेष्टाभ्युपायता । शब्दव्यापारभेदो वा कार्यभेदोऽथवा विधिः ॥ (संक्षिप्तसार-व्याकरणम्)

१ । तुलः (क)

१८४ । कालसामान्ये ।

विभुरयम् ॥१८४॥

१८५ । अपिजात्वोर्योगे गर्हायामच्युतः ।

अपि भवान् अवैष्णवं श्राद्धे भोजयति ? एवं जातु । तदेतत्पर्यन्तं क्रियातिपत्तौ भाविनि च नित्यत्वेनाजितो ज्ञेयः । अथ भूते विकल्पेन भविष्यति तु नित्यत्वेन ॥१८५॥

१८६ । विधिविषयक्रियातिपत्तौ

भूतेऽजितो वा ।

विभुरयम् ॥१८६॥

१८७ । कथं-योगे गर्हायां विध्यच्युतौ वा

स कथमवैष्णवमन्त्रं जपेत्, जपति वा । पक्षे यथा-विहितञ्च । कथं जपिष्यति, अजापीदित्यादि ।

विधिविषयेति । स कथमवैष्णवं मन्त्रमजपिष्यत्, जपेत्, जपति वा । भविष्यति तु अजपिष्वदित्येव ॥१८७॥

१८८ । किंकतरकतमैर्योगे गर्हायां विधिकल्की

को नामावैष्णवं मन्त्रं जपेत्, जपिष्यति वा ।

एवं कतर नामेत्यादि । क्रियातिपत्तौ भूते अजपिष्यत् पक्षे जपेत्, जपिष्यति वा । भविष्यति तु अजपिष्यत् एवमुत्तरत्राप्यजितो ह्म्यः ॥१८८॥

१८९ । अश्रद्धामर्षयोर्विधिकल्की ।

प्रभुरयम् । नश्रद्धे कृष्णान्योऽग्रपूजां लभते, लप्सते वा । एवं न मर्षयाभीत्यादि ।

सर्वत्राश्रद्धामर्षयोर्गम्यमानत्वेऽपि प्रयोगा ज्ञेया १८९

१९० । किंकिलास्त्यर्थयोर्योगे तु कल्किः ।

विध्यपवादः । नावकल्पयामि किं किल कृष्णेतराग्रपूजां लप्स्यते । एवं न मर्षयामि, न प्रत्येमि अस्ति नाम कृष्णेतर इत्यादि ॥१९०॥

१९१ । यद्-यदि-यदा-जातुयोगे विधिः ।

कल्क्यपवादः । नश्रद्धे न क्षमे भवानपि कृष्णवत् यत् पूज्येत, यदि पूज्येत । एवं यदा, जातु ॥१९१॥

१९२ । यच्च-यत्रयोश्च विधिः ।

कल्क्यपवादः । न श्रद्धे न क्षमे यच्च कृष्णवदितरः

पूज्यते, यत्र वा । अश्रद्धामर्षौ निवृत्तौ ॥१९२॥

१९३ । यच्च-यत्रयोगे गर्हायां विधिराश्चर्यं च ।

सर्वापवादः । यच्च भवान् कृष्णपक्षं विमुञ्चेत्तदेतदन्याय्यम् । यत्रेत्यादि, तथा यच्चेत्यादि तदेतदाश्चर्यम् ॥१९३॥

१९४ । यच्च-यत्राभ्यामन्यत्रोपपदे

त्वाश्चर्यावगती कल्किर्यदि विना ।

चित्रं कृष्णेतरः सर्वं वशयिष्यति । यदि प्रयोगे तु—चित्रं यदि स वशयेत् । उक्तोऽजितविकल्पः ।

अत्र पूर्ववत् च यत्र विधिविषयत्वाभावस्तत्र क्रियातिपत्तौ नाजितस्तद्विषयत्वे तु यथोचितं ज्ञेयम् । इति कालसामान्यं निवृत्तम् ॥१९४॥

१९५ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

द्वयोर्धात्वर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे सति भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । कृष्णोऽयं मथुरा, गतः, श्वो भविता । मथुरायां वसन् यादवान् ददर्श । एवं वर्तमाने तद्धितमतौ—कृष्णभक्तिमानयं भविता अत्रास्य गमनक्रिया श्रःसत्तायुक्ता भविष्यति, इत्याद्यर्थेषु लब्धेषु गमनादेर्विशेष्यत्वं, सत्तादेर्विशेषणत्वं सिध्यति । सोमयाजी तव पुत्रो जनिता—इत्यत्र च जनिना जननक्रियानन्तरसत्तोच्यते ॥१९५॥

१९६ । क्रियासमभिहारे कालत्रयेऽपि

विधाता, तस्य हिस्वावेव, तौ च तद्ध्वंविषये वा

ततः इत्येव शब्द प्रयुज्यते । तदनन्तरं यथार्हं तद्धातुपदानुप्रयोगः । कर्तृकर्मणोः प्रयोगास्तु तत्पूर्वतस्तत्परतो वा । क्रियायाः समभिहारः पौन पुन्यमतिशयश्च । तत्र द्विरुक्तिर्वाच्या । पश्य पश्य इत्येवायं पश्यति कृष्णम् । एवमद्राक्षीत् द्रक्ष्यति वा । सेवस्व सेवस्व इत्येवायं सेवते, एवमसेविष्ट, सेविष्यते वा । अर्थस्तु—कृष्णं मुहुर्भृशं वा पश्यतीत्यादिको ज्ञेयः ।

यद्-प्रत्ययगतस्मिन्नेवाथै विधीयमानोऽपि स्वयमेव समर्थत्वाद्विरुक्तिं नापेक्षत इति भेदः । युष्मदस्मदोः

कर्त्रोस्तु, पश्य पश्य इत्येव त्वं
पश्यसीत्यादिकमुदाहार्यम् । तो च त-ध्वं-विषये वा,
यथा, पश्यत पश्यत इत्येव यूयं पश्यथ कृष्णम् । पक्षे
—पश्य पश्येत्यादि । तथा सेवध्वं सेवध्वमित्येव
यूयं सेवध्वे कृष्णम् । पक्षे—सेवस्व सेवस्वेत्यादि

॥१९६॥

१९७ । समुच्चितक्रियावचनाद्विधात्रादिकं वा

कृष्णं पश्य, रामं पश्य, श्रीदामानं पश्य
इत्येवायं पश्यति, इमौ पश्यतः, इमे पश्यन्ति ।
अथवा कृष्णं पश्यति, रामं पश्यति, श्रीदामानं
पश्यति इत्येवायं पश्यतीत्यादि । एवं युष्मदादिकर्तृषु
सर्वेषु कालेषु वचनेषु चोन्नेयम् ॥१९७॥

इति अच्युताद्यर्थाः ।

१९८ । अत्र समानार्थनानाधातुप्रयोगे
सामान्यवचनधातुरनुप्रयुज्यते ।

कृष्णं पश्य राममीक्षस्व, श्रीदामानं विलोकयेत्येवं
निभालयनीत्यादि ॥१९८॥

१९९ । प्रहासे मन्यत्युपपदाद्धातोस्तमस्य
मध्यमो, मन्यतेश्च मध्यमस्योत्तमैकवचनम् ।

एहि मन्ये कृष्णं द्रक्ष्यसि दृष्टोऽसौ तव पित्रेति ।
प्रहासे इति किम् ? एहि मन्यसे, कृष्णं द्रक्ष्यामि,
साधु मन्यसे । एवं मन्येथे, मन्यध्वेऽपि । एहीत्यव्ययं
सम्बोधने । तदेवं वैष्णवो भवति ।
इत्याद्युदाहरणविव्यानि दर्शितानि ॥१९९॥

अथ आत्मपद-परपदप्रक्रियाविशेषौ* ज्ञेयौ

२०० । भावे कर्मणि सर्वस्माद्धातोः स्यादत्मनेपदम्
ङिङ्गुच आत्मपदिभ्यश्च कर्त्तृर्ग्यपि विधीयते ॥
अत्रात्सनेपदं, विभुश्च । भूयते, क्रियते, कामयते
एधते ॥२००॥

२०१ । ङिङ्गुच उभयपदिभ्यो रोः
कर्त्तृगामिक्रियाफले ।

कुरुते, यजते, कारयते । अत्र स्वार्थमिति गम्यम्
नेह—करोति, यजति, कारयति । अत्र परार्थमिति
गम्यम् ॥२०१॥

२०२ । शब्दान्तरद्योतिते तु तत्फले
स्याद्विभाषया ।

स्वार्थम्—कृष्णं यजते यजति वा । कर्त्तृगामीति
निवृत्तम् ॥२०२॥

२०३ । धातोः क्रियाव्यतीहारे
आत्मनेपदमिष्यते ।

व्यतिसिञ्चते, परस्परं सिञ्चतीत्यर्थः ॥२०३॥

२०४ । हसि-जल्पि-पठादिभ्यो
गतिहिसार्थकाच्च न ।
व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्तीत्यादि । 'शब्दार्थमात्राच्च'
इति कातन्त्रस्तद्विस्ताराख्यातचन्द्रिकासु ।
व्यतिगच्छन्ति, व्यतिघ्नन्ति ॥२०४॥

२०५ । हरतेर्न निषेध स्याद्वहेऽपि च कुत्रचित्
संप्रहरन्ते, संविवहन्ते ॥२०५॥

२०६ । परस्परेतरेतरान्योऽन्ययोगे निषेधनम्
परस्परं व्यतिलुनन्तीत्यादि । क्रियाव्यतिहारो
निवृत्तः, आत्मनेपदन्त्वनुवर्त्तते ॥२०६॥

२०७ । नेविशः ।
निविशते ॥२०७॥

२०८ । विपराभ्यां जेः ।
विजयते, पराजयते ॥२०८॥

* अस्मिन् प्रकरणे सर्वाण्येव सूत्राणि अनुष्टुप्छन्दो-निबद्धानि, तानि च खण्डशः प्रयुक्तानि मिलितानि सन्ति इलोका भवन्ति

२०६ । क्रीजः पर्य्यववेः परात् ।
परिक्रीणीते । एवम् अव वि ॥२०६॥

२१० । आडो दाजो, न चेद्वक्त्रादिकस्य
स्यात् प्रसारणम् ।

आदत्त मृत्तिकां कृष्णो मुखं व्यादाच्च मायया ।
आदिग्रहणादास्यप्रसागणसमानक्रियायामपि स्यात्—
विषादिकां व्याददाति, नदी कूलं व्याददाति ।
स्वीयाङ्गकर्मकादेव निषेधः, तेन—

अन्यच्च किञ्चिद्वदनं व्यादेहीति दिशन्निव ।

व्याददे स हरिर्वक्त्रं वकस्यामरवरिणः ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः, तेन—‘किं व्यादत्से
विहग वदनम्’ इति । अग्राप्तिपक्ष एव सूत्रविधानात्
‘कर्तृगामिक्रियाफले भविष्यतीति पुरुषोत्तमः (पा
१।३।२०) ॥२१०॥

२११ । क्षान्तौ ण्यन्तागमेः ।

आगमयतेऽपराधं कृष्णः, क्षमते इत्यर्थः ।
कालहरणेऽपि केचित्, आगमयस्व साधुमिति
उदाहरन्ति च ॥२११॥

२१२ । नौतेः, पृच्छेश्चाङ् यदि पूर्वतः ।

आनुते, क्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते, अनुज्ञार्थं
याचते इत्यर्थः ॥२१२॥

२१३ । अन्वाङ्परिभ्यः क्रीडश्च ।

अनुक्रीडते । एवम् आ परि । अत्र सर्व्वतोपेन्द्रा
एव गृह्यन्ते, न तु कृष्णप्रवचनीयादयो
गौणमुख्यन्यायेन, तेन, नेह कृष्णमनुक्रीडति ॥२१३॥

२१४ । समोऽकूजन इष्यते ।

संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति शकटः ॥

२१५ । शकेः सनन्तात् पृच्छायाम् ।
हरिभक्तिं शिक्षेत १ ॥२१५॥

२१६ । नाथेराशिषि तन्मतम् ।

विष्णुभक्तेर्नाथिते । याच्नान्तायान्तु—तां नाथति ।
यदा तु द्विक्रियता प्रेरणं वाञ्छा रूपं च, तदा
वाञ्छाया आशीरूपतया आत्मपदं भवत्येव ।

“मार्गणैरथ तव प्रयोजनं

नाथसे किमु पतिं न भूभृतः ।”

इत्यादि महाकविप्रयोगात् (किरातः १३।५६) २१६
२१७। हर्षे च जीविकायाश्च, कुलायकरणेऽपि
च, अपस्करः ।

चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्व एव ज्ञेयम् । निपातात्
सुट् । अपस्करते, हृष्यन्, जीविकां, कूर्वन्, नीडं
कूर्वन् वा किञ्चित् प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥२१७॥

२१८ । अनुहरतेर्गतिताच्छील्य इष्यते ।

पवनमनुहृते हनुमान् । ‘ताञ्छील्यमात्र’ इति
तु भर्तृहरि-पुरुषोत्तमौ ॥२१८॥

२१९ । शपेस्तु शपथे तत् स्यात् ।

गुरवे शपते ॥२१९॥

२२० । स्थो निर्णीतौ प्रकाशने प्रतिज्ञायाम्
स्थ इति प्रभुश्च । वैष्णवाचार्य्ये विचारस्तिष्ठते
कृष्णाय तिष्ठते गोपी, कृष्णं परमातिष्ठते, श्रेष्ठां
प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः ॥२२०॥

२२१ । प्रावसंवेश्च ।

प्रतिष्ठते । एवमव-सं-वि ॥२२१॥

२२२ । अथोदोऽनूद्ध्वचेष्टने ।

हरिसेवायामुपतिष्ठते, तत्रोत्सहते इत्यर्थः ।
अनूद्ध्व इति किम् ? आमनादुत्तिष्ठति कृष्णः ।
अचेष्टामात्रेऽपि न—हरिभक्तेः सुखमुत्तिष्ठति ॥२२२॥

२२३ । देवार्चासङ्गतिकृतिमैत्रीषु पथि कर्त्तरि

मन्त्रस्य करणत्वे चाकर्मत्वे चोपपूर्वकात्
भक्तो हरिमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनाम्, अर्जुनः
कृष्णं, पन्था मथुरां, वैष्णवो मन्त्रेण कृष्णं,
हरिरनुव्रते उपतिष्ठते । लिप्सायामित्येके—
भिक्षुरन्नमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । स्थ इति निवृत्तम्
॥२२३॥

२२४ । समः पृच्छति-गमृच्छि-स्वृ-श्रुभ्यो
वेत्तितस्तथा दृशोऽर्त्तेश्चाकर्मकत्वे ।

अकर्मकत्वे इति प्रभुश्च । संपृच्छते, संगच्छते, समृच्छिष्यते इत्यादि । अर्त्तेस्तु समारत । 'अरामान्य' (आ० प्र० ६३) इत्यादौ 'वेत्ते रुट् तु वा' (आ० प्र० ६५)—संविद्वते, संविदते ॥२२४॥

२२५ । आङ्पूर्ववर्त्तु यमेर्हने ।

आयच्छते, आहते स्वयमेव । सकर्मकत्वे तु—आयच्छति, आहन्ति कंसम् ॥२२५॥

२२६ । उद्विभ्यां तपते ।

उत्तपते, वितपते । सकर्मकत्वे तु—उत्तपति कंसम् । अकर्मकत्वं निवृत्तम् ॥२२६॥

२२७ । स्वाङ्गकर्मकाच्च यमादितः ।

प्राण्यङ्गं मूर्तिमत् स्वाङ्गं विना द्रवविकारजे । तद्वत् प्राणिप्रतिकृतेरङ्गं स्वाङ्गमितिष्यते ॥ आयच्छते पाणिम् । विच्छिद्य पतितत्वेऽपि आयच्छते छिन्नपाणिं वा । द्रवत्वे विकारत्वे च न—आयच्छति रक्तं, शोथं वा । अमूर्तिमत्त्वे च न—आयच्छति बुद्धिम् । प्राणिप्रतिमायामपि तु स्यादेव—आयच्छते प्रतिमा पाणिम् । एवं हनि-तपी-उदाहाय्यौ ॥२२७॥

२२८ । प्रादेरूहास्यतिभ्यां वा ।

समूहति, समूहते, निरस्यति, निरस्यते ॥२२८॥

२२९ । ह्वः संनिव्युपतः सदा ।

संह्वयते इत्यादि ॥२२९॥

२३० । आह्वः स्पद्धे ।

कंसः श्रीकृष्णमाह्वयते ॥२३०॥

२३१ । गन्धने तु भर्त्सने यत्नसेवयोः ।

प्रकथे चोपयोगे च साहसे तु कृजो भवेत् ॥

कंसः कृष्णार्थमुत्कुरुते, उदाकुरुते वा हिंसापूर्वकं सूचयतीत्यर्थः । कृष्णपक्षमुत्कुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थः । वैष्णवो गङ्गाजलस्योपस्कुरुते, सौगन्ध्यादिनाभिरुचितं करोतीत्यर्थः । भक्तः कृष्णमुपस्कुरुते, प्रकुरुते वा, सेवते इत्यर्थः । कृष्णो गीतां प्रकुरुते, प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । असंख्यं धनं प्रकुरुते, धर्म्मार्थं

विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । गोप्य कृष्णं प्रकुर्वते, तत्र साहसात् प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥२३१॥

२३२ । पूजाचार्य्यकृतिज्ञानोत्क्षेपणेषु भृतौ व्यये ।

नीजो विगणने कर्त्तुं स्थिते चामूर्त्तकर्मणि ॥

कृष्णः शास्त्रेषु नयते१, स तेषु पदार्थान् सर्व्वमस्मान्त्वितान् कुर्व्वन् स्थापयतीत्यर्थः । उद्धवमुपनयते, आत्मानमाचार्य्यिकुर्व्वन् तत्समीपं प्रापयतीत्यर्थः । सर्व्वं नयते, निश्चिन्तातीत्यर्थः । चक्रं दृष्टेषु उन्नयते, उत्क्षिपतीत्यर्थः । सामानुपनयते, कामान-वेतनेनात्मसमीपीकरोतीत्यर्थः । सर्व्वमुपनयते, धर्म्मार्थं सर्व्वं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । सङ्कल्पं विनयते, तद्रूपमृणं निर्यातयतीत्यर्थः । क्रोधं विनयते, दूरीकरोतीत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्त्वाह—'पूजायां शास्त्रार्थं२ नयते, युक्तिभिः समानयतीत्यर्थः' आचार्य्यकृतौ—उद्धवमुपनयते, आत्मवदाचार्य्यिकरोतीत्यर्थः इति ॥२३२॥

२३३ । वृत्तुचतसाहस्फीतज्ञासु क्रमेः ।

क्रमेरिति प्रभुश्च । हरौ बुद्धिः क्रमते, तद्वृत्तस्य वर्त्तते, न प्रतिहन्यते, इत्यर्थः । कृष्णभक्तये क्रमते, उत्साहं करोतीत्यर्थः । वैष्णवानां श्रीः क्रमते, वर्द्धत इत्यर्थः ॥२३३॥

२३४ । नोपेन्द्रत विना परोपाभ्याम् ।

हरौ बुद्धिः प्रक्रामतीत्यादि । इह तु स्यात्—पराक्रमते, उपक्रमते ॥२३४॥

२३५ । तथाङ्पूर्व्वज्ज्योतिरुद्गम इष्यते ।

आक्रमते भानुः । उद्गमे किम् ? आक्रामति गिरिं रविः, अवष्टभ्नातीत्यर्थः ॥२३५॥

२३६ । वेः पादविहृतौ तद्वत् ।

विक्रमते विविक्रमः ॥२३६॥

२३७ । आरम्भे प्रादुपात्तता ।

प्रक्रमते, उपक्रमते ॥२३७॥

२३८ । अनुपेन्द्राद्विभाषा ।

क्रामति, क्रमते । क्रमिनिवृत्तः ॥२३८॥

२३६ । शोऽकर्मकापह्नवार्थतः ।

गङ्गाजयस्य जानीते । तत्त्वमपजानीते गोपते
इत्यर्थः ॥२३६॥

२४० । संप्रतिभ्यां समुत्कण्ठापूर्वकस्मरणं
विना ।

संजानीते जनं हरिः, भक्तायाभीष्टं प्रतिजानीते
प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणे तु—
हरिं संजानाति भक्तो, हरेर्वा ॥२४०॥

२४१ । यत्नोपसान्त्वनज्ञानभासनेषूपमन्त्रणो
विमतौ चापि वदतेः ।

वदतेरिति प्रभुश्च । भक्तौ वदते वैष्णवः ।
हरिर्भक्तानुपवदते । भक्तो हरिं वदते । भासने तु—
हरिर्भक्तौ वदते, तत्र प्रकाशमानस्तां व्यनक्तीत्यर्थः ।
उपमन्त्रणे—हरिर्गोपीमुपवदते, रहस्युपच्छन्दयति,
लोभयतीत्यर्थः, पृच्छतीति वा । तथा विवदन्ते
तर्कनिष्ठाः ॥२४१॥

२४२ । व्यक्तवाचां सहोक्तिषु ।
संप्रवदन्ते वैष्णवाः । नेह—संप्रवदन्ति मयूरा ॥२४२॥

२४३ । अनोरकर्मकात्तत्र ।
अनुवदते श्रीशुकस्य सूतः ॥२४३॥

२४४ । विप्रलापे विभाषया ।
विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा स्मार्त्ताः । विदतिनिवृत्तः
॥२४४॥

२४५ । सृजेः श्रद्धावतः श्यश्च ।
वैष्णवो मालां सृज्यते । श्रद्धां विना तु—सृजति
इति भट्टमल्लः । 'भूतेशे तनि इण्' इति वर्द्धमानः—
असर्जि मालां वैष्णवः ॥२४५॥

२४६ । अवाद्ग्रः ? ।
अवगिरते । गृणातेर्न्येयते—अवगृणाति ॥२४६॥

२४७ । अङ्गीकृतौ समः ।

संगिरते ॥२४७॥

२४८ । उदः सकर्म-चरतेः ।
कर्मोच्चरते विष्णुभक्तः, उत्क्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः
अकर्मकत्वे तु—वंशीध्वनिरुच्चरति ॥२४८॥

२४९ । तृतीयायोगतः समः ।

रथेन सञ्चरते हरिः ॥२४९॥

२५० । दाणः सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ।
सेति तृतीया । विष्णुप्रसादं तद्विमुखैः संप्रयच्छते
॥२५०॥

२५१ । स्वीकारे तुपयच्छते ।

स्विमणीमुपयच्छते । स्वीकार इति
दारकर्मण्येवेति काशिकादयः * । स्वीकारमात्र
इति तु—पुरुषोत्तमः (पा १।३।५६) 'उपायंसत
नासवम्' इति भट्टिः (दा३३) ॥२५१॥

२५२ । अथ स्मृ-ज्ञा-पश्यतीनां सनः ।
सुस्मृष्यते, जिज्ञासते, दिदृक्षते ॥२५२॥

२५३ । अनुज्ञां विना ।
अनुजिज्ञासति ॥२५३॥

२५४ । तथा, प्रत्यङ्पूर्वं वर्जयित्वा
श्रुव आत्मपदं सनः ।

शुश्रूषते, प्रशुश्रूषते । नेह—प्रतिशुश्रूषति,
आशुश्रूषति ॥२५४॥

२५५ । अयज्ञपात्रे तुयुजेरजाद्यन्तादुपेन्द्रतः ।
उदयुङ्क्ते, प्रयुङ्क्ते । नेह—प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम्
॥२५५॥

२५६ । समः क्षणीतेः ।
संक्षुण्ते ॥२५६॥

२५७ अनवने भुनक्तेः ।
भुङ्क्ते उपभुङ्क्ते । अवने तु—भुनक्ति पृथिवीं
रामः, पालयतीत्यर्थः ॥२५७॥

१ । अवाद्ग्रः (ख ग घ) । * पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वीकरणं गृह्यते, न स्वीकरण-मात्रम् (काशिका १।३।५६)

२५८ । अथ गोरणौ यत् कर्म णौ स कर्त्ता
चेद्भवेदाध्यानवर्जिते * ।

अण्यन्ते यत् कर्म, तद्यदि ण्यन्ते कर्त्ता स्यात्तदा
गोरात्मपदमित्यर्थः । अण्यन्ते—हरिरारोहति ताक्ष्यम्
ण्यन्ते तु—हरिमारोहयते ताक्ष्यः । एवं हरिं पश्यति
यस्तं स्वयमात्मनं दर्शयते हरिः ।
आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकस्मरणं, तत्र तु—स्मारयति
भक्तान् हरिः ॥२५८॥

२५९ । मिथ्याशब्दोपपदतः पौनःपुन्ये
कृजो णितः ।

पदं मिथ्या कारयते, मुहुरशुद्धमुच्चारयतीत्यर्थः
॥२५९॥

२६० । प्रलम्भे गृध्रिवज्रचोर्णेः ।
बालकृष्णं गर्दयते, वञ्चयते वृद्धा । 'प्रलम्भे'
किम् ? अहिं वञ्चयति ॥२६०॥

२६१ । कर्त्तृगामिफले त्वथ ।
प्रभुरयम् ॥२६१॥

२६२ । अपाद्वदः ।
अपवदते ॥२६२॥

२६३ । समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थगौरवे ।

मनः संयच्छते । हरिभक्तिमूढयच्छते । आयच्छते ।
सूवनार्थादित्यादि—उदायसतः । ग्रन्थगौरवे तु—
गीतामुदयच्छति भगवद्धर्मं वा ॥२६६॥

२६४ । ज उपेन्द्र-विनाभावात् ।
कृष्णं जानीते भक्तः । उपेन्द्रे तु—प्रजानाति ।
अकर्त्तृगामिफले तु परस्य गां जानाति । इतः परं
निषेधः स्यात् सामान्यवचने यथा—'धरित्रीं दुदुहुः
केचित्, स्वार्थं परार्थं च' इति सामान्यवचनत्वम्
॥२६४॥

२६५ । परानुभ्यां कृजस्तद्वत् ।
पराकरोति, अनुकरोति ॥२६५॥

२६६ । क्षिपोऽभिप्रत्यतेः परात् ।
अभिक्षिपति । एवं प्रति, अति ॥२६६॥

२६७ । प्राद्वहः ।
प्रवहति । परितो भट्टमल्ल आह—परिवहन्ति २६७

२६८ । परेर्मृषः ।
परिमृष्यति ॥२६८॥

२६९ । व्याङ्परिभ्यो रमः ।
विरमति । एवम् आ, परि ॥२६९॥

२७० । उपात् ।
विष्णुदत्तमुपरमति, उपरमयतीत्यर्थः ॥२७०॥

* गोरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने (पा १।३।६७)—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत्
ण्यन्तेनोच्यते, अणौ यत् कर्मकारकं स चेणौ कर्त्ता स्यान्न त्वनाध्याने । निचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् ।
कर्त्रभिप्राये तु विभावोपपदेनेति विकल्पेऽनावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात् प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते ।
कर्त्तृस्थभावकाः कर्त्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्, तथाहि पश्यन्ति भवं भक्ताः, चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
प्रेरणांशत्यागे—पश्यति भवः, विषयो भवतीत्यर्थः, ततो हेतुमणिच्—दर्शयन्ति भवं भक्ताः, पश्यन्तीत्यर्थः ।
पुनर्णर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोद्वितीयचतुर्थोदच तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तद्
क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्त्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तद् द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्, प्रथमायां कर्मणो
भवस्येह कर्त्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, न्यग्भावन्तीत्यर्थः । तत
आरोहति हस्ती, न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच्—आरोहयन्ति, आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते, न्यग्भवतीत्यर्थः ।
यद्वा—पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वरोपाणिच्—दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती
पश्यत आरोहन्त्यारोहयतीत्यर्थः । ततो णिभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे—दर्शयते, आरोहयते
इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीयकक्षायां न तद्, समानक्रियत्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् ।
अनाध्याने किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः, उत्कण्ठापूर्वकस्मृतो विषयो भवतीत्यर्थः ।

१ । उदायच्छत (क)

(सिद्धान्तकौमुदी, आत्मनेपदप्रक्रिया)

२७१-२७५)

कारक-प्रकरणे आत्मपद-परपदप्रक्रियाविशेषौ

११६

२७१ । विभाषा चेदकर्मकः ।

उपरमति, उपरमते, निवर्त्तते इत्यर्थः ॥२६१॥

२७२ । बुधैर्युधैर्नशिजनोः प्रुद्रुसू र्णामिडोऽपि
णोः ।

बोधयतीत्यादि । इङ् अद्यापयति ॥२७२॥

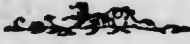
२७३ । कम्पाहारार्थेणोस्तद्वत् ।

वृक्षं कम्पयति, अन्नं भोजयति ॥२७३॥

२७४ । अणौ ये स्युरकर्मकाः ।

सचित्तकर्तृकाश्चैव तेषां णोः, सूत्रयुग्मके ।

आस्ते शेते च कृष्णः । आसयति शाययति च

कृष्णं माता । अचित्तकर्तृकत्वे तु—नश्यति संसारः
नाशयते संसारं हरिः ॥२७४॥२७५ । अत्ति-पिवति-दम्यादीन् विनैव
स्यान्निर्वेधिता ।आदयते, पाययते, दमयते मनो वैष्णवोः ।
आदिना आयासयते, आयामयते, परिमोहयते,
रोचयते, नर्त्तयते, वादयते, वस निवासे वासयते,
धापयते । अकर्तृगामिफले—विप्रानादयति सूपकारः
॥२७५॥इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे
विष्णुभक्तचर्चप्रकरणं चतुर्थं कारकं समाप्तम् ।

[पञ्चमम्]

अथ कृदन्तप्रकरणम्

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

१] धातुं सर्वमुपादायसर्वं रूपं करोति यः ।

कृत् स एवेति विस्मित्य तद्धर्मा कृत् प्रशस्यते ॥

१ । धातोः कृद् बहुलं कर्त्तरि ।

धातोरुत्तरे कृत्प्रत्ययो बहुलं स्यात् । स च
कर्त्तरीत्यधिक्रियते । वासुदेवोऽयम् ॥१॥२ । वर्त्तमानादौ शतृशानावच्युताभौ
फलान्तरप्रयोगे परपदात्मपदयोः ।‘सत्’ इत्यन्ये, ऋशावितौ, शवादिः, ततश्च
‘भवत्’ इति स्थिते नामसंज्ञायां प्रत्ययेषु
विष्णुभक्तिमात्रवर्जनात् कृत्तद्धितयोरपि नामत्वं
सिद्धम् । ततश्च ‘प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः’
इति न्यायेन धात्वंशस्यापि तदन्तर्भूतत्वात् तेनमिलित्वा नामत्वं सिद्धम् । ततो वैष्णवो भवन्
विराजते, वैष्णवी भवन्तौ विराजेते, वैष्णवो भवन्तो
विराजन्ते । एवं मालां कुर्वन् विराजते कुर्वणः ।
श्रीकृष्णं भजतो जितम् । श्रीकृष्णं भजतः शिवम् ।
सम्बोधने च—हे कुर्वन् । पा पाने—पिवन्,
भोवादिकस्यैव पिबदेशो घ्रादीनां साहचर्यात् । पा
रक्षणे—पान्, पान्तौ । ‘फलान्तर’ इत्यादि किम् ?
वैष्णवः करोति । अकर्मकात्तदप्रयोगेऽपि क्वचित्—
सन्, विद्यमानो, घटमानोऽसौ ॥२॥

३ । अतो मुगाने ।

पचमानं वैष्णवं पश्य ॥३॥

४ । मायुक्ताच्छतृशानावाक्रोशे ।*

मा पचन्नवैष्णवो विष्णोर्नैवेद्यम्, मा पचत्वित्यर्थः ॥४॥

५ । क्रियायाश्चिह्ने हेतौ च शतृशानौ ।

तिष्ठन् हरिं स्तौति । हरिं भजन् मोदते ॥५॥

६ । आत्मपदस्थानीयत्वाद्बाहुल्याच्च शान-
कानौ भावकर्मणोश्च, भावकृद्ब्रह्मणि,
उपेन्द्रात् कृत्तस्य सर्वेश्वरात् परस्य एतत्वं,
भा-भू-पुना-कमि-गमि-प्यायि-वेप-वर्जम् ।

७ । एवैवा ख्यातेश्च, नरामोद्धवादीश्वरादेरेव
विष्णुजनादेरीश्वरोद्धवाद्वा ।

वैष्णवेन प्रगीयमाणं वृत्तं । वैष्णवेन प्रगीयमाणो
हरिः प्रीणाति । 'भा' आदि निषेधः (कृ० प्र० ६)
विम् ? प्रभायमानम् ॥७॥

८ । ण्यन्ते च न ।

प्रभाप्यमानम् । 'पुना' (कृ० प्र० ६) इति शना-
निर्देशः, ततः पूजः प्रपूयमानम्, पूजस्तु एतत्त्वमेव—
प्रपवमाणम् । णेस्तु प्रगाप्यमाणः, प्रगाप्यमानो वा ।
एवं 'ख्या-नरामो' (कृ० प्र० ७) इति

प्रेङ्ख्यमाणमित्यत्रैव णत्वं, न तु प्रकम्प्यमानमित्यत्र
णौ कृते तु नरामोद्धवधातुत्वं न स्यात्, तत्र तु
विकल्प एव—प्रेङ्ख्यमाणः, प्रेङ्ख्यमानो वा । 'उन्भ
पूरणे' इत्यस्य प्रोम्भणमित्यत्रापि नित्यमिति
काशिकादिमतम् । इवेरन्तस्थान्तस्य तु प्रेण्वनमित्यत्र
न णत्वं, पूर्वोक्तनिमित्तत्वाभावात् । १ 'विष्णु'
(कृ० प्र० ७ इति प्रगूहमाणः, प्रगूहमानो वा ॥८॥

९ । आसः शानस्य ईनः ।

आमीनः ॥९॥

१० । परपदिनश्च शानस्ताच्छील्य-वयः-

शक्तिषु ।

भक्तं भजमानः, कवचं विभ्राणः, रावणं निघ्नानः ॥१०॥

११ । वेत्तेः शतुर्वसुर्वा ।

विदन् विद्वान् कृष्णम् । अकर्मकत्वेऽपि—विद्वान्
पण्डितः ॥११॥

१२ । शतृशानौ भविष्यति च, तत्पूर्वं स्यश्च
करिष्यन्, करिष्यमाणः ॥१२॥

१३ । अर्हः शतृ पूज्ये ।

अर्हन् ॥१३॥

१४ । इङ्-धारिभ्यां शत्रुकृच्छ्र-कर्त्तरि ।

अधीयन् श्रीभागवतम्, धारयन् वेदान् । कृच्छ्रत्वे
तु—कष्टेनाधीयानः ॥१४॥

१५ । द्विषः शतृ शत्रौ ।

द्विषन् । अर्हदादयश्च फलान्तरं नापेक्षन्ते,
रुढत्वात् ।

मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचारिकः ।

रुढो वा योगरुढो वा यौगिकः शब्द एव च * ॥१५॥

१६ । न नारायणाच्छतुर्नुम् कृष्णस्थाने,
ब्रह्माणस्तु वा ।

ददत्, ददती, जक्षत्, जक्षती, ददन्ति, ददति ॥१६॥

१७ । शप्-शाभ्यां शतुर्नुम् ई-प्रत्यये,
शेषाद्वयात्तु वा ।

चतुर्भुजानुबन्धाल्लक्ष्म्यामीप् वक्ष्यते (त० प्र०
१६०) । ब्रह्मण औ ई चोक्तः (वि० प्र० ६४) क्रीडन्ती
दीव्यन्ती गोपश्रेणी, गोपकुले वा । न दृश्यते च—

* मा जीवन् जस्य कृष्णाय क्रमते चक्षुरादि न । म्रियमाणश्च मा यस्य तस्मै तन्न प्रवृत्तं ॥ (श्रीगोपालचम्पूः पूः २२।३८)

१ । 'अट्कुप्वाङ्-नुम्व्यवायेऽपि' (पा ८।४।२) इत्यत्र पाणिनि-सूत्रेऽपि काशिकादावित्थमाह
नुमग्रहणमात्रानुस्वारोपलक्षणार्थम्, तेन तृणहृदयस्य तृणमित्यत्र णत्वं स्यात्, न तु प्रेण्वनमित्यत्रापि
नुमोऽनुस्वारत्वाभावेन णत्वाभावात् । इत्यधिकः पाठः (क)

* मुख्यो यथा—घटपटादिः, लाक्षणिकः—गङ्गातटादिः, गौणः—अग्निमाणवकादिः, औपचारिकः—सत्या
(सत्यभामादिः), रुढः—डित्थडित्थादिः, योगरुढः—पङ्कजादिः, यौगिकः—पाचकादिः ।

“गतेऽर्द्धरात्रे परिमन्दमन्दं
गर्ज्जत्यसौ पावृषि नीलमेघः ।
‘अपश्यती’ वत्समिवेन्दुविम्बं
विभावरी गौरिव हुङ्करोति ॥”

—इति पाणिनिमुनेः काव्यम् (पातालविजयम्)
अरामहरस्य निमित्तमरामः पूर्व्ववच्च । तुदती
तुदन्ती, भाती भान्ती, करिष्यती करिष्यन्ती सा,
ते वा । अन्यत्र तु—अदती, कुर्व्वती ॥१७॥

१८ । जीर्य्यतेरतृ भूते च ।

जरन्, जरन्ती ॥१८॥

१९ । परोक्षातीते क्वसु-कि-काना अधोक्षजाभ-
संज्ञाः परपदात्मपदयोः ।

प्रायोश्छान्दसा एते । उकावितौ । अधोक्षजाभत्वाद्
द्विर्व्वचनादि ॥१९॥

२० । नरे कृतेऽप्येकसर्व्वेश्वरादारामान्ताद्
घसेश्चैवेड् वसौ नान्येभ्यः ।

एष भेजिवान् कृष्णं, भाजयाञ्चकृवान् ।
आदिवान् तन्नैवेद्यम्, आदयाञ्चकृवान् । वसोर्वस्य
उत्वे निषेधप्राप्ते रिटोऽप्रायो निमित्तत्वाभावात् ।
भेजुषः, आदुषः । ददिवान् दरिद्रामासिवान् ।
मतान्तरे—ददरिद्रवान् । तन्मते अत्रेदश्च निषेधः ।
जक्षिवान् ॥२०॥

ऋ गतौ, द्विर्व्वचनादि—

२१ । अर्त्तेर्गोविन्दः क्वसौ ।

आरिवान् । नान्येभ्य इट्—बभूवान् । वसोर्वस्य
उर्भगवति (वि० प्र० १४२) ‘भुवो भूव’ (आ० प्र० ५६)
बभूवुषः । शृट् हृट् इत्येतयोर्वामनो वेति—शश्रुवान्,
शशर्वान् । जागृ—जजागर्वान्, ‘जजागृवान्’ इत्येके
भन्जो—बभज्वान् । अत्र छवयोः शोढौ (आ० प्र०
४२१) विकल्पयन्ति—विच्छ—विविच्छवान्,
विविश्रान् । सङ्कर्षण एव—पपृच्छवान् ।
कलापमतन्तु चिन्त्यम् । दिव—‘यवयोर्हरो बले’
(आ० प्र० ५०३) दिदिवान्, भगवति—दिदिवुषः
इत्यादि, मतान्तरे—दिद्युषः ॥२१॥

२२ । गम-हन-विन्द-दृश-विशिभ्य इड् वा वसौ

जग्मिवान्, जग्मुषः । ‘धातोर्मो नः’ (वि० प्र०
१२६) जगन्वान्, जग्मुषः । जघ्निवान्, जघन्वान्,
जघ्नुषः इत्यादि । ‘विन्द’ इति नुमा निर्द्देशः—
विविद्वान्, विविदिवान् ॥२२॥

२३ । ईयिवस्-प्रभृतयः ।

इटा त्रिविक्रमादिना चैते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते ।
इन् ईयिवान् । सांप्तेन्द्रत्वेऽपि—समीयिवान् ईयुषः ।
दासृ-सह-मिहां दास्वान्, साह्वान्, मीढ्वान्
निपात्यते । रध—रेधिवान् ।

अथ कानः । चक्राणः रासं कृष्णः । कर्मणि—
कृष्णेन चक्राणो रासः । भावे—कृष्णेन चक्राणम् ।
जजागराणम्, ‘जजाग्राणम्’ इत्यपि केषाञ्चित् ॥२३॥

२४ । अनूचानः कर्त्तरि ।

अनुवचो निपातः ॥२४॥

२५ । क्तवतुर्भूते ।

उकावितौ क्रीडितवान् कृष्णः । कृतवान् क्रीडाम्
क्रीडीतवन्तौ रामकृष्णौ ॥२५॥

२६ । क्तो भूते भावकर्मणोः ।

स्नातं कृष्णेन । स्तुतो विष्णुर्वैष्णवैः ॥२६॥

२७ । अतीतादौ क्त-क्तवतू विष्णुनिष्ठासंज्ञौ ।
‘निष्ठा’ इत्यन्ये ॥२७॥

२८ । क्षियस्त्रिविक्रमो विष्णुनिष्ठायां
कर्त्तरि, आक्रोशदैर्न्ययोस्तु वा, तस्मात्तरामस्य
नः ।

क्षिधातुद्विविधः—अन्तर्भूत-ण्यर्थः, केवलश्च ।
क्षीणवान् कामं वैष्णवः ॥२८॥

२९ । क्तः कर्त्तरि च वाच्यः ।

क्षीणायुर्भव, क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं वैष्णवः,
क्षितो वा । भावकर्मणोस्तु—क्षितं कामेन वैष्णवस्य
क्षितः कामो वैष्णवेन ॥२९॥

३० । श्रिजो जागृवर्जं चतुर्भुजान्ताञ्च नेट्
कपिले ।

श्रितः, भूतः, ऊर्णुतः, क्षुतः । जागृस्तु—
जागरितः ॥३०॥

३१ । र-दाभ्यां विष्णुनिष्ठा-तस्य पूर्वदस्य
च नो दां विना, नुद-विनत्ति-त्रा-घ्रा-ह्री-
उन्दीभ्यो वा ।

शृ—शीर्णः, भिन्नः, नुन्नः, नुत्तः, विन्नः, वित्तः
त्राणः, त्रातः, घ्राणः, घ्रातः, ह्रीणः, ह्रीतः ॥३१॥

३२ । आ-ईरामानुबन्धाद्विकल्पितेऽः

श्रयतेराश्रसेर्वमेश्च नेङ् विष्णुनिष्ठायाम् ।

उन्नः, उत्तः । 'नवर्ज्जतवर्गस्थस्य' (वि० प्र०
१२८) इत्युक्तेरत्र तु मुर्द्धन्यत्वम्—क्षुण्णः ॥३२॥

३३ । हरिमित्रयुक् सत्सङ्गाद्यारामान्त-
ल्वादिभ्य ओरामेतश्च विष्णुनिष्ठा-तस्य नः,
दुनोति-ग्वोस्त्रिविक्रमश्च ।

द्राणः, ग्लानः, लूनः ॥३३॥

३४ । पूजो विनाश एव ।

पूनः, नष्ट इत्यर्थः । अन्यत्र तु—पूतः । ज्या—
'ग्रहि ज्या' (आ० प्र० २६५) इति सङ्कर्षणः, 'श्या-
श्वि-व्या-ज्या' (आ० प्र० ५०५) इति त्रिविक्रमः—
जीनः । दुदु उपतापे—दूनः । 'दु गतौ' इति प्रसादे
भ्रमः, अमरकोष* कविकल्पद्रुमादि* (उकारान्तवर्ग
तृतीयः श्लोकः) विरोधात् गूनः । विष्णुनिष्ठादेशस्य
षत्वादन्यत्र स्थानिवद्भाव इष्टः, तेन चवर्गस्य कवर्गे—
भुजो भुग्नः । ओवश्च सङ्कर्षणः, विष्णुनिष्ठा-तस्य
नः, 'स्कोः सत्सङ्गाद्योर्हरः' (वि० प्र० १०४) 'छशो
राज्' (वि० प्र० १०३) इत्यादिना प्राप्तं षत्वमत्र तु
न स्यात् । ततश्चवर्गस्य कवर्गे, णत्वम्—वृवणः ।
ओहाक्—प्रहीणः । दिवादौ षूडादयो व्रीडन्ता
ओरामेतः—सूनः, दूनः ॥३४॥

३५ । डीडो नेट् च ।

डीनः, लीनः, दीनः ॥३५॥

३६ । स्फायः स्फीर्वा विष्णुनिष्ठायाम्

स्फीतः, स्फातः । उच्छी विवासे, व्युष्टा रजनी*,
अतिक्रान्तेत्यर्थः ॥३६॥

३७ । श्यैडः सङ्कर्षणो द्रवकाठिन्ये हिमत्वे
च, प्रतेस्त्वन्यत्र च, अभ्यवाभ्यामेव वा
विष्णुनिष्ठायां, विष्णुनिष्ठा-तस्य नो, न तु
हिमत्वे ।

शीनं धृतम्, हिमत्वे तु—शीतं जलम् ।
द्रवेत्यादिभ्यामन्यत्र—संश्यानो गौः, शीतात्
सङ्कुचित इत्यर्थः । प्रत्यादिभ्यस्तु—प्रतिशीनो
गौर्द्रवो वा । अभिश्यानः, अभिशीनः । एवमव ।
एवकारात्—समवश्यानः ॥३७॥

३८ । दिवो विष्णुनिष्ठा-तस्य नो, न तु
विजिगीषायाम्, अश्वोऽनपादाने ।

इवन्तत्वात् सनि विकल्पितेऽ—द्यूनः ।
विजिगीषायाम्—द्यूतम् । अश्व—समवनः ।
अपादाने तु—उदक्तः कृष्णः आसनात् ॥३८॥

जिफला आरामानुबन्धः —

३९ । चरफलयोरस्य उस्ते ।

प्रफुल्लतः । 'ते' इति किम् ? फलिता । फल
निष्पत्तौ—फलितः । 'किति' इति तस्यां भ्रमः ॥३९॥
४० । फुल्लोत्फुल्लसंफुल्लक्षीव* कृशोल्लाघाः
जिफलादीनामेते निपाताः ।

प्रकरणाद्विष्णुनिष्ठोपलक्षणमिदं, तेन यथासम्भवं
क्तवतावपि—फुल्लः, फुल्लवान् । क्षीवृ—क्षीवः,
क्षीववान् । कृशेः—कृशः, कृशवान् । लाघृङ् सामर्थ्ये
उल्लाघः, उल्लाघवान् । तान्योपेन्द्रात्—प्रफुल्लतः
इत्यादि । कथं 'प्रफुल्लपुण्डकाक्षं याः पश्यन्ति
हरेर्मुखम्' इति ? पश्चात् समासेन ॥४०॥

४१ । निर्वो निर्वीणो, न तु वाते ।

वा गति-गन्धनयोः । निर्वीणो बह्निर्मुनिर्वा ।

* सन्तापितश्चु तप्तो धूपित-धूपयितो च दूनश्च । इत्यमरकोषः (३।१।१०२) ।

* "दुदवोऽनुतापे" इति कविकल्पद्रुमः ।

* सा व्युष्टा रजनी तत्र पितुर्वंशमनि भामिनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ (महाभारतम्,

१ । क्षीवृ (क)

मलोपाख्यानम्)

वाते तु—निर्वातो वातः ॥४१॥

४२ । निर्विण्णो निर्विद्यते ।

कृतमूर्द्धन्यो निपात्यते ॥४२॥

४३ । सिनः कर्मकर्त्तरि बन्धे ग्रासे ।

सिन्न बन्धने, मिनो ग्रामः स्वयमेव ॥४३॥

४४ । शुषो विष्णुनिष्ठा तस्य कः, पचो वः, क्षायो मः ।

शुष्कः, पक्वः । क्षै क्षये—क्षामः ॥४४॥

४५ । प्रस्तीमादयः प्र-पूर्वस्य स्त्यायो निपात्यन्ते ।

प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान्, प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् ॥४५॥

४६ । न ध्या-ख्या-पृ-मदि मूर्च्छिभ्यो नः ।

ध्यातः, ख्यातः, पूर्त्त, मत्तः । 'राच्छव्यं हंरः क्वौ कंसारिवैष्णवे च' (आ० प्र० ५०२)—मूर्त्तः ।

अ गतौ क्रयादिः, 'ओष्ठ्योद्धवस्य' (आ० प्र० ३४८) इति धातुविशेषगत्यात् समीर्णः ॥४६॥

४७ । वित्तं भोग्ये प्रतीते च ।*

वित्तं धनम्, वित्तः कृष्णः ॥४७॥

४८ । भीम भीष्मौ भयानके साधु ।

४९ । निरः कुष इड् विष्णुनिष्ठायाम् ।

'निरः कुषो वेट्' (आ० प्र० ४१८) इति विकल्पितेड्यम्—निष्कुषितः ॥४९॥

५० । वसति क्षुधिभ्यामिड् क्त्वा-विष्णुनिष्ठयोः, लुभो व्याकुलीकरणे, अञ्चेः पूजायां, क्लिशपूड्भ्यां वा ।

उषितः, क्षुधितः । कृष्णेन विलुभितानां गोपीनां केशा विलुभिताः । गार्ध्ये तु—लुब्धः । अञ्चितः । गतौ—अक्तः । क्लिशितः, क्लिष्टः ॥५०॥

५१ । पूडः सेड् विष्णुनिष्ठा न कपिलः

पवितः, पूतः ॥५१॥

५२ । शीड्-ष्वदि-मिदि-क्षिदि-धृषः-

सेड् विष्णुनिष्ठा न कपिलः ।

यितः ॥५२॥

५३ । आरम्भे च विष्णुनिष्ठा, तत्र क्तस्तु कर्त्तरि च, आरामानुबन्धादिङ् वा

विष्णुनिष्ठायामारम्भभावयो जपि-वमोश्च

अिष्विदा द्यतादौ, ष्विदा पुषादौ, 'अिष्विदा द्यतादौ पुषादौ च' इत्येके । प्रस्वेदितवान्, प्रस्वेदितः कृष्णः । स्वेदित गोपीभिः । अिमिदि स्नेहने—प्रमेदित इत्यादि । पक्षे—प्रस्विन्नः, स्विन्नमित्यादि ॥५३॥

५४ । क्षमार्थान्मृषो विष्णुनिष्ठा न कपिलः

मर्षितः । अक्षमार्थात्—अपमृषित वाक्यमाह । अपमृष्टमशुद्धमिति यावत्, धातूनामनेकार्थत्वात् ॥५४॥

५५ । उरामोद्धवाद्भौवादिकाद्भौवारम्भयोः

सेड्-विष्णुनिष्ठा वा कपिलः ।

द्योतितं कृष्णेन, प्रद्योतितः रामः । पक्षे—द्युतितं प्रद्युतितः । 'सेड्' इति किम् ? अ् चु अ् क्तः एवं म्लुचु प्रभृतयः ॥५५॥

५६ । रोर्हरो विष्णुनिष्ठायाम् ।

भावितः । 'श्रयतेराश्रसेर्वमेश्च' (कृ० प्र० ३२) इति नेट्, सङ्कर्षण-त्रिविक्रमौ—शूनः, आश्रस्तः, अत्र 'विश्वस्तः' इत्यपि केचित् । विश्वासयुक्ते विश्वस्तस्त्रिषु, 'रत्नी विधवास्त्रियाम्' इति रुद्रकोषात् पक्षे वम—वान्तः, गुहू—गूढः । वनु 'उदितो वेट् क्तिव' इति वक्ष्यते (कृ० प्र० ८२) तत नेट् 'हरिवेण्वन्त-सहजानिटा' (आ० प्र० १६४) इत्यादि वतः ततः । नृतीकृत्यादेरीरामत्वं विकल्पितेड् (कृ० प्र० ३२) इत्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकम्, तेन धातु गतिशुद्धयोः धावितः, धावितवान्, शुद्धौ तु—धौतः धौतवान् । पत्लृ—पतितः, पतितवान् । मनु—मनितः, मनितवान् । अनेकसर्वेश्वरत्वादिट्—संज्ञपितः, दरिद्रितः इत्यादि ॥५६॥

५७ । क्षुब्धादयो मन्थादौ साधवः ।

क्षुभ—क्षुब्धो मन्थे । लगे—लग्नः सक्तः । म्लेच्छ—म्लिष्टमस्पष्टे । रेभृ शब्दे—रिब्धं स्वरे ।

फण गतौ—फाण्टमुदकसम्पर्काद्विभक्तसे, ईषदुष्णे कषाये च । त्रिधृषाशसोर्धृष्ट-विशस्तावविनीत एव । हहेर्हृढः स्थूलबलिनोः । कषेः कष्टं कृच्छ्रगहनयोः । सं वि नि पूर्वस्यार्हः समर्ण-व्यर्ण-न्यर्णाः अभ्यर्णस्तु निकटे । आ इत्यस्य श्रुतं क्षीरादिपाके । परिवृहेः परिवृढोऽधिपे । ण्यन्तस्य वृत्तेर्वृत्तमध्ययने, वृत्तं श्रीभागवतम्, अधीतमित्यर्थः । घुष्टमविशब्दने, घुष्टा रज्जुघृष्टेत्यर्थः । विशब्दने तु—घुषितं वाक्यम्, शब्देन प्रकटिताभिप्रायमित्यर्थः ॥५७॥

५८ । दान्त-शान्त-पूर्ण-च्छन्न-ज्ञप्त-दस्त-स्पष्टा रागौ वा निपात्यन्ते ।

पक्षे—दमितमित्यादि । तथा दसु—दासितः, स्पश—स्पाशितः ॥५८॥

५९ । रुष्यम-वम-त्वर-संघुषास्वनेभ्यो वेङ् विष्णुनिष्ठायाम् ।

रुष्टः, रुषितः । अम गतौ—‘हरिवेष्वन्त’ (आ० प्र० ५००) इत्यादि दीर्घः । आन्तः, अमितः वान्तः, वमितः, ‘छश्य शः’ इत्यादौ ‘ज्वर-त्वर-स्त्रिव्व-मवान्तु ससर्वेश्वरस्य’ (आ० प्र० ४२२)—तूर्णः, त्वरितः, संघुष्टः, संघुषितः, आस्वान्तः, आस्वनितः ॥५९॥

६० । हृष्ट-हृषितौ विस्मये प्रतिघाते लोम्नो हर्षे च, अपचितापचायितौ पूजायां निपात्यन्ते जलकेलौ हृष्टस्य कृष्णस्य हृष्टं लोम, विस्मितस्य प्रतिहतस्य वेत्यर्थः, हृषितस्य इत्यादि वा । चायू, गोपीभिरपचितः कृष्णः, अपचायितो वा ॥६०॥

६१ । अध्यारूढस्याधिको वा साधुः ।

६२ । प्यायः पीविष्णुनिष्ठायाम् ।

पीनं मुखम् । स्वाङ्गादन्यत्र वा—प्यानः पीनः स्वेदः । सोपेन्द्रस्य न—प्रप्यानः ॥६२॥

६३ । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव ।

आपीनोऽन्धुः, आपीनमुधः ॥६३॥

६४ । ह्लादेर्वामिनः क्ति-विष्णुनिष्ठयोः ।

ह्लन्नम् ॥६४॥

६५ । द्यति-स्यति-मा-स्थामिः, शाछोर्वा, दधातेर्हिः, दामोदरस्य दो दद्, उपेन्द्रसर्वेश्वरात्वारामहरः चतुःसनोपेन्द्रस्य च त्रिविक्रमः कपिलतरामे ।

दितः, सितः, मितः, स्थितः, शितः, शातः, छितः छातः ॥६५॥

६६ । श्यतेः शंशितं व्रते वाच्यम् ।

हितः, दत्तः, प्रत्तः, नीत्तः, सूत्तः । ‘सुविन्यवानुभ्य आरामहरः क्ते वा’ इति केचित्—सूत्तं, सुदत्तम् । ‘अपेरादि’ (आ० प्र० ३५४) इति—पिनद्धम्, अपिनद्धम् । धेट् ‘दामोदर-मास्था’ (आ० प्र० १८४) इतीत्वं—धीतं, गीतं, पीतम् । ‘जन-खन-सनाम्’ (आ० प्र० २५६) इत्यादि जातं, खातं सातम् ॥६६॥

६७ । अदो जग्धिः कपिल तरामे यपि च ।

इराम इत् । जग्धम् ॥६७॥

६८ । अन्नमोदने साधुः ।

६९ । गत्यर्थाकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्थास-वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यः क्तः कर्त्तरि च । *

मथुरां गतः, मथुरां प्राप्तः । यमुनायां स्नातोऽसौ गोपीमाश्लिष्टः कृष्णः । गोवर्द्धनमधिशयितः, वृन्दावनमधिष्ठितः, गा उपासितः, तदभोजनमुपासितः राममनुजातः, कदम्बरारूढः बालियदिषमनुजीर्णः ॥६९॥

७० । क्वचिदन्यत्रापि ।

यथा—भुक्ताः, पीताः, विभक्ताः, वैणवाः । व्यवमिताः, प्रतिपन्नाः, आश्रिताः इत्यादयः । पक्षे मथुरा गता इत्यादि ॥७०॥

७१ । अकर्मक-गति-भोजनार्थेभ्यः

क्तोऽधिकरणे च ।

कृष्णस्यासितं, गतं, भुक्तं वृन्द वत् ॥७१॥

७२ । जिरामेतो बुद्धीच्छा पूजार्थेभ्यश्च क्तो वर्त्तमाने च ।

त्रिक्षिदा—क्षिणः, त्रिइन्धी—इद्धः, वैष्णवाणां वृद्धः, मतः, ज्ञातः, इष्टः, वाञ्छितः, पूजितः, अर्चितः । चादनुक्तादपि—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ।

प्रक्रान्तः शयितो गुप्तमृतम् इत्यादया स्मृताः ॥७२॥

७३ । अलं-खल्वोः प्रतिषेधार्थयोयोगे क्त्वा वा भावे ।

क्त्वा मान्तश्च कृदव्ययम् । अत्र यथाह पुरुषोत्तमः (भाषावृत्तिः ३।४।१८)—‘तुम्वर्थ इत्यनुवर्त्तते, यावदव्ययकृतां विधानम्’ (पा ३।४।६६) तुम्वर्थश्च भाव इत्युक्तम् । अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, न कर्त्तव्यमित्यर्थः । भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद्धातोः पश्चात् कर्मसम्बन्धो भवत्येव—खलुक्त्वा खलु वाचिकमिति । तदेवमप्युदाह्रियते । ‘दामां दरस्य दो दद्’ (कृ० प्र० ६५) अवष्णवाय विष्णुनिर्मल्यमलं दत्त्वा, दत्त्वालं, खलु दत्त्वा, दत्त्वा खलु, तस्य दानं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अवैष्णवगृहे अलं भुक्त्वा वैष्णवेन, खलु भुक्त्वा वा । तत्र वैष्णवस्य भोजनेन न भवितव्यमित्यर्थः । पक्षे—तस्य दानेनालं, दानेन खल्वित्यादि ॥७३॥

७४ । एककर्त्तृकयोः क्रिययोः

पूर्वकालस्थधातोः क्त्वा ।

‘हरिवेण्वन्त’ (आ० प्र० १६४) इत्यादि, कृष्णं नत्वा स्तोति वैष्णवः । द्वित्वमेकत्वं वा न तन्त्रम्—नत्वा स्तुत्वा भजति । कथं ‘यदयं तुलसीं गृह्णाति, तस्मात् कृष्णं पूजयिष्यति’ इति न क्त्वा ? हेतु-प्रयोगेणैव पूर्वकालप्रतीतेः ॥७४॥

७५ । परावरत्वे गम्ये च ।

बाल्यमतिक्रम्य हरेः पौगण्डम्, ततः परमित्यर्थः क्त्वो यप् वक्ष्यते (कृ० प्र० ८५) अलब्ध्वा गिरिं गङ्गा, गिरेरवगा इत्यर्थः । ‘श्रित्रो जागृवर्ज’ (कृ० प्र० ३०) इत्यस्य परत्वाद्विशेषत्वाच्च नित्यमिडभावः

स्वृत्वा, धृत्वा ॥७५॥

७६ । तत्कालेऽपि क्त्वा क्वचित् ।

मुखं प्रकाश्य हसति हरिः ॥७६॥

७७ । व्यतिहारार्थन्मिडोऽपूर्वकालेऽपि वा क्त्वा ।

पूर्वं याचते, ततोऽपमयते—अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते वा ॥७७॥

७८ । स्कन्ध-स्यन्दयोर्नरामहरो न क्त्वा ।

स्कन्त्वा, स्यन्त्वा वा स्यन्दित्वा ॥७८॥

७९ । सेट्क्वा न कपिलो मृड-मृद-कुश-क्लिश वदवसो विना ।

शयित्वा मृडित्वा । गुधमपि पठन्ति—गुधित्वा ‘रुदवेत्ति’ (आ० प्र० ४५८) इति कपिलः—रुदित्वा ॥७९॥

८० । नरामोद्धवादेव थ-फान्तान् सेट्क्वा कपिलो वा, वञ्चि-लुञ्च-चति-तृषि-मृषि-कुशेश्वर ।

अथित्वा, अथित्वा, गुफित्वा, गुम्फित्वा, वचित्वा, वञ्चित्वा, ऋतित्वा, अर्तित्वा । कुश तनूकरणे—कृशित्वा, कश्चित्वा नियमोऽयम् । ततो नरामोद्धवत्वाभावे तु ‘य-व-वर्जित-विष्णुजनात्’ (आ० प्र० ४५९) इति पक्षेऽपि न कपिलः । कुथ पूनीभावे—कोथित्वा । रिफ हिमादौ—रेफित्वा । थ-फान्तादेव नियमादभ्यन्तरे तु सेट्क्वा न कपिल इति प्रवर्त्तते । स्मृत्वा । इह तु ‘य-व-वर्जित’ (आ० प्र० ४५९) इति विकल्प एव—द्योतित्वा, द्युतित्वा । ‘वसतिक्षुधिभ्याम्’ (कृ० प्र० ५०) इत्यादि—क्षोधित्वा, क्षुधित्वा इत्यादि ॥८०॥

८१ । जूव्रश्चिभ्यामिड् क्त्वा ।

जरित्वा । ‘ऋरामवृभ्य इटस्त्रिविक्रमो वा, न तु परपदसौ कामपालाधोक्षजयोश्च’ (आ० प्र० २१३) इति जरीश्चा, व्रश्चित्वा । ८१॥

८२ । उरामेतो वेट् क्त्वा ।

शमित्वा, ‘हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः ववो

कमारिवैष्णवे च (आ० प्र० ५००) 'क्त्वा तु क्रमो
वा (आ० प्र० ५०१) शान्त्वा । क्रान्त्वा, क्रन्त्वा,
क्रमित्वा । 'विजग-पूङ्भ्यां वा (कृ० प्र० ५०) इति
वेट्—विजगृत्वा, विजगित्वा । पूत्वा, पवित्वा ॥८२॥

८३ । जान्त-नशोरुद्धव-नरामोहर वा
वैष्णवादिक्त्वा ।

अक्त्वा, अङ्क्त्वा, भक्त्वा, भङ्क्त्वा,
नष्ट्वा, नष्ट्वा । वैष्णवादि इति किम् ? अञ्जित्वा
'जन-खन-पनाम् (आ० प्र० २५६) इत्यादि—खात्वा,
खनित्वा । 'द्यति-स्थति (कृ० प्र० ६५) इतीत्यम्—
दित्वा । 'दधातेहिः' (कृ० प्र० ६५) हित्वा ॥८३॥

८४ । जहातेहिः क्त्वा ।

हित्वा । 'अदो जग्धिः' (कृ० प्र० ६७) जग्ध्वा ॥८४॥

८५ । क्तुो यवनञ्पूर्वसमासे ।

'ल्यप्' इति पाणिनिः । अन्तर्भिन्नपदत्वेऽप्येकनामत्वेन
योजनं समापः ॥८५॥

८६ । उपेन्द्रोर्यादि-व्यन्ताजन्त-पूर्वपदानि

कृदन्तेन समस्यन्ते, पूर्वपदन्त्वमेवाव्ययकृदन्तेन

कृत्सामान्यग्रहणान् पूर्वत्रापीदमारोहति ।

उदाहरणानि तु ज्ञेयानि । अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर
एकपदत्वारम्भे ॥८६॥

८७ । वामनात्तुक् पृथौ ।

उपेन्द्रे—प्रकृत्य, पराभूय ।

उर्यादिगणः—उरीकृत्य, उररीकृत्य, उरी
उररी, चाङ्गीकारविस्तारयोः ।

श्रदित्यादयोऽनुकरणशब्दा न चेदिति शब्दपराः ।

कारिका शास्त्रार्थममाधानपद्ये । पुरोऽग्रादौ ।

सदसच्छब्दावादरातादरयोः । अलं भूषणे । हस्ते
पाणी चोपयमने । प्राध्वं बन्धनहेतावानुकूल्ये ।

जीविकोपनिषदौ तत्सादृश्ये । अदस्तत्पूर्वं यदि
परं प्रति न ज्ञाप्यते, नोच्यते वा । अस्तमदर्शनार्थम्

एतत् सर्वं कृत्रि, कृत्रि परे सति उर्यादिः ।

अन्तर्हन्तौ, न तु परिग्रहे । कणेमनसी हन्तौ तृप्त्याम्
अच्छेत्याभिमुखवचनमभिज्ञादर्थं वा गत्यर्थे, वदे च ।

तिरोऽन्तर्द्विवचनं कृत्रि तु वा । इतः कृत्रि विकल्पः,
कृत्रि परे एतेषां वक्ष्यमाणानाम् अनञ्पूर्वसमासो वा
स्यान् । उपाजे अन्वाजे च सामर्थ्याधाने । साक्षात्,
मिथ्या, लवणं, वशे, प्रादुर, आविश् नमश्च
प्रमिद्धार्था । उरमिमनसी अन्तःकरणे । मध्ये पदे,
न तु सार्धे । निवचने वचनाभावे इति ।
एते उपेन्द्रवदाख्याते कृति च धातोः प्राक् प्रयोज्या
गति-संज्ञाः ।

तत्र दुर्गमोदाहरणानि—'श्रदिति'—श्रत्कृत्य,
स्त्रित्कृत्य । नेह—श्रदिति कृत्वा । प्राध्वमिति—
'प्राध्वच्छ्रुत्य स्थितो रागः सर्वानुत्तरकोशलान्'
आनुकूल्येन बद्ध्वा इत्यर्थः । जीविकाकृत्य,
जीवि नामिव कृत्वेत्यर्थः । अदःकृत्य गच्छति । नेह—
'अदः कृत्वा गच्छ त्वम्', अदः कृत्वा गच्छति' इति
वा, परं प्रति वक्ति । अन्तर्हन्त्य मध्ये हृत्वेत्यर्थः, नेह
—अन्तर्हन्त्वा, परिगृह्येत्यर्थः । कणेहन्त्य कृष्णं
पश्यति, मनोहन्त्य कृष्णं पश्यति, तृप्ति यावदित्यर्थः ।
उरसिकृत्य कृत्वा वा निश्चित्य इत्यर्थः । एवं मनसि
श्रुति मध्येकृत्य गीतां व्याचष्टे, कृत्या वा । एवं—
श्रीकृष्णस्य पदेकृत्य मनः शेते । नेह—हस्तं मध्ये
पदे वा कृत्वा कृष्णं भूषयति । एवं निवचनेकृत्येति
अथ व्याच्यौ तद्धितौ—अवैष्णवं वैष्णवं कृत्वेत्यर्थे
विः, कृत्रनुप्रयोगः वेह्रः पूर्वगिरामस्य ईरामः—
वैष्णवीकृत्य । आच्—पत्याकृत्य । पूर्वपदं वक्ष्यते
(समा० प्र० २०३) ॥८७॥

८८ । मिलित्वादेशः परवत्तुकि ।

अधीत्य, प्रेत्य ॥८८॥

नञ्पूर्वात्तु—

८९ । नञोऽरामशेषः सर्वेश्वरे तु नुट् च
समासे, आख्याते त्वाक्षेपे ।

अकृत्वा अनीक्षित्वा । आख्याते—हरिमभजसि
मूर्ख, अनेधि त्वम् ॥८९॥

९० । हरिवेणुहरविधिर्वा यपि नान्तवर्जम्
आगत्य, आगम्य, प्रणत्य, प्रणम्य । नान्तानान्तु
नित्यमेव—प्रहत्य, वितत्य, संमत्य । कथं 'तृणु

वितृत्य, क्षिणु विक्षित्य' इति न विकल्पः ? ऋद्वये
ररामांशमद्भावात् सर्व्वेश्वरादिव्यवधानेऽपि
रषयोनिमित्तत्वाद् 'रषाभ्यां दुस्तवर्गजः' इति हि
प्रवर्तते । 'अदो जग्धिः'—प्रजग्ध्य । 'जन-खन-
सनाम्' (आ० प्र० २५६) इति प्रजाय प्रजन्य ।
अन्तरङ्गत्वात् प्राग् जग्धौ प्राप्तेऽपि निमित्तापायाद्
यवग्रहणम्, तेन 'जहातेहिः' (कृ० प्र० ६५) इत्यादयो
न स्युः—विहाय ॥६०॥

६१ । दामोदरादेरीरामो न यपि क्विपि च ।
विधाय, निपाय । 'निपीय' इति पीडो रूपम् ।
'मीनाति-मिनोति' (आ० प्र० ६७४) इत्यादि—प्रमाय
निमाय । 'दोमोदरादेः' किम् ? विलाय विलीय,
निलीय । 'अजेवी' (आ० प्र० १३४) इत्यादि—
उदज्य, उद्वीय । रोहर्हः—विचार्य्य ॥६१॥

६२ । लघुपूर्वात् परस्य रोरय् यपि
आप्नोतेर्वा ।
विगणय्य, प्रणमय्य, प्रापय्य, प्राप्य । परिवृढमाचष्टे
इति विगृह्य वृढशब्दादेव णिः क्रियते । संग्राम युद्धे
इति चुरादिपाठात्तस्मादेव सोपेन्द्राणोरुत्पत्तिः,
ततश्च परिशब्दस्य क्त्वान्तेन पश्चात् समासात्
परिवृढय्य १ इति सिद्धम् । परेर्धातुत्वाभावात्
'पर्य्यव्रढयत्' इत्यादि च । संग्रामयतेस्तु—असंग्रामयत्
'लघुपूर्वात्' किम् ? संप्रधाप्य, निगृह्य ॥६२॥

६३ । क्षियस्त्रिविक्रमो मयतेरिरामो वा यपि
प्रक्षीय प्रक्षित्य, अपमित्य अपमाय ॥६३॥

६४ । वेज-व्येज-ज्यानां न सङ्कर्षणो यपि
परि-संभ्यां व्येजो वा ।

प्रवाय, प्रव्याय, प्रज्याय, परिव्याय ।
नित्यत्वात्तु कं बाधित्वा 'श्या-श्चि-व्या-ज्या' (आ० प्र०
५०५) इति त्रिविक्रमः । परिवीय, संव्याय, संवीय

६५ । क्त्वार्थे णमुश्चाभीक्ष्ण्ये ।
'णमुल्' इति पाणिनिः (३।४।२२) आभीक्ष्ण्यं

पौनःपुन्यम् ॥६५॥

६६ । आभीक्ष्ण्ये वीप्सादिषु च द्वित्वं
वाच्यम् ।

स्मारं स्मारं कृष्णं नमति । 'घटादीनाम्' (आ०
प्र० ४३१) इत्यादौ णिपूर्व्वयोर्णम्विणोस्तु त्रिविक्रमो
वा—गमं गमं, गामं गामं वा । 'लभेनुम्' (आ० प्र०
२४२) इत्यादि—लम्भं लम्भं, लाभं लाभं, प्रलम्भं
प्रलम्भं, भोजं भोजं, पायं पायम् । पक्षे स्मृत्वा
स्मृत्वेत्यादि ॥६६॥

६७ । अपाद्गुरो गार वा णमौ ।
अपगारम् अपगारम्, अपगोरम् अपगोरम् वा,
मुहुरुद्यम्येत्यर्थः ॥६७॥

६८ । कृतसूत्राद्यं सप्तम्यन्तं पूर्व्वपदम् ।
'उपपदं' प्राञ्चः । परिभाषेयम् ॥६८॥

६९ । अमन्त-स्वद्वर्थे णामुरमश्च न महाहरः
* स्वादुङ्कारं हरयेऽर्पयति । एवं मिष्टङ्कारं
लवणङ्कारम् । स्वादुशब्दस्तु त्रिविक्रमो नेप्यतेऽत्र ।
स्वादुकृत्य यवागूं भुङ्क्ते ॥६९॥

१०० । कृतो बाहुल्यात् क्त्वा च ।
किन्तूत्सर्गसिद्धत्वात् पूर्व्वपदं नापेक्षत इति न
समासः । स्वादु क्त्वा ॥१००॥

१०१ । अभूततद्भावे पुम्बच्च ।
अस्वादीं स्वादीं क्त्वा भुङ्क्ते—स्वादुङ्कारम् ॥१०१॥

१०२ । अग्रे-प्रथमं-पूर्व्व-सु-क्त्वा-णम् ।
कृष्णम् अग्रे नत्वा, अग्रे नामं वा ब्रजति । एवं
प्रथमं पूर्व्वम् । अत्र 'अग्रे नत्वा' इत्यत्र
पूर्व्वपदन्त्वमन्तमेवेति नियमान्न समासः ।
प्रथममित्यादिशब्दौ मान्ताव्ययरूपत्वारमो महाहरः,
इति नामन्तौ ॥१०२॥

१०३ । कर्मणि डुकृजः खमुण्णाक्रोशे ।
ख उ णा इतः, अम् शेषः ॥१०३॥

१ । परिवृढय्य (क) एषः पाठो लिपिकार-प्रमादकृतः, रविधानस्यापरिहार्य्यत्वात् ।

* "शङ्के स्वादुङ्कारमित्थं सदा त्वं, यज्ञाङ्गीयं लेखि हैयङ्गवीनम् । एवं चोरङ्कारमम्बा शिशुं तं,
प्रत्याक्रोशन्त्यार्द्रचित्ता बभूव ॥" (श्रीगोपालचम्पूः पृः ८।२७)

१०४ । सर्वेश्वरान्त-पूर्वपदस्यानव्ययस्य
मुम् वामनश्च खिति ।

उमावितौ मशेषः । 'उपेन्द्रोर्यादि' (कृ० प्र० ८६)
इत् ॥ दिना समासः । अवैष्णवङ्कारमाक्रोशति ।
अवैष्णवोऽसीत्युक्तवाक्रोशतीत्यर्थः ।
करोतिरिहोच्चारणे ॥१०४॥

१०५ । णमुः ।

विभुरयम् ॥१०५॥

१०६ । अन्यथैवं-कथमित्थं सु
डुकृञस्तत्तन्मात्रार्थे ।

हरिमन्यथाकारमर्चयति, अन्यथार्चयतीत्यर्थः
एवङ्कारमित्यादि । कृञोऽर्थे तु—विधिमन्यथा कृत्वा
हरिमर्चयति ॥१०६॥

१०७ । यथातथयोर्दुकृञोऽसूयाप्रतिवचने ।
यथाकारं तथाकारमर्चयतु, किं तवानेन ?
तत्तन्मात्रार्थ एव । विधिं यथाकृत्वाऽयमर्चयतु, किं
तवात्र ? ॥१०७॥

१०८ । कर्मणि ।

प्रभुरयम् ॥१०८॥

१०९ । दृशि-विदिभ्यां साकल्ये ।

वैष्णवदर्शं प्रणमति, वैष्णववेदं भोजयति, यावतो
वैष्णवान् पश्यति, वेत्ति, विन्दति, विन्दते वा तावत्
इति, सर्वानिवेत्यर्थः ॥१०९॥

११० । यावति विदल-जीवाभ्याम् ।

यावद्वेदं भुङ्क्ते, तत्र नाग्रहं करोतीत्यर्थः ।
यावज्जीवं हरिं भजति ॥११०॥

१११ । चर्मोदरयोः पूरेः, वृष्टिप्रमाणे

ऊरामहरश्च वा, वस्त्रार्थे कनोपे ।

चर्मपूरं तिलान् ददाति । उदरपूरं वैष्णवान्
भोजयति । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः, गोष्पदपूरं वा ।
वस्त्रकनोपं, चेलकनोपं वा वृष्टः । इत् उपमानपर्यन्तं
णम्वन्तधातवोऽनुप्रयुज्यन्ते ॥१११॥

११२ । निमूल-समूलयोः कषः ।

निमूलकाषं कषति, निमूलं हिनस्ति इत्यर्थः ॥११२॥

११३ । शुष्क-चूर्ण-रुक्षेषु पिषः ।

शुष्कपेषं पिनष्टीत्यादि ॥११३॥

११४ । समूले हनः, अकृते डुकृञः, जीवे ग्रहः

समूलघातं निजघानं कंसम्, अकृतकारं चकार,
जीवग्राहं जग्राह । 'पूर्वपदन्त्वमन्तम्' (कृ० प्र० ८६)
इत्यादिना समासः । 'अमन्तम्' इत्युपलक्षणमेव, तेन
औशसोरपि ग्रहणम् । 'समूलघातं न्यबधीदरीश्च'
इति भट्टिः (११२) । कर्मणीति निवृत्तम् ॥११४॥

११५ । करणे ।

प्रभुरयम् ॥११५॥

११६ । हनः ।

चक्रेण हन्ति । चक्रघातं हन्ति ॥११६॥

११७ । स्नेहद्रव्ये पिषः ।

स्नेहद्रव्यमार्द्रताहेतुः । घृतपेषं पिनष्टि ॥११७॥

११८ । हस्तार्थे वर्त्ति-ग्रहिभ्याम् ।

हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करग्राहं गृह्णाति ॥११८॥

११९ । स्वे पुषः ।

स्वेन पुष्णाति—स्वपोषं पुष्णाति । 'स्वे'
इत्यनेनेह आत्मात्मीय-धन-गो-ज्ञाति-
पित्वादिव्यप्युदाहार्यम् । करण इति निवृत्तम् ॥११९॥

१२० । चक्रे बन्धः ।

चक्रबन्धं बद्धः, गुप्तो बध्नाति—गुप्तिबन्धं बध्नाति
इत्यादयस्तु संज्ञायां ज्ञेयाः । इह 'मयूरिकाबन्धं बद्धः'
चाण्डालिकाबन्धं बद्धः, इत्युपमाने कर्मणि णमुरिति
भाष्यम् ॥१२०॥

१२१ । कर्त्रोर्जीवः पुरुषयोर्नशि-वहिभ्याम् *

जीव एव सन्नष्टः—जीवनाशं नष्टः । पुरुषः सन्
वहति—पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा
वहतीत्यर्थः इति जयादित्यः (काशिका ३।४।४३) १२१

१२२ । ऊर्ध्वकर्त्तरि शुषि-पूरिभ्याम् *

* अजनाशमसौ नष्टो जीवनाशं ननाश च । ऊर्ध्वशोषं स चाशुष्यत् कृष्ण यस्त्वत्पराङ्मुखः ॥

(श्रीगोपालचम्पूः पूः ३३।६६)

ऊर्ध्वः शुष्यति—ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । एवम्
ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । पूरी आप्यायने दिवादावात्मपदी
॥१२२॥

१२३ । कर्मकर्तृपमाने ।

रत्नमिव निहित—रत्ननिधायं निहितः कृष्णः ।
अज इव नष्टः—अजनाशं नष्टं कंसः । व्यवधानेऽपि
दृश्यते—धृतनिधायमुदकं निदधाति । निवृत्तोऽनुप्रयोगः
॥१२३॥

१२४ । इतो विकल्पेन समासः ।

विभुरयम् ॥१२४॥

१२५ । तृतीयामामुपदंशेद्वितीयधात्वेककर्मकाच्च
हिसार्थात् ।

आमलकोपदंशं भुङ्क्ते, आमलकेनोपदंशं
भुङ्क्ते भक्तम् । दण्डोपघातं, दण्डेनोपघातं वा गाः
कालयति । 'एककर्मकात्' इति किम् ?
दण्डेनोपहृत्या व्याघ्रं गाः कालयति ॥१२५॥

१२६ । सप्तमी-तृतीययोरुप-पीडाद्रुधि-

कृषिभ्याश्च, धातुमात्रात्

सन्निधानगतावायामगतौ च ।

पार्श्वोपपीडं शेते । "हस्तरोधं दधद्वनुः" इति
भट्टिः (५।३२) । पाणिकर्षं कंसं निन्ये ।
'विशेषानुपादानात् पाण्युपकर्षमित्यपि' इति
पुरुषोत्तम (भाषावृत्तिः ३।४।४६) । सर्वत्रैवोपपूर्वत्वे
सति । इति जयादित्यः (काशिका ३।४।४६) । पक्षे—
पार्श्वे, पार्श्वेन वा उपपीडमित्यादि । उत्तरत्र
चासमासो ज्ञेयः । एवं हस्तग्राहं नृत्यति रासे ।
द्वयङ्गुलोत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति ॥१२६॥

१२७ । अपादाने कर्मणि च त्वरायाम् ।

शय्योत्थायं गां दाग्धि । शृङ्गग्राहं गां वारयति
हरिः । अत्तरायाम् दृश्यते । 'एकवर्जम्' इति
धातुविभक्तिवर्जमिति च ॥१२७॥

१२८ । जीवनाहेतौ परिक्लिश्यमाने च
स्वाङ्गकर्मणि ।

अक्षिनिकोचं हसति—उरःपेषं युध्यते । नेह—
शिर उत्क्षिप्य पश्यति ॥१२८॥

१२९ । कर्मणि विशि-पति-पदि-स्कन्दिभ्यो
द्रव्यस्य व्याप्तिश्चेत्, क्रियायाश्च नित्यता चेत्
गेहप्रवेशमास्ते । असमासे द्विरुक्तिः—गेहं गेहं
प्रवेशमास्ते हरिः । एवं प्रत्यादयः ॥१२९॥

१३० । क्रियाव्यवधाने काले

कर्मण्यस्यतितृषिभ्याम् ।

द्व्यहात्यासं भुङ्क्ते, द्व्यहतर्षं पिबति,
द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः ॥१३०॥

१३१ । नामशब्दे १ कर्मण्यदिशिग्रहिभ्याम्
नामादेशमाचष्टे । नामग्राहं स्तौति हरिम् ॥१३१॥

१३२ । उपात् किरतौ सुट् च विक्षिप्य
लवने ।

उपस्कारं लुनाति ॥१३२॥

१३३ । क्त्वा-णाम् ।

प्रभुरयम् ॥१३३॥

१३४ । अव्यये करोतेरयुक्ताख्यायां,
तिर्य्यचि क्रियासमाप्तौ ।

'ब्रजेश्वर ! पुत्रस्ते जातः' इति नीचैः कृत्वाचष्टे
नीचैःकृत्य, नीचैःकारवा । उच्चैराख्यानामिह युक्तम्

"आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः—

कारं मृतं रामवियोगशोकात् ।" (भट्टिः ३।४६)

अत्र क्त्वापक्षौ च ज्ञेयौ । नीचैरिहाख्यानं युक्तम्
प्रियत्वेऽप्ययुक्तं दृश्यते, यथा—कृष्ण !
काचित्त्वय्यनुरक्तास्ति' इत्युच्चैःवारमाचष्टे, उच्चैः
कृत्वा, उच्चैःकृत्य वा । प्रक्रिया (पा ३।४।५६) तु
चिन्त्या । तथा, तिर्य्यक्कृत्य गतः इत्यादि ॥१३४॥

१३५ । तस्प्रत्ययान्त-स्वाङ्गे कृभूभ्याम् ।

मुखतःकृत्य गतः इत्यादि ॥

१३६ । नानेत्यव्यये धार्थप्रत्यये
चाभूततद्भावे ।

अनाना नाना कृत्वेत्यर्थे ननाकृत्य गतः इत्यादि ।
तथा द्विधाकृत्येत्यादि । एवं द्वेधा, द्वैधम् ॥१३६॥

१३७ । तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णीम्भूयास्त इत्यादि ॥१३७॥

१३८ । अन्वचयानुकूल्ये ।

अन्वग्भूयास्त इत्यादि । उक्ता विकल्पसमासाः
क्त्वा णम् च निवृत्तौ ॥१३८॥

१३९ । तुमु-णकौ तत्क्रियार्थत्वे ।

क्रिया धात्वर्थः । उणावितौ । यस्माद्धातोस्तुमुणकौ
क्रियेते, तस्यैव धातोरर्थो यदि प्रयोजनं, तदा
तुमुणकौ भवतः । 'तुमुण्-ण्वलौ' इति पाणिनीयाः
(३।३।१०) । ते हि वोरकं, योरनं, झस्यान्तमादिशन्ति
द्रष्टुं सेवितुं हरिं व्रजति, दर्शकः सेवको व्रजति,
दर्शनार्थं, सेवनार्थमित्यर्थः ॥१३९॥

१४० । इच्छार्थे शक्यादौ कालादौ च योज्ये
तुमुरेव ।

'योज्य' ग्रहणं पूर्वपदत्वनिरासार्थम् । द्रष्टुमिच्छति
वष्टि, वाञ्छति वा, तथा द्रष्टुं शक्नोति,
धृष्यतीत्यादि । शकधृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रभ-लभ-
क्रम-गम-सह-अर्ह-सत्तार्थः शक्यादिः ।

कालादौ तु योज्ये दर्शनादिधात्वर्थो यदि कालादेः
प्रयोजनं स्यात्, तदा तत्तद्धातोस्तुमुर्मन्तव्यः ।
कालोऽयं द्रष्टुं समयो वेला वा । आदिशब्दान्मन्तुं
मनः, द्रष्टुं चक्षुः, श्रोतं श्रवणमित्यादि । वक्तुं जडः
इति च 'मशकार्थोऽयं धूमः' इतिवद्दृश्यते । तथा
समर्थपर्याये—समर्थो भोक्तुं, पर्याप्तो भोक्तुम्, अलं
भोक्तुमित्यादि च ॥१४०॥

१४१ । कर्मण्यण् तुम्बर्थे ।

कृष्णसेवो याति, कृष्णगायो याति । बाहुल्यात्
कृष्णं सेवितुमित्यादि ॥१४१॥

१४२ । प्रादिव्यवहितेऽपि कृच्छार्थ-दुरि

खल् भावकर्मणोः, अकृच्छार्थे ईषति सौ च
अरामशेषः ॥१४२॥

१४३ । उपेन्द्रालभेर्नुम् खल्-घणोर्न
सुदुर्भ्यामन्योपेन्द्र-रहिताभ्याम् ।

कृच्छ्रे—दुष्प्रलम्भं दुर्लभं भवता, दुष्प्रलम्भं,
दुर्लभः कृष्णो भवता १ । अकृच्छ्रे—ईषत्प्रलम्भम्,
ईषल्लभम्, सुप्रलम्भं, सुलभं भवता । ईषत्प्रलम्भः
ईषल्लभः, सुप्रलम्भः, सुलभः कृष्णो भक्तिमता ।
अन्योपेन्द्ररहिताभ्यामिति किम् ? अतिसुलभः,
अतिदुर्लभः । कथम् 'अतिसुलभः, अतिदुर्लभः' ?
पश्चादतिना समासः । अन्येति किम् ? सुदुर्लभः
॥१४३॥

१४४ । मि-मी लियां खललोरात्वनिषेधः
दुर्निमयः इत्यादि ॥१४४॥

१४५ । दुरादौ कर्तृपूर्वपदाद्भुवः
कर्मपूर्वपदात् डुकृञ्श्राभूततदभावे पूर्ववत्
खल् ।

कर्तृकर्मणी अत्र तत्तद्विशेषणे ज्ञेये । तत्र
कर्तृपूर्वभुवः—अदुर्भक्तेन दुर्भक्तेन भूयते इत्यर्थे
दुर्भक्तम्भवं भवता पूर्वमकृच्छ्रं भक्तस्य भवतः सम्प्रति
कृच्छ्रेण भक्तिरित्यर्थः । एवमनीषद्भक्तेन ईषद्भक्तेन
भूयते ईषद्भक्तम्भवम्, सुभक्तम्भवम् । कर्मपूर्वपदात्
डुकृञ्—अदुर्भक्तो दुर्भक्तः क्रियते—दुर्भक्तङ्करः,
एवमीषद्भक्तङ्करः । असुभक्तः सुभक्तः क्रियते—
सुभक्तङ्करो वैष्णवो भवता ॥१४५॥

१४६ । आरामादनः खलर्थे, न तु खल्
दुर्याणं हरिपदं भवता । दीडश्चारामान्तपाठात्
दुरुपादानम् ॥१४६॥

१४७ । अदरिद्रातेरिति वाच्यम् ।

ईषद्दरिद्रं भवता, अकृच्छ्रेण भवतो दारिद्र्यमित्यर्थः
॥१४७॥

१४८ । शासि-युधि-दृशि-धृषि-मृषिभ्यश्चानो
वा खलर्थे ।

दुःशासनः, दुर्योधनः इत्यादि ॥१४८॥

५।१४६-१६८)

कृदन्त-प्रकरणे यत्-ण्यत्-क्यप्-

१३१

१४६ । विध्याद्यर्थे तव्यानीय-यत्-क्यप्-ण्यत्-
केलिमा विष्णुकृत्य-संज्ञा भावकर्मणोः ।

‘कृत्य’ संज्ञा इति प्राञ्चः । ‘प्रेषातिसर्ग’ (का० प्र०
१७७) ‘अर्हशक्त्यो’ (का० प्र० १८०) इत्यादि ।
तव्यानीयौ एतौ सामान्यौ । एधितव्यम्, एधनीयं
वैष्णवेन । भक्तव्यो, भजनीयस्त्वया कृष्णः ॥१४६॥

१५० । सर्वेश्वरान्तधातोर्यत् ।

चेया भक्तिस्त्वया हरेः ॥१५०॥

१५१ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

अस्त्रियां विहितोऽसरूपो भिन्नाकारावशेष
उत्सर्गापवादस्यायेन बाध्योऽपि कृद्वा स्यात् ॥१५१॥

१५२ । क्त-अन-तुमु-खलर्थेषु तु वाऽसरूपो
विधिर्नेति वाच्यम् ।

अतस्तव्यादयोऽपि । चेतव्या । धातुग्रहणात्
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्, नेह—पिपिक्षितव्यम् ॥१५२॥

१५३ । प्रतिपदोक्तसर्वेश्वरान्तात्तु
भूतपूर्वादपि ।

दित्स्यम्, धित्स्यम् ॥१५३॥

१५४ । आ ए यति ।

देयम्, गेयम् । ‘परत्वाद्गिद्वेयम्’ इति कालापाः
॥१५४॥

१५५ । शकादिभ्यश्च यत् ।

वक्ष्यमाण-ण्यदपवादोऽयम् । शक्यं, यज्यं, शस्यं
यत्यं मह्यम् ॥१५५॥

१५६ । हनो यद्वा तस्य बधश्च ।

बध्यम् । पक्षे ण्यद् वक्ष्यते (कृ० प्र० १६६) ॥१५६॥

१५७ । पवर्गान्ताद् यत् ।

जप्यं, कोप्यम् ॥१५७॥

१५८ । आङो लभेर्नुम् यति, उपात् स्ततौ

आलम्भ्यः पशुः, यज्ञे घात्य इत्यर्थः । उपलम्भ्यो
हरिः ॥१५८॥

१५९ । अनुपेन्द्राद्गद-मद-चर-यमेभ्यो यत् ।

गद्यम् । कथं नियम्यम् ? चौरादिकणेरण्योत्पत्तिकत्वेन

प्रतिपदोक्तसर्वेश्वरान्तत्वादयत् ॥१५९॥

१६० । नञ्पूर्वस्य वदेरवद्यं गह्यं, वृङ्-
वृजोर्वय्या प्रतिबन्धं विना स्वीकार्यायाम् ।

‘पतिम्बरायाम्’ इत्येके । आवन्तोऽयं यत्प्रत्ययः
प्रतिबन्धे तु—वृञ् वरणे क्यप् वक्ष्यते (कृ० प्र० १७८)
वृत्त्या कन्या । लक्ष्मीनिर्देशः विम् ? वृङ् संभक्तौ
ण्यद्वक्ष्यते (कृ० प्र० १६६) वाय्याः, ऋत्विजः ।
व्यभिचरति च ‘सुग्रीवो नाम वय्योऽसौ भवता
चारुविक्रमः’ इत्यत्र (भट्टिः ५ ५१) । मुख्येऽपि दृश्यते
‘वृष्णिवय्यः’ इत्यादौ च ॥१६०॥

१६१ । वह्यं वहनस्य करणो ।

सुगमत्वादत्र धातुनिर्देशो न कृतः ।

एवमुत्तरत्रापि ॥१६१॥

१६२ । पण्यं विक्रये, अय्यः स्वामिवैश्ययोः,
उपसय्या प्राप्तगर्भाविसरायाम्, अजय्यः कर्त्तरि
सङ्गमाक्षयत्वे ।

अजय्यः कृष्णसङ्गमः, न जीर्यतीत्यर्थः ॥

१६३ । आचर्यमगुरौ ।

गुरौ तु—आचार्यः ॥१६३॥

१६४ । क्रय्यं क्रयार्थ-प्रसारिते ।

अन्यत्र क्रेयम् ॥१६४॥

१६५ । क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे ।

अन्यत्र—क्षेयजेयौ ॥१६५॥

१६६ । ऋद्वयविष्णुजनाभ्यां ण्यत् ।

कार्यं, वाह्यम् । ‘हनो हस्य घः’ (वि० प्र० १२२)
‘हन्तेस्तः’ (आ० प्र० ४४८)—घात्यम् ॥१६६॥

१६७ । चजोः कगौ घिष्णचतोरज-वज-
व्रज—कवर्गादिवर्जम् ।

पाक्यं, रोग्यम् । नेह—वाज्यं, ब्राज्यं, गर्ज्यम् ।
अजेर्वीभावात् न्यति नोदाहरणम् ॥१६७॥

१६८ । न क-गावावश्यकार्थ-ण्यति अवश्यमो
मस्य हरो विष्णुकृत्ये, तेन तस्य समासः ।

अवश्यपाच्यम् । संहितायामेव । ‘अवश्यं
वक्तव्यम्’ इति भाष्यसंस्कृतम् ॥१६८॥

१६६ । मोच्य-रोच्य-शोच्य-याच्य-त्याज्य-
याज्य-वर्ज्यार्च्य-पूज्याः साधवः, प्रयोज्य
-नियोज्यौ शक्यार्थे, वञ्च्याञ्च्यौ गतौ,
वाच्यमपदसङ्घाते, भोज्यं भक्ष्ये निपात्यन्ते ।

अन्यत्र 'प्रयोग्य' इत्यादिषु यथास्वं क-गौ ॥१६६॥

१७० । उद्वयाण्णचदावश्यके ।

'ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय ये' (आ० प्र ५१५)

अवश्य याव्या भागवताः, अवश्यलाव्या दैत्याः ।

गम्यत्वेऽपि—वैष्णवैः शुचिभिर्भाव्यम् ॥१७०॥

१७१ । यु-रपि-वपि-लपि-त्रपि-चमिभ्य

आसुनोतिश्च ण्यत्, दम्भेर्नस्य च हरः ।

याव्यं, राप्यमित्यादि । पुत्र—आसाव्यम् ।

'दम्भश्चौरादिकः' इति पाणिनीयाः । 'दम्भुः

सौवादिकः' इति कालापाः—दाभ्यम् ॥१७१॥

१७२ । भज-जप-यजानमिभ्यो यद्वा ।

भाग्यम्, भज्यम् । आनाम्यम्, आनम्यम् ॥१७२॥

१७३ । माङः पाय्यं परिमाणे ।

परामाद्यमिदम् ॥१७३॥

१७४ । कुण्डपाय्य-सञ्चाय्यौ क्रतौ,

प्रणाय्यो दुर्मतिनिष्कामयोः, सन्नियः सान्नाय्यं

हविर्विशेषे, आनयतेरानाय्यो दक्षिणाग्नौ,

निचिञ्जो निकाय्यो निवासे, चित्यश्चेतव्ये वह्नौ

अग्निचित्या तच्चयने,

अमापूर्व्ववसेरमावास्यामावस्ये तिथिविशेषे ।

अमा सह वसतश्चन्द्रसूर्यावस्यामिति

ण्यद्य द्वाचामावन्ताभ्यां सिध्यतः ॥१७४॥

१७५ । गुपेः कुप्यम् अहेमरूप्ये धने,

भिद्योद्धचौ नदभेदे कर्त्तरि ।

भिनत्ति कूलं भिद्य इति गोविन्दाभावो निपातः ।

उज्जति कूलम् उद्धच इति द-ध मध्यत्वात् सिध्यति

॥१७५॥

१७६ । पुण्य-सिद्धचौ नक्षत्रविशेषे, विपूयो
मुञ्जे, विनीयः कल्के, जित्यो महति हले^१,
युग्यं वाहने, दधातेर्धार्या सामिधेन्यामृचि,
परिचाय्योपचाय्यसमूह्या अग्निविशेषेषु,
अञ्जेराज्यं घृते, गृह्योऽस्वैरिणि साधवः ।

१७७ । अनुपेन्द्रे वदो यत्-वयपौ, भुवः

क्यप् भावे, हनस्तश्च ।

कृष्णेनोद्यन्ते—कृष्णद्या गीताः, कृष्णोद्याः ।

बाहुल्यात् वत्तरि च । 'सत्यदद्यो रघूत्तमः,' ब्रह्मणो

भावः ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या,

स्त्रीत्वमभिधानात् ॥१७७॥

१७८ । एति-स्तु-शासु-वृजो-ह-जुषः क्यप् ।

'वामनात्कु' (कृ० प्र० ८७) इत्यः, स्तुत्यः ।

आवश्यकोऽपीष्यते—अवश्यस्तुत्यः । 'शासः शिष्'

(आ० प्र० ३२७) शिष्यः, वृत्यः, आहत्यः, जुष्यः ।

आङः शास्वित्यादेराख्यातदर्शितत्वान्न शिषादेशः—

आशास्यम् । ईङ् गतौ—उपेयम् ॥१७८॥

१७९ । शंसि-दुहि-गुहिभ्यो वा क्यप् ।

शस्यं, शंस्यम्, दुह्यं, दोह्यम् ॥१७९॥

१८० । ऋरामोद्धवादकृपः क्यप् ।

वृत्तु—वृत्यम् । वृधु—वृध्यम् । कृपेस्तु—कल्प्यम्

॥१८०॥

१८१ । खनः खेयं निपात्यते, पाणौ

सृजेर्ण्यत् समवपूर्वाच्च ।

पाणिसर्ग्या माला । समवेति संघातेनैव प्रयोगः—

समवसर्ग्या रज्जुः ॥१८१॥

१८२ । भृजः क्यप् न तु पत्न्यां संभृजो

वा, कृ-वृषिभ्याञ्च ।

भृत्यः । संभृत्यः, संभार्यः । कृत्यं कार्यम् ।

वृष्यं वर्ण्यम् । पत्न्यान्तु—भार्या ॥१८२॥

१८३ । मृजेः क्यप् वा ।

मृज्यः । गत्वम्—मार्ग्यः ॥१८३॥

५।१८४-१८७)

कृदन्त-प्रकरणे णक-तृण-अन णिनि-अत्

१३३

१८४ । मृषोद्यादयः कर्म्मदौ साधवः ।

मृषा उद्यते—मृषोद्यम् । राचते—रुच्यः । कृष्टे पचति, पाकमाप्नोति—कृष्टपच्यो ब्रीह्यादिः । न व्यथते—अव्यथ्यः ॥१८४॥

१८५ । राजसूयादयस्तु संज्ञाशब्दाः ।

१८६ । अनुपेन्द्रे ग्रहेः क्यप् वाह्यायां पक्षे च लक्ष्मीनिर्देशात्तस्यामेव । मथुरागृह्या सेना ततो बाह्येत्यर्थः । कृष्णगृह्याः, तत्पक्षाश्रितः इत्यर्थः ॥१८६॥

१८७ । इज्या-व्रज्या-कृत्या भावे क्यवन्ताः

साधवः, समज्यादयः संज्ञायां साधवः ।

समजन्त्यस्याम्—समज्या सभा, निषद्या आपणः निपत्या पिच्छिलभूमिः । विदन्त्यनया—विद्या, सूयते अस्यां सोमः—सूत्या, शय्यते अस्याम्—शय्या ॥१८७॥

१८८ । ईत्या भाव-करणयोः साधुः,

भृत्यादयो भावे साधवः ।

भरणं भृत्या । आसनम् उपवेशनम् आस्या इत्यादि ॥१८८॥

१८९ । भव्य-गेय-प्रवचनीयोपस्थानीय-

जन्याप्लाव्यापात्याः कर्त्तरि च ।

वैष्णवो मथुरायां भव्यः, भवतीत्यर्थः इत्यादि । हरेर्गेयः, हरिं गायतीत्यर्थः । पक्षे मथुरायां भव्यमित्यादि ॥१८९॥

१९० । धेनुम्भव्या साधुः ।

धेनुषु भवतीति ॥१९०॥

१९१ । केलिमः कर्म्मकर्त्तरि ।

भिदेलिमा माषाः । पचेलिमास्तण्डुलाः । * उक्ता विष्णुकृत्याः ॥१९१॥

१९२ । बाहुल्यान करणादौ च ते ।

स्नायते येन तत्—स्नानीयमामलक्यादि ।

दीयते यस्मै सः—दानीयो विप्रः । आपतति यस्मात् सः—आपत्यो भृगुः । रम्यते यस्मिन् तत्—रमणीयं

वृन्दावनम् । तिष्ठते निर्णीयते विवादो यत्र सः—स्थेयः ॥१९२॥

१९३ । वास्तव्यो वासकर्त्तरि वृष्णीन्द्रेण साधुः ।

कर्त्तरि प्रभुग्यम् ॥१९३॥

१९४ । णक-तृणौ ।

‘ण्वुल्लतृचो’ पाणिनिः (३।१।१३३) । करोतीति कारकः, कर्त्ता जगतः । वह—वोढा । हन—घातकः ॥१९४॥

१९५ । नामधातु-हनो न घत्वं, न च

तत्त्वम् ।

हननीयकः । ‘आतो युक्’ (आ० प्र० १८०) दायकः । एवमाख्यातसूत्रेभ्यः—कुटिता कोटकः, शमकः, यमेस्तु यामकः । पापचकः इत्यत्रापि अन्तहरान्न वृष्णीन्द्रः, पापच्यस्थाने पापचादेशात् तस्य स्थानिवद्भावाद् न वृष्णीन्द्र इत्यन्ये । ‘स्थानिवद्भावात्’ *—इति प्रमादेशपि, प्रक्रिया (पा ३।१।१३३) तु चिन्त्या । चक्रपाणेस्तु—पापाचकः पापचिता, दरिद्रायकः, दरिद्रिता इत्यादि ज्ञेयम् । क्रमि-गमि-कृपि-वृत्वादीनामिड् सूत्रेषु आत्मपदेन तत्कारणं गृह्यते इति बहूनां मतम् । ‘गम्यादीनां न’ इति केषाञ्चित्, क्रमेस्तु कर्त्तर्येवेद् नेष्यते—प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अकर्त्तरि तु प्रक्रमितव्यम् । गम्यादेः खल्वपि—सजिगसिता, संजिगमिषिता, चिक्लृप्सिता चिकल्पिषिता, विवृत्सिता, विवृत्तिषिता ॥१९५॥

१९६ । बाहुल्यात् कर्म्मण्यपि णकः ।

पादाभ्यां ह्रियते—पादहारकं नूपुरादि ॥१९६॥

१९७ । नन्द्यादेरनः ।

‘ल्युः’ पाणिनिः (३।१।१३४) । नन्दनः, जनार्दनः, मधुसूदनः, मदनः, तपनः, पतनः, विरोचनः दर्पणः, संक्रन्दनः, सङ्कर्षणः पवनः विभीषणः, रमणः । ‘ल्युरयं संज्ञायाम्’ इति काशिका (पा ३।१।१३४) । तत्र च ‘ल्युः कर्त्तरि’ इति पुंस्त्वविधौ अमरः (३।५।१५)

* केलिमात्रेण ते दैत्या यद्भिदेलिमतां गताः । पचेलिमस्तेन तापात् कंसः प्रध्वंसमेध्यति ॥ (श्रीगोपालचम्पूः पूः ३३।२६)

* “अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः” इति पा ३।१।१३३सूत्रे प्रसादः ।

तत्र च 'नन्द्यादेर्युः' इति सर्व्वापि तट्टीका, किन्तु
'नन्दनं वनम्' (अमरकोषः १।१।४५) इत्यत्र
नन्दप्रतीति ल्युरिति क्षीरस्वामी ।

'नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ।'
—इति नन्द्यादि प्रकरणे भट्टिः (६।७३) ॥१६७॥

१६८ । ग्रहादेर्णिनिः ।

आदेर्ण इत्, इन् इति स्थिते, इन् हन्' (वि० प्र०
१२१) इत्यादि त्रिविक्रमः—ग्राही, स्वायी ॥१६८॥

१६९ । गमि गाम्यादयस्तु भविष्यति
साधवः ।

ब्रजं गमी, गामी, स्थायी, प्रतिबोधी, प्रयायी,
भावी इत्यादि ॥१६९॥

२०० । पचादेरत् ।

'अच्' पाणिनिः (३।१।४३) । पचः, देव, मेषः
सेवः, चरः, वदः, चलः, पतः, हनः ॥२००॥

२०१ । चरादीनामत्प्रत्ययान्तानां द्विर्वा
नरस्यारामश्च ।

चराचर इत्यादि ॥२०१॥

२०२ । हन्तेर्हस्य घत्वश्च ।

घनाघनः । पट विस्तारे चुगादिः, अस्य तु—पट
पटः । पक्षे पटश्च, णेरन्तित्वात्, जुमन्ते * तु—
पाटः, पटापटः इत्यादि ॥२०२॥

२०३ । रात्रिमट-रात्र्यट-तिमिङ्गिलादयः
साधवः ।

२०४ । ईशोद्धव-किरति-प्रीणाति-गृ-ज्ञाभ्यः
कः ।

कः इत्, अरामः शेषः । क्षिपः, बुधः, भूरुहः,
किरः, प्रियः, गिरः, ज्ञः । बाहुल्यात् क्षेपकः, क्षेप्ता
॥२०४॥

२०५ । उपेन्द्रे आरामान्तात् कः ।

सुगलः, प्रज्ञः । बाहुल्यात् गौर्हन्यते यस्मै सः—
गोघ्नोऽनिधिः ॥२०५॥

२०६ । धेट-पा-घ्रा-ध्मा-दृशिभ्य शः ।

श इत्, अरामः शेषः । शिवत्वात् कृष्णधातुकत्वम्
धयः, पिवः, जिघ्रः, धमः, पश्यः । धेट्संयोगात्
पिवतेरेव, पातेस्तु—पाता ॥२०६॥

२०७ । अनुपेन्द्रे लिपि-विद्वल्-धारि-पारि-
वेद्युदेजि-चेति-साति-साहेः शः, ददाति-
दधातिभ्यां णश्च, ज्वलादेर्णातौ प्रादेस्त्वत्,
भू-दु-नीभ्यश्च ।

लिम्पः, विन्दः, धारयः इत्यादि । सातिः सौत्रः
सातयः । तथा—ददः, दायः, दधः, धायः । तथा—
ज्वालः, ज्वलः, चालः, चलः, प्रज्वलः, प्रचलः
विपुलमित्यादि । भावः, भवः । दुनीतेरेव—दावः,
दवः । नायः, नयः ॥२०७॥

२०८ । नौ च लिपे शः ।

निलिम्पा देवाः ॥२०८॥

२०९ । गवादौ विन्दतेः शः संज्ञायाम् ।
गोविन्दः, अरविन्दम् ॥२०९॥

२१० । आरामान्ताद्व्यधादेश्च णः,
आसंभ्यां स्नुवः, अवतो हृषोः अतेरिणः ।
हायः, व्याधः, श्वासः, देहः, लेहः, श्लेषः । को
न स्यात् । अवध्यायः स्नु गतौ—आस्नावः, संस्नावः ।
शृणोतेस्तु—वचनेस्थित आश्रव' इत्यमरः (३।१।२४)
विपरीतस्तु भ्रमः । अवहार, अवसायः अत्यायः ।
प्रत्यायः इत्यपि दृश्यते, 'अवतानौवितानौ' इति च
॥२१०॥

२११ । ग्राहो जलचरे साधुः ।

२१२ । नृती खन्योष्टकः शिल्पिनि, रन्जेश्च
'वृन्' पाणिनिः (३।१।४५) नर्त्तकः, खनकः ॥२१२॥

२१३ । गायनस्थक-टणनौ ।

तथा—गाथकः, गायनः ॥२१३॥

२१४ । रञ्जेर्नस्य हरः असि अके अने
धिगुनि च ।

५।२१५-२३३)

कृदन्त-प्रकरणे क-अत् टः

१३५

रजकः । अशिल्पिनि तु—नत्तिता, गाता इत्यादि २१४

२१५ । प्रु-सृ-लूभ्योऽकः साधुकारिणि ।

सरूपत्वान्न तु राकः । प्रवकः, सरकः, लवकः ।
 'श्रवतेश्च' इति कालापाः—श्रवकः । 'द्रवतेस्तु द्रवकः'
 इत्यपि जुमरमतम् ॥२१५॥

२१६ । अक आशिषि ।

जीवतात्—जीवकः ॥२१६॥

२१७ । कर्मण्यण्, ह्वेज-वेज-माभ्यश्च ।

'उपेन्द्रो' (कृ० प्र० ८६) इत्यादिना समासः,
 विश्वकारः । कृष्णं शृणोति, गच्छति, पश्यतीत्यादौ
 बाहुल्यात्, सापेक्षत्वेऽपि न—महान्तं घटं करोति ।
 कृष्णह्वायः, तन्त्रवायः, विश्वमायः ॥२१७॥

२१८ । सत्यङ्कारादयः साधवः ।

सत्यं करोति, सत्यस्य कारो वा—सत्यङ्कारः,
 अगदङ्कारः, अस्तुङ्कारः, लोकमृणः, भ्राष्ट्रे इन्धे—
 भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ॥२१८॥

२१९ । कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् कः ।

मुक्तिदः । त्रैङ् पालने—भक्तव्रतः । नेह—
 भक्तिसम्प्रदायः ॥२१९॥

२२० । अकर्मण्यारामात् कः, स्थो भावे तु पुंसि ।

पादपः वृन्दावनस्थः । "दरीमुखोत्थेन समीरणेन"
 (कुमारसम्भवम् १।८) । तथा वैष्णवानामुत्थानं—
 वैष्णवोत्थो वर्त्तते । 'गोष्ठः' इति भावे, गवां
 स्थानमित्यर्थः, 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते'
 इति, गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति निर्गलितार्थः, "गोष्ठं
 गोस्थानकं तत्तु" इत्यमरशासनात् (२।१।१४) । 'ल्युः
 कर्त्तरीमनिज् भावे कः' (३।५।१५) इत्यत्र 'भावे
 क-प्रत्ययान्तः पुंसि' इति हि क्षीरस्वामी ।
 "आखूत्थशलभोत्थादि तदुत्थानेऽस्थि, न द्वयोः"
 इति तु शब्दार्णवः ॥२२०॥

२२१ । कर्मणि शोकापनुदः सुखदे,
 तुन्दपरिमृजस्त्वलसे साधुः, मूलविभुजादयश्च
 साधवः ।

२२२ । कर्मणि प्र-पूर्वाभ्यां दा-ज्ञाभ्यां कः

कृष्णप्रदः, भक्तिप्रज्ञः ॥२२२॥

२२३ । कर्मणि समः ख्यः कः ।

कृष्णधेनुसंख्यः ॥२२३॥

२२४ । कर्मण्यनुपेन्द्रगायतेष्टक् ।

कृष्णगः । टित्वादीप्—कृष्णगी । उपेन्द्रात्तु—
 कृष्णसंगायः ॥२२४॥

२२५ । सुरा-सीध्वोः कर्मणोः पिवतेष्टक्
सुरापः, सुरागी ॥२२५॥२२६ । कर्मणि हरतेरदनुत्क्षेपे वयसि च
आडस्तु ताच्छिल्ये ।

संसारहरः । तथा—कवचहरः समाजगाम रामः
 कवचधारणयोग्यवया इत्यर्थः । तथा कृष्णोच्छिष्टाहरः
 तत्स्वभाव इत्यर्थः । उत्क्षेपे तु भारहारः ॥२२६॥

२२७ । शक्त्यादिषु कर्मसु ग्रहेरत् ।

शक्तिग्रहः, लाङ्गलग्रहः । एवमङ्कुश-यष्टि-
 तोमर-घट-घटी-धनुःषु ॥२२७॥

२२८ । सूत्रग्रह इत्यवधारणे ।

सूत्रग्राहोऽन्यत्र ॥२२८॥

२२९ । कर्मण्यर्हतेरत् ।

कृष्णार्हः, कृष्णार्हा ॥२२९॥

२३० । शस्त्रे कर्मणि धृजौऽत्, न तु
सूत्रदण्डयोः ।

चक्रधरः । नेह—सूत्रधारः, दण्डधारः ।
 सूत्रनिषेधात् अशस्त्रेऽपि—भूधरः ॥२३०॥

२३१ । स्तम्भेरमो हस्तिनि, कर्णेजपः
सूचके साधु ।

२३२ । शमि धातोरत् संज्ञायाम् ।

शङ्करः । शम्बरो दैत्यः ॥२३२॥

२३३ । अधिकरणे शेतेरत्, करणे पार्श्वदौ च
क्षीरोदशयः । तथा पार्श्वभ्यां शेते—पार्श्वशयः
उदरशयः, पृष्ठशयः ॥२३३॥

२३४ । उत्तानादिषु च ।

उत्तानः शेते—उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते—
अवमूर्द्धशयः ॥२३४॥

२३५ । दिग्धसहाच्च ।

दिग्धसहशयः ॥२३५॥

२३६ । गिरौ तु गिरिशः साधुः ।

२३७ । अधिकरणे भिक्षा-सेना-दायेषु च
चरेष्टः ।

वृन्दावने चरति—वृन्दावनचरः । भिक्षां चरति—
भिक्षाचरः । सेनां चरति—सेनाचर इत्यादि । 'कथं
सहचरीति ? चिन्त्यम् * इति पुरुषोत्तमः
(भाषावृत्तिः ३।२।१६) । कालिकविशेषपरत्वात् सह
एकस्मिन् काले चरतीति चिन्तनीयम् ॥२३७॥

२३८ । रात्रिचर-रात्रिश्चरौ द्वावपि साधु ।

२३९ । पुरोऽग्रतोऽग्रषु सरतेष्टः पूर्वं
कर्त्तरि च ।

पुरःसरः, अग्रतःसरः, अग्रेसरः । पूर्वं सरतीति
पूर्वसरः ॥२३९॥

२४० । शब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-
चाटु-सूत्र-मन्त्र-पद-वर्जं कर्मणि डुकृजोष्टो
हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।

सर्वार्थकरी हरिभक्तिः । ताच्छील्ये—व्यसनकरः
आनुलोम्ये—प्रीतिकरः । 'पितृव्यविकरं रामम्'
इति भट्टिः (५।६८) । नेह—शब्दवारः, श्लोकवारः
इत्यादि ॥२४०॥

२४१ । आद्यन्तानन्त-बहु-नान्दी-लिपि-
लिवि-भक्ति-बलि-कर्तृ-चित्र-क्षेत्र-जङ्घा-बाहु-
धनुररुस् संख्यादि-दिवादि-तदादिषु कर्मसु
डुकृजष्टः, कियत्तद्बहुष्वत् ।

अत्रापि विकल्पस्तस्यां (पा ३।२।२१) भ्रमः ।
आदिकरः, अन्तकरः, अनन्तकर इत्यादि ।

सङ्ख्यायाम्—एककरः, द्विकर इत्यादि । दिवादी—
दिवाकरः, निशाकरः, विभाकरः, भास्करः,
प्रभाकरः । तदादी-तत्करः, यत्कर इत्यादि ।
तथा-किङ्करः, किङ्करा, किङ्करी इत्यपि दृश्यते
॥२४१॥

२४२ । कर्मकरो भृत्ये, दृतिहरि-नाथहरी-
पशौ, आत्मम्भय्युदरम्भरि-कुक्षिम्भय्यादयः,
स्तम्बकरिशकृत्करी ब्रीहि-वत्सयोः,
फलेग्रहिरबन्ध्यवृक्षे ।

'कर्मदि'-वर्म्मणि पूर्वपदे कृत्रादीनामेते
निपात्यन्ते । 'स्यादबन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्यमरः (२।४
।६) 'फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतिनाम्' इति
भर्तृहरिविप्रः (भट्टिः २।३३) । २४२॥

२४३ । स्तनो-शुन्योः कर्मणोर्धेटः,
नासिकादिषु धमश्च, शर्द्धे जहातेः, विधु-
तिलयोस्तुदः खश् ।

स्तनन्धयः । 'वामनश्च' (कृ० प्र० १०४) शुनिन्धयः
नासिकन्धयः नासिकन्धमः, नाडिन्धयः, नाडिन्धमः
एवं मुष्टिघटी-खारि-वातेषु । 'मुञ्जकूलास्य-पुष्पेषु
धेटो वा' इति केचित्-मुञ्जन्धय इत्यादि ।
शर्द्धञ्जहः, विधुन्तुदः, तिलन्तुदः ॥२४३॥

२४४ । अरुन्तुद-जनमेजय-कूलमृद्रूज-
कूलमुद्रहाभ्रं लिहा ।

'अरुस्' इत्यादिकर्म-पूर्वपदत्वे तुदादिधातूनामेते
साधवः । 'बाहुं लिहोऽपि' इत्येके ॥२४४॥

२४५ । मित-नख-परिमाणेषु कर्मसु पचः
खश् ।

मितम्पचः, नखम्पचः, प्रस्थम्पचः, द्रोणम्पचः ।
'मितार्थस्यापि' इत्येके । अल्पम्पचः ।
'पान्तावल्पम्पचान्मुनीन्' इति भट्टिः (६।६७) २४५

२४६ । असूर्यम्पश्य-ललाटन्तप-प्रियम्बद-
परन्तप-वाचंयम-सर्वसहादयश्च ।

* "प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्" इति रघुकाव्ये । पचादिषु पठितस्य चरडित्यस्य सुप्सुपेति समास सहचरीति

कर्मपूर्वपदत्वे दृश्यादीनामेते साधवः ।
सूर्यमपि न पश्यति—असूर्यम्पश्य इत्यादि ।
भिन्नक्रमोऽयं नञ् अन्यत्रापि दृश्यते—अपुनर्गोयाः
श्लोकाः, अश्राद्धभोजीत्यादि । ‘आदि’ ग्रहणात्
अरिन्दमः । उग्रं यथा स्यात् तथा पश्यति—
उग्रम्पश्यः ॥२४६॥

२४७ । अन्यपूर्वत्वे १ च ।

इरया माद्यति—इरस्मदः । वशः सन् वदति—
वशंवदः इत्यादि ॥२४७॥

२४८ । अधिकरणे च ।

पाणयो ध्यायन्ते यत्र सः—पाणिन्धमः पन्थाः ।
नाड्यो ध्यायन्ते यत्र—नाडिन्धमः पन्थाः ।
‘मणिन्धम-करन्धमौ’ च केषाञ्चित् । द्विषन्तं तपति
द्विषन्तं तापयति वा द्विषन्तपः, ‘द्विषत्तापः’ इत्यपि
केचित् ॥२४८॥

२४९ । हृदय-मित-सुतेभ्यो गमेः खः ।

हृदयङ्गमं वचनम्, मितङ्गमो हस्ती, सुतङ्गमो
राजभेदः । “हृदयङ्गमेतत्त्वां ब्रवीमि” इति भट्टिः
(६।१०६) । ‘हृदयङ्गमा वाक्’ इति चुल्लिभट्टिः २४९

२५० । पुरन्दर-भुजङ्गमादयो भुजग-
भुजङ्गादयश्च संज्ञाशब्दाः ।

२५१ । सर्व-कूलाभ्र-करीषेषु कर्मसु
कषः खः ।

सर्वङ्कषः ॥२५१॥

२५२ । भयर्त्तिमेघेषु कर्मसु कृजः खः

भयङ्करः, ऋतिङ्करः, मेघङ्करो वातः ॥२५२॥

२५३ । क्षेम-प्रिय-मद्रेषु कर्मसु डुकृजः
खाणौ ।

क्षेमङ्करः, क्षेमकारः ॥२५३॥

२५४ । वृत्र-कृत-गो-ब्रह्म-शत्रु-चौरेषु कर्मसु
हन्तेष्टक् ।

वृत्रघ्न इत्यादि । बाहुल्यात्—चौरघातः,
नगरघातश्च । एतत्पदद्वयेन हस्तुघच्यते ॥२५४॥

२५५ । कर्मणि हन्तेष्टक् अमनुष्यकर्तृत्वे ।

संसारघ्नी हरिभक्तिः, चौरघातो गजः,
शस्यघातो वृषः इति च । अनभिधानात् वेण्वादौ
च वाच्ये टक् न स्यात्, वृषघातो वेणुः ॥२५५॥

२५६ । आशिते कर्त्तरि भवतेः खः

करणभावयोः ।

आशितास्तृप्ता भवन्ति येन स आशितम्भवः
ओदनः, ओदनेनाशितम्भवं भवति, तृप्तिर्भवतीत्यर्थः
॥२५६॥

२५७ । विश्वम्भरादयः संज्ञाशब्दाः ।

२५८ । अन्तात्यन्ताध्व-दूर-पार-सर्वानन्त-
सर्वक्षेत्रेषु कर्मसु गमेरच् ।

‘डः’ पाणिनिः (३।२।४८) । ‘संसारस्य हरश्चिति’
(वि० प्र० ३६) —अन्तग इत्यादि ॥२५८॥

२५९ । सुदुरोर्गमेरजधिकरणे ।

सुगं वृन्दावनम् । दुर्गो वदरिकाश्रमः ॥२५९॥

२६० । ग्रामगः कर्त्तरि च, अगो नगरश्च
शैलवृक्षयोः साधु, कर्मणि हस्तिघ्न-
कपाटघ्नौ शक्ते साधू ।

‘बाहुघ्नः’ इति चैके । ‘शक्ते’ किम् ? हस्तिघातो
विषप्रदः ॥२६०॥

२६१ । करणे कर्मणि वा पाणिघ-ताडघौ
शिल्पिनि साधू ।

ताड आघातः । ‘शिल्पिनि’ किम् ? ताडघातः
॥२६१॥

२६२ । कर्मणि राजघ-क्लेशापह-तमोपह-
कुमारघाति-शीर्षघातिनः साधवः ।

२६३ । कर्मण्याशिषि हन्तेरच् स्यादिति वक्तव्यम् ।

शत्रुं बध्यात्—शत्रुहः, तिमिहः, दस्युह इत्यादि ॥२६३॥

२६४ । लक्षणे जायापत्योष्टृग् वक्तव्यः ।

जायाघ्नो हस्तः, पतिघ्नी पाणिरेखा ॥२६४॥

२६५ । आढ्य-सुभग-स्थूल-पलित-नग्नान्ध-प्रियेष्वभूततद्भाववत्सु कर्मसु डुकृजः खनट् करणे * ।

‘ख्युन्’ पाणिनिः (३।२।५६) । खटावितौ, अनः शेषः ॥२६५॥

२६६ । तेषु कर्तृषु तादृशेषु भुवः खिण्णुखुकरा कर्त्तरि * ।

अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्ति येन तत्—आढ्यङ्करणम्, सुभगङ्करणम् ॥२६६॥

२६७ । तद्धित-विप्रत्यये तु नेति वाच्यम् ।

आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति न तथा, किन्तु अनेन भाव्यम्—आढ्यीकरणो रसविधिः, स्थूलीकरणमन्नम् तथा च भाष्यम् (पा ३।२।५६)—“ख्युनि चि-प्रतिषेधोऽनर्थकः, ख्युट्-ख्युनो-रविशेषात् ।” अनाढ्य आढ्यो भवति—आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः । सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः इत्यादि ॥२६७॥

२६८ । समाने कर्मण्यन्यतदादिषु च कर्मोपमानेषु दृशः क-क्वप्-सकः कर्मणि सामान्यस्य च सः ।

समानो दृश्यते सदृशः । ‘स्रज्-दिश्-दृश्’ (वि० प्र० १०८) इत्यादिना कः—सदृक् । सदृक्षश्छान्दस इत्येके ॥२६८॥

२६९ । अन्यादेरिवेन सह संसारस्यारामः काचन्तेषु दृशादिषु, इदम ईश्, किमः कीश् अदसोऽमूश् ।

अन्य इव दृश्यते—अन्यादृशः । एवम् तादृशः, ईदृशः, कीदृशः, अमूदृशः इत्यादि ॥२६९॥

२७० । कृञ्च-दधृष्-स्रज्-उष्णिहश्च क्विवन्ताः ।

कृञ्च-धृष-सृज-उत्पूर्वस्निहामेते पक्षिविशेष-धृष्ट-मालाच्छन्दोविशेषेषु क्विवन्ता निपात्यन्ते । कृङ् दधृक् ॥२७०॥

२७१ । नाम्नि-सदृष्ट-सू-द्विष-द्रुह-दुह-युज-लाभार्थ-विद-भिद-छिद-जि-नी-राजिभ्यः क्विप् उपनिषत्, शुचिषत् । षत्वं वाच्यम् (समा० प्र० ३०६) प्रसूः, कृष्णप्रसूः, कंसद्विडित्यादि । मृदु यथा स्यात् तथा नयति—मृदुनीः, मृदुन्यौ ॥२७१॥

२७२ । अग्र-ग्रामयोः कर्मणोर्नियः क्विप् णत्वञ्च ।

अग्रणीः, ग्रामणीः ॥२७२॥

२७३ । धी-प्रधीप्रभृतयः साधवः ।

ध्यायते अनया—धीः । एवं जुहूः । प्रकृष्टं ध्यायति—प्रधीः । एवं द्योतते—द्विद्युत् । गच्छति—जगत् । दीर्यते—ददृत् । दृन्निति हिंसार्थोऽव्ययं हिंसायां भवतीति, यद्वा दृढो भयतीति दृश्य नः । दृन्भूः स्त्री सर्पद्रयोः, तद्वत्सर्पजातिभेदो वा । आप्यायते—आपीः ॥२७३॥

२७४ । उपेन्द्रे कर्मणि च भजेर्णिवः ।

ण इत् । प्रभाक्, कृष्णभाक् ॥२७४॥

२७५ । तुरासाह्-जलासाह्-पृष्ठवाह्-परिव्राज इत्येते च साधवः ।

‘अनकारान्ते उपसर्गे चोपपदे वहेर्णिनास्ति’ इति भाष्यम्, तेन ‘भूवाह्, वारिवाह् निर्वाह् इत्यादयोऽपप्रयोगाः’ इति पदचन्द्रिकायाम् ॥२७५॥

२७६ । अनो वहेरनडुह् साधुः ।

२७७ । अनन्ने कर्मण्यदः क्विप् ।

तुलसीपत्रात् । नेह—अन्नादः ॥२७७॥

* नगनादिषु च यः ख्युट् स्यात् करणे कारके स हि । भुव खिण्णुच्-खुकरौ च भवेतां कर्त्तृकारके ॥

५।२७८-२६१)

कृदन्त-प्रकरणे मनिप्-क्वनिप्-वनिप्-वयः

१३६

२७८ । क्रव्यादादयश्च साधवः ।

चात् क्रव्यादपि ॥२७८॥

२७९ । नाम्न्यारामात् मनिप् क्वनिप्
वनिप् विश्व ।सुष्ठु ददाति - सुदामा, श्रीदामा, 'दामोदर
मास्या' (आ० प्र० १८४) इतीत्वम्—सुपीवा,
हरिभक्तिदावा, विश्वपाः । प्रायश्छन्दस्येव
विधिरयमिति । यथादृष्टमेवादाहार्यम् ॥२७९॥

२८० । अन्येभ्योऽपि मनिवादयः ।

सुशर्मा, देवशर्मा, सुत्वा—याज्ञिकः, धीवा—
धारकः ॥२८०॥

२८१ । हरिवेणोरारामो वनिपि ।

२८२ । नेङ् वन्-ति-त्रादौ भणादिवर्जम्

ओण—अवात्रा । दैत्यवृश्चमाचष्टे इति ण्यन्तात्
क्विप्—दैत्यव् । क्विप्, धातुमात्रादयं विधिः ।
करोति कृत्, भक्तिकृत् । ऋतौ यजति ऋत्विक् ।
'क्विपि च' (कृ० प्र० ६१) इति ईरामनिषेधात् संस्थाः
'श्या-श्चि-व्या-ज्या' (आ० प्र० ५०५) इति त्रिविक्रमः
—मित्रं ह्वयते मित्रहूः । 'वेअस्तु क्विपि' ऊः, उवौ ।
'हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः' (आ० प्र० ५००)
'धातोर्मो नः' (वि० प्र० १२६) प्रशान् । 'इन्-हन्'
(वि० प्र० १२१) इति निर्देशान्न दीर्घः—कंसहनौ ।
'ज्वर-तर' (आ० प्र० ४२२) इत्यादि—जुः, जुरौ,
तूः, तूरौ, सूः, सुवौ, ऊः उवौ । 'अद्वयादूठो
वृषणीन्द्रः' (वि० प्र० १४७) गोपानवति गोपौः,
गोपावौ ॥२८२॥

२८३ । एरामान् क्वौ वस्य हरः ।

देवृ—देः दयौ । सेवृ—सेः, सयौ । 'एआं वामनेभ्यो
बुद्धस्यादर्शनम्' (वि० प्र० २५)—हे से ।'राच्छवयोर्हरः' (आ० प्र० ५०२) मूर्च्छा—मूः, मुरौ
धुर्वी हिंसायां—धूः, धुरौ ।

२८४ । गमादेर्हरिवेणुहरः क्वौ ।

गच्छति—गत्, संयत्, सुनत् । 'सुमच्च' इति
क्वचित् ॥२८४॥२८५ । उपेन्द्रस्य पूर्वपदस्य च त्रिविक्रमो
नहि-वृति-वृषि-व्यधि-रुचिषु क्विवन्तेषु ।उपानत्, नीवृत् प्रावृट् मृगावित्, मर्मावित्,
नीरुक् । 'उपेन्द्रादेः' किम् ? तिग्मा रुक् यस्य सः—
तिग्मरुक् ॥२८५॥२८६ । कृष्णानाम-विष्वग्-देवानां
संसारस्याद्रिरचि ।लुप्तनकार-क्विवन्ताश्चतावित्यर्थः । सर्वमश्नति
—सर्वद्रचङ्, विष्वद्रचङ्, देवद्रचङ् ॥२८६॥२८७ । अदसस्त्वचि अमुमुयच्, अदमुयच्
अमुद्रचच्, अदद्रचच् इति चत्वारोच्छ्रन्ति ।

अमुमुयङ्, अमुमुयश्चावित्यादि ॥२८७॥

२८८ । भगवति तु मुपूर्वस्य यस्य ई
सन्धिनिषेधश्च ।अमुमुईचः, अमुमुईचा । द्विपूर्वस्य तु—अमुद्रीचः
॥२८८॥

२८९ । सहस्य सधूः, समः

समिस्तिरसस्तिरिरचि ।

सध्रचङ्, सम्यङ्, तिर्यङ् । आशासनम्
आशीः, मित्राणि शास्ति—मित्रशीः । आशीर्वाद्याच्यः
धृतं श्च्योतति—धृतश्च्युत् । तत् समाचष्टे इति णिः
संसारहरः, क्विप्, 'यवयोर्हरो बले' (आ० प्र० ५०३)
नामत्वात् स्वादयः, सरामजः शरामश्चे इति
दन्त्यादित्वात् 'स्कोः सत्सङ्गाद्योर्हरः' (व० प्र० १०४)
'चवर्गस्य कवर्गः' (वि० प्र० ६७) धृतक्, धृतश्चौ
॥२८९॥२९० । युष्मदस्मदोर्णिक्विवन्तयोर्युष्म-स्मौ
त्वां, युवां, युष्मान् वाचष्टे, एवं माम्, आवाम्
अस्मान् वा इति णौ संसारहरे क्विपि—युष्म् अस्म्
इति मान्तौ साधू ॥२९०॥२९१ । तयो रूपाणि सु-जस्-ङे-ङस्सु
प्रकृतवदेव वाच्यानि, अन्यत्र तु
क्विवन्तयोर्युष्मौ त्यक्त्वा, प्रकृतयोर्व-म-

पर्यन्तभागं त्यक्त्वा क्विवन्तपदशिष्टं
प्रकृतपदशिष्टवत् कार्य्यम्, तत्र टौस्डिषु
वमौ त्यागे सारामौ ग्राह्यौ, अन्यत्र तु
निररामौ ।

यथा—त्वां, युवां, युष्मान् वाचक्षाण आचक्षाणौ
इत्यादिषु त्वं, युवां, यूयम्, युषां, युषां, युष्मान्,
युष्या, युषाभ्यां युषाभिः, तुभ्यं, युषाभ्यां युषभ्यम्,
युषत्, तव, युष्योः, युषाकम्, 'युष्माम्' इत्येके ।
युष्यि, युष्योः, युषासु । एवमस्मदः—अहम्, असां
वयमित्यादि । कौमारास्तु टापरत्वे—युष्मा, अस्मा
चतुर्थी—भ्यसि युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, सुपि—
युष्मासु, अस्मासु इति मन्यन्ते, किन्त्वपाणिनीयम्

२६२ । असिः ।

सर्व्वधातुभ्योऽसिः स्यात् । उरुव्यचाः, नृचक्षाः
॥२६२॥

२६३ । अजातावनुपेन्द्रोपपदे णिनिस्ताच्छील्ये
जातावपि व्रताभीक्ष्णयोश्च, कर्त्रुपमाने च ।

२६४ । मन्यतेः खश्-णिनी आत्ममनने ।

कृष्णसेवी । जातौ तु—विप्रसेवः । अजातौ व्रते
—हरिनिर्मल्यभोजी । अत्राभीक्ष्ण्ये—हरिनामग्राही
जातौ—तुलसीदेवी । एवमजातौ कृष्ण इव गायति—
कृष्णगायी । जातौ तु—कृष्णे गोपस्नेही ।

शिवत्वात् इयः, वैष्णवमात्मानं मन्यते—
वैष्णवम्मन्यः, वैष्णवमानी । 'वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः
पुरुषोत्तमवत् क्यङ्-मानिनो-णौ च' (आ० प्र० ५३२)
इति—वैष्णवमानिनी । आभीक्ष्ण्ये कथं
कुलमाषलादः ? बाहुल्यात् ॥२६४॥

२६५ । एकसर्व्वेश्वरान्तस्य द्वितीयैकवचनवत्
प्रयोगः खिदन्ते ।

गाम्मन्यः, नावम्मन्यः, स्त्रियम्मन्यः, श्रियम्मन्यं
स्त्रिकुलम्, भुवम्मन्यः ॥२६५॥

२६६ । अतीते ।

प्रभुरयं 'ड्वनिप्' पर्यन्तः ॥२६६॥

२६७ । करणे यजो णिनिः ।

सोमेनेष्टवान् = सोमयाजी ॥२६७॥

२६८ । कर्मणि हनो णिनिनिन्दायाम् ।
वैष्णवघाती । नेह—कंसं हतरान् ॥२६८॥

२६९ । ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रेषु कर्मसु हनः क्विप्
ब्रह्महा । तत्राकरणान्न तुक्—ब्रह्महभ्याम् ।
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विप्, 'वचनं नियमार्थम्' इति
भाष्यम् । भूते नियमार्थकान्न कालसामान्ये,
तेन वीरं हन्तीति—वीरहा । हिमहा । 'यत्र तिष्ठति
कंसहा' इत्यादिप्रयोगादन्यत्रापि कंसहा, मधुहा
॥२६९॥

३०० । सुकर्म-पाप-मन्त्र-पुण्येषु कर्मसु
डुकृजः क्विप् ।

सुकृत् ॥३००॥

३०१ । अन्यत्र च ।

शास्त्रकृत् ॥३०१॥

३०२ । सोमसुदग्निचितौ साध्व ।

३०३ । कर्मणि दृशेः क्वनिवेव ।

श्रीकृष्णदृश्वा ॥३०३॥

३०४ । राजयुद्ध-राजकृत्व-सहयुद्ध-सहकृत्वानः
साधवः ।

युधिरत्न ण्यन्तः । राजानां योधितवान्—राजयुद्धा
॥३०४॥

३०५ । सप्तम्यन्ते जनेरच् ।

वृन्दावनजः । बाहुल्यात् द्वाभ्यां जातः—द्विजः
॥३०५॥

३०६ । समासे डेर्न महाहरः कृति बहुलम्
दिविष्ठः, दिविषदित्यादि—षत्वं वाच्यम् ।

हृदिस्पृक् ॥३०६॥

३०७ । प्रावट्शरत्कालदिवां जे ।

प्रावृषिज इत्यादि । वर्षसिजः, अप्सुज इत्यादि
च ॥३०७॥

३०८ वर्ष-क्षर-वर-मनोभ्यो वा ।

वर्षजः, वर्षज इत्यादि । 'शरात्' इत्यपि
जुमरमतम् ॥३०८॥

३०९ । सरसो रुहे च ।

५।३१०-३३२) कृदन्त-प्रकरणे क्विप्-क्वनिप्-अच्-ङ्निप्-तृन्-इष्णु-स्तुक्-स्तु-वन् १४१

सरसिजं, सरोजम् । 'उद्धासीनि जलेजानि'
इति भट्टिः (६।७५) । सरमिरुहम्, सरोरुहम्,
शिरसिरुहः, शिरोरुहः । पङ्केरुहमित्यादौ तु नित्यम्
॥३०६॥

३१० । अकालाच्छय-वासि-वासेषु वा ।
खेशयः, खशय इत्यादि । 'अकालात्' किम् ?
पूर्वाह्निशयः ॥३१०॥

३११ । विष्णुजनारामाभ्यामेव ।
वारिशयः ॥३११॥

३१२ । इनस्ते तु न ।
जलशायी ॥३१२॥

३१३ । स्थे न च क्वचित् ।
समस्थः ॥३१३॥

३१४ । सु-यज्भ्यां ङ्वनिप् ।
सुत्वा, यज्वा । अतीत इति निवृत्तम् ॥३१४॥

३१५ । क्विप् पर्यन्तास्तच्छील-तद्धर्म
तत्साधुकारिषु ।

एष्वर्थेषु वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः ॥३१५॥

३१६ । तृन् ।
सृष्टि कर्ता ॥३१६॥

३१७ । अलंकृज-निराकृज-प्रजन-उत्पत-
उत्पच-उन्मद-रुचि-अपत्रप-वृत्तु-वृधु-सह-चर
इत्येभ्य इष्णुः ।

कृष्णमलङ्कारिष्णुः, निराकरिष्णुः, प्रजनिष्णुरित्यादि
॥३१७॥

३१८ । भविष्णु-भ्राजिष्णू साधू ।

३१९ । ण्यन्ताच्च ।
कारयिष्णुः ॥३१९॥

३२० । जि-भूभ्यां स्तुक् ।
जिष्णुः, भूष्णुः ॥३२०॥

३२१ । ग्ला-स्थाभ्यां स्तुः ।
ग्लास्तुः, स्थास्तुः ॥३२१॥

३२२ । त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपिभ्यः वन्तुः
'नेङ्-वन्-ति-त्रादौ' (कृ० प्र० २८२) त्रस्तुरित्यादि
॥३२२॥

३२३ । शमादेर्णिनिः ।

शमी, भ्रमी । अकर्मकादेव, नेह—वनं
भ्रमिता ॥३२३॥

३२४ । अनुरुधादेर्णिनिः ।

अनुरोधी, आयामी, आयासी, संज्वारी, दोषी,
द्रोही, दोही, आक्रीडी, अतिचागी, अपचारी,
अनुचारी, व्यामोषी, अभ्याघाती । 'आमोषी'
इत्येके ॥३२४॥

३२५ । परेदिवि-क्षिप-रट-वद-दह-मुहो णिनि-
परिदेवी ॥३२५॥

३२६ । वेः कष-लस-कत्थ-स्रन्भो णिनिः
कष हिंसायाम् विकाषी, विलासी ॥३२६॥

३२७ । अप-विभ्यां लषो णिनिः ।
लष कान्तौ—अपलाषी ॥३२७॥

३२८ । प्रात् सृ-द्रु-लप-मन्थ-वद-वसो णिनिः
प्रसारी ॥३२८॥

३२९ । मन्थो नलोपश्च ।
प्रमाथी ॥३२९॥

३३० । संपृच-विविच-रन्ज-संसृज-युज-
त्यज-भज-भन्जो घिणुन् ।

सम्पर्की, विवेकी । 'वन्जेर्नस्य हरः' (कृ० प्र०
२१४)—रागी ॥३३०॥

३३१ । भन्जेर्नलोपश्च ।
भागी ॥३३१॥

३३२ । निन्द-हिंसा-क्लिश-खादि-विनाशि-
व्याभाषा-सूयेभ्यो णकः, अनेकसर्व्वेश्वराच्च
कालापानां *, परेः क्षिप-रट-वादिभ्यः,
उपेन्द्रादिवि-क्रुशाभ्याम् ।

निन्दकः, क्लिश—क्लेशकः ॥३३२॥

३३३ । चलनशब्दार्थादिकर्मकादनः ।

चलनः, कम्पनः, शब्दनः, रवणः ॥३३३॥

३३४ । असि उसि अने च चक्षिडः ख्याञ्
नेति वाच्यम् ।

विचक्षणा विद्वानित्यर्थः, कर्मनिपेक्षणात् ।

अकर्मकात् किम् ? पठिता गीताम् ॥३३४॥

३३५ । विष्णुजनाद्यात्मपदिनश्चानः ।

वर्तनः । अकर्मकादित्येव । वसिता पीताम्बरम्
॥३३५॥

३३६ । जु-चङ्क्रम्य-दंद्रम्य-सृ-वृधि-गृधि-ज्वल-
शुच-लष-पत-पदश्चानः ।

जवनः चङ्क्रमणः ॥३३६॥

३३७ । क्रोधभूषार्थेभ्यश्चानः ।

क्रोधनः, कोपनः, भूषणः, मण्डनः ॥३३७॥

३३८ । यराम-सूद-दीप-दीक्ष्येभ्यो नानः ।

आप्यायिता, क्षमायिता, सूदिता ॥३३८॥

३३९ । लष-हन-पत-पद-स्था-भू-वृष-कम-
गम-शृभ्य उकण् ।

लापुकः, घातुकः, ॥३३९॥

३४० । जल्प-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ठ-वृड् आकट् ।

‘पाकन्’ पाणिनि (३।२।१५५) जल्पाकः ॥३४०॥

३४१ । सृहि-गृहि-पति-कृपि-दयि-निद्रा-

तन्द्रा-श्रद्धा-शीभ्य आलुः ।

सृङ्ग्यालुः, ग्रह ग्रहणे—गृह्यालुः, पतयालुः ।

एते त्रयश्चुगदावरामान्ताः । कृपालुः, दयालुः ।

निपूर्वो द्रा—निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा, नकारो

निपातात्—तन्द्रालुः । श्रत्पूर्वो धा—श्रद्धालुः

॥३४१॥

३४२ : सृ-घस्यादिभ्यः कमरः ।

सुमरः ॥३४२॥

३४३ । भन्ज-भास-मिदिभ्यो घुरः, भन्जे-

कर्मकर्त्तरि च ।

अनङ्गमानभङ्गुरम् । तथा—भङ्गुरं काष्ठम् ॥३४३॥

३४४ । वेत्ति-भिदि-छिदिभ्यः कुरः ।

विदुरः ॥३४४॥

३४५ । भिदि-छिदिभ्यां कर्मकर्त्तरि च

दोषान्धकारभिदुरं ज्ञानम् । “करीन्द्रदर्पच्छिदुरो
मृगेन्द्रः” । तथा—भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः

॥३४५॥

३४६ । इण-णश-जि-शतिभ्यः क्वरप् ।

इत्वरः । क्वरपो गौरादित्वाल्लक्ष्यामीप् (त०
प्र० २०७) इत्वरी, नश्वरी ॥३४६॥

३४७ । यङन्तादपि क्वचित् ।

‘यवयोर्हरो बले’ (आ० प्र० ५०३) इति यस्य
हरः—यायावरः ॥३४७॥

३४८ । गत्वरः साधुः । ३४९ । जागर्त्तरूकः ।

जागरूकः ॥३४९॥

३५० । यज-जप-दन्श-वदिभ्यो यङन्तेभ्यः ऊकः

‘विष्णुजनान् साराम यस्य हरो रामघातुके’
आ० प्र० ४८०) यायजूकः, जञ्जपूकः, दन्दशूकः,
वाधदूकः ॥३५०॥

३५१ । नमि-कम्पि-स्मि-कमि-हिंसि-

दीपादिभ्यो रः ।

नम्रः ॥३५१॥

३५२ । सनन्ताशंस-भिक्षिभ्य उः ।

हरिभक्ति चिकीर्षुः ॥३५२॥

३५३ । विन्दुरिच्छुश्च साधुः ।

वेदनशीलो विन्दुः ज्ञातृत्यादि ॥३५३॥

३५४ । धाञ-कृ-सृ-जनि-गमि-नमिभ्यः किः

अधाक्षजाभत्वाद्द्विर्वचनादि—दधिः, चक्रिः,
ससिः, जज्ञिः, जगिमिः, नेमिः ॥३५४॥

३५५ । साहसिमुखा यङन्ताः कौ साधवः ।

* सासहिः, चाचलिः, वावहिः, पापतिः ॥३५५॥

५।३५६-३८१)

कृदन्त-प्रकरणे नजिङ्-आरु-वर-क्विप्-उच्-त्र-इत्-उण-दि-घणः १४३

३५६ । स्वपि-तृषि-धृषिभ्यो नजिङ् ।

इडावितौ । स्वप्नक् ॥३५६॥

३५७ । शृ-बन्धिभ्यामारुः ।

गरारुः ॥३५७॥

३५८ । भीरु-भीरुक-भीलुकाः साधवः ।

३५९ । स्था-ईश-भास-पिस-कसिभ्यो वरः

स्थावरः, ईश्वरः । पिसृ-कस-गतौ—पेस्वरः,
विकस्वरः ॥३५९॥

३६० । भ्राजादिभ्य क्विप् ।

विभ्राट्, भाक्, भाः, ऊर्क्, धूः, विद्युत्, पूः,
सूरित्यादयः ॥३६०॥

३६१ । अन्येभ्योऽपि ।

ग्रावस्तुत्, भित्, छित् ॥३६१॥

३६२ । प्रछादीनां त्रिविक्रमो, न च
संङ्कर्षणः ।

प्राट्, कटप्रूः । ज्वरति—जृः, श्रयते—श्रीः,
स्त्रियाम् ॥३६२॥

३६३ । वि-प्र-शंभ्यो भुव उच् संज्ञायाम् ।
विभुरित्यादि । समाप्तस्तच्छीलाद्यधिकारः ॥३६३॥

३६४ । दाप-नी-शस्-यु-युजिर्-स्तु-तुद-सिज-
सिच-श्वि-मिह-पत-दनुश-नहस्त्रः१ करणे,
छदादिभ्यश्च गोश्च नाम्नि, अर्त्ति-लू-लू-सू-
-खन-सह-चर-इत्रः ।

दात्रं, नेत्रमित्यादि तथा—छत्रं, दंष्ट्रं, नद्धं, शास्त्रं,
वस्त्रं, गोत्रम् । अरित्रं, लवित्रं, ध्रुविधूनने कुटादिः—
ध्रुवित्रं, सू प्रेरणे—सवित्रमित्यादि ॥३६४॥

३६५ । द्रंष्ट्रा नद्धी च साधू ।

[अतः कृदन्ते उणादयः]

३६६ । उणादयो बहुलम् ।

करोतीति कारुः । साधनोतीति साधुः ॥३६६॥

३६७ । सिजादेस्तु ।

सेतुः ॥३६७॥

३६८ । अवि-तृ-स्तृ-तन्दिभ्य ईर्लक्ष्म्याम् ।
अवीरित्यादि ॥३६८॥

३६९ । लक्षेर्मुट् च ।

लक्ष्मीः ॥३६९॥

३७० । स्त्यायतेरीवन्ता स्त्री ।

३७१ । मण्डि-जनि-नन्देरन्तुः ।

मण्डयन्तः ॥३७१॥

३७२ । स्पृहादेराय्यः ।

स्पृहयाय्यः, गृह्याय्यः ॥३७२॥

३७३ । स्तन्यादेरित्तुः ।

स्तनयित्तुः, दूषयित्तुः, गदयित्तुः, मदयित्तुः ।
एते ण्यन्ताः । इत्याधिका उणादयः ॥३७३॥

३७४ । चक्षादेरुसिः ।

चक्षुः ॥३७४॥

३७५ । गम ओच् ।

संसारहरः—गौः । इत्याधिका उणादयः ॥३७५॥

३७६ । घण् ।

विभुरयम् । 'घञ्' पाणिनिः ॥३७६॥

३७७ । घणलथुकयः पुंसि ।

घण् अल् अथु कि—एते पुंस्येव स्युः ॥३७७॥

३७८ । पद-रुज-विशः ।

पद्यते पादः, रुजति रोगः, विशति वेशः ॥३७८॥

३७९ । स्पर्श उपतप्तरि, सारः स्थिरे बले च
अतिसारो व्याधौ, विसारो मत्स्ये, प्रासारो
बले, दारेर्दारा भाय्यायां, जारेर्जार उपपत्तौ
साधवः ।

३८० । भावे, प्रासादेः कर्तृवर्जिते च
कारके संज्ञायाम् ।

प्रभू चेमौ । यथा प्रास्यते प्रास इत्यादि, प्रासः—
शस्त्र-विशेषः । तथा पाकः, त्यागः, रोगः ॥३८०॥

३८१ । क्वचिदसंज्ञायामपि ।

‘दाशृ’ दाने, दाश्यते यस्मै स दाशः, “गुणज्ञो ब्राह्मणो दाशः” इति हि दृश्यते ॥३८१॥

अथ वक्ष्यमाणानि बाधकानि लक्षणानि

३८२ । संख्यापरिमाणाख्यायाश्च ।

एकस्तण्डुलनिचायः, द्वौ सूर्यनिष्पावौ, किन्तु ‘तिङोऽष्टादशप्रत्ययाः’ ‘पञ्चोपद्रवाः’, ‘नैकोऽपि तव निश्चयः’ इति च दृश्यते ॥३८२॥

३८३ । इडश्चाकर्त्तरि ।

अधीयते अध्यायः, उप समीपे अधीयते यस्मादुपाध्यायः ॥३८३॥

३८४ । शारो वायुकर्तुरयोः, नीशारः प्रावरणे, शृणाते साधुः ।

३८५ । समो यु-दु-द्रुभ्यः ।

संयावः । ‘अत्र दुनोतेरेव ग्रहणम्’ इति दुर्गः । संदावः, संद्रावः, दवतेस्तु संदवः ॥३८५॥

३८६ । अनुपेन्द्र-श्रि-नी-भूभ्यः ।

श्रायः, नयनं नायः । ‘प्रभावः’ तु पश्चात् समासेन ॥३८६॥

३८७ । वेः क्षु-श्रुभ्याम् ।

विक्षावः ॥३८७॥

३८८ । अवोद्भ्यां नियः ।

अवनायः । अवनयोनयौ बाहुल्यात् ॥३८८॥

३८९ । प्रात् स्तु-द्रु-स्रुभ्यः ।

प्रस्तावः । कथं ‘स्त्रावो, गर्भस्त्रावः, ? बाहुल्यात् ॥३८९॥

३९० । निरः पुरः अभेलुवः ।

निष्ठावः, अभिलावः ॥३९०॥

३९१ । उन्निभ्यां ग्रः ।

उद्गारः ॥३९१॥

३९२ । उत्तकार-निकारौ धान्यक्षेपे साधू

नेह—पुष्पाणां निकरः ॥३९२॥

३९३ । समः स्तुवो यज्ञविषये ।

संस्तावश्छन्दोगानाम् । अन्यत्र ‘संस्तवः’ ॥३९३॥

३९४ । प्रात् स्तृणातेरयज्ञे ।

पुष्पप्रस्तारः । नेह—वर्हिष्प्रस्तरश्छन्दोगानाम् ॥३९४॥

३९५ । वेरशब्दप्रथने ।

विस्तारोऽशब्दस्य—भक्तो विस्तारः । वेदादिशब्दस्य तु—विस्तरः ॥३९५॥

३९६ । उद्ग्राह-मुष्टिसंग्राहौ साधू ।

मुष्टिर्दार्ढ्यम् ॥३९६॥

३९७ । परिणायः शारीणां समन्तान्नयने, न्यायः स्थित्यनतिक्रमे साधू ।

३९८ । पर्यायोऽनुपात्यये ।

परीणः साधुरयम् । नेह—विपर्ययः ॥३९८॥

३९९ । उपशाय-विशायौ पर्यायेण

शयनाशयनयोः साधू ।

रुक्मिण्या आद्योपशायः, सत्याया विशायः ॥३९९॥

४०० । चेर्हस्तादाने, न तु स्तेये ।

तुलसीचायः, ‘हस्तेन तुलसीचायः’ इति स्पष्टार्थमेव । ‘हस्तादाने’ किम् ? यष्ट्यामलकोच्चयः स्तेये तु तुलसीचयः ॥४००॥

४०१ । निकायो गृहे, निचिते, राशौ च, तथा सधर्म-प्राणिनां बहुत्वे, न तु सङ्गमे साधूः ।

प्राणिनां सङ्गमस्तु ‘निचयः’ ॥४०१॥

४०२ । अवग्राह-निग्राहावाक्रोशे साधू ।

अवैष्णवस्यावग्राहो भूयात् ॥४०२॥

४०३ । प्रग्राहो लिप्सु कर्तृके, परिग्राहो यज्ञाङ्गग्रहणे साधू ।

४०४ । उदः श्रि-यौति-नी-पू-द्रुभ्यः ।

उच्छ्रायः ॥४०४॥

४०५ । अवतारावस्तारौ साधू ।

४०६ । विभाषा ।

प्रभुरयम् ॥४०६॥

४०७ । आडो रु-प्लभ्याम्, अवाद्ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे, प्रात् तुलासूत्रे हयरज्जौ च
प्राद्वृणोतेराच्छादने, परेभुवोऽवज्ञाने ।

आरावः, आरव इत्यादि । विभाषा निवृत्ता ।
'जनिवध्योर्मन्तानाञ्च' (आ० प्र० १५७) इति न
वृष्णीन्द्रः—शमः, विश्रमः । आचमादेस्तु आचामः,
कामः, विश्राम इत्यपशब्दः' इति काशिकाः । केचित्तु
'चमः' 'अमः' इत्यपीच्छन्ति । 'उपेन्द्राल्लभे' (कृ०
प्र० १४३) इति प्रलम्भः । नेह—सुलाभः, दुर्लाभः
॥४०७॥

४०८ । स्फुरते-स्फार साधुः ।

४०९ । रन्जेर्नस्य हरो भावकरण-घणि ।
रञ्जनं, तत्साधनं या रागः । नेह—रजत्चस्मिन्
'रङ्गः' ॥४०९॥

४१० । स्यन्देः स्यदो जवे, अवोन्देरवोदः,
प्र-हिमाभ्यां श्रन्थेः प्रश्रथ-हिमश्रथौ साधू ।

४११ । उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो घणि बहुलं,
तत्रेशस्य काशे ।

नीकाशः, अनुकाशः ॥४११॥

४१२ । प्रासादो गृहे, प्राकारः प्राचीरे ।

४१३ । क्वचिद्वा ।

प्रतिवेशः, प्रतीवेशः, प्रतिहारः, प्रतीहारः ॥४१३॥

४१४ । क्वचिन्न ।

प्रवाहः, प्रहारः, प्रवादः । 'अपेरादिहरः' (आ०
प्र० ३५४) इत्यादि, 'अवस्य तंसे' (आ० प्र० ३५५)
अवतंसो, वतंसः ॥४१४॥

इति घणन्ताः

४१५ । अथ घणोऽपवादोऽल् घणार्थे ।
विभुरयम् ॥४१५॥

४१६ । ईशात् ।

चयनं चयः, निश्चयः, शिलोच्चयोः, प्रश्रयः ।
'मि-मी-लियाम्' (कृ० प्र० १४४) इति ज्ञापकादल् च

—नियमः, विनयः १ । दीडस्तु 'मीनाति' (आ० प्र०
३७४) इत्यादिना आरामान्तपाठत्वाद् घणवे—
उपदायः ॥४१६॥

४१७ । ग्रह-वृ-ह-गम-वश-रणेभ्यः ।

ग्रहः । बाहुल्यात् 'स्वयङ्ग्राहः' । वरः, आदरः
वृद्धोरेवेति नियमात् न ऋरामान्तरात् हारः, कारः ।
दीर्घ ऋरामात्तु कीर्यतेऽनेनेति करः ॥४१७॥

४१८ । उपेन्द्राददः, नेर्गश्च, अदो
घसृल्लघणालोः ।

विघसः, निघसः, न्यादः ॥४१८॥

४१९ । अनुपेन्द्राद्वचधिजपिभ्यां, वा
स्वनहसाभ्यां, समुपविनिभ्यश्च यमः, नेर्गद-
नद-पठ-स्वनेभ्यः १ ।

व्यधः, स्वनः, स्वानः, संयमः, संयामः, 'च'
कारात् यमः, यामः, निगदः, निगादः ॥४१९॥

४२० । क्वाण-क्वण-निक्वाण-निक्वणाः,
वीणाशब्दे तु प्रक्वाणप्रक्वणादयः साधवः ।

४२१ । पणः परिमाणे ।

शाकस्य पणः । 'पणः' किम् ? परिमिता मुष्टिः
"नराः क्षीणपणा इव" इति भट्टिः (७।५८) ॥४२१॥

४२२ । अनुपेन्द्रान्मदः ।

विद्यामदः । बाहुल्यात् उन्मदः ॥४२२॥

४२३ । प्रमदसन्मदौ हर्षे, समजः पशुसङ्घे
उदजः पशुसङ्घप्रेरणयोः साधवः ।

अन्यत्र—समाजः, उदाजः ॥४२३॥

४२४ । ग्लहोऽक्षस्य पणे, उपसरो गर्भादाने
साधू ।

४२५ । ह्वयतेनिहवाभिहवोपहवविहवः
साधवः, हव आह्वाने, आहवो युद्धे,
आहावस्तु निपाने, हवो भावे, सोपेन्द्रत्वे तु
प्रहावः, हनो बधश्च भावे ।

चकारादघणपीष्यते—घातः । सोपेन्द्रत्वे तु— निर्वृत्तम् पक्तिम् ॥४३३॥
प्रघातः, विघातः ॥४२५॥

४२६ । घनः काठिन्यकठिनयोः ।

एते साधवः ॥४२६॥

४२७ । अन्तर्घणो देशे ।

गतत्वेन साधुः । “तस्मिन्नन्तर्घणे देशे” * इति
भट्टिः (७।६३) अन्तस्थिते इत्यर्थः ॥४२७॥

४२८ । अयोघन-प्रघन-विघन-द्रुघणाः करणे
अयोहननी द्रुहननी च स्त्रियां, स्तम्बघन-
स्तम्बघनौ च, निघस्तु परिमिते साधवः ।

४२९ । गोचर-सञ्चर-वह-व्रज-व्यजापण-
निगमादयो घान्ताः करणाधिकरणयोः
संज्ञायां साधवः ।

गावश्चरन्त्यत्त—गोचरविषयः । प्रत्यासत्तिरत्र
लक्ष्यते । सञ्चरन्त्यनेन—सञ्चर इत्यादि । अन्ये
च संज्ञाशब्दा अमरकोषादौ ज्ञेयाः ॥४२९॥

४३० । छादेर्घः प्रायेण करणाधिकरणयोः,
एकोपेन्द्रस्य छादेर्धमिनो घे ।

उपच्छदः, प्रच्छदः । अनेकोपेन्द्रत्वे—समुपाच्छादः
॥४३०॥

४३१ । उरश्छदादयश्च वामनेन साधवः ।

४३२ । व्यवदिपूर्वाणः क्रियाव्यतीहारे
लक्ष्म्यां, संपूर्वादिन् न क्रियाभिव्याप्तौ
ब्रह्मणि, आदिसर्वेश्वरस्य च वृष्णीन्द्रस्तयोः
चकाराद्धातोस्तु यथाप्राप्तं स्यादेव, गौरादित्वादीप्
(त० प्र० २०७) मिथो हसनमित्यर्थे—व्यावहासी,
व्यावक्रोशी, व्यावहारी, व्यात्युक्षी । बाहुल्यात्
व्यवक्ष्टिरित्यादि कलापे । सर्व्वतोरव संपूर्वाद्वौतेः—
सांराविणम् ॥४३२॥

४३३ । डुरामेत क्तिमः क्रियानिवृत्ते ।

करणेन निर्वृत्तम्—कृत्रिमम् । एवं पाकेन

४३४ । डुरामेतोऽथुर्भावे पुंसि ।

वेपथुः, श्वयथुः ॥४३४॥

४३५ । यज्ञ-यत्न-विश्न-प्रश्न-स्वप्ना भावे
पुंसि याच्ञा लक्ष्म्यां न-प्रत्ययेन साधवः ।

४३६ । सोपेन्द्र-दामोदरात् किर्भावादौ ।

अन्तर्धिः, आदिः, आधिः ॥४३६॥

४३७ । उदध्यादयश्च साधवः ।

४३८ । क्तिर्लक्ष्म्यां भावे ।

क्तिः । ‘नेङ् वन्-ति’ (कृ० प्र० २८२) इति
भूतिः । ‘चरफलयोरस्य उस्ते’ (कृ० प्र० ३९) चुणिः
‘ह्लादेर्धमिनः क्ति-विष्णुनिष्ठयोः’ (कृ० प्र० ६४)
प्रह्लतिः । अविष्णुपदान्तत्वान्न टवर्गत्वनिषेधः—
घट्टिः ॥४३८॥

४३९ । चायतेश्चिः क्तौ, अपचितिः पूजा,
वनतेर्वतिः, ररिद्रातेर्द्ररिद्रातिः, कण्डूयतेः
कण्डूतिः साधवः ।

‘दरिद्रातेरालोपो याचारेवेति रासवता * ।
वकारेऽपि दृश्यते ददरिद्र्वानित्यत्र ॥४३९॥

४४० । हरिवेण्वन्त-सहजानिटादीनामाशीविषये
कर्त्तरि क्तिर्हविवेणुहरश्च न ।

बध्यात् हन्तिः, वन्यात् वन्तिः, तन्यात् तन्तिः ।
भणादेस्तु भणितिः, निपठितिः, निगृहीतिः,
उपस्निहितिः, निकुचितिः, प्रथितिरित्यादि ॥४४०॥

४४१ । ऋरामान्तत्वादिभ्यां क्तेनिः ग्ला-
हा-ज्या-म्ला-त्वरिभ्यश्च, न तु पृणातेः ।

कृ विक्षेपे—कीणिः, लूनिः, ग्लानिः । ‘छश्य
णः’ (आ० प्र० ४२१) इत्यादौ ‘ज्वर-त्वर’ इत्यादि
तूणिः । पृणातेस्तु पूतिः ॥४४१॥

४४२ । सम्पदादेः क्विप्-क्ती भावे लक्ष्म्याम्
सम्पत्, विपत्, प्रतिपत् । पक्षे—सम्पत्तिरित्यादि
आकृतिगणोऽयम् ॥४४२॥

४४३ । ऊत्यादयः साधवः ।

वेञ्—ऊतिरिति पुरुषोत्तमः (भाषावृत्तिः ३।३।६७)
यु—यूतिः, जु—जूतिः, षो षिञ् वा—सातिः, हि
हन् वा—हेतिः । 'ज्वर-त्वर' (आ० प्र० ४२२)
इत्यूठ्—ऊतिः । 'जन-खन-सनाम्' (आ० प्र० २५६)
इत्यात्वम्, षणु—सातिः ॥४४३॥

४४४ । इज्यादीनां क्तिर्नेति वाच्यम् ।

इज्या, व्रज्या, क्रिया, कृत्या, इच्छा, चर्या
परिचर्या, परिसर्या, मृगया, अटाट्यादयः ।
एते लक्ष्म्यां क्यवन्ता ज्ञेयाः । आदिग्रहणात्
बाहुल्याच्च—समजन्त्यस्यां समज्या सभा, निषद्या
आपणः, निपत्या पिच्छलभूमिः, विदन्त्यनया—
विद्या, सूयते अस्यां सोमः—सूत्या, शय्यतेऽस्याम्—
शय्या, भरणं भृत्या, अयनम् एत्यनयेति वा इत्या,
जागरणं जागर्या, उपवेशनम् आस्या, इष्टिः
इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥४४४॥

४४५ । विष्णुनिष्ठासेट्क-गुरुमद्विष्णुजनान्तात्
प्रत्ययान्ताच्च भावे लक्ष्म्यां डाप्, न तु क्तिः ।

'आङ् पाणिनिः (३।३।१०२) । ईहा, ऊहाः
इन्दा, शिक्षा, व्यतीहा, 'व्यतीक्षा' इत्यपि ।

बाहुल्यान्न तु णः । चिकीर्षा, अटाटा, कण्डूया ।
'विष्णुनिष्ठासेट्क'-इति किम् ? दीप्तिः, आप्तिः,
राद्धिः । गुरुमदिति किम् ? गृहीतिः । विष्णुजनादिति
किम् ? शीनिः । बाहुल्यात् ऊहः, राधः,
ऊढिस्तित्यादयः । आशंसा, प्रशंसत्यपि दृश्यते ॥४४५॥

४४६ । पिद्धिदादिभ्यश्च ।

'त्रपुष' लज्जायाम्, पितृ—त्रपा, क्षमा ॥४४६॥

४४७ । जागृ-शुभ-जूषां गोविन्दश्च ।

जागरा, शोभा, जरा । भिदादिः—भिदा, छिदा,
तृषा, पीडा, चिन्ता, पूजा, कथा, अर्चवा, चर्चवा
॥४४७॥

४४८ । कृपादौ लृत्वं नेष्यते ।

कृपा । 'पचा' इत्यपि पुरुषोत्तमः (भाषावृत्तिः
३।३।१०४) । 'पक्तिः' इति त्वन्ये ॥४४८॥

४४९ । गुहादयोऽधिकरणादौ साधवः ।

४५० । सोपेन्द्रारामाच्च ।

उपधा, श्रद्धा, अन्तर्द्धा, अवस्था, संस्था, व्यवस्था
आस्था । संस्थितिः, प्रस्थितिः, सङ्गीतिः, इत्यादौ
तु न, बाहुल्यात् ॥४५०॥

४५१ । ण्यन्तादासः श्रन्थादेश्चानो भावे
लक्ष्म्यां, न तु कृतेः ।

'कृष्णादाप् लक्ष्म्याम्' (त० प्र० १८४) कारणा,
भावना, घट्टना, मार्गणा, आसना, श्रन्थना, देवना
वन्दना, वेदना, अन्वेषणा, पथ्येषणा, एषणा ।
परीष्टिश्च दृश्यते । कृतेस्तु कीर्त्तिः ॥४५१॥

४५२ । णको लक्ष्म्यां भावे, इरामो वाच्यः
आसिका, शायिका ॥४५२॥

४५३ । प्रच्छद्दिकादयो रोगे ।

४५४ । इक्-श्रुतिपौ धातुनिर्देशे ।
पचिः, पचधातुः । एवं भवतिः । कर्त्तृप्रयोगाभावेऽत्र
शप्प्रत्ययः, 'ऊहतेः' इत्यादि-ज्ञापकात् । क्वचिन्न
दृश्यते च—'अर्त्तेर्क्च्छः' (आ० प्र० १६०) इत्यादौ
॥४५४॥

४५५ । इण् च भावे लक्ष्म्यां प्रश्नोत्तरयोः ।

चादयथास्वमन्येऽपि । कां कारिमकार्षीः ?
कृष्णस्य कारिमकार्षम् । एवं कारिकां, क्रियां,
कृत्यां, कृतिमिति च ॥४५५॥

४५६ । नञ्चनिराक्रोशे भावे लक्ष्म्याम् ।

कंसस्याजीवनिर्भूयात् ॥४५६॥

४५७ । अनो भावे ।

ज्ञानं, भवनं, कीर्त्तनं, णत्वम्—बृंहणम् ।
'लिखमिलौ' (आ० प्र० ३६२) इत्यादि—लिखनं,
लेखनम्, लिखनीयं लेखनीयम्, नित्यं लेखनी,
मिलनं, मेलनम् ॥४५७॥

४५८ टनः करणाधिकरणयोः ।

देत्यवश्चनं चक्रम् । व्याक्रियन्ते, व्युत्पाद्यन्ते,
अर्थपर्यवसानाः, क्रियन्ते शब्दा अनेनेति—
व्याकरणं, शब्दानुशासनं शास्त्रम् । अधिकरणे—
गोदोहनी, शयनी, रमणी ॥४५८॥

४५९ । अपादाने च ।

प्रपतनः, भृगुः ॥४५९॥

४६० । उष्णङ्कुरण-भद्रङ्कुरणे ।

एते करणे निपात्येते ॥४६०॥

४६१ । अजेर्वी वा टने ।

प्रवयणं, प्राजननम् । कुटादित्वात्—स्फुरणम्
॥४६१॥

४६२ । दशनो दन्ते साधुः ।

४६३ । ष्ठीवन-सीवते वा निपात्येते ।
पक्षे—ष्वेवनादि ॥४६३॥

४६४ । टनः कर्म्मदाँ च ।

कृष्णेन भुज्यन्ते—कृष्णभोजनाः शालयः ।

कृष्णमाच्छादयति कृष्णाच्छादनं वासः ॥४६४॥

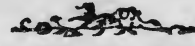
अथात्र षत्वानि

४६५ । अम्बष्ठादयः ।

षत्वेन साधवः । अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, भूमिष्ठः,
सव्येष्ठः, परमेष्ठी, वर्हिष्ठः, दिविष्ठः इत्यादि । 'सु-वि-
नि-र्दुः-पूर्वसूति-समयोः' (आ० प्र० ५८०) इति—
सुषुप्तं, दुःषुप्तं, विषूतिः, निषूतिः, सुषमं, दुःषमम्
॥४६५॥

४६६ । गोष्ठं व्रजे, निष्णात-नदीष्णौ
कौशले, प्रतिष्णातं सूत्रे, अग्निष्टुदादयो
यज्ञे, विष्टारश्छन्दसि, अभिनिष्टानो विष्णुसर्गे
विष्टरो वृक्षासनयोः ।

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे पञ्चमं कृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

[षष्ठम्]

अथ समास-प्रकरणम्

श्रीश्रीराधानाथाय नमः

१] कृष्णस्य विग्रहे भाति समासेनाखिलं पदम् ।

इतीव स्मारकं वक्ष्ये समासपद-विग्रहम् ॥

२] सबहुव्रीहि-द्विगुता-मात्रे लुब्धोऽस्मि सद्बन्धः ।

तत्पुरुष कर्मधारय भक्तयेनाव्ययीभावः ॥

१ । समासा बहुलम् ।

वासुदेवोऽयम् । अत्र समासा वक्तव्याः । ते च
बाहुल्येन ज्ञेयाः ॥१॥

२ । तत्र श्यामराम-कर्मधारयौ, त्रिरामी-

द्विगू, कृष्णपुरुष-तत्पुरुषौ, पीताम्बर-बहुव्रीही
रामकृष्ण-द्वन्द्वौ समानार्थौ ज्ञेयौ,
अव्ययीभावस्तु षष्ठः ।*

३ । अन्तर्भिन्नपदत्वेऽप्येकनामत्वेन योजनं
समासः ।*

४ । स च परस्परसम्बन्धार्थानां स्वाद्यन्तानाम्
परस्परग्रहणमन्यसापेक्षतानिरासार्थम् ॥४॥

* "द्वन्द्वे द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययीभावः । तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥" (उद्भटश्लोकः)

द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च । पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥

* सुपां सुपा तिङा नाम्नाऽथ तिङां तिङा । सुवन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः ॥

नित्योऽनित्यो विकल्पश्च समासस्त्रिविधः स्मृतः । न विधेयं न च स्वान्य-सापेक्षक-विशेषणैः ॥

५ । समासवाक्यं विग्रहः ।

६ । सूत्रे तृतीयान्तेन प्रथमान्तं समस्यते तच्च पूर्वम् ।

समासविधानसूत्रे तृतीयान्तेन सह प्रथमान्तं पदं समस्यते । इति सर्वत्र ज्ञेयम् । तच्च पूर्वं निपात्यम् ॥६॥

तत्र समासविशेषो यथा—

७ । विशेषणं तुल्याधिकरणेन ।

तुल्याधिकरणेन सह विशेषणं समस्यते । एवं सर्वत्र वृत्तिः कल्प्या ॥७॥

८ । पीताम्बरात् प्राक् समासाः

कृष्णपुरुषसंज्ञाः ।

तत्पुरुषा इति प्राञ्चः ॥८॥

९ । तेष्वयं श्यामरामसंज्ञा ।

‘कर्मधारयः’ इति प्राञ्चः । श्यामश्चासौ रामश्चेति, रामश्चासौ श्यामश्चेति वा विग्रहे, प्रथमान्ततया सूत्रनिर्दिष्टस्य विशेषणस्यैव पूर्वनिपाते प्राप्ते श्यामपदस्यैव पूर्वस्थितिः । च शब्दाद्यर्थं समासेनैवोच्यते इति तदप्रयोगः, उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायेन ॥९॥

१० । अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर एकपदत्वारम्भे

नामान्तरत्व प्राप्त्या समस्तात् पुनः

स्वादयस्ततोऽवान्तरानेकपदत्वेऽप्येक-पदत्वम् ।

श्यामरामः—अत्र वर्णान्तररामौ व्यायर्त्तच

विशेषकथनात् श्यामपदस्य विशेषणत्वम् । यत्रैव

श्यामत्वं, तत्रैव रामसंज्ञत्वमिति तुल्याधिकरणत्वम्,

न तु कृष्णस्य पुरुष इत्यादौ कृष्णादिशब्दानामेव

विशेषणत्वेऽपि व्यधिकरणत्वम्, यदुक्तम्—

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः

सामानाधिकरण्यम् * इति । एवं परमपुरुषः । सन्

पुरुषः—इत्यत्र शत्रन्तात् कृतहरस्य सोः पुनर्महाहरे

नुमः सत्सङ्गान्तहरस्य चापाये सत्पुरुष इत्यादि ।

एकवैष्णवः, पुराणवैष्णवः केवलवैष्णव इत्यादि ।

जगदेकवीर इत्यसाधुरिति जुमरः ॥१०॥

११ । तदेकधर्मत्वे तु न समासः ।

शङ्खः पाण्डरः, लोहितस्तक्षकः, वृक्षः शिशपा “स देवदारुद्रम-वेदिकायाम्” इति तु स्यादेव, द्रुमस्य देवदारुत्वैकधर्मत्वाभावात् । करिकलभ इति तु सप्तमीसमासात् ॥११॥

१२ । समासान्तनाम्नः प्रत्यावृत्तिः ।

परमप्रत्यङ्, परमप्रत्यञ्चौ । वाय्यर्थमक्षरविश्लेषात् सन्धि निवर्त्तयतिदेशः परमाहं, परमायं, परमानेन । अन्यसापेक्षत्वे श्यामो रामो महानित्यत्र न समासः । एवं विग्रहसमासयोर्विवल्पः ॥१२॥

१३ । बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यसमासः ।

कृष्णसर्पः सर्पजातिविशेषः ।

लोहितशालिधन्यजातिभेदः । स्तोक-कृष्णस्तन्नामा श्रीकृष्णस्य सखा । समासेनैव तत्तत्प्रतिपत्तेरित्यत्वम् ॥१३॥

१४ । क्वचिन्न समासः ।

रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः । तदेवं विशेष्येण विशेषणस्य समास उक्तः ॥१४॥

१५ । क्वचिद्विशेषणेन च विशेषणं समस्यते

कृष्णलोहितो, धूम्रवर्णं श्यामसुन्दरः ॥१५॥

१६ । किञ्चित्त्वेन विभागे गम्येऽपि ।

किञ्चिदङ्गं नरः, किञ्चित् सिंहः—नरसिंहः ।

शुक्लकृष्णः, कृताकृतं१, यातानुयातम् ॥१६॥

१७ । क्रयाक्रयिकादयः ।

त्रिविक्रमेण साधवः । क्रयेषु महान् क्रयः,

क्रयिका स्वल्पा—तयोः समुदायः, क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका ॥१७॥

अथ पूर्वनिपाताद्यर्थं वक्तव्यान्तराणि

१८ । पूर्वक्तान्तं पश्चात् त्तान्तेन ।

पूर्वं स्नातः, पश्चादनुलिप्तः—स्नातानुलिप्तः ॥१८॥

१९ । ईषदकृदन्तेन ।

ईषत्कृष्णः । तद्धिते—ऐषत्कृष्णः । कृदन्तेन तु न—ईषत् कुर्वणिः ॥१९॥

२० । श्रेण्यादयः कृतादिभिरभूततद्भावे ।
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः—श्रेणिकृताः * ॥२०॥

२१ । विशेष्यं तदर्थकुत्सनेन ।

याज्ञिकवित्तवः, वैयाकरणसूचिः,
खसूविनिष्प्रतिभः । * तदर्थं किम् ? वैयाकरणश्चौरः
नात्र चौरत्वेन वैयाकरणत्वं कुत्स्यते, किन्तु पुरुष
एव ॥२१॥

२२ । पापादीनि निन्दैद्यः ।

पापकंसः, हतचैद्यः, अणकनापितः ॥२२॥

२३ । क्वचिन्निन्दयश्च ।

चैद्यहनकः ॥२३॥

२४ । किं क्षेपे ।

किंजीवो यः कृष्णं न भजति ॥२४॥

२५ । कुः पापेषदर्थयोः ।

कुब्राह्मणः, कदुष्णम् । कोः कद्वक्ष्यते (समा०
प्र० २८०) । समामकार्थस्य वक्ष्यमाणत्वादेतदादिकं
तत्रैव साधनीयमिति ॥२५॥

२६ । उपमेयं व्याघ्रादिभिरुपमानैः ।

पुरुषो व्याघ्र इव—पुरुषव्याघ्रः । पुरुषो व्याघ्र
इव शूर इति तु सापेक्षत्वान् ॥२६॥

२७ । उपमानमुभयस्थधर्मवचनैः ।

मेघ इव श्यामः मेघश्यामः । लक्ष्म्याः
पुरुषोत्तमत्वेऽपि—मृगीव चपला मृगचपला ।

अनुभयस्थत्वे तु कृष्ण इव प्रद्युम्नः ॥२७॥

२८ । पूज्यं वृन्दारकाद्यैः ।

वैष्णववृन्दारकः, विप्रवृषभः, पुरुषोत्तमः ॥२८॥

२९ । जातिः प्रशंसावचनैर्नियतलिङ्गसंख्यकैः
गोपप्रकाण्डं, गोपमनलिका ॥२९॥

३० । जातिर्युवत्यादिभिः ।

गोयुवतिः, गोधेनुः, दधिकतिपयम् । एवं
पोटास्तोक-गृष्टि-वशा-वेहद्-वस्कयनी-प्रवक्तृ-
श्रोत्रियाध्यापकधूर्त्ताः । 'उभयप्राप्तौ त्विष्टं' समस्यते
इति जुमरः—वृन्दारकयुवतिः, युववृन्दारिका ॥३०॥

३१ । पशुजातिर्गभिण्या ।

गोगर्भिणी ॥३१॥

३२ । युवा खलत्यादिभिः ।

युवखलतिः । 'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणम्'
युवभालिता, युववलिनः । तुल्याधिकरणे पुं वद्भावो
वक्ष्यते (समा० प्र० २४९) ॥३२॥

३३ । कुमारी श्रमणादिभिः ।

कुमारश्रमणा तु प्रव्रजितोच्यते : एवमध्यापिका-
तापसी गर्भिणीभिः ॥३३॥

३४ । कुमारश्चाध्यापकादिभिः ।

कुमाराध्यापकः । एवं पण्डितनिपुणादिभिः ॥३४॥

३५ । विष्णुकृत्यं तुल्यार्थश्चाजात्या ।

भोज्येष्णं, भोज्यलवणम् । तुल्यार्थत्वे—तुल्यश्यामः
कृष्णेन, प्रद्युम्नः सदृशकृष्णः । न जातित्वे—भोज्य
ओदनः । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते ॥३५॥

* श्रेणिः पदुर्ब्राह्मणश्च पण्डिताः श्रमणोदकाः । निपुणश्च पणो मुण्डो मुकः कुङ्कुमराशयः ।

इन्द्रकुटाध्यापकाश्च निधनं निचयो दृशत् । वदान्यश्च विशिष्टश्च कृत्रिमः पूग एव च ।

देवश्च कुसुमञ्चैव चतुर्विंशतिसंख्यकाः । पदार्थविषयो ववापि मृदुः कृपण एव च ।

कृतं मतं भूतं भुक्तं निराकृतगते तथा । सम्भावितावधारित-कल्पितान्यवकल्पितम् ॥

उपाकृतं चोपकृतं समाङ्गपूर्वाणि त्रीणि वै । ज्ञातं ख्यातं तथा स्नातं कृतादीदं सदा भवेत् ॥ इत्यधिकः पाठः (क)

* "एवं 'वकपूतः जनयति कुसुदभ्रान्तिम्' । 'धूतवको हि बालमत्स्यादीनाम्' इत्यसाधुरिति जुमरः ॥"

इत्यधिकः पाठः (क)

३६ । कतरकतमौ जातिप्रश्ने ।

कतरब्राह्मणः ॥३६॥

३७ । षष्ठ्यन्तेन ।

प्रभुरयम् ॥३७॥

३८ । पूर्वपराधरोत्तरादीन्यवयविनैकद्रव्यत्वे
पूर्वं कायस्य पूर्वकाय इत्यादि । अत्र पूर्वल्लि-
मध्याह्न-अपराह्ण-पराह्ण-सायाह्नाः । पश्चिमरात्र-
मध्यरात्रादयश्च ज्ञेयाः । भिन्नद्रव्यत्वे तु—पूर्वो
वैष्णवानाम् । षष्ठीसमासापवादोऽयम्, तेन कायपूर्वं
इति न स्यात् ॥३८॥

३९ । अर्द्धं समविभागे वा ।

“पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके” (अमरकोषः १।२।१६)
अर्द्धमामलक्याः अर्द्धमिलकी । पक्षे षष्ठीसमासः,
आमलक्यर्द्धम् । असमत्वे—आमलक्यर्द्ध इत्येव ।
भिन्नत्वे तु—अर्द्धमामलकीनाम् ॥३९॥

४० । अर्द्धजरत्यादयोऽसमविभागेऽपि ।

अर्द्धं जरत्याः अर्द्धजरती, अर्द्धम् उत्तस्य
अर्द्धोक्तम्, जरत्या अर्द्धमिव अर्द्धजरतीयस्तत्कामुकः
इवार्थे—कुशाग्रादित्वात्तद्धित-ईयः * ॥४०॥

४१ । द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-तुर्य-तुरीय-
तलाग्रादयश्च ।

द्वितीयं पूजायाः—द्वितीयपूजा, पूजाद्वितीयमित्यादि
तलपादं, पादतलं हरेः । हस्ताग्रम्, अग्रहस्तः ।
षष्ठ्यन्तेनेति निवृत्तम् ॥४१॥

४२ । मयूरादयो व्यंसकादिभिः ।

व्यंसको धूर्तः । मयूरव्यंसकः, कम्बोजमुण्डः,
यवनमुण्डः । एषां न समासान्तरम्, परमो
मयूरव्यंसकः ॥४२॥

४३ । कुप्रादयो मध्यपदलोपश्च ।

कुप्सितश्चासौ पुरुषश्च कुपुरुषः । मध्यपदलोपो
यथा—प्रगतो वैष्णवोः प्रवैष्णवः, प्रतिकूलो नायकः
प्रतिनायकः, दुर्गतः, पुरुषः, दुष्पुरुषः । पत्वं वाच्यम्

(समा० प्र० ३२६)—स्वर्चिर्वतो राजा सुराजा,
अतिशयितो राजा अतिराजा ॥४३॥

४४ । योगविभागात् मध्यपदलोपश्च १ ।

गोवर्द्धननामा गिरिः गोवर्द्धनगिरिः । शाकाः
शकसंवत्सराः, शाकेषु प्रधानरूपाः पार्थिवाः
शाकपार्थिवास्ते च तत्प्रवर्तका युधिष्ठिराद्या ॥४४॥

४५ । तुल्याधिकरणेत्यनुवृत्ते

कृष्णप्रवचनीयानां समासो न ।

कृष्णं परि ॥४५॥

४६ । इवेन नित्यं समासो विष्णुभक्तचलोपश्च

मेघ इव । अत्र या इच्छा यदृच्छा, उदक् च
अवाक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्
आचितञ्च उपचितञ्च आचोपचम्, अपचितञ्च
पराचितञ्च आचाराचम्, निश्चितञ्च प्रचितञ्च
निश्चप्रचम्, परमकृत्वा, स्नात्वावालकः,
पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितकः, निपत्यरोहिणी,
प्रोष्यवापीयान् इत्यादयश्च बाहुल्यात् साधवः ॥४६॥

इति कृष्णपुरुषेषु श्यामरामः ।

४७ । दिक्संख्ये तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु

स्वाद्यन्तेन च सहेत्यर्थादिगम्यते । एवमुत्तरत्रापि
दिक्संख्यावाचिनी विष्णुपदे स्वाद्यन्तेन सह समरयेते
तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे परतः समाहारे वा वाच्ये
—पूर्वास्यां शालायां भव इति वाक्ये

तद्धितागप्रत्ययः, उक्तार्थत्वाद्भवस्याप्रयोगः,
अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः, पूर्वपदस्य पुम्बद्धावः,
आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, अ-इद्वयस्य हरः,
पुम्बद्भावादयो बक्ष्यन्ते—पौर्वशालः ।

अत्राप्यन्तःश्यामरामत्वमस्ति

समानाधिकरणसमासादिति पाणिनीयाः * ।

उत्तरपदे—पूर्वो गौः, प्रियो यस्येति विग्रहे प्रथमं
पूर्वस्य गवा समासः, ततो ‘गोरतद्धितलुकि’ (त०
प्र० ११७) इति तद्धितः, समासान्तष्टप्रत्ययः
समुदायेनान्यपदार्थत्वे पीताम्बरः,

* ‘कुशाग्राच्छ्यामः’ इति तु तद्धितसूत्रम् (७।१०६५)

१ । एतत् सूत्रं ख-ग-घ पाण्डुलिपिषु वृत्तिरूपेण पठ्यते । * “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” (पा २।१।५१)

उक्तार्थत्वाद्यस्येतास्याप्रयोगः—पूर्वगवप्रियः ॥४७॥

इति दिक्कृष्णपुरुषाः ।

४८ । संख्यापूर्वोऽसौ त्रिरामीसंज्ञः ।

द्विगुरिति प्राञ्चः । तत्र तद्धितार्थे—

दशभिरवतारैर्जयति दाशावतारिकः । उत्तरपदे—
पञ्चगवप्रियः । समाहारे तु संख्येयेनैव समासः ॥४८॥

४९ । समाहारे त्रिराम्यामेकत्वं ब्रह्मत्वञ्च

पञ्चगोप्यः हमाहता इति पञ्चानां गोपीनां
समाहार इति विग्रहे पञ्चगोपि ॥४९॥

५० । अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मीः, आवन्ता
वा, त्रिराम्या ईप् ।

त्रिरामी, पञ्चाध्यायी । ‘एकापूषीति तु
कल्पितबहुत्वात् समाहारः’ इति जुमरः ।

रामाशब्दस्य त्रिरामी, त्रिरामम् ॥५०॥

५१ । अन्नन्ता वा नलोपस्तुभयत्र ।

त्रिब्रह्म, त्रिब्रह्मी ॥५१॥

५२ । पात्राद्यन्ता न ।

द्विपात्रं, त्रिभुवनं, चतुर्युगम् । मुखान्ता वेति
वक्तव्यम्—चतुर्मुखं, चतुर्मुखी । तथा च मुरारिः

“धातुश्चतुर्मुखीकण्ठशृङ्गाटकविहारिणीम् ।

नित्यं प्रगल्भवाचालमुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥”

(‘अनर्घगधव’ नाटके प्रस्तावनायामेकादश श्लोकः)

अन्यत्र—

“धातुश्चतुर्मुखतडागसरागहंसी

वाणीं भजामि भवभीतिहरां त्रिनेत्राम् ॥” इति

सप्तर्षयः पञ्चाम्राश्चतुर्विद्या इत्यादयस्तु

संज्ञाशब्दाः । समाहाराविवक्षया श्यामरामः ।

चतुर्वर्णाः द्वीन्द्रिये इत्यादयः संज्ञेतरा अपि ॥५२॥

इति त्रिरामीकृष्णपुरुषाः ।

५३ । नञ् ।*

समस्यते, अराम इत् । न वैष्णव इति विग्रहे
‘नञोऽरामशेषः’ (कु० प्र० ८६) इति अवैष्णवः न
अवैष्णव अनवैष्णवः ॥५३॥

नञ्कृष्णपुरुषोऽयम् ।

५४ । कालाः षष्ठ्यन्तेन

तत्परिमाणजातादिना ।

जातस्य मासः मासजातः । जातस्य जनक्रियायाः
मासः परिच्छेदहेतुः, जननादूर्ध्वमस्य मासो गत
इत्यर्थः । एवं संवत्सरजातः ॥५४॥

५५ । प्राप्तापन्ने द्वितीयया ।

प्राप्तः सखायं प्राप्तसखः । अत्र सख्युष्टस्तद्धितः ।
प्राप्तजीविकः । कथं जीविकाप्राप्तः, सुखापन्नः ?
‘द्वितीया श्रितादिभिः’ (समा० प्र० ५७) इति वचनात्
॥५५॥

५६ । गोरीप आप ऊङ्श्चान्तस्याप्रधान्यस्य
वामनः, नार्द्धमिलक्यादौ, न चैयस्याः
पीताम्बरे ।

गोष्टस्तद्धितः, ‘उद्वयस्य गोविन्दो’ वक्ष्यते (त०
प्र० ५१)—प्राप्तगवः, प्राप्तगोपिकः, प्राप्तक्षमः
प्राप्तकरभोरुः । अन्तस्येति किम् ? गोपीप्रियः ।
अप्रधानस्येति किम् ? गोपकुमारी । श्रीधीप्रभृतयो
नेवन्ताः, तेन प्राप्तश्रीरित्यादि ॥५६॥

पूर्वपदप्रधानोऽयं द्वितीयाकृष्णपुरुषः ।

अथोत्तरपदप्रधानाः

५७ । द्वितीया श्रितादिभिः ।

कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । संसारातीतः,
सत्सङ्गपतितः, वैकुण्ठगतः इत्यादि । तथा ब्रजगमी
ब्रजगामी, कृष्णविद्वक्षुः इत्यादि । आदिग्रहणात्
खट्वाखटो दुर्म्मानिनि ॥५७॥

५८ । कालः क्तेन ।

“एकापूषीति तु दानसंभ्रमाभ्यामेकस्याप्यध्यारोपितबहुत्वात् समाहारः”—संक्षिप्तसार-व्याकरणे समासपादस्य

* प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पयुंदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

११६ तम-सूत्रवृत्तौ ।

अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियाया सह यत्र नञ् ॥

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

६।५६-८२)

समास-प्रकरणे कृष्णपुरुषः

१५३

अहंसक्रान्तः ॥५८॥

५९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

मुहूर्त्तभक्तः ॥५९॥

६० । तृतीया ।

प्रभुरयम् ॥६०॥

६१ । तृतीयार्थकृतगुणवचनेनार्थादिभिश्च

गुणमुक्त्वा यो गुणिनि वर्तते, स गुणवचनः ।

चक्रेण कृतः खण्डः चक्रखण्डः । अत्र

तृतीयान्तार्थश्चक्राख्यमन्त्रम्, तेन कृतो गुणः

खण्डितत्वं, तदुक्त्वा गुणिति खण्डिते वर्त्तमानः

खण्ड इति । अर्थादिभिः खल्वपि—कृष्णेनार्थः

कृष्णार्थः, भक्तिपूर्वः, कृष्णसदृश इत्यादि ।

तृतीयार्थकृतेति किम् ? अक्षणा काणः । अक्षिकाण

इति भागवृत्तिः । 'येनाङ्गेन निन्दा' (का० प्र० ११३)

इति तृतीया ॥६१॥

६२ । कर्तृकरणे कृता ।

कृष्णहतः, चक्रछिन्नः ॥६२॥

६३ । विष्णुकृत्यैस्तु निन्दास्तुत्यर्थातिशयोक्तौ

निश्वासभेद्या दैतेयाः, पुष्पमर्द्यं पदाम्बुजे ॥६३॥

६४ । क्वचिदकृतापि ।

आत्मना द्वितीयः । अलुगयम् । एकेन न विंशतिः
एकान्नविंशतिः इत्यादयो निपाताः ॥६४॥

६५ । अथ मध्यपदलोपिनः ।

प्रभुरयम् ॥६५॥

६६ । अर्द्धचतसृभिः ।

अर्द्धेन कृताश्चतस्रः अर्द्धचतस्रो मात्राः ॥६६॥

६७ । व्यञ्जनमन्त्रेन ।

दधनोपसिक्त ओदनो दध्योदनः ॥६७॥

६८ । संस्कारद्रव्यं भक्ष्येण ।

भक्ष्यं चर्व्यम् । गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः ॥६८॥

६९ । वाहनं यानेन ।

अश्वेन युक्तो रथः—अश्वरथः ॥६९॥

७० । पूरणद्रव्यं पात्रेण ।

गङ्गाजलेन पूर्णो घटः गङ्गाजलघटः । अन्यत्वापि
—श्रिया युक्तः कृष्णः श्रीकृष्णः । तुलस्युदकमित्यादि

॥७०॥

इति तृतीयामध्यपदलोपिनः ।

७१ । चतुर्थी ।

प्रभुरयम् ॥७१॥

७२ । प्रकृत्या ।

हरिमन्दिराय इष्टकाः हरिमन्दिरेष्टकाः ॥७२॥

७३ । क्वचित्तदविवक्षायाश्च ।

अनन्ताय दधि अनन्तदधि ॥७३॥

७४ । इदम्वाच्यार्थशब्देन च ।

नित्यसमासोऽयं वाच्यलिङ्गता च, नित्यसमासानां
स्वपदविग्रहो नास्ति । कृष्णायेदं कृष्णार्थं सपिः ।

कृष्णार्थः सूपः, कृष्णार्था रसाला * ॥७४॥

७५ । बलिहितादिभिश्च ।

कृष्णाय बलिः कृष्णबलिः, कृष्णाय हितं
कृष्णहितम् ॥७५॥

७६ । कृता यथाभिधानम् ।

कृष्णदेयम् । नेह—कृष्णाय दातव्यम् ॥७६॥

७७ । पञ्चमी ।

प्रभुरयम् ॥७७॥

७८ । भय-भीत-भीति-भीतिरानीतादिभिश्च
कृष्णभयं, वृन्दावनानीतं, यमुनाहृतमित्यादि ॥७८॥

७९ । अषेतादिभिः प्राशयः ।

कृष्णापेतः, भक्तचपोढः, स्वर्गपतितः । प्राशयः
किम् ? प्रासादात् पतित इत्यादि ॥७९॥

८० । स्तोकान्तिकदूरार्थाः कृच्छ्रश्च केन ।

स्तोकादागतः, अल्पान्मुक्त इत्यादि ।

कृच्छ्रान्निर्गतः । अलुगयम् ॥८०॥

८१ । द्वित्वबहुत्वयोर्न समासः ।

स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्य मुक्तः । शतात् परा
इत्यादौ परःशता इत्यादयो निपाताः ॥८१॥

८२ । षष्ठी ।

प्रभुरयम् ॥८२॥

८३ । परपदेन ।

कृष्णस्य पुरुषः कृष्णपुरुषः । तव प्रभुः त्वत्प्रभुः
युवयोर्युष्माकं वा प्रभुः—युष्मत्प्रभुः ।
स्वाद्यभावान्निपाताभावः ॥८३॥

८४ । न दिव उराम

उद्वयवर्जितसर्व्वेश्वरे ।

दिवीशः । उद्वयेति किम् ? दुर्गुत् यदूनां वृष्णयः
श्रेष्ठा इत्यत्र सापेक्षत्वान्न ॥८४॥

८५ । तरान्तगुणेन तरलोपश्च ।

सर्व्वेषां मध्ये कृष्णतरः सर्व्वकृष्णः । एवं
सर्व्वमहान् ॥८५॥

८६ । सदा गुणवाचिनैव गुणेन ।

मुरलीध्वनिः, कृष्णामोदः कृष्णस्पर्शः ॥८६॥

८७ । एवं तद्धितभावेनापि ।

वैष्णवसामर्थ्यम् । “सीमेव पद्मासनकौशलस्य”
इति भट्टिः (१।६) । “अधिकरणौतावत्त्वे च” इति
पाणिनिसूत्रञ्च (२।४।१५) ॥८७॥

८८ । न तु गुणिन्युपलक्षितेन ।

रामस्य शुक्लः । तुलस्यास्तीव्रं, घात्रघा मृदु च
संख्याया त्विष्यते—वैष्णवशतम् ॥८८॥

८९ । न च ततो भावप्रत्ययेन ।

रामस्य शौक्यम् । वस्त्रपीतिमा इत्यादिकन्तु
प्रयुक्तमपि वैयाकरणैर्नात्याहतम् ।
पूरणप्रत्ययादिभिनिषेधस्तु सव्यभिचारः ।
कारकोपपदषष्ठीसमासस्तु सम्बन्धविवक्षायां दुर्निवार
इति तन्निषेधोऽपि नास्माभिविवृतः । स्वरभेद एव
हि तत्र फलमिति, यथोक्तमत्र भर्तृहरिणा—

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः ।

वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्त्तताम् ॥८९॥

(वर्द्धमानोपाध्याय-कृते गणरत्नमहोदधौ)

९० । सप्तमी शौण्डादिभिः ।

भक्तिशौण्डः, भक्तिप्रवीणः, समरसिंह इत्यादि ।
ऋणोऽधमोऽधमर्णः, ऋणग्रहीता । एवमुत्तमर्णः

ऋणदाता । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ॥९०॥

९१ । तीर्थकाकादयः पात्रेसमितादयश्च

क्षेपे साधवः ।

तीर्थे काक इव तीर्थकाकः, तद्वदनवस्थित
इत्यर्थः । पिण्डीशूरः—भोजनमात्रसमर्थः । एवं
कूपमण्डकः, उडुम्बरकृमिः, अल्पज्ञे । पात्रेसमितः
प्रतिग्रहमात्रपरे । गोष्ठे प्रवीरः, गेहेशूरः शूरम्मन्ये ।
एवं क्ष्वेडिन्-नदिन्-विजितिन्-व्याड-पण्डित-प्रगल्भ
इत्येभिश्च । तथा उदकेविशीर्णं, भस्मनिहुतं,
प्रवाहेमूत्रितम् अतिव्यर्थकर्मणि । गर्भेसुहितः
अनुचितचेष्टे, पितरिशूरः, मातरिपुरुषः
सदाचारभेत्तरि । कर्णेतिरिटिरा कर्णेचुरुचुरेति द्वयं
चापलेनानुचितचेष्टायां साधु । टिरिटिरीति
गत्यनुकरणम्, चुरुचुर्व्विति वाक्यानुकरणम् ।
तत्करोतीति तथा णौ निपातोऽयम् ॥९१॥

९२ । अत्र

द्वितीयादिकृष्णपुरुषेष्वधोक्षजाभक्तवतुभ्यां
समासो नेष्यते ।

कृष्णं जगन्वान्, कृष्णं दृष्टवान् ॥९२॥

९३ । अच्युताभाव्ययकृद्भ्यश्च न ।

कृष्णं पश्यन्, सेवां कुर्वाणः, सुखं लब्धुं
लब्ध्वा वेत्यादि । यत्र यत्र समासेन विष्णुभक्त्यर्थो
गुप्तः स्यान्नातिव्यक्तश्च स्यात्तत्र तत्र च न समासः
इष्टः, यथा—हेतुचिह्नसहार्थतृतीयाम्, यथा च
अज्ञानार्थ-ज्ञायोगादितः षष्ठ्यां कृष्णेन सुखं,
कौस्तुभेन भगवान्, कृष्णेन गतः, गङ्गाजलस्य ज्ञातं,
वैष्णवानां मतो बुद्धः पूजितो वा, कृष्णस्यासितं,
कृष्णस्यासिका, कृष्णस्य शायिकेत्यादि ॥९३॥

इत्युत्तरपदप्रधाना द्वितीयादिकृष्णपुरुषाः ।

९४ । अन्यपदार्थात् प्राङ्मध्यपदाप्रयोगिणः
प्रभुरयम् । अत्यादीनामेवातिक्रान्ताद्यर्थत्वात् ॥९४॥

९५ । अत्यादयो द्वितीयया ।

अतिक्रान्तो गङ्गामतिगङ्गः । ‘गोरीप आप’
समा० प्र० ५५ इत्यादिना वामनत्वं, लक्ष्म्यां
पुनराप् अतिगङ्गा । ईवन्तस्य अतिगोपिः,

अतिप्रेयसिः : नेह वामनः—अतिश्रीः । अत्यादित्वात्
अभिप्रपन्नो मुखम् अभिमुखः, आक्रम्य व्रजम् आव्रजं
तं व्याप्येत्यर्थः । एवमन्येऽपि ॥६५॥

६६ । अवादयस्तृतीयया ।

अवक्रुष्टं वंश्या अववशि वृन्दावनम् । अधिकरणे
क्तः, कृतो बाहुल्यात् । परिणद्धं वीरुधा
परिवीरुदित्यादि ॥६६॥

६७ । पर्यादियश्चतुर्थ्या ।

परिगलानो हरिकीर्तनाय परिहरिकीर्तनः ।
अलं जातो लक्ष्मैच अलंलक्ष्मीरित्यादि ॥६७॥

६८ । निरादयः पञ्चम्या ।

निष्क्रान्तो मधुपुर्याः निर्मधुपुरिः, अपगतमर्थान्ति
अपार्थम् अवैष्णवशास्त्रमित्यादि ॥६८॥

इति मध्यपदाप्रयोगिणः पूर्वपदप्रधाना कृष्णपुरुषाः

६९ । एहीहादयोऽन्यपदार्थे साधवः ।

एहि इहेति यत्र कर्मणि काले वा तत् एहीहम् ।
एवम् एहि यवैरिति यस्यां क्रियायां तत् एहियवम् ।
अनयोर्ब्रह्मत्वमेव । अथ एहि स्वागतमिति यस्यां
क्रियायां सा एहिस्वागता । एवम् अपेहिस्वागता,
एहिविषसेत्यादि । एवमेहि वाणिजेति यस्यां
क्रियायां सा एहिवाणिजेत्यादि । तथा इहद्वितीया,
इहपञ्चमी, आहोपुरुषिका, अहम्पूर्विका,
अहम्प्रथमिका, अहमहमिका । विकृतञ्च प्रकृतञ्च
यस्यां सा विचप्रचा, निश्चितञ्च प्रचितञ्च यस्यां
सा निश्चप्रचा इत्यादि । तथा कृन्धि विचक्षणेति
विचक्षणमिति वा यस्यां सा कृन्धिविचक्षणा ।
केवलद्वितीयान्तेन तु—भिन्धिलवणा, आहरवसना
आहरवनिता इत्यादि ॥६९॥

१०० । अथाख्यातमाख्यातेन नियोजने

यजत नमतेति यत्रोच्यते सा नियोजनक्रिया
यजतनमता, उद्धरोत्सृजा, ऊद्धमविधमा,
उत्पतनिपता ॥१००॥

१०१ । हिप्रत्ययान्तं कर्मणाभीक्ष्ण्यतद्वत्करि
स्तुहि कृष्णमित्याभीक्ष्ण्यमाह या स स्तुहिकृष्णः

एवं जहिजोहः, जोहो दासः क्षारं वा, इत्यादयो
ज्ञेयाः ॥१०१॥

इत्यन्यपदार्थप्रधानः कृष्णपुरुषः ।

इति कृष्ण-पुरुषप्रकरणमुद्दिष्टम् ।

१०२ । अनेकमन्यपदार्थे पीताम्बर ।

प्रभुश्चायम् । अनेकं नामपदन्तु अन्यपदार्थे
अभिदेये परस्परं समस्यते, स च पीताम्बरसंज्ञः ।
बहुव्रीहिरिति प्राञ्चः । अन्यपदार्थवदेव लिङ्गमस्य,
अन्यपदार्थश्च यच्छब्देनेदंशब्देन चोद्देश्यः १ ।
*द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णामेव वा अभिधानम् । अत्र
षष्ठ्याद्यन्यपदार्थो यथा—तत्र समासार्थनोक्तत्वात्
प्रथमा । पीतमम्बरं यस्य स पीताम्बरः, पीतं सूक्ष्मं
चाम्बरं यस्य स पीतसूक्ष्माम्बरः ।
एवमुज्ज्वलपीतसूक्ष्माम्बरः । प्राप्तः कृष्णो यत्तत्
प्राप्तकृष्णं गोकुलम् । कृष्णः प्राप्तो येन स प्राप्तकृष्णो
वैष्णवः । प्राप्तः कृष्णो यया सा प्राप्तकृष्णा भक्तिः ।
दत्तं सर्वस्वं यस्मै सः दत्तसर्वस्वः कृष्णः । प्राप्तो
वरो यस्मात् स प्राप्तवरः कृष्णः । न्यस्तं मनो यस्मिन्
स न्यस्तमनाः कृष्ण इत्यादयः ॥१०२॥

१०३ । अव्ययञ्च ।

नीचंमुखमस्य नीचंमुखः ॥१०३॥

सेवितुं कामोऽस्येति विग्रहे—

१०४ । तुमो मस्य हरः काममनसोः ।

सेवितुकामः, सेवितुमनाः, अस्तिभक्तिरस्य
अस्तिभक्तिर्वैष्णवः, नास्तिभक्तिरवैष्णवः ।

समस्तस्याममस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिः ।

बाहुल्यादिह तत्रापि समासो वा विधीयते ॥

भक्ताय दत्तार्थः, अत्र दानक्रियया नित्यं

सम्प्रदानमपेक्ष्यते, अतो यद्यपि गुणीभूतेन दत्तपदेन
साक्षादन्वयस्याभावस्तथापि तात्पर्यतः सङ्गम्यते,
यथा—कृतपूर्वो सृष्टिम्, असूर्यम्पश्य इत्यादौ ।

किञ्च, प्रायः समानाधिकरणानामेव पीताम्बरस्तेन
नेह हृते कृष्णे न गतं येनेति २, वैष्णवैर्भुक्तं यस्येति
प्रायो ग्रहणात् क्वचिद्वच्यधिकरणानाञ्च—यदुकुले

जन्म यस्य सः यदुकुलजन्मा, कण्ठेकालः—अलुगयम्
॥१०४॥

१०५ । न च प्रथमान्यपदार्थत्वे ।

सुच्छाये वृन्दावने यः, गते कृष्ण गतो य इत्यत्र
तु अन्यपदार्थत्वे नास्ति, गतस्यैव वाच्यत्वात् ॥१०५॥

१०६ । न क्तवत्वाद्यन्तस्य ।

वैष्णवा भुक्तवन्तोऽस्य, वैष्णवो जग्मिवानस्य ॥१०६॥

१०७ । क्वचिन्मध्यपदलोपः ।

सिंहस्येव मुखमस्य, सिंहमुखमिव मुखमस्येति
वा सिंहमुखः ॥१०७॥

१०८ । ववचिद्वा ।

अविद्यमानः पाप्ना यस्य सोऽपाप्ना,
अविद्यमानपाप्ना । प्रपतितानि पर्णानि यस्य स
प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः ॥१०८॥

१०९ । क्वचिदाख्यातलोपः ।

पीताम्बरमस्त्यस्य स पीताम्बरः ॥१०९॥

११० । अव्ययादूराधिकासन्नाः

संख्येयवाचिसंख्यया ।

दशानां पदार्थानां समीपे उपदशाः । अज् वक्ष्यते
(त० प्र० १४६) । सामीप्यप्राधान्ये त्वव्ययीभावः ।

उपदशम् । एवं दशानामदूरा अदूरदशाः ।

एवमधिकदशाः, आसन्नदशाः । अष्टादशपर्यन्ताः
संख्या संख्येये वर्तन्ते, ततः पराः संख्याः संख्याने च
यथा—एको वैष्णवो, द्वौ वैष्णवौ, त्रयो वैष्णवा
इत्यादि, यथा च—ऊनविंशतिर्गवामित्यादि१ । ततः
ऊनविंशत्यादीनां समासो वा । अचि कृते चिति
तेर्हरो वक्ष्यते (त० प्र० १४७) अदूरोनविंशा गावः,
अदूरोनविंशतिर्गवाम् इत्यादि ॥११०॥

१११ । संख्या गुणितत्वे वार्थे च ।

त्रिगुणिता दश त्रिदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः
अज् वक्ष्यते (त० प्र० १४६) । 'न चेयस्याः पीताम्बरे'
वामनत्वादि—बहु-प्रेयसी कृष्णः । तत्र ते पीताम्बरा

द्विविधाः—(१) समासपदस्य अन्यपदार्थसङ्गित्वे
तद्गुणसंविज्ञानाः, (२) तदसङ्गित्वे तु
अतद्गुणसंविज्ञानाश्च, यथा—

धृतकृष्णनिर्मल्यमानय, दृष्टकृष्णमानय ॥१११॥

११२ । तत्र तत्र गृहीत्वा, तेन तेन प्रहृत्य
वा युद्धं वृत्तमिति च सरूपे क्रियाव्यतीहारे
पीताम्बरः, तस्मादिरामस्तद्धितः स चाव्ययम्
पूर्वपदस्य त्रिविक्रमः, ईशान्तस्य त्वारामो
वा विष्णुजनादौ तस्मिन् ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं वृत्तं केशाकेशि ।
दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि ।
युद्धौपाधिकत्वेऽपि—'हस्ताहस्ति व्यासज्जताम्' इति
विस्तराः । मुष्टामुष्टि, मुष्टीमुष्टि, बाहावाहवि,
बाहूवाहवि । नेहात्वम्—अस्यसि । युद्धमिति किम् ?
हस्तेन हस्तेन सख्यं वृत्तम् । सरूप इति किम् ?
हलेश्च मुसलैश्च इत्यत्र न स्यात् ॥११२॥

११३ । द्विदण्ड्यादयश्च ।

इमे चार्थविशेषेषु निपात्यन्ते । द्वाभ्यां दण्डाभ्यां
प्रहरति द्विदण्डि प्रहरति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति ।
एवमुभाज्जलीत्यादि ॥११३॥

११४ । खड्गकर्णदन्तैश्च तथा ।

नेह—द्विदण्डा शाला । गणपाठात् समासान्तरेऽपि—
निकुच्यकर्णि धावति, कणौ निकुच्येत्यर्थः ।
प्रोह्यपादि हस्तिनं बाहयति ॥११४॥

११५ । सहशब्दस्तृतीयान्तेनैकक्रियायोगे ।

रामेण सह सहरामो वर्तते गच्छति वा कृष्णः ।
अत्र सहस्य स-भावो वक्ष्यते (समा० प्र० २६७),
सरामः । एकक्रियायोगाभावे तु—सह शिशुना दधि
मथ्नाति यशोदा, विद्यमानार्थोऽत्र सहशब्दः, शिशो
विद्यमाने सति इत्यर्थः । कथं सकर्मकः सरति२,
सलोमकः पचति३ ? कर्मणा सह यो वर्तते, स
सकर्मकः, सरतीति४ पश्चादन्वयः ॥११५॥

११६ । दक्षिणपूर्वादयस्तदन्तराले ।

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा विदिक् । देवतासम्बन्धे—
ऐन्द्रयाम्यादयस्तु नेष्यन्ते ॥११६॥

इति पीताम्बरः ।

११७ । इतरेतरयोग-समाहारयो रामकृष्णः

* चशब्दस्य समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग-
समाहाररूपार्थश्चित्त्वारः । तेषूद्भूतवयवसंख्य
इतरेतरयोगः, तिरोहितावयवसंख्य संहतिप्रधानः
समाहारः । तयोर्गम्ययोः पदद्वयस्य पदानां वा
समासो वाच्यः, स च रामकृष्णसंज्ञः । द्वन्द्व इति
प्राञ्चः । तत्रेतरयोगे प्रायः परवदेव लिङ्गम् ।
तत्र रामश्च कृष्णश्चेति विग्रहे रामकृष्ण इति
द्वाविति चशब्दार्थः, रामकृष्णौ । एवं बहुत्वे—
रामकृष्णश्रीदामानः । समुच्चये तु रामश्च भुङ्क्ते
कृष्णश्च वा, रामः कृष्णः प्रत्येकमित्यर्थः । अन्वाचये
तद्वदर्थत्वेऽप्यन्तिमस्यानाग्रहविषयत्वमिति भेदः ।
कृष्णमनुगच्छ बलञ्च पश्य इतिवत् । रामश्च
कृष्णश्च पश्येतादौ सापेक्षत्वात् न समासः । किञ्च,
द्वन्द्वात् परः पूर्वो वा श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । रामकृष्ण-सौन्दर्यम्, अ-इ-
द्वयम् ॥११७॥

११८ । समाहारे ब्रह्मात्वमेकत्वञ्च ।

वक्ष्यमाणापवादोऽयं, यथा समाहारः । प्रभुरयम्
॥११८॥

११९ । शाखाभेदानां तद्विदाञ्चानुवादे
स्थेणोभूतेशप्रयोगे ।

प्रत्यक्षात् कठकौथुमम्, उदगात् कठकालापम्,
सा सा शाखा तद्वेत्ता वा पूर्वोक्तमेव कथयामासेत्यर्थः
॥११९॥

१२० । यजुर्विहित-ससोमक-

यागानामक्लीवानाम् ।

अर्काश्वमेधम् । क्लीवे तु— राजसूयवाजपेये ॥१२०॥

१२१ । समीपाध्ययनानाम् ।

पदकक्रमकम् ॥१२१॥

१२२ । अप्राणिद्रव्यजातीनाम् ।

आराशस्त्रि, तुलसीमखवम् । अजातित्वे—
नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातित्वेऽपि नियतद्रव्यविवक्षायां
न एतौ—तुलसीमखकौ ॥१२२॥

१२३ । नदीदेश-नगराणां भिन्नलिङ्गानाम्
गङ्गाशोणं, शोणनर्मदम्, कुरुकुरुक्षेत्रं,
मथुरापाटलिपुत्रम् ॥१२३॥

१२४ । नित्यवैरिणाम् ।

गरुडनागम् । कार्यवैरे तु—देवासुराः ॥१२४॥

१२५ । कारुणाम् ।

तक्षायस्कारम् ॥१२५॥

१२६ । शूद्राणामवहिष्कृतानाम् ।

रजकतन्त्रवायम् । नेह—चाण्डालमृतपाः ॥१२६॥

१२७ । गवाश्वादीनाम् ।

गवाश्च, गवाविकम्, अवश्चानयोनित्यः,
गवैडकम्, तजाविकम्, अजैडकं, कुब्जवामनं,
पुत्रपौत्रं, दर्भशरं, भागवतीभागवतं, स्त्रीकुमारं,
दासीमाणवकं, दासीदासं, शाटीप्रच्छदम्, उष्ट्रखरं
श्वाचाण्डालं, मूत्रपुरीषमित्यादि ॥१२७॥

१२८ । प्राण्यङ्गानाम् ।

पाणिपादम् ॥१२८॥

१२९ । तुर्यावादकानाम् ।

मार्दङ्गिकपाणविकम् ॥१२९॥

१३० । सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तुफलानां बहुत्वे ।

हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्त्यश्वम् ।

क्षुद्रजन्तुरनस्थः स्यात् सहस्रेणाञ्जलिर्यतः ।

यद्गोचर्मप्रमाणस्य हननान्नैव पातकम् ।

अशोणितः क्षुद्रजन्तुर्नकुलाबधिः कथ्यते ॥

इति स्मृतेः । दंशमशकं, बदरामलकम् ॥१३०॥

* अन्वाचये समाहारेतरसमुच्चये । विनियोगे तुल्ययोगितावधारणहेतुषु ॥

पादस्य पुरणेष्युक्तं नवस्वर्थेषु चावयम् ॥

१३१ । वृक्ष-मृग-शकुनि-तृण-
धान्यविशेषाणाञ्च वा बहुत्वे ।

प्लक्षवटं, रुरुपृषतं, हंसचक्रवाकं, कुशकाशं,
व्रीहियवम् । पक्षे—प्लक्षवटा इत्यादि ॥१३१॥

१३२ । व्यञ्जनानां वा ।

दधिघृतं, दधिघृते ॥१३२॥

१३३ । विरोधिनामद्रव्यानां वा ।

मुखदुःखं, मुखदुःखे ॥१३३॥

१३४ । न दधिपय आदीनाम् ।

दधिपयसी, मधुमपिषी, सर्पिर्मधुनी, शुक्लकृष्णौ
ऋक्पामे, वाङ्मनसे इत्यादि । अनयोरत् तद्धितः
॥१३४॥

१३५ । संख्याप्रयोगे तु न ।

दश मार्द्ङ्गिकपाणविकाः ॥१३५॥

१३६ । विभाषा समीपे ।

उपदशं दन्तौष्ठम् । उपदशा दन्तौष्ठाः ॥१३६॥

१३७ । सर्व्वेऽपि रामकृष्णा

विभाषयैकवद्भवन्ति ।

यथा “ह्रस्वदीर्घप्लुतः” * इति पाणिनीयसूत्रम्
॥१३७॥

प्रसङ्गात् समासान्तरलिङ्गान्यपि निरूप्यन्ते

१३८ । उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-

कृष्णपुरुषयोः ।

तत्र रामकृष्णे—राधाकृष्णाविमौ, कृष्णराधे
इमे । कृष्णपुरुषे—अर्द्धमलकी, कृष्णभार्या,
मुखचन्द्रः ॥१३८॥

१३९ । त्रिरामी-प्राप्तापन्नालंपूर्व्वगतिसमासेषु
वाच्यलिङ्गतैव ।

पञ्चकपालः, सूपः, प्राग्जीविकः, आपन्नजीविकः,
अलंकुमारिः, प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः कृष्णः, निर्मधुपुरिः
॥१३९॥

१४० । पूर्व्ववदश्ववडवानाम् ।

अश्ववडवान् ॥१४०॥

१४१ । रात्राह्लाहाः पुंसि ।

अहोरात्राविमौ पुण्यौ । अहोरात्रमिति तस्यां
हठः । पूर्व्वलिङ्गः, द्व्यहः, एकाहः ॥१४१॥

१४२ । अर्द्धर्चादयः ब्रह्मणि च ।

अर्द्धर्चम्, अर्द्धर्चः । यूथं यूथ इत्यादि ॥१४२॥

१४३ । पुण्यसुदिनाभ्यामहो ब्रह्म,

संख्याव्ययाभ्यां पथः ।

पुण्याहं, सुदिनाहम्, द्विपथं चतुष्पथम्, विपथम्
उत्पथम्, अपथम् । पीताम्बरे तु—विपथ इत्यादि ।
‘व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा.’ इति
त्वमरकोषे (२।१।१७) यत् पुंस्त्वं, तत्तु
काशिकाभाषावृत्तिकीरस्वामीनामसम्मतम्, स्वयमपि
लिङ्गादिसंग्रहे ‘पथः संख्याव्यायात् परः’ इति
नपुंसकवर्गे स्वीकृतम् ॥१४३॥

१४४ । नञ्श्यामरामौ विना कृष्णपुरुषो

ब्रह्म ।

प्रभुरयम् ॥१४४॥

१४५ । उपज्ञोपक्रमौ तयोरादेराख्या चेत् ।

उपज्ञोपक्रमान्तौ कृष्णपुरुषौ ब्रह्मलिङ्गौ
स्यातामित्यर्थः । कर्ममाधनाविमौ । श्रीभागवतोपज्ञे
कृष्णतद्भक्तौ, श्रीभागवतादेव एतौ प्रथमं
ज्ञातावित्यर्थः । एवम् उपज्ञायते इत्युपज्ञा ।
सर्व्वज्ञस्योपज्ञा सर्व्वज्ञोपज्ञं वेदः, सर्व्वज्ञेनादावुपज्ञायते
इत्यर्थः । श्रीकृष्णोपक्रमं भक्तकृपा, श्रीकृष्णेनैव
प्रथमं सा प्रारब्धेत्यर्थः ॥१४५॥

१४६ । छाया छायावतां बाहुल्ये ।

तुलसीनां छाया तुलसीच्छायम् । नेह—
तुलस्याश्छाया तुलसीच्छाया ॥१४६॥

१४७ । राजशब्दं राजविशेषनाम च

विनेश्वरवाचकान् रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च सभा

सभात्र शाला । ईश्वरसभम्, इनसभं,
नृपतिसभम् । नेह — राजसभा, युधिष्ठिरसभा । रक्ष
आदेः — रक्षःसभं, पिशाचसभम् । नेह — मनुष्यसभा
देवसभा ॥१४७॥

१४८ । अशालार्था चर ।

गोपीनां सभा समूहः गोपीसभम् ॥१४८॥

१४९ । संघातार्थे सर्वतः सभा इति
वक्तव्यम् ।

राज्ञां सभा राजसभम्, श्रीसभम् ॥१४९॥

१५० । सेनासुराच्छायाशालानिशा वा
कृष्णस्य सेना कृष्णसेनमित्यादि, पक्षे —
कृष्णसेनेत्यादि ॥१५०॥

इति रामकृष्णनिर्णयस्तदादिलिङ्गनिर्णयश्च

१५१ । अव्ययीभावः ।

प्रभुरयम् ॥१५१॥

१५२ । तस्याव्यत्वं ब्रह्मत्वञ्च ।

१५३ । अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यम् ।

नामपदेन नित्यमव्ययं समस्यत इति ज्ञेयम् ।
हरिमधिकृत्य प्रवृत्तेति विग्रहे हरिमधीति स्थिते सूत्रे
तृतीयान्तेनेत्यादिषु प्रथमान्तस्य पूर्वनिपातात्
अधिहरि कथा प्रवर्तते । आदिगणनात् समीपादिषु
॥१५३॥

तत्र समीपे, कृष्णस्य समीपमिति विग्रहे—

१५४ । अरामान्तादव्ययीभावान्न

स्वादर्महाहर किन्त्वम्, स च पञ्चमीवर्जम्
उपकृष्णम्, पञ्चम्यास्तु उपकृष्णात् ॥१५४॥

१५५ । तृतीयासप्तम्योस्तु वा ।*

उपकृष्णेन, उपकृष्णम्, उपकृष्णे, उपकृष्णम् ।
एवं समृद्ध्याद्यर्थेषु, तत्र समृद्धौ — माथुराणां समृद्धिः
सुमाथुरम् । अत्र तु सप्तम्यां नित्यमम्-भावः ॥१५५॥

१५६ । सम्प्रत्युपयोगाभावे ।

अन्नस्य सम्प्रत्युपयोगाभावः अत्यन्नम् एकादश्याम्
॥१५६॥

१५७ । अतिक्रमे ।

संसारस्यातिक्रमः अतिसंसारम् ॥१५७॥

१५८ । अभावे ।

संसारस्याभावः निःसंसारम् ॥१५८॥

१५९ । ऋद्विविगमे ।*

अवैष्णवानामृद्धे विगमः दुरवैष्णवम् ॥१५९॥

१६० । ख्यातौ ।

हरेस्तन्नाम्नो वा ख्यातिः इतिहरि, तद्धरि ॥१६०॥

१६१ । पश्चादयोग्ययोः ।

कृष्णस्य पश्चादयोग्यो वा अनुकृष्णं प्रद्युम्नः
॥१६१॥

१६२ । सादृश्ये ।

सहस्य सभावो वाच्यः (समा० प्र० २७०) हरेः
सादृशं सहरि प्रद्युम्ने ॥१६२॥

१६३ । सम्पत्तौ ।*

शर्मणः सम्पत्तिः सशर्मं वैष्णवानाम् ॥१६३॥

१६४ । यौगपद्ये ।

चक्रेण सहैककालं सचक्रं शार्ङ्गं निधेहि ॥१६४॥

१६५ । साकल्ये ।

सपत्रमत्ति विष्णुर्नवेद्यम् ॥१६५॥

१६६ । अन्तार्थे ।

सद्वादशस्कन्धमधीते ॥१६६॥

१६७ । अनतिक्रमे ।

शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । एवमन्येऽपि ॥१६७॥

१६८ । अनुक्रमे ।

अनुज्येष्ठं प्रवेशय, ज्येष्ठं ज्येष्ठमनुक्रमेण इत्यर्थः
॥१६८॥

१६९ । तथा यावदियत्तायाम् ।

समस्यते । यावत्पात्रं वैष्णवानामन्त्रयस्व ॥१६९॥

१७० । स्वाद्यन्तं प्रतिना लेशार्थे ।

न सुखप्रति संसारे । न दुःखप्रति विष्णुभक्तौ ।
तत्र तत्र तत्तल्लेशोऽपि नास्ति इत्यर्थः ॥१७०॥

१७१ । अक्ष-शालका-संख्या परिणा
द्यूतव्यवहारे ।

अक्षपरि, शलाकापरि, एकेनाक्षेण शलाकया
वा उत्तानम् अवाग्वा पतितेन न तथा जयो वृत्तो
यथा सर्वोत्तानादिपातेनेत्यर्थः । एवमेकपरि, द्विपरि
॥१७१॥

इत्यव्ययीभावेषु नित्यसमासाः ।

अथ विभाषिताः

१७२ । अनुर्यस्य समीपमाह यस्य च दैर्घ्यं
तेन ।

अनुवृन्दावनं यमुना, तत्समीपेत्यर्थः । अनुयमुनं
वृन्दावनं, तद्वद्वीर्घमित्यर्थः । पक्षे—वृन्दावनमनु
यमुनेत्यादि । लक्षणाद्यन्तर्भावादनयोर्द्वितीयैव ॥१७२॥

१७३ । अभिप्रती लक्षणेनाभिमुख्ये ।

हरिमाभि—मुख्येन अभिहरि वैष्णवो याति ।
लक्षणेति किम् ? भ्रान्त्या हरिमभियाति चेत्तदा न
स्यात् ॥१७३॥

१७४ । अप-परि-वहिरञ्चताः पञ्चम्या,
आङ् तु मय्यादाभिविध्योः ।

अपमाथुरं परिव्रजं, तास्तं वज्जयित्येत्यर्थः ।
वहिरङ्गं प्राग्वृन्दावनम् । तथा आवैकुण्ठं संसारः ।
आवैकुण्ठं व्यापकीति । पक्षे—अप माथुरेभ्यः १७४

१७५ । पारे मध्ये इत्येतौ षष्ठ्या ।

यमुनायाः पारे पारेयमुनम्, एवं मध्येयमुनम् ।
सप्तम्यलुगिर्होशान्—एवमग्रे वणमन्तर्वणमित्यपि,
णत्वं तु वाच्यम् (समा० प्र० ३१३) ॥१७५॥

इति पूर्वपदप्रधानाव्ययीभावः ।

१७६ । संख्या विद्यायोनिसम्बन्धिना
समाहारे ।

द्वौ मुनी द्विमुनि व्याकरणस्य । एकविंशतिभारद्वाजं
तद्वंशस्य । अभेदविवक्षायां द्विमुनि व्याकरणमित्यापि
स्यात् ॥१७६॥

१७७ । नदीभिश्च समाहारे ।

अन्य कृष्णपुरुषत्वं वाच्यम्, ततोऽज्वक्ष्यते १
त० प्र० ६४) । सप्तगोदावरं, द्वियमुनम् ॥१७७॥

इति समाहारप्रधानाव्ययीभावाः ।

१७८ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि कालविशेषादौ ।

अव्ययीभावे निपात्यन्ते । निष्ठन्ति गावो यस्मिन्
काले स तिष्ठद्गु । एवं वहद्गु । आयन्ति गावो
यस्मिन् आयतीगावम् । तथा खलेयवं, संस्कृतयवं
संहियमाणयवं, खलेवुषम् इत्यादि । तथा शाभना
समा संवत्सरोऽस्मिन् सुसमम् । एवं विनिर्दुरायती
पाप-पुण्यानुचदाहार्याणि, विषममित्यादि । तथा
समा भूमिरत्र काले क्रियायां वा समभूमि । एव
समंपदाति । प्रक्रान्तमहांऽत्र प्राल्लम्, प्रगता रथा
अत्र प्ररथम् । एवं प्रमृगम् । प्रकृता दक्षिणात्र
प्रदक्षिणं कालः क्रिया वा । तिष्ठद्गवादीनां नान्यः
समासः । परमं तिष्ठद्गु । अव्ययीभावस्तु स्यादेव,
“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्याम्” इति भट्टिः (४।१४)

॥१७८॥

इत्यन्यपदार्थप्रधाना अव्ययीभावाः समाप्ताः ।

१७९ । समाससाङ्कर्ये तु ।

कमले इव लोचने यस्य स कमललोचनः,
कमललोचनश्चासौ कृष्णश्च कमललोचनकृष्ण
पीताम्बरगर्भस्यामरामः । शारदश्च तत् सरसिजश्च
शारदसरसिजं, शारदसरसिजे इव नयने यस्य सः
शारदसरसिजनयन इति श्यामरामगर्भपीताम्बरः

॥१७९॥

इति समासविशेषाः ।

१८० । केवलसमासश्च दृश्यन्ते ।

भूतः पूर्वः भूतपूर्वः, विस्पष्टपदुः, तत्प्रथमः,
पुनर्नवः, अध्वगन्तव्य इत्यादयो भाषावृत्तौ (पा २।
४।७१) ॥१८०॥

१८२ । अथ समासकार्यविशेषाः ।

वासुदेवोऽयम् ॥१८१॥

१८२ पूर्वनिपातः ।

विभुरयम् ॥१८२॥

१८३ । राजादीनां दन्तादीभ्यः ।

पूर्वनिपातः स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।

राजविद्या, राजगुह्यम् । अन्तवर्णम्, अधोभुवनं,
सपत्नीमाता, ऋणे अधमः अधमर्णः । एवमुत्तमर्ण
इत्यादि ॥१८३॥

१८४ । रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ॥१८४॥

१८५ । हरिसंज्ञस्य, सर्वेश्वराद्यरामान्तस्य
अल्पसर्वेश्वरस्य, लघ्वक्षरस्य, पूजितस्य च
स्वगणे तु यथोत्तरम् ।

हरिसंज्ञादेः पूर्वनिपातः स्यात्, तत्र स्वगणे
यथोत्तरं स्यात् । सिन्धुशैलम्, अगतरु, धरासनम्,
शकाशनम्, मानापितरौ, अत्र सख्युर्हरित्वं न मतम्
तेन हितसखायावित्यपि । व्यभिचरति च—
नरनारायणौ, उलूखलमुषले, भार्यापति, जायापति
॥१८५॥

१८६ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो नान्यस्य
हरिगुरुहराः, गुरुहर्गिहगाः, हरिहरगुरवः ॥१८६॥

१८७ । धर्मार्थादिषु यथेष्टम् ।

धर्मार्थौ, कामार्थौ, शब्दार्थौ, अन्तादी,
मधुसर्पिणी, गुणवृद्धी, इन्द्राग्नी, इत्यादी । तथा
अर्थधर्मवित्यादि ॥१८७॥

१८८ । ऋतु-नक्षत्र-संख्यावर्णानां क्रमेण ।

हेमन्तशिशिरवसन्ताः, पुष्याश्लेषामघाः, पञ्चषट्
विप्रक्षत्रविट्शूद्राः, अनेकेष्वनियमो न स्यात् ॥१८८॥

१८९ । संख्यायामल्पीयसश्च ।

एकञ्च दश च एकादश ॥१८९॥

१९० । पीताम्बरे ।

प्रभुरयम् ॥१९०॥

१९१ । सप्तमी-विष्णुनिष्ठा-विशेषण-

कृष्णनाम-संख्यानां दण्डहस्तादिवर्जम् ।

पूर्वनिपातः स्यात् । कण्ठेकालः, उरसिलोमा—
द्वयमप्यलुक् । कृतहरिभक्तिः, कृत्तिवासाः, तथा
सर्वकृष्णः सप्तऋक्तः । नेह—दण्डहस्तः, चक्रपाणिः
आदिना—गडुकण्ठः, अरुशिराः, दुहितृगर्भा
इत्यादि ॥१९१॥

१९२ । जाति-काल-सुखादिभ्यः क्तस्य
परनिपातः ।

ना जग्धोऽनेन नृजग्धः, सारङ्गजग्धी, जातो
मासोऽस्य मासजातः, सुखहीनः, कृच्छ्रजातः ॥१९२॥

१९३ । आहिताग्न्यादिषु वा ।

अग्न्याहितः, अस्युद्यतः, पुत्रजातः, दन्तजातः,
श्मश्रुजातः, घृतपीतः, भार्योढः, प्रियगूढः, इत्यादि
पक्षे आहिताग्नि इत्यादि ॥१९३॥

इति पूर्वपरनिपाताः ।

१९४ । एकस्य शेषो रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ॥१९४॥

१९५ । तुल्यशब्दानां भिन्नार्थानामपि एकस्य
शेषः स्यात् ।

गोपी च गोपी च गोप्यौ । सर्वत्रावशिष्ट एव
लुप्तस्य शक्तचारोपो दृश्यते, यथा व्यतिसे इत्यादौ ।
तद्वद्दहापीति गोपीशब्देन द्वयमुच्यते । द्वौ च द्वौ च
इत्यादौ न अनभिधानात् । भिन्नार्थानामपि—कृष्णो
वासुदेवः, कृष्णश्चाज्जुनः, तौ कृष्णौ । एवं रामाः
॥१९५॥

१९६ । समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां
क्वचित् ।

वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ ॥१९६॥

१९७ । लक्ष्म्या सहोक्तौ पुरुषोत्तमस्य
तन्मात्रञ्चेद्विशेषः ।

गोपश्च गोप्यश्च गोपाः । नदीदेशनगराणामिति
ज्ञापकात्—नदाश्च नद्यश्च नद्यः ॥१९७॥

१९८ । यूना सहोक्तौ वृद्धस्य लक्ष्मीश्च
पुरुषोत्तमवत् ।

तन्मात्रञ्चेद्विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । गार्गी चागार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, भ्यामी—
गार्ग्याभ्याम् । तथा भ्रातृस्वसारौ भ्रातरौ,
पुत्रदुहितरौ पुत्रौ, मातापितरौ पितरौ, शश्रुश्वशुरौ
श्वशुरौ इत्यादि ज्ञेयम् ॥१६८॥

१६९ । अन्यैः सहोक्तौ तदादेस्तदादिभिस्त
परपरस्य ।

स च वैष्णवश्च तौ, यश्च कश्च कौ, स च त्वञ्च
युवाम्, स च त्वञ्च अहञ्च वयम् ॥१६९॥

२०० । अतरुणोऽनेकशफः ग्राम्यपशुसंज्ञे
लक्ष्म्याः ।

गाव इमाः, अजा इमाः । अग्राम्यपशुसंज्ञे तु
इमा हरवश्च, इमे हरवश्च हरव इमे । असंज्ञे तु—
गौश्चायं गौश्चेयं गावाविमौ । एकशफत्वे तु—अश्वा
इमे । तरुणे तु—वत्सा इमे ॥२००॥

२०१ । समरूपाणां ब्रह्मणा सहोक्तौ
ब्रह्मणाः, तत्रैकत्वञ्च वा ।

श्यामः कृष्णः, श्यामा यमुना, श्यामं वृन्दावनं
तानि श्यामानि । तदिदं श्यामं वा ॥२०१॥
इत्येकशेषः ।

२०२ । पूर्वपदान्महाहरनिषधः ।
विभुरयम् ॥२०२॥

२०३ । समासे सर्वादिपदं पूर्वपदं,
सर्वान्तिपदमुत्तरपदम् ।

२०४ । ओजोऽञ्जःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयाया
ओजसाकृतमित्यादि । तपसश्चेत्येके,
“तपसाप्तसिद्धिम्” इति व्योषकाव्ये * (काश्मीरिक-
श्रीभट्टभीमविरचिते रावणाज्जुनीयकाव्ये १६।२) ।
पूर्वपदादेव । ‘ओजसो मध्यपदत्वे तु महौजःकृतम्’
इति भाषावृत्तिः (६३।३) ॥२०४॥

२०५ । आत्मनस्तृतीयायाः पूरणो ।
आत्मनापञ्चमः ॥२०५॥

२०६ । मनस आज्ञायिनि ।

मनसाज्ञायी । मनसादेव्यादयस्तु संज्ञाः ॥२०६॥

२०७ । पुंसानुज-जनुषान्धौ ।

साधु ॥२०७॥

२०८ । स्तोकादिभ्यः पञ्चम्याः क्ते ।

स्तोकान्मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः २०८॥

२०९ । ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्भेदे ।

साधुः ॥२०९॥

२१० । अपः सुपो योनि-मति-येषु ।

अप्सुयोनिरग्निः, अप्सुमतिः । यस्तद्धितः,
गोविन्द वक्ष्यते (त० प्र० ५१), ‘ओद्वयस्यावावौ’
(आ० प्र० ५१५) अप्सव्यः ॥२१०॥

२११ । अन्तेगुरु-मध्येगुरु ।

साधु ॥२११॥

२१२ । त्वचिसारादयः संज्ञायाम् ।

साधवः ॥२१२॥

२१३ । विष्णुजनारामान्तात् ।

प्रभुरयम् ॥२१३॥

२१४ । साङ्गादमूर्द्धमस्तकात् डेरकामे ।

उरसि लोमान्यस्य उरसिलोमा । एवं कण्ठेकालः
नेह—अङ्गुलित्राणः, मूर्द्धेशिखः, मस्तकमणिः,
मुखकामः ॥२१४॥

२१५ । अस्वाङ्गादपि बन्धे वा ।

हस्तेबन्धो, हस्तबन्धः, चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः
विष्णुजनारामान्तादेव । नेह—गुप्तिबन्धः ॥२१५॥

२१६ । हलादौ प्राच्यकरनाम्नि ।

हले हले द्विपदिका हलेद्विपदिका, हलद्विपदिका
वामनमते तु नित्यम् । पूर्वदेशकरनाम्नि वाच्ये
हलादौ पूर्वपदे सति, तस्मात् हलादेर्डेर्महाहरो वा
भवतीति ज्ञेयम् ॥२१६॥

२१७ । कालान् डेर्वा तर-तम-काल-तनेषु

६।२१८-२३५)

समास-प्रकरणे अलुक् त्रिविक्रमविधिश्च

१६३

विधिवलान् समम्यन्तात्तरतमौ तनश्च । एते
तद्धिताः । पूर्व्याल्ले तरे गायति हरिः । एवं
पूर्व्याल्ले तमे पूर्व्याल्ले बाले कृतं, पूर्व्याल्ले तनी
हरिगाथा । पक्षे—पूर्व्याल्ले तर इत्यादि ।
विष्णुजनारामान्तादेव । नेह—रात्रितरायां जागर्ति
॥२१७॥

२१८ । अकालाद्वास-वासि-शयेषु ।

खेवासः, खवासः ॥२१८॥

२१९ । षष्ठ्याः ।

प्रभुरयम् ॥२१९॥

२२० । संज्ञाभर्त्सनयोः ।

दिवोदासः, चौरस्यकुलं, देवानांप्रियश्छागः ॥२२०॥

२२१ । पुत्रे वा ।

दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः ॥२२१॥

२२२ । वाचोयुक्ति-दिशोदण्ड-पश्यतहराः*
साधवः ॥२२२॥

२२३ । अदस आयन-कुलिकादिषु ।

तद्धितप्रयोगोऽयम् । आमुष्यायणः । भावे—
आमुष्यकुलिका, आमुष्यपुत्रिका, अमुष्यपुत्रता २२३२२४ । ऋरामाद्विद्या-योनिसम्बन्धे,
स्वसृपत्योस्तु वा ।होतुःशिष्य, पितुःपुत्रः, तथा मातुःस्वसा,
मातृष्वसा, दुपितुःपतिः, दुहितृपतिः । उभयोरेव
तत्सम्बन्धे स्यात् । नेह—होतृधनं, पितृधनम् ॥२२४॥
इत्यलुक्प्रमाणाः ।

२२५ । रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ॥२२५॥

२२६ । ऋरामस्याराम

ऋरामान्तापुत्रयोर्विद्यायोनिसम्बन्धे ।

होतापोतारौ, मातापितरौ, मात्रापुत्रौ ॥२२६॥

२२७ । इन्द्रादेररामस्याराम उत्तरपदे
यज्ञप्रसिद्धयुग्मत्वे ।

इन्द्रावृहस्पती, मित्रावरुणौ ॥२२७॥

२२८ । अग्नीषोमावग्नीवरुणौ च ।

त्रिविक्रम-षत्वाभ्यां साधू ॥२२८॥

२२९ । वृष्णीन्द्रे त्रिविक्रमाभावः ।

ततः षत्वाभावश्च । 'एकयोगनिर्दिष्टाणां सह
वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेन—
आग्निसोमम् ॥२२९॥

२३० । आग्नावैष्णवद्यादयश्च ।

साधवः । आग्नावैष्णवी क्रिया, आग्नावैष्णवं
हविः, आग्नेन्द्रो यागः, द्यावाधरण्यौ, द्यावाभूमी,
दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ, उपसान्तम्,
उपसासूर्यम्, मातरपितरादित्यादि, मातापितराविति
पूर्व्वेण । अदन्तत्वान्निपातस्य 'मातरपितरभ्याम्'
इति भाष्यम् (पा ६।३।३२-३३) ।मातरपितृभ्यामित्यन्ये । कुशलवौ, कृशीलवौ वा
॥२३०॥

२३१ । जायायाः पत्यौ जम्भावो

दम्भावश्च वा ।

जम्पती, दम्पती, जायापति ॥२३१॥

रामकृष्ण इति निवृत्तम् ।

२३२ । त्रिविक्रमः ।

प्रभुरयम् ॥२३२॥

२३३ । लक्षणस्य कर्णे, न तु रिष्टाष्ट-
पञ्च-भिन्नच्छिन्न-च्छिद्र-स्रव-स्वस्तिकादीनाम्
लक्षणमिह कृत्रिमं गृह्यते । दात्राकृती कर्णौ ।
यस्य स दात्राकर्णः । द्वयङ्गुलाकर्णः । नेह—
रिष्टकर्णः ॥२३३॥

२३४ । कोटरावणादयः संज्ञायाम् ।

कोटरावणं, मिश्रकावणं, सिद्धकावणं,
पुरगावणं, शारिकावणम् । किशुलुकागिरिरित्यादि
॥२३४॥

२३५ । ईशान्तस्य वहे न तु पीलोः ।

ऋषीवहं कपीवहम् । नेह—पीलुवहम् ॥२३५॥

२३६ । शुनो दन्त-दंष्ट्रा-कर्णेषु, पद-
पुच्छयोर्वी ।

श्वादन्त इत्यादि । तथा श्वापदं, श्वपदम् ॥२३६॥

२३७ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टावक्र ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णम् ॥२३७॥

२३८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

विश्वावसुः, विश्वाराट्, विश्वाराट्सु ।

टान्तनिर्द्देशान्नेह—विश्वराट्, विश्वराजौ ॥२३८॥

२३९ । विश्वानरो नाम्नि, विश्वामित्र ऋषौ
साधू ॥२३९॥

उक्तस्त्रिविक्रमः ।

२४० । अथ वामनः ।

प्रभुरयम् ।

२४१ । ईशस्य वोत्तरपदे ईवव्ययसेयुवो विना
विश्वनिभक्तः, विश्वनीभक्तः, गोपबधुरमणः,
गोपबधूरमणः ब्रह्मबन्धुपुत्रः, ब्रह्मबन्धूपुत्रः ।
ईवादेस्तु गोपीनाथः, कृष्णीभूतं, श्रीकुलं, भ्रूकुलम्
॥२४१॥

२४२ । ईवापो संज्ञायां बहुलम् ।

रोहिणिपुत्रः, रोहिणीपुत्रः, वैदेहिपुत्रः,

वैदेहीपुत्रः, शिलवहं, शिलावहं नाम नगरम् ।

क्वचिनैवनान्दीघोषः । क्वचिदसंज्ञायाञ्च—मन्दुरजः

कलजः । क्वचिदन्यथा च—“भ्रुकुंशश्च,

भ्रुकुंशश्च, भ्रुकुंशश्चेति नर्त्तकः” * । एवं

भ्रुकुटिभ्रूकुटिभ्रूकुटिरित्यादि ॥२४२॥

२४३ । इष्टकेशीका-मालानां चित-तुल-
भारिषु ।

इष्टकचितम्, इषीकतूलं मालभारी । एवं
पक्वेष्टकचितमित्यादि ॥२४३॥

२४४ । उक्तपुरुषोत्तमस्येवन्तस्यानेकसर्व्वेश्वरस्य
ब्रुव-मत-हत-गोत्रेषु ।

ब्रुवो निन्दयः, ब्राह्मणिब्रुवा, वैष्णविमता,

वैष्णवविहता, गोपीगोत्रा । नेह-तुलसीमाता ॥२४४॥

२४५ । अनीवन्तगोप्या एकसर्व्वेश्वरेवन्तस्य

च ब्रुवादिषु वा ।

गोपवामोरुमता, गोपवामोरुमता, स्त्रिमता,
स्त्रीमता, एवं इत्यादौ ॥२४५॥

२४६ । कृद्गोप्या निषेधः ।

लक्ष्मीमता ॥२४६॥

२४७ । चतुर्भुजानुबन्धगोप्याः

पुरुषोत्तमवत्त्वञ्च वा ।

विदुषिमता, विदुषीमता, विद्वन्मतेत्यादि ॥२४७॥

उक्तो वामनोः ।

२४८ । अथ पुरुषोत्तमवत् ।

प्रभुरयम् ॥२४८॥

२४९ । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणलक्ष्म्यां
न तूङ् न च पूरणीप्रियादिषु ।

पुरुषोत्तमवत् स्यात् । तत्र श्यामरामे—उत्तरगोपी
पीताम्बरे—वैष्णवभार्य्यः । सान्निहितस्यैव स्यात्—
मृद्वीपद्वौ भार्य्ये यस्य स मृद्वीपद्वौ भार्य्यः ।

वाच्यलिङ्गेति किम् ? वनमालाशोभः ।

तुल्याधिकरणोति किम् ? कल्याणीमाता गोपीनां
सखी गोपीसखी । लक्ष्म्यामिति विम् ? गोपीजनः ।

‘न तूङ्’ किम् ? गोपवरोरुरमणीकः । न च

पूरण्यादिषु—कृष्णा पञ्चमी रात्रिर्यासां रात्रीणां

ताः कृष्णापञ्चमा रात्रयः । तुल्यार्थान्यपदार्थत्व एव

निषेधः, समासान्तोऽतुप्रत्ययश्च । अन्यत्र तु न तौ

किन्तु कप्रत्ययः—कृष्णा पञ्चमी रात्रिर्यज्ञ पक्षे स

कृष्णपञ्चमीकः पक्षः । प्रियादौ—कृष्णा श्यामवर्णा

प्रिया यस्य स कृष्णाप्रियः ।

प्रियादयस्तु—

प्रिया कान्ता दृढा भक्तिर्वामना दुहिता क्षमा ।

सुभगा दुर्भगा तद्वद्विदुषी चपलादयः ॥२४९॥

२५० । श्लिष्ट-प्रियादिषु च पुरुषोत्तमवत्

६।२५१-२६२)

समास-प्रकरणे पुं वद्भावः

१६५

पूर्वनिषेधापवादोऽयम् । श्लिष्टप्रियः,
विमुक्तकान्तः, दृढभक्तिः, प्रियदुहिता ॥२५०॥

२५१ । कृष्णनाम वृत्तिमात्रे ।

वृत्तिमात्रमेकपदत्वं, तत्र पुं वत् । सर्वासां प्रियः
सर्वप्रियः । एवम् अन्यतमः, तन्मुखम्, एकक्षीरम्
'न कृष्णनाम द्वन्द्वे' (वि० प्र० १८०) इति
कृष्णनामत्व-निषेधात् कथं 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणां,
पूर्वदक्षिणपश्चिमाः' ? तत्र न पुं वद्भाववज्जं
कार्यमिति कातन्त्रविस्तारः । भवतीप्रसादादित्यत्र
व्यभिचारोऽपीष्यते ॥२५१॥

२५२ । कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु ।

कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । एवं मृगपदं,
मृगक्षीरं, काकशावकः ॥२५२॥

२५३ । प्राप्तापन्ने अपि ।

प्राप्ता गोपीकां प्राप्तगोपीका । एवम् आपन्नगोपिका
अपि शब्दान् द्वितीया भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा
इत्याद्यपि ॥२५३॥

२५४ । न संज्ञा-पूरणचौ

णकस्तद्धितकरामोद्धवश्च ।

आख्यातकृत्तद्धितेषु च * निषेधोऽयम् ।
एवमुत्तरम्—दत्ता भार्या यस्य स दत्ताभार्यः ।
योगवृद्धिरेषा दत्तेति । एवं गुप्ताभार्यः । दत्तायते ।
तद्धिते (८४ तम सूत्रे) तु वक्ष्यमाणविधेर्निषेधः ।
एवं दत्ताकल्पा, दत्तापाशा । एवं पञ्चमीभार्य
इत्यादि । णकः—गोपीकाभार्यः । तद्धितः—
मुद्रिकाभार्यः । णकस्तद्धित इति किम् ?
जल्पाकभार्यः ॥२५४॥

२५५ । न वृष्णीन्द्रहेतु-तद्धितः

लक्ष्मीररक्तविकारयोः ।

यादवोभार्यः, माथुरीमानिनी । वृष्णीन्द्रेति
किम् ? मध्यमभार्यः । अरक्तविकारयोरिति किम् ?
कौङ्कुमपटीकः, हैममुद्रिकः, लोहेशो रथः ॥२५५॥

२५६ । न जाति-स्वाङ्गाभ्यामीप् ।

गोपीभार्यः, सुकेशीभार्यः, गोपीयते ॥२५६॥

२५७ । मानिनि न निषेधः ।

ब्राह्मणमानिनी, सुकेशमानिनी ॥२५७॥

२५८ । अनूढो न ते निषेधाः श्यामरामे,

जातीय-देशीययोश्च ।

कृष्णपञ्चमी, कृष्णप्रिया, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या
गोपकभार्या, मद्रकभार्या यादवभार्या, गोपभार्या
सुकेशभार्या । जातीय देशीयौ-तद्धितौ,
कृष्णजातीयेत्यादि, कृष्णदेशीयेत्यादि । ऊडस्तु
निषेध एव । गोपवरोहरमणी ॥२५८॥

इति पुं वद्भावः ।

२५९ । गोत्रयाप ईः पुत्रपत्योः कृष्णपुरुषे

न च वामनः, पीताम्बरे तु बन्धौ, मातृक-

मातृ-मातेषु वा ।

कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः । एवं
कारीषगन्धीपतिः । कृष्णपुरुषे किम् ?
कारीषगन्ध्यापतिग्रामिः । तथा कारीषगन्धीबन्धुः ।
हे कारीषगन्धीमातृक, हे कारीषगन्ध्यामातृकेत्यादि
मातृपक्षे—कप्रत्ययाभावस्तु निर्देशबलादेव ॥२५९॥

२६० । महतः संसारस्याराम

एकाधिकरणजातीययोः, घास-करविशिष्टेषु
च, पुरुषोत्तमवच्च ।

महांश्चासौ पुरुषश्च महापुरुषः, महादेवः, महान्
भूजोऽस्य महाभुजः, महाजातीयः, महती प्रिया
यस्येत्यादौ नेष्यते, लिङ्गविशिष्टग्रहणस्य
प्राधिकत्वादिति जुमरः, महतीप्रियः ॥२६०॥

२६१ । अभूततद्भावे व्यभिचारः ।

महद्भूतो विधुः । घासादौ—महतो महत्या वा
घासः महाघासः ॥२६१॥

२६२ । द्व्यष्टनोः संसारस्यारामो दशादौ

प्राक् शतात्, त्रिस्त्रयस् नवतिपर्यन्त-
चत्वारिंशदादिषु तु वा, न तु पीताम्बराशीत्योः

* आख्यातकृदित्यत्र 'आख्यात-तद्धितयोश्च' इत्येव पाठो ज्ञेयः, यतः कृत्प्रकरणे कृदन्ते परे पुरुषोत्तमवत्त्वस्य

१ तद्धितान्त (क) ।

विधिसूत्रं न दृश्यते ।

द्वादश, अष्टादश, त्रयोदश, द्वाविंशतिरित्यादि,
तथा द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशदित्यादि । नेह—
द्विशतं, द्विदशाः, द्विचशीतिरित्यादि ॥२६२॥

२६३ । संज्ञायाश्च नेष्यते ।

द्विंशतिः कश्चित् ॥२६३॥

२६४ । षोडशैकादश च निपातौ ।

२६५ । अष्टन् वा कपाले हविषि, गवि तु
युक्ते ।

अष्टमु कपालेषु संस्कृतम् अष्टाकपालं हविः,
अष्टौ गावो युक्ता यत्र तत् अष्टागवं ब्राह्मणशकटम्
॥२६५॥

२६६ । सहस्य सः ।

विभुरयम् ॥२६६॥

२६७ । पीताम्बरे वा ।

प्रभुविधिश्चायम् । सकृष्णः, सहकृष्णः ॥२६७॥

२६८ । आशिषि गोवत्स-हलेष्वेव ।

स्वस्ति सगवे सहगवे इत्यादि । नेह—स्वस्ति
सहकृष्णाय ॥२६८॥

२६९ । नित्यं ग्रन्थान्ताधिकानुमेयेषु ।

साङ्गं श्रीभागवतमध्येष्ट, अन्तपर्यन्तमित्यर्थः ।
सद्रोणा खारी, द्रोणादधिकेत्यर्थः ।
सत्रिष्णुभक्तिर्वैष्णवसङ्गः, वैष्णवसङ्गात् सा
भवेदित्यनुमीयते ॥२६९॥

२७० । अव्ययीभावे चाकाले ।

सचक्रं निधेहि शङ्खम् । अकाले किम् ?
सहापराह्णम् ॥२७०॥

इति सहस्य सः ।

२७१ । सामान्यस्य सः ।

प्रभुरयम् ॥२७१॥

२७२ । ज्योतिर्गण-जनपद-रात्रि-नाभि-
बन्धु-गन्ध-पिण्ड-लोहित-कुक्षि-वेणी-पत्नि-
पक्षेषु ।

सज्योतिरित्यादि ॥२७२॥

२७३ । सत्रह्यचारी वेदाध्ययनार्थं
समानव्रतचारिणि ।

साधुः ॥२७३॥

२७४ । सतीर्थः समानगुरुकुलवासिनि ।

साधुः ॥२७४॥

२७५ । विभाषा रूप-गोत्र-नाम-स्थान-
वर्ण-धर्म-वयो-वचनोदर्यगवर्भ-जातीयेषु ।
सरूपः, समानरूप इत्यादि । विस्तारादिभ्यस्तं
प्रयुक्तञ्चेदम् ॥२७५॥

२७६ । अन्यस्यान्यत् कारकशब्दे ।

२७७ । अषष्ठी-तृतीयास्थस्य तु आशीः
आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति राग
इत्येषु च ।

२७८ । अर्थे तु वा ।

अन्यत्कारकः, अन्यदाशीः इत्यादि । तथा
अन्यदर्थः, अन्यार्थः । नेह—अन्यस्य अन्येन वा
आशीः अन्याशीः ॥२७८॥

२७९ । कृष्णपुरुषे ।

प्रभुरयम् ॥२७९॥

२८० । कोः कत् सर्वेश्वर-त्रि-वद-रथेषु ।

कदन्नं, कत्रयः, कद्वदः, कद्वथः ॥२८०॥

२८१ । कोः का पथ्यक्षयोरीषदर्थे च ।

कापथं, काक्षम्, अनयोस्तद्वितोऽद्वाच्यः (त० प्र०
६५) । ईषदर्थे -काम्लम् ॥२८१॥

२८२ । कापुरुष-कुपुरुषौ ।

साधुः ॥२८२॥

२८३ । कोष्ण-कवौष्ण-कदुष्णा मन्दोष्णे
साधवः ।

२८४ । हृदयस्य हल्लेख-लासयोर्याणोश्च ।

लेख इत्यणन्तो गृह्यते । हल्लेखः, हल्यासः हृद्यं
हार्दम् । घणि तु—हृदयलेखः ॥२८४॥

२८५ । शोक-रोगयोर्वर्वा ।

हृच्छोकः, हृष्यशोक इत्यादि ॥२८५॥

२८६ । नाशिकाया नस् य-तसि-क्षुद्रेषु-
न तु वर्णनगरयोः ।

नस्यं, नस्तः, नःक्षुद्रः । नेष—नासिकयमक्षरं
नगरं वा ॥२८६॥

२८७ । पादस्य गादिषु पद्ग-पदाजि-पदाति-
पदोपहताः, पद्धिम-पत्काषि-पद्धति-पद्याश्र,
पद्घोष-पन्मिश्र-पच्छब्द-पन्निष्कास्तु वा ।

साधवः ॥२८७॥

२८८ । उदकस्योदः ।

प्रभुरयम् ॥२८८॥

२८९ । धि-पेष-वास-वाहनेषु ।

उदधिः, उदपेषं पिनष्टि ॥२८९॥

२९० । मन्थौदन-शक्तु-विन्दु-वज्र-भार-
हार-विविध-वीरुध-गाहेषु वा ।

उदमन्थः, उदकमन्थः ॥२९०॥

२९१ । तत्पूर्य्यैकविष्णुजनादौ च वा ।

उदकुम्भः, उदककुम्भः । अपूर्य्यत्वे तु—
उदकगिरिः । एकेति किम् ? उदकस्थाली ॥२९१॥

२९२ । उदमेघ क्षिरोदादयः ।

साधवः ॥२९२॥

२९३ । पश्चाच्छब्दस्य पश्चभावोऽर्द्धे ।

पश्चार्द्धः ॥२९३॥

२९४ । मांसपचन-मांसपाकौ वा ।

निपातौ । पक्षे—मांसपचनं, मांसपाकः ॥२९४॥

२९५ । समो मस्य हरो वा ततहितयोः ।

सततं, सन्ततम्, सहितं, संहितम् ।

सातत्यमित्यत्र तु नित्यम् ॥२९५॥

२९६ । अद्वयस्य हर एवेऽनवधारणे ।

‘अनवधारणे’ इति काश्मीरिकमतम् । अतः ‘एव

इवार्थे’ इति कातन्त्रपरिशिष्टम् (सन्धिप्रकरणं १७)

‘अनियमार्थ एव’ इति पदचन्द्रिका । एकार्थश्च
सर्व्वैर्मन्तव्यम्, ‘एवौपम्येऽवधारणे’ इति
विश्वप्रकाशात् (२।६३) तथैव तात्पर्यात् । कृष्णनाम
एव कृष्णनामेव रामनाम, तदुपममित्यर्थः ।

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’ इति न्यायान्नेह—
अथ एवेत्याह अथैवेत्याह एवेतिशब्दमनुवृत्तवानित्यर्थः
अवधारणे तु कृष्णनामेव परमम्, ममेव कृष्णः ॥२९६॥

२९७ । औपम्ये तु नियोगेऽप्यद्वयहरः स्यात्
राधा एव राधेव कृष्णं भज । अतः ‘चानियोगे’
(६।१।१४) इति वार्तिकेऽप्यानियोगपदस्यानवधारण
एव तात्पर्य्यं मन्यन्ते ॥२९७॥

२९८ । ओत्वोष्ठयोस्तु वा ।

श्यामोतुः, श्यामौतुः कृष्णोष्ठं, कृष्णौष्ठम् ।
अनयोस्तु समास एव, नेह—तवौष्ठम् ॥२९८॥

२९९ । ऋण-प्र-वसन-वत्सर-वत्सतर-
दश-कम्बलानां मिलित्वा वृष्णीन्द्र ऋणे ।
ऋणार्णं, प्रार्णं, वसनार्णं, वत्सतरार्णं, वत्सतरार्णम्
‘वत्सतरमनाहत्य वत्सरश्चान्द्रकाशिकादौ पठ्यते
तदिहासम्मतं, पतञ्जलिशाकटायनादीनां
वत्सतरस्यैवेष्टत्वात्, तथा तरप्रत्ययोऽत्र
भाष्यदावुक्तः’ (कातन्त्र-परिशिष्टे सन्धिप्रकरणम् ८)
॥२९९॥

३०० । अद्वयस्य मिलित्वा वृष्णीन्द्रः, ऋते
तृतीयासमासे ।

कृष्णेन ऋतः कृष्णार्तः, अश्वेन ऋतः अश्वार्तः
इति ॥३००॥

३०१ । गोररामे वा सन्धिः ।

गो अग्रं, गोऽग्रम् ॥३०१॥

३०२ । गोरोरवः सर्व्वेश्वरे वा ।

गवेशः, गवीशः । गवाग्रमित्यपि । वस्य हरे ग
ईशः । गामश्चति गवाङ्*, गवाञ्चौ, शसि

* “गवाञ्चशब्दस्य रूपाणि क्लीवेऽच्चागतिभेदतः । असन्धावङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥

स्वम्सुप्सु नवषड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जसृशसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥” इति प्राचीनमतम्

“गवाञ्च शब्दस्य रूपाणि एकाशीतिरुदीरिता ।” इत्यपि कस्यचिन्मतम् ।

‘कायार्थिमक्षरम्’ इत्यादि न्यायेन पुनर्विश्लेषात्,
गव अच् इति स्थिते अचोऽरामहरो नैमित्तिकापायश्च
—गोचः । उत्तरपद इत्येव, पञ्चगवप्रियः ॥३०२॥

३०३ । गवाक्षो गृहरन्ध्रे, गवेन्द्रो गवेशे ।
अत्रेन साधु ॥३०३॥

३०४ । गव्यूतिः क्रोशयुग्मे ।

साधुः । अन्यत्र — गोयूतिः ॥३०४॥

३०५ । अक्षौहिणी सेनासंख्याविशेषे ।

भिलित्वा वृष्णीन्द्रेण साधुः ॥३०५॥

३०६ । शकन्धवादयश्च ।

अरामहरेण साधवः । शकस्य अन्धुः, शकन्धुः
कूपः । सीमानमन्तति बध्नाति सीमन्तः
केशविन्यामरेखायाम्, अन्यत्र सीमन्तः । कुलान्यटति
कुलटा, रुढ्या भिक्षुकी असती चोच्यते । भाष्ये
(पा ६।१।६४) एतदेवोदाहृतम् । आकृतिगणत्वमिति
नोक्तम् । अन्ये तूदाहरन्त — शुद्धोदनः, समनन्तरम्,
समशनं, अर्द्धशनं, हलीशा, लाङ्गलीशा ॥३०६॥

३०७ । पुत्रतरामस्य न द्वित्वं हत-
जग्धयोरादिनि पुत्रादिनि चाक्रोशे ।
पुत्रहती, पुत्रजग्धी, पुत्रादिनी, पुत्रपुत्रादिनी ॥३०७॥

३०८ । भोरुष्ठान-गविष्ठिर-युधिष्ठिरादयः
संज्ञायाम् ।

एते षत्वेन साधवः ॥३०८॥

३०९ । सुषामादयश्च ।

सुषामा, दुःषामा, सुषन्धिः, दुःषन्धिः,
अङ्गुलिपङ्गुः । दुन्दुभिषेवणम्, हरिषेणः, दिविषत्
इत्यादि । तथा पितृष्वसा, मातृष्वसा ॥३०९॥

३१० । अलुकि वा ।

मातृष्वसा, पितृष्वसा, मातृस्वसा, पितृस्वसा
तथा रोहिणीषेण इत्यादि ॥३१०॥

३११ । पूर्वपदान्नस्य णः ।

प्रभुरयम् ॥३११॥

३१२ । संज्ञायां न तु गात् ।

नारायणः । प्रत्ययमात्रस्य भिन्नपदत्वाभावात्
पूर्वपदान्तर्भावि एव, लक्षणः । संज्ञायां किम् ?
दीर्घनयना । न तु गात् — ऋगयनम् ।

पूर्वोक्तनिमित्तत्वे सत्येव, नेह — अर्द्धनसः ॥३१२॥

३१३ । अग्ने-प्रभृतिभ्य एव वनस्य संज्ञायाम्

अग्नेवणं, सारिकावणम् । एवं पुरगा-मिश्रका-
सिध्रका-कोटराभ्यः । नेह — भद्रवनम् ॥३१३॥

३१४ । प्र-निरन्तः-शर-काश्याम्र-खदिरेक्षु-

प्लक्ष-पीयूक्षाभ्यो वनस्य संज्ञायाञ्च ।

प्रवणमित्यादि । काश्यवणमिति

तालव्यव्यवधानेऽपि ॥३१४॥

३१५ । वृक्षौषधिभ्यो वनस्य वा, न तु

त्र्यधिकसर्व्वेश्वरात् तिमिरादेश्च १ ।

धात्रीवणं, धात्रीवनम्, धात्रिकावणं,
धात्रिकावनम्, दूर्वावणं, दूर्वावनम् । नेह —
देवदारुवनं, तिमिरवनम्, इरिकावनं, हरिद्रावनं
भद्रिकावनम् ॥३१५॥

३१६ । अरामान्तादहस्य ।

पूर्व्वह्लिः । अहस्येत्यरामान्तनिर्द्देशः किम् ?
दीर्घह्लि प्रावृट् ॥३१६॥

३१७ । त्रि-चतुर्भ्यां हायनस्य वयसि ।

त्रिहायणो वत्सः, त्रिहायणी गौः, चतुर्हायणः,
चतुर्हायणी । वयसी किम् ? त्रिहायनं गृहम् ॥३१७॥

३१८ । परादेरयनस्य अन्तरस्त्वदेशे ।

परायणं, पारायणम्, अन्तरयणम्, देशे तु
अन्तरयना माथुराः ॥३१८॥

३१९ । आहित-वोढव्याद्वाहनस्य ।

उह्यते येन स वाहनः औणादिकष्टनम्,
रामवाहणो रथः । नेह — रामसम्बन्धी वाहनः
रामवाहनः ॥३१९॥

३२० । पानस्य देशे भावकरणयोस्तु वा ।

क्षीरपाणाः माथुराः । क्षीरपाणं क्षीरपानं वा
कृष्णस्य । क्षीरपाणी क्षीरपानी वा पात्री ॥३२०॥

३२१ । प्रादेर्नसः ।

‘नासिकाया नस्’ वक्ष्यते (त० प्र० १६०) प्रणसं,
दुर्णसम् ॥३२१॥

३२२ । गिरिनद्यादिषु वा ।

गिरिणदी. गिरिनदी, एवं वक्रणदी वक्रनदी,
वक्रणितम्बः, गिरिणितम्बः, गिरिणद्धः माषोणः
णत्वेन साधवः ॥३२२॥

३२३ । नामान्तविष्णुभक्त्योर्वा, न तु
युवादेः, एकसर्वेश्वरे कवर्गवति चोत्तरपदे
सति नित्यम् ।

पूर्वमप्यारोहत्ययम् । हरिभाविणौ, हरिभाविनौ
नुम् चात्र नामान्तः, हरिभव्याणि, हरिभव्यानि,
हरिभावेण, हरिभावेन । अत्र तु नित्यं वृत्रहणौ ।
हरियोग्याणि, हरियोग्येण । समासावस्थायां
यन्नामान्तत्वं, तदिह गृह्यते, तेन हरेर्भगिनी
हणिभगिनीत्यत्र न । हरिभगोऽस्यामस्तीति
हरिभगिनीत्यत्र तु स्यादेव, र-ष-ऋद्वयेभ्यः’ (वि०
प्र० २६) इत्यनेनैव । विष्णुसर्गस्य
सर्वेश्वरधर्मत्वात्तद्व्यवधानेऽपि, यथा—उरसा
कायति उरःकः, तेन उरःकेण ।
तदेकोद्भवत्वाज्जिह्वामूलीयस्यापि तद्रूपत्वम्,
उर×केण, एवमुरःपेण, उर—पेण । हन्तेरत्
पूर्वस्येति वाच्यम् । नेह—असुरघ्नः, शत्रुघ्नः ।
‘धादेशे प्रतिषेधो वाच्यः’ इति भाष्यम्, ‘हो धि हनः’
इति कानन्त्रपरिशिष्टे (णत्वप्रकरणम् ३२)
निषेधसूत्रञ्च । युवादेस्तु—आभीरयूना, हरिपक्षेन,
अग्रगामिनौ, शास्त्रवाक्यानि, छात्रगामिना,
‘आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधानेन णत्वं न (आ०
प्र० ४८) इति—हरियागयोगेन तद्धिते तु न निषेधः
—हरिवाङ्मयेण ॥३२३॥

इति षत्वणत्वे ।

३२४ । पुमः सरामो हरिकमल-
हरिखड्गयोर्यादवेतरपरयोः, स च

विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा तत्र
कखपफेषु विष्णुसर्ग-निषेधश्च ।

पुंस्कृष्णः, पुंश्चतुर्भुजः, पुंश्चिद्विभः पुंस्तारकः
पुंस्परमः, पक्षे—पुंस्कृष्ण इत्यादि । यादवपरत्वे तु
—पुंक्षीरम् । यदा तु सुपुंस् इत्यनुकृत्य यादवपरता
तदा शब्दानुकरणे यादवे सलोप वा—सुपुंस्कृष्णभजनं
सुपुंस्कृष्णभजनं वा ॥३२४॥

३२५ । विष्णुसर्गस्य स, ईश्वरात्तु षः
कखपफेषु, तौ स्थानिवच्च ।

प्रभुरयम् ॥३२५॥

३२६ । निर्दुर्वहिः-प्रादुराविश्चतुराम् ।

निष्कृष्णः, दुष्कर्म्म, स्थानिवत्त्वाङ्ङत्वाभावः
तथा निष्पानमित्यादि णत्वाभावश्च ॥३२६॥

३२७ । ईश्वरारामाभ्यां

पाशकल्पकेष्वनव्ययस्य ।

पाशादयस्तद्धिताः । ज्यंतिष्पाशः, यशस्कल्पः,
सर्पिष्कम् । अव्ययस्य तु—स्वःपाशः, उच्चैःकल्पम्
॥३२७॥

३२८ । काम्ये तु नररामजविष्णुसर्गं विना
पयस्काम्यति, सर्पिस्काम्यति । अतएव ‘सजुष्’
(वि० प्र० १३६) इत्यादौ इमुसन्तधातोरित्यत्र
धातुग्रहणं कृतम्—हविस्काम्यति । काम्यादिग्रहणात्
प्रकरणमिदं पूर्वत्राप्यारोहति, निष्करोति इत्यादौ
स्यात् । नेह—अहःकाम्यति, गीःकाम्यति,
सुपू काम्यति ॥३२८॥

३२९ । अनन्तस्य कृ-कमि-कंस-कुशी-पाश-
कर्णी-कुम्भ-पात्रेष्वनुत्तर-पदस्थस्यानव्ययस्य
समासे ।

वेधस्कृतिः. विष्टरश्रवस्कामः, अम्भस्कुम्भः,
अम्भस्कुम्भीत्यपि । उत्तरपदस्थत्वे तु—
परमवेधःकृतिः ॥३२९॥

३३० । नमः पुरसोर्गतिसंज्ञयोः कृञि ।

नमस्कृत्य, नमस्कारः, नमस्कुरु ॥३३०॥

३३१ । तिरसस्त्वगतौ च वा ।

तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, । 'केचित् गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति' इति भाषावृत्तौ (दा३।४२) नित्यं तु तिरस्कार साधुः ॥३३१॥

३३२ । द्वि-त्रि-चतुरां वारार्थवृत्तीनां वा ।

द्विष्कृत्वा, द्विःकृत्वा, त्रिष्कृत्वा, त्रिःकृत्वा, चतुष्कृत्वा, चतुःकृत्वा, अथ वारार्थं तद्धितः सुः । द्विष्कृष्णं पश्य, द्विःकृष्णं पश्य, द्विष्पूजय, द्विःपूजय, चतुष्पठ, चतुःपठ । अवारार्थं चतुष्पार्श्वमिति नित्यं पूर्व्वेण ॥३३२॥

३३३ । इसुसोः क्रियापेक्षायां वा ।

सर्पिष्कुरु, सर्पिःकुरु, यजुष्पठ, यजुःपठ । इसुःसोरत्रौणादिकयोरेव, तेन नेह—पितुःकृतिः, मुहुःपक्तिः । क्रियापेक्षामिति परस्थितायाः कल्पपादिक्रियायाः सम्बन्धे सतीत्यर्थः । तस्यामिति किम् ? स्थापय सर्पिः पिवोदकम् ॥३३३॥

३३४ । अनुत्तरपदस्थयोरिसुसोः समासे, अधःशिरसो पदे ।

सर्पिष्कुण्डं, यजुष्पाठः, अधस्पदं, शिरस्पदम् । उत्तरपदस्थत्वे तु—महासर्पिःकुण्डं, परमसर्पिःकुरु । परमाधःपदम् ॥३३४॥

३३५ । कस्क आदिषु च ।

कस्कः, कौतस्कृतः, भास्करः, अहस्करः, तमस्काण्डं, मेदस्पिण्डः, वाचस्पतिः, अयस्कील इत्यादि ॥३३५॥

उक्तौ षसौ

३३६ । अहरादीनां पत्यादौ रो वा ।

अहर्पतिः, अहःपतिः, धूर्पतिः, धूःपतिः, गीर्पतिः, गीःपतिः । कस्क आदित्वात्—गीष्पतिः, स्वःपतति, स्वर्पतति ॥३३६॥

३३७ । उषर्बुधोऽग्नौ निपात्यते, नार्पतादयश्च वृष्णीन्द्रे ।

नृपतेरिदं नार्पतम्, नार्कटं, नार्कपालं,

नार्पतमिति जुमरः ॥३३७॥

३३८ । उत्तरपदस्य पीताम्बरे ।

विभुरयम् ॥३३८॥

३३९ । जायाया जानिः ।

रुक्मिणीजानिः ॥३३९॥

३४० । धनुषो धन्वन्, संज्ञायास्तु वा ।

हृदधन्वा, शार्ङ्गधन्वा, शार्ङ्गधनुः । धनुरुदन्तः पुलिङ्गोऽप्यस्ति, तेन—

स्वयमतनुः कुसुमधनुस्त्रिभुवनविजयी कथं मदनः । यदि मरसिरुहनयना न किरति नयनाञ्चलान्दोलनम् संज्ञात्वमपि नास्तीति ॥३४०॥

३४१ । प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः ।

प्रगते जानुनी यस्य स प्रज्ञुः, संहते जानुनी यस्य स संज्ञुः ॥३४१॥

३४२ । ऊर्ध्वत्तु ।

ऊर्ध्वज्ञुः, ऊर्ध्वजानुः ॥३४२॥

३४३ । सुसंख्याभ्यां दन्तस्य दतृर्वयसि ।

सुदन् कुमारः, सुदती कुमारी, द्विदन् वत्सः । वयसि किम् ? द्विदन्तो गजः ॥३४३॥

३४४ । अग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-श्यावारक-वृष-

वराहाहि-गर्दभ-शिखरेभ्यो दन्तस्य दतृर्व्व कुशाग्रदन्, कुशाग्रदन्तः, शुद्धदन्, शुद्धदन्तः ॥३४४॥

३४५ । संख्यासूपमानेभ्यः पादस्यान्तहरः ।

द्विपात्, सुपात्, सिंहपात् ॥३४५॥

३४६ । न हस्त्यादेः ।

हस्तिपादः, कण्डोलपादः ॥३४६॥

३४७ । कुम्भपद्यादयः ।

साधवः । कुम्भपदी, शतपदी, गोधापदीत्यादि ॥३४७॥

३४८ । पूर्णादिः ककुदस्य ककुदवस्थायाम्

पूर्णककुत्, अजातककुत् । अवस्थायां किम् । श्वेतककुदः ॥३४८॥

३४६ । त्रिककुत् गिरौ ।

साधुः ॥३४६॥

३५० । उद्विभ्यां काकुदस्य काकुदवस्थायां
पूर्णाद्वा ।

उत्काकुत्, विकाकुत्, पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदो
वा, काकुदं तालु ॥३५०॥

३५१ । सुहन्मित्रे दुहच्छत्रौ ।

साधुः ॥३५१॥

३५२ । युष्मदो गौणस्य त्वद-युवद-युष्मद
एकत्वादिषु, अस्मदो मदावदस्मदः ।

गौणस्येति कृष्णपुरुषेऽपि गृह्यते, ततः अतित्वत्,
अतियुवदित्वादि । नाम्नः स्वादौ रूपाणि दर्शितान्येव
॥३५२॥

३५३ । द्वचन्तर्भ्यामप ईपः, अद्वयान्तादन्यतः
प्रादेश्च ।

द्वयोर्गता आपोऽस्मिन् द्वीपः । एवम् अन्तरीपः,
दुरीपः, अन्वीपः । अद्वयान्तात्तु—प्रापं, परापम्
॥३५३॥

३५४ । अनूपो देशे ।

साधुः । “जलप्रायमनूपं स्यात्” अमरकोषः
(भूमिवर्ग) ॥३५४॥

इत्युत्तरपदादेशः ।

अथ सुटा निपाताः

३५५ । अपरस्परा क्रियासातत्ये, गोष्पदं
गोभिः सेविते गोपदप्रमाणे च, प्रतिष्कशो
वात्ताविह-पुरुषे सहाये पुरोयायिनि च,
पारस्करप्रभृतीनि संज्ञायामिति,
इतरेतरान्योन्यपरस्परा ब्रह्मैकवचनान्ताः
कर्मव्यतीहारे ।

अन्योन्यं वैष्णवा न स्पृहन्ते, किन्तु नमन्ति ।
अन्योन्येन वैष्णवैर्न स्पृह्यते, किन्तु नम्यते ।
अन्योन्यस्मै, अन्योन्यस्मात्, अन्योन्यस्य, अन्योन्यस्मिन्
वा साधवः । एवं परस्परम्, इतरेतरञ्च ॥३५५॥

३५६ । लक्ष्मीब्रह्मणोरमादीनामाम् वा ।

अन्योन्याम्, अन्योन्यं वा वैष्णव्यौ नमतः,
वैष्णवकुले वा । एवमन्योन्यामन्योन्येन वेत्यादि ।
निपातोऽयं समासे सत्येव, तं विना तु द्वित्वमात्रम्—
अन्यमन्यमिमे वैष्णवा नमन्तीत्यादि ॥३५६॥

३५७ । पृषोदरादयः ।

निपातेन साधवः । पृषदुदरमस्य पृषोदरः,
पृषद्वानित्यर्थः । मह्यं रौति मयूरः, ब्रुवन्तः
सोदन्त्यस्यां वृषी, मनष ईषा मनीषा,
पतन्नञ्जलिर्यस्य पतञ्जलिः, संराजते सम्राट्, तत्
करोति तस्करश्चौरे, बृहतां पतिवृहस्पतिर्देवगुरौ,
वारिवाहो बलाहकः पूर्यते गलति च पुदगलः,
रतेस्तननमस्मात् रत्नम्, बाहितं पापमनेन ब्राह्मणः
कौजीर्यती कुञ्जरः हिनस्ति मिहः, केन जलेन
उभ्यते पूर्यते कुम्भः, आगच्छन्त्यत्र अङ्गनम्,
प्राङ्गणन्तु मूर्द्धन्यान्तम्, जीवतीति जीमूतः, शवानां
शयनं श्मशानम्, षट् दन्ता अस्य षोडश—षोडन्,
षोडन्तौ । तृतीयं पिष्टपं त्रिपिष्टपम्, द्विगुणा त्रिगुणा
वेदिः—द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदितोऽन्यत्—
द्विस्तावती रज्जुः । गवामिन्द्रो गोविन्दः, केशिनं
हतवान् केशवः, अक्षस्य अधो जातो इव अधोक्षजः
मन्दमभिजाति, मुक्तिं ददातीति वा मुकुन्दः ।
आकृतिगणोऽयम् । अत्र चाहः—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च

द्वौ चापरी वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योग-

स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥३५७॥*

इति समासकार्याणि ।

* वर्णागमो गवेशादौ सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्यात् वर्णनाशः पृषोदरे ॥

भवेद् वर्णागमादस्य सिंहे वर्णविपर्ययात् । गूढात्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥ इति च (न्यासोद्धृत-कारिका)

वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरन्तिशयेन यः । योगः स कथ्यते प्राज्ञमयूर-जीमूतादिषु ॥

अथ द्विरुक्तिप्रकरणम्

३५८ । सर्व्वस्य द्विरुक्तिः ।

प्रभुरयम् ॥३५८॥

३५९ । आभीक्ष्ण्यवीप्सयोः ।

भजति भजति, नत्वा नत्वा स्तौति, नामं नामं वा । वीप्सायाम्—गृहे गृहे वैष्णवाः, वैष्णवो वैष्णवो रमणीयः । इह सत्तमं सत्तममानयेति जातप्रवर्षस्य द्विरुक्तिरिष्यते । किञ्च १ आख्यातस्य द्विरुक्तिरेव प्राक्, ततः प्रकर्षार्थस्तद्धितः, भजति भजतितराम् । वचिद्वृत्तावुक्तार्थाद्विरुक्तिनिवर्त्तते । द्वौ द्वौ पादौ ददाति—द्विपदिकां ददाति, द्विपदिकां देहि, द्वौ द्वौ देहि—द्विशो देहि । सप्त सप्त पणान्यस्य—सप्तपणः कुलं कुलमटति—कुलटा । वचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः—एकैकशो देहि ॥३५९॥

३६० । परेर्वर्ज्जने वा, न तु समासे ।

परि परि माथुरेभ्यः, परि माथुरेभ्यः । नेह—परित्रिगर्त्तम् ॥३६०॥

३६१ । उपर्य्यध्यधसां सामीप्ये ।

उपर्युपरि, अध्यधि, अधोऽधो गोवर्द्धनम् । सामीप्ये किम् ? सर्व्वस्योपरि कृष्णः ॥३६१॥

३६२ । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूया-सम्मति-कोप-कुतसन-भर्त्सनेषु ।*

तत्रासूयायाम्—वैष्णव वैष्णव वृथा ध्यायसि । सम्मतौ—वैष्णव वैष्णव शोभतां खल्वपि । एवं कोपादौ ॥३६२॥

३६३ । एकस्य पीताम्बरवत्त्वञ्च ।

ततः सुप्लोपः पुम्बच्च, एकैकशः ।

‘एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।’

एकैकमक्षरं जयति (जपति वा) । एकैकयाहुत्या जुहोति ॥३६३॥

३६४ । पीडायाश्च तद्वत् ।

गतगता, नष्टनष्टा ॥३६४॥

३६५ । श्यामरामवदुत्तरेषु ।

प्रभुरयम् ॥३६५॥

३६६ । सादृश्ये गुणस्य क्रियायाश्च ।

पटुपटुः, पटुतोऽन्यूनगुण इत्यर्थः, एवं मन्दमन्द-ममियाति मुकुन्दः, पटुपट्वी, पण्डितपण्डिता । श्यामरामवत्त्वान्निषेधविषयेऽपि पुम्बत्—कालककालिका । इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेर्गुणमात्रवृत्तेश्चेष्यते—श्यामश्यामाऽयम्, श्यामः श्यामोऽस्य वर्णः । क्रियाया यथा—‘भ्रमरैर्भीतभीतेन गोपीवृन्देन खेलितम् ॥’ ॥३६६॥

३६७ । अकृच्छे प्रियसुखयोर्व्वा ।

प्रियप्रियेण, सुखसुखेन वा भजति हरिम् । पक्षे—प्रियेण सुखेन च ॥३६७॥

३६८ । आनुपूर्व्वे च ।

मूले मूले स्थूला शुण्डा । ज्येष्ठं ज्येष्ठं वैष्णवमानय ॥३६८॥

३६९ । आधिक्ये तु । १

अहो भाग्यं भाग्यम् । ‘अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्’ (श्रीमद्भागवतम् १०।१४।३२) इत्यपि भाग्यस्याधिक्यमत्र द्विवचने प्रतीयते ॥३६९॥

३७० । चापले यावदबोधम् ।

कृष्णः कृष्णः कृष्णः पश्य पश्य पश्य ॥३७०॥

३७१ । आचि बहुलम् ।

आच् तद्धितः, पटपटा भवति । बहुलं किम् ? मन्त्राकरोति ॥३७१॥

३७२ । पूर्व्वप्रथमयोरतिशये ।

पूर्वा पूर्वा तुलसी स्निग्धा । पूर्व्वतरा पूर्व्वतमेत्याद्यपि ॥३७२॥

३७३ । यथास्वे यथायथं द्वन्द्वं कलहयुग्मादौ साधू । द्वौ द्वौ द्वन्द्वम् ॥३७३॥

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे समासादिप्रकरणं षष्ठं समाप्तम् ।

* विस्मये च विवादे च तथा दैन्येऽवधारणे । प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते ।

१ । किन्तु (ख ग घ)

२ । ‘द्विपदिकां देहि’ इति क-पाण्डुलिप्यां नास्ति ।

३ । आधिक्ये च (क)

श्रीश्रीराधानाथः शरणम्

[सप्तमम्]

अथ तद्धित-प्रकरणम्

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

[१] अर्द्धचर्चादिप्रयोगाश्च यन्निमित्तमिहोदिताः ।
इयं मे तद्धितव्याख्या तद्धितत्वाय कल्पताम् ॥

अथ तद्धितकार्यार्णि

१ । आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे ।
विभुरयम् । गर्ग-यण्—‘अ-इद्वयस्य हरो’ (त०
प्र० ४६) वक्ष्यते—गार्ग्यः । दक्ष-इण्—दाक्षिः ।
उपगु-अण्—‘उद्वयस्य गोविन्दो’ (त० प्र० ५१)
वक्ष्यते—औपगवः ॥१॥

२ । प्रलयादीनां यादेरीयश्च ।

अण्—प्रालेयं, कैकेयः ॥२॥

३ । देविका-शिशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसामारामः
एषामारामः, एषामारामरूप एव वृष्णीन्द्रः,
अण्—दाविकं, शांशपं, दार्घसत्रं, श्रायसम् ॥३॥

४ । वृष्णीन्द्रस्थान-चतुःसनादेश-

विष्णुपदान्तयोर्द्वारादिस्थयोश्च वृष्णीन्द्रं
निषिध्य यवरामयोरैयौवौ, न तु स्वागतादेः

वृष्णीन्द्र स्थानीयश्चतुःसन्तस्यादेशयोर्विष्णु-
पदान्तयोस्तथा द्वारादिगणस्थयोश्च यवयोर्वृष्णीन्द्रं
निषिध्य यथासंख्यमेयौवौ भवतः । अणि वैयाकरणः
इणि सौवश्विः । ‘वृष्णीन्द्रं निषिध्य’ इति किम् ?
‘सौवाश्विः’ इति स्यात् । वृष्णीन्द्रस्थानेति किम् ?
दाध्यश्विः, माध्यश्विः । विष्णुपदान्तयोरिति किम् ?
इन्-सत्रन्तस्य यतश्छात्रा इत्यणि याताः ।
द्वारादिस्थयोः खल्वपि, टिकण्—दौवारिकः । द्वार-
श्वन्-श्वस्-स्वरादिद्वारादिः ॥४॥

५ । न्यग्रोधश्च केवलोऽत्र ।

नैयग्रोधम् । नेह—न्याग्रोधमूला वैष्णवाः ॥५॥

६ । आपदो वा ।

आपदं, शौवापदम् । स्वागतादेस्तु—स्वागतिकः
व्यवहारिकः । इणि—व्याडिः ॥६॥

७ । न इवपूर्वस्येरा मे ।

इण्—आर्दष्टिः, आभस्त्रिः, आगणिकः ॥७॥

८ । उत्तरपदस्य ।

प्रभुरयम् । ‘आदिसर्वेश्वरस्य’ इति विभुरनुवर्तते
एव ॥८॥

९ । गुरुलघ्वादेः ।

गुरुलाघवं, पितृपैतामहं, वातपैत्तिकं,
वातश्लेष्मिकम्, एकपौरुष्यमित्यादि ॥९॥

१० । अवयवाद्गतोः ।

पूर्ववर्षासु भवः—पूर्ववार्षिकः, वर्षाणां पूर्वभागे
जात इत्यर्थः । एवम्—अपरशारदम् । ‘अवयवात्’
किम् ? पूर्वासु गतासु वर्षासु भवः—पौर्व्वर्षिकः
॥१०॥

११ । सुसर्वाद्धेभ्यो देशनाम्नः ।

सुशौरसेनकः सर्वशौरसेनकः, अर्द्धशौरसेनकः ॥११॥

१२ । दिशस्त्वमद्राणम् ।

पूर्वशौरसेनकः । मद्राणान्तु—पौर्व्वमद्रः ॥१२॥

१३ । संख्यातः संवत्सर-संख्ययोः ।

द्विसंवत्सरिकः । संख्यायाः—त्रिसप्ततिकः ॥१३॥

१४ । संख्यायाः वर्षस्याभाविनि ।

द्विवाषिकः, पञ्चवाषिकः । ‘अभाविनि’ विम् ?
द्विवर्षे भविष्यति—द्वैवषिकम् ॥१४॥

१५ । संख्यायाः परिमाणस्याशाणस्य

द्विनैष्किकम् । शाणस्य तु—द्वैशाणम् ॥१५॥

१६ । प्रोष्ठपदा-भद्रपदयोजितार्थे ।

प्रोष्ठपादो बालः, भद्रपादः । भवार्थे तु—
प्रौष्ठपदो मेघः ॥१६॥

१७ । उभयोः पदयोः ।

प्रभुरयम् ॥१७॥

१८ । हृद्भगसिन्ध्वन्तानाम् ।

सौहार्दं, सौभाग्यं, सौरसैन्धवम् । हृदिति
प्रतिपदोक्तग्रहणाद्धृदयादेशस्य सौहृद्यमित्येके । ते
खलु क्वचित्तद्धितेऽपि हृदाद्यादेशं मन्यन्ते ॥१८॥

१९ । अनुशतादीनाञ्च ।

आनुशातिकम्, आनुसावत्सरिकः ॥१९॥

२० । एवम् इहलोक-परलोक-सर्वभूमि-
पुष्करसद्-अधिदेव-अधिभूत-अध्यात्म-अनुहोड-
अवहोडादीनाम् ।

२१ । देवताद्वन्द्वे च ।

सौर्याचान्द्रमसं सूक्तं, हविर्वा ।
सूक्तहविषारेवाभिधानम्, नेह—ब्राह्मविशाखो देशः
नेन्द्रस्य परस्य—सौमेन्द्रश्चरुः ॥२१॥

२२ । न च त्रिविक्रमाद्वरुणस्य ।

ऐन्द्रावरुणम् । 'त्रिविक्रमात्' किम् ? आग्निवारुणम्
॥२२॥

२३ । प्राच्यनगरान्तस्य ।

उभयपदवृद्धिः । पौण्ड्रनागरः, सौह्यनागरः ॥२३॥

२४ । जङ्गल-धेनु-बलजान्तस्य

विभाषितमुत्तरम् ।

कौरुजाङ्गलः, वैश्वधेनवः, सौवर्णबालजः ।
पक्षे कौरुजाङ्गल इत्यादि ॥२४॥

२५ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

आर्द्धद्रौणिकम्, अर्द्धद्रौणिकम् ॥२५॥

२६ । नाद्धात् परिमाणस्थस्यारामस्य
पूर्वस्य तु वा ।

आर्द्धप्रस्थिकम्, अर्द्धप्रस्थिकम् ॥२६॥

२७ । नञः शुचीश्वर-क्षेत्रज्ञ-कुशल-

निपुणादीनां पूर्वस्य तु वा ।

उत्तरपदस्य वृद्धिरेव—आशौचम्, अशौचम्,

आकौशलम्, अकौशलम्, आनैपुणम्, अनैपुणम् ।
अनीश्वराक्षेत्रज्ञौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादित्वाद्भाव-
यगन्तौ—आनैश्वर्यम्, अनैश्वर्यम् ॥२७॥

२८ । नञो यथायथ-यथापुरयोः पर्यायेण

अयाथातथ्यम्, आयातातथ्यम् ॥२८॥

वृष्णीन्द्रो निवृत्तः ।

२९ । संसारस्य हरो भगवति ।

प्रभुरयम् ॥२९॥

३० । नान्तस्य, न त्वनीपोः ।

आग्निशर्मिः । नेह—सामनः, सुप्रेम्नी ॥३०॥

३१ । अह्लष्ट-खरामयोरेव ।

द्वयहः । 'ख ईनः', द्वयहीतः । नियमान्नेह—
आह्लिकम् ॥३१॥

३२ । इतो नानपत्याणि, न चेपि, न

च गाथि-विदथि-केशि-गणि-पणि-

सत्सङ्गादीनाम् ।

मैधाविनं कर्म, मैधाविनी, गाथिनः पुत्रः,
एवं पाणिनः, स्वाग्विणः । इह तु स्यात्—मैधावः
पुत्रः ॥३२॥

३३ । मनश्च न तयोर्न च वर्म्मणः ।

वैष्णुशर्मणं कुलम्, सुमाम्नी, वैष्णुवर्मणः
पुत्रः । इह तु स्यात्—वैष्णुशर्मः पुत्रः ॥३३॥

३४ । सब्रह्मचार्यादिः समूहाद्यणि च,

न त्वीपि ।

संसारहर इत्येव । सब्रह्मचारम् । नेह—
सब्रह्मचारिणी । सब्रह्मचारिन्, पीठसपिन्,
कलापिन्, कुथुमिन्, तैत्तिलिन्, जाज्वलिन्,
लाङ्गलिन्, शिलालिन्, शिखण्डिन्, शूकरसच्चन्,
सुपर्वन् इति गणः । 'न त्वीपि' इति किम् ?
सुपर्वणी ॥३४॥

३५ । शुनः सङ्कोच-विकारयोरेव ।

शौवः सङ्कोचः, शौवं मांसम् ॥३५॥

३६ । अश्मनो विकारे वा ।

आश्मः, आश्मनः । तस्येदमणि आश्मन एव ॥३६॥

३७ । चार्म्मः कोषे ।

साधुः । अन्यत्र चार्म्मणः ॥३७॥

३८ । औक्षमनपत्ये ।

साधु । अपत्ये तु—औक्षमो वत्सः ॥३८॥

३९ । आत्माध्वनोरखरामे ।

प्रत्यात्मम्, प्राध्वम् । नेह—आत्मनीनः,
अध्वनीनः ॥३९॥

४० । अनो ये तु भावकर्मणोरेव ।

राज्ञो भावः कर्म वा—राज्यम् । नेह—
राज्ञोऽपत्यं राजन्यः । 'न ते ये' (वि० प्र० ८६) इति
निषेधादनोऽरामहराभावश्च, अध्वानमलं गामी—
अध्वन्यः ॥४०॥

४१ । यूनो, न तु भावविहितेऽणि वुरामे च
यौवः । नेह—यौवनं, यौवनकम् । वुरामस्त्वक
उच्यते ॥४१॥

४२ । ब्राह्मो न तु जातौ ।

तस्यान्तु ब्राह्मणः ॥४२॥

४३ । कार्म्मः कर्मशीले ।

अन्यत्र कार्म्मणः ॥४३॥

४४ । आथर्व्वनिकादयश्च ।

साधवः । अत्राथर्व्वन्नु कथादौ—आथर्व्वणिकः
जिह्वाशिन् शुभ्रादौ—जह्वाशिनेयः, दण्डिन् हस्तिन्
नडादौ—दाण्डिनायनः, हास्तिनायनः, वासिन्
तिकादौ—वासिनायनिः । भ्रूणहन्, धीवन्, भावे—
भ्रूणहृत्यं, धैवत्वम् । एते च तत्तन्प्रत्ययार्थं
पठिष्यन्ते ॥४४॥

४५ । शिरसः शीर्षोऽणि ।

स्थूलशीर्षम् ॥४५॥

४६ । शिरसः शीर्षन् ये, केशे तु वा ।

शिरसि भवः शिर्षण्यः । केशे तु शिरस्यश्च ॥४६॥

४७ । अस्तिकस्य कादेर्हरस्तसि वा तादेश्र
तमे ।

अन्तितः, अन्तिकतः, अन्तमः, अन्तितमः

अन्तिकतमः ॥४७॥

४८ । अव्ययस्यारादादिवर्जम् ।

संसारहरः । सायम्प्रातिकः, पौनःपुनिकः ।

नेह—आरातीयः, शाश्वतः, शाश्वतिकः ॥४८॥

संसारहरो निवृत्तः ।

४९ । अ-इद्वयस्य हरः ।

'भगवति' इत्यनुवर्तते । 'विष्णुजनात्' (त० प्र०
५५) इति यस्य हरो वक्ष्यते । गार्ग्यः, गार्गी ।
बलेरयम्—बालेय इत्यादि । एवम् अस्यापत्यम्—इः
॥४९॥

५० । लक्ष्मीप्रत्ययस्य महाहरस्तद्धितमहाहरे
आमलक्याः फलम्—आमलकम् । तद्धितेति
किम् ? गार्ग्याः कुलम्—गार्गीकुलम् । महाहरेति
किम् ? गार्गीत्वम् । 'तद्धितमहाहरे' इति परसप्तमी
तस्मान्, अवन्ती, कुन्ती, कुरुरित्यत्र कुर्व्वदिर्ण्यस्य,
'अवन्तिकुन्ति' (त० प्र० ३१४) इत्यादिना महाहरस्तु
लक्ष्मीप्रत्ययात् पूर्व्व इति न तस्य महाहरः ॥५०॥

५१ । उद्वयस्य गोविन्द, न तु धातोर्न
च स्त्रीप्रत्यये ।

साधवः, बाभ्रव्यः । धातस्तु 'सुधीभुवोरियुवौ'
(वि० प्र० ५२) इत्युव्—स्वायम्भुवम् । 'वर्षापुनहन्'
(वि० प्र० ५३) इति—पौनर्भवम् । एवं खाल्पवम् ।
कथं पौनर्भवम् ? 'पुनर्भव'-शब्दोऽप्यस्ति ॥५१॥

५२ । उद्वयस्य हरो ढरामे, न तु कद्रूपाण्ड्वोः
'ढराम एयः', कामण्डलेयम् । नेह—काद्रवेयः
॥५२॥

५३ । जनपद-पाण्डोश्च नृसिंहये ।

पाण्डयः ॥५३॥

५४ । सारवैक्ष्वाकहिरण्मयानि ।

साधूनि । सरयवा इदम्—सारवम् ।

इक्ष्वाकोरपत्यम्—ऐक्ष्वाकः । हिरण्यस्य मयटि
हिरण्मयम् ॥५४॥

५५ । विष्णुजनात्तद्धितयस्य हरो

भगवत्यारामं विना, तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि,

सूर्यागस्त्ययोरीपि छे च, मत्स्यस्येपि, न
राजन्यस्य वुरामे, मनुष्यस्येपि च ।

गार्गी । विष्णुजनादिति किम् ? कैकेयी ।
तद्धिते किम् ? वैद्यस्य भार्या—वैद्यी । 'आरामं
विना किम् ? गार्ग्यायणः । तिष्येति—तैषः, पौषः ।
सूर्येति—सूर्यस्य भार्या सूर्यी । एवम् अगस्ती ।
सूर्यादेवेना—भार्याया मीप् वक्ष्यते (त० प्र० २२३)
सूर्यीयः । नामधेयत्वाच्छेषिकद्वयः 'छ ईयः' एवम्
अगस्तीयः । कथं 'सौरी आगस्ती, सौरीयम्,
आगस्तीयम्' ? सूर्यादेरणन्ताच्छेषौ, अरामहरः,
ततः सूर्यस्यैव यरामोऽयमिति तस्यापि हरः ।
मत्स्येति—मत्सी, नेह—'मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते'
(कामन्दकीयनीतिसारः २।४०)* । न राजेति—
राजन्यकम् । मनुष्येति—मानुष्यकं, मानुष्यी ॥५५॥

५६ । ईराम एवानपत्य-यस्य हरः ।

तेन साङ्काश्यकः ॥५६॥

५७ । पन्-हन्-

धृतराजामेवानन्तानामण्यरामहरः ।

औक्षणः, वार्ध्नः, धार्तराजः । नेह—सामनः ॥५७॥

५८ । अद्वय-माभ्यां तदुद्धवाभ्यां विष्णुदासाच्च
मतोर्मो वो, न तु यवादेः । *

गुणवान्, मालावान्, किम्बान्, पयस्वान्,
भास्वान्, लक्ष्मीवान् । कुमुद्वान् । नेह—बुद्धिमान् ।
न तु यवादेः—यवमान्, ऊर्मिमान्, भूमिमान्,
कृमिमान् । 'तसाभ्यां मत्वर्थीया' इति गरुत्मान्,
हरिन्मान्, विदुष्मान्—एते यवादिषु ज्ञेयाः ॥५८॥

५९ । मरुत्वान् ककुद्वान् ।

साधू । एवं ककुद्वती ॥५९॥

६० । अहीवत्यादयः संज्ञायाम् ।

साधवः । अहीवती, कपीवती, मुनीवती,
मणीवती ॥६०॥

६१ । अण्ठीवदादयश्च ।

अष्टीवान्, 'अस्ति' शब्दस्य 'अष्टी'भावः ।

अष्टीवान्नाम ग्रामः । चक्रीवान्, 'चक्र'शब्दस्य 'चक्री'
भावः । चक्रीवान् गर्हभः । कक्षीवान् इत्यादि ॥६१॥

६२ । चतुर्भुजान्तादिसन्तात्तान्तादोषश्च

ठस्य कः, न तु शश्वदादेः ।

नैषादकर्षुकः, पैतृकः, सार्पिष्कः, धानुष्कः,
ओदश्वत्कः, दोभ्यां तरति—दोष्कः । शश्वदादेस्तु
—शाश्वतिकः ॥६२॥

६३ । भ्वादेशादिमेयोसोस्त्वादिहरः ।

'वहोभूः' (आ० प्र० ५४६) भूमा—भूयान् ।

'भूतो युट्' (आ० प्र० ५४७) इष्टे—भूयिष्ठः ॥६३॥

६४ । ऋरामस्य रो ये ।

पित्रयम् ॥६४॥

६५ । अनन्तस्य वामनः के, न तु कपि,

आपः कपि वा ।

ज्ञका, गोपिका, बधुका, ग्रामणिकः, नैषादकर्षुकः
आपः—बहुरमकः, बहुरमाकः ॥६५॥

६६ । तर-तम-कल्प-चलेषु ब्रुवादिष्विव
वामनः ।

ततो ब्राह्मणिवृत्त्यादिवद्
ब्राह्मणितेरत्याद्युहरणीयम् ॥६६॥

६७ । सर्व्वव्ययाभ्यामेकवर्ज्यं संख्यासंख्यातैक-
देशेभ्यश्चाहःशब्दस्याहः समाहारवर्ज्जं टे ।

सर्व्वल्लः, निर्ल्लः । द्वयोरल्लोर्भवः, भवार्थप्रत्ययस्य
लुक्, द्व्यल्ल, संख्याताल्लः, पूर्व्वल्लः ।

एकवर्ज्जमिति किम् ? एकाहः । समाहारवर्ज्जमिति
किम् ? द्व्यहः ॥६७॥

६८ । संख्या-वि-सायेभ्योऽल्लस्याहन् वा डौ ।

द्व्यल्ले, द्व्यहनि, व्यल्ले, व्यहनि, 'ईड्योस्तु
वा' (वि० प्र० ८६) द्व्यल्लि । एवं सायादपि १ ॥६८॥

* परस्पराभिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः । दण्डाभावे परिध्वंसी 'मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते' ॥ (कामन्दकीय-नीतिसार २।४०)

* अवर्णान्तान्मकारान्तादवर्णोपध-मोपदात् । पञ्चमभिन्न-वर्णान्तान्मनुषो वतुरिष्यते ॥ १ । व्यल्लि एवं सायादपि (क)

६६ । प्रत्ययस्थात् कान् पूर्वस्यारामस्येराम
आपि, न तु स्वाद्यन्तादापि, क्षिपकादेश्च न ।

णकः—कारिका, पाचिका । प्रकारार्थे कः—
जटिलिका । प्रत्ययस्थादिति किम् ? शवनातीति
शका । न त्विति - बहुपरिव्राजका काशी ।
स्वाद्यन्तत्वमत्र भूतपूर्वा गतिमाश्रित्य । बहुशम्मिका
विष्णुभक्तिः इत्यत्र तु केवलाद्वक्ष्यमाण-कवन्ता-
देवापो, न तु स्वाद्यन्तादितीरामः स्यादेव ॥६६॥

७० । ममक-नरकयोश्च वक्तव्यम् ।

ममेयमित्यण्, ममकादेशः अजादिनाठात्,
मामिका । नरान् कायति—नरिका, कै शब्दे ।
नरान् कामयते इति, उप्रत्ययादिति च वर्द्धमानः ७०

७१ । त्यणत्ययोश्च ।

वक्ष्यमाणत्रिकलापवादः । दाक्षिणात्यिका,
इहत्थिका । क्षिपकादेस्तु—त्रिपका, ध्रुवका, चटका
उपत्यका, अधित्यका, देवदत्तका ॥७१॥

७२ । उत्तरपदलोपे च न ।

देवदत्तैव—देवका ॥७२॥

७३ । तारका नक्षत्रे ।

अन्यत्र तारिका ॥७३॥

७४ । अष्टका पितृदैवत्ये काले च ।

अन्यत्र अष्टिका खारी ॥७४॥

७५ । वर्णका प्रावरणविशेषे ।

अन्यत्र वर्णिका । साधवः ॥७५॥

७६ । यत्तददसाश्च ।

यका, सका, असकी, यकाभ्यां, तकाभ्यां,
अमुकाभ्यां ॥७६॥

७७ । आशिषि २ ।

जीवतां, जीवका, नन्दका । क्षिपकादिराहुतिगणः
॥७७॥

७८ । सूतकादीनां वा ।

सूतका, सूतिका, वर्तका, वर्तिका—शकुनिः

पुत्रका, पुत्रिका, सत्पुत्रका, सत्पुत्रिका, वृन्दारका
वृन्दारिका ॥७८॥

७९ । यकपूर्वस्यापश्च वा ।

इभ्यका, इभ्यिका, चटकका, चटविका । आप
इति किम् ? शशकायते क्विप्, ततः कः—
शशकिका नित्यम् ॥७९॥

८० । धात्वन्तयकपूर्वस्यापो नित्यम् ।

सुनायिका । सुष्ठु पच्यते सुपाकिका यवागूः ॥८०॥

८१ । द्वचेषयोश्च वा ।

द्वके, द्विके, एषका, एषिका । नञ्पूर्वयोस्तु
समासे सति जातस्वादित्वान्न—अद्वके, अनेषका

॥८१॥

८२ । भस्त्राजज्ञास्वानां जातस्वादीनामपि वा

भस्त्रका, भस्त्रिका, अजका, अजिका, ज्ञका,
ज्ञिका, स्वका, स्विक्का, अभस्त्रकेत्यादि च ॥८२॥

८३ । स्वभावलक्ष्मीतः कपूर्वस्यापो

वामनश्च वा आपि ।

रमाका, रमिका, रमका । एवम् अरमाका
इत्यादि । स्वभावेति किम् ? शोभनिका । तथा
अविद्यमाना रमा यस्याः सा, अल्पत्वादौ को वाच्यः
(त० प्र० १०४६)—अरमिका, बहुरमिका,
अतिरमिका ॥८३॥

इरामो निवृत्तः ।

८४ । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवन्

त्रादिषु न तूङ् ।

त्र-तसी, तरतमौ, चरट्जातीयौ, कल्पदेश्यदेशीया
रूपपाशौ—त्रादयः । सर्वस्याम्—सर्वत्र ।
तस्यास्ततः । एवं वैष्णवतरा, वैष्णवतमा,
वैष्णवचरी, वैष्णवजातीया, वैष्णवकल्पा,
वैष्णवदेश्या, वैष्णवदेशीया वैष्णवरूपा
वैष्णवपाशा ॥८४॥

८५ । बह्वल्पार्था शसि ।

बह्वीभ्यो देहि—बहुशो देहि । एवमल्पशः ॥८५॥

८६ । गुणवचनी त्वतापोः ।*

पट्वचा भावः—पटुत्वं, पटुता । गुणवचनीति किम् ? कठीत्वम् । कथं 'व्यभिचारित्वं युक्तीनाम्' इति ? सामान्योपक्रमेण । कातन्त्रविस्तरे तु विशेषः गुणग्रहणेऽत्र जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते, न तु पटुशुक्लादि-विशेषप्रतिप्रतिः, तेन पाचिकायाः पाचकत्वं, मद्रिकायाः, मद्रकत्वम्, अनुकूलिकायाः, अनुकूलकत्वम्, आक्षिप्या, आक्षिपकत्वं, द्वितीयायाः, द्वितीयत्वं, पञ्चम्याः, पञ्चमत्वं, माथुर्याः, माथुरत्वं, श्रौघ्याः, श्रौघनत्वं, चन्द्रमुख्याः, चन्द्रमुखत्वम् । दृश्यते च—'कामिनां मण्डनश्रीर्वाजति हि सफलत्वं बल्लभालोकनेन' (शिशुपालबधम् ११।३३) 'कन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वम्' (शिशुपालबधम् ५।२८) 'बभौ १ बहुच्छत्वतया पताकिनी' (शिशुपालबधम् १२।३३) 'व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः' (शिशुपालबधम् ४।४६) 'इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपताम्' (कुमारसम्भवम् ५।२) 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' (कुमारसम्भवम् ८।१३) 'यदङ्गनारूप-सरूपतायाः' (शिशुपालबधम् ३।४२) 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता' (किराताज्जुनीयम् ४।६) 'वपुरन्वलिप्त परिरम्भमुखव्यवधानभोरुक्ततया न बधूः' शिशुपालबधम् ६।५१) 'भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः' (शाकुन्तलम् ४।१८) 'शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नयाः' (कुमारसम्भवम् ८।१७) 'बद्धकोपविकृतावपि रामा चारुनामभिमतमुपनिन्ये' (किराताज्जुनीयम् ६।६४) 'धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिः' (शिशुपालबधम् १०।७१) 'क्षीवतामुपगतास्वनुवेलम्' ((शिशुपालबधम् १०।३४) इति । जातिसंज्ञायोस्तु व्यावृत्तिः । कठीत्वं गार्गीत्वं, दत्तात्वम् । त्वतापोरिति किम् ? पट्वीमयम् । अनूडित्येव, पङ्गुत्वम् ॥८६॥

८७ । भगवति, न तु ढरामे ।

हस्तिनीनां समूहः—हास्तिकम् ॥८७॥

८८ । भवत्याष्ठच्छरामयोः ।

भवत्याश्छात्राः—भावत्काः, भवदीयाः ॥८८॥

८९ । तिथटि च दृश्यते ।

बह्वीनां पूरणी—बहुतिथी ॥८९॥

निवृत्तं पुरुषोत्तमवत् ।

९० । वामनात् सस्य षस्त्वादौ, न त्वाख्यातात् ।

यजुष्ट्वम् । वामनात् किम् ? गीस्त्वं, धूस्त्वम् आख्यातात्—भेजुस्तराम् ॥९०॥

९१ । पुंस्त्वमित्यादौ षत्वनिषेधो वाच्यः

पुंस्त्वं, पुंस्ता ॥९१॥

उक्तानि तद्धितकार्याणि ।

९२ । अथ तद्धिताः ।

वासुदेवोऽयम् ॥९२॥

९३ । तत्र समासान्ताः ।

महाविभुरयम् ॥९३॥

९४ । अरामः ।

प्रभुरयम् ॥९४॥

९५ । ऋक्पथिपूरपः ।

अरामः समासान्तः स्यात् । अर्द्धमृचः, पुंस्त्वम्—अर्द्धर्चः । 'नान्तस्य' (त० प्र० ३०) इति संसारहरः मथुरापथः । पुरः कृष्णपुरुषे ब्रह्मण्यभिधानम्—यदुपुरम् । त्रिराम्यान्तु—द्विपुरी, त्रिपुरी । अपः—विमलापं सरः ॥९५॥

९६ । अनुचो माणवके, बह्वृचश्चरणविशेषे

साधू । न त्वन्यत्र—अनृक्कं साम, बह्वृक्कं सूक्तम्, त्रिपुरन्तु ववचित् । 'बह्वृपानि सरांसि' ।

कथं 'बह्वृम्पि' ? समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

गङ्गाप इत्यादिकं पुंस्येकवचनं चेति पद्मनाभः ॥९६॥

९७ । अनक्षस्य धुरः ।

द्विधुरं, कृष्णधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ॥९७॥

* सत्त्वे निदिशतेऽपेति पृथग्जातिषु दृश्यते । उत्पादनीयो नित्यश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ॥

१ । शिशुपालबधे (१२।३३) 'बभौ' इत्यत्र 'अभूद्' इति पाठो दृश्यते ।

७।६८-१२४) तद्धित-प्रकरणे कृष्णपुरुष त्रिरामी-रामकृष्णव्ययीभावेषु केशवारामः १७६

६८ । प्रत्यन्ववेभ्यः सामलोमभ्याम् ।

प्रतिसामं, प्रतिलोमम् ॥६८॥

६९ । संख्यातो नदीगोदावरीभ्याम् ।

द्विनदं, सप्तगोदावरम् ॥६९॥

१०० । संख्याकृष्णपाण्डुदग्भ्यो भूमेः ।

दशभूमो देशः, कृष्णभूमः, पाण्डुभूमः, उदग्भूमः

१०१ । अक्षणोऽप्राण्यङ्गे ।

गवाक्षः पुंसि । प्राण्यङ्गे तु—गवाक्षि ॥१०१॥

१०२ । ब्रह्म-राज-हस्ति-पत्येभ्यो वच्चसः

ब्रह्मवच्चसम् ॥१०२॥

१०३ । अवसमन्वेभ्यस्तमसः ।

अवतमसम्, 'क्षीणोऽवतमसं तमः' (अमरकोषः १।७।३) ॥१०३॥

१०४ । निःश्रोभ्यां श्रेयसः ।

निःश्रेयसं, श्वःश्रेयसम्—शिवं, भद्रमिति ॥१०४॥

१०५ । श्वसो वसीयसः ।

श्वोवसीयसम् ॥१०५॥

१०६ । अन्ववतप्तेभ्यो रहसः ।

अनुरहसम् ॥१०६॥

१०७ । प्रादेरध्वनः ।

प्रगतोऽध्वानम्—प्राध्वः, दुरध्वः ॥१०७॥

इति सामान्यसमासान्तः ।

१०८ । जातमहद्वृद्धेभ्य उक्ष्णः श्यामरामे

जातोक्षः ॥१०८॥

१०९ । द्वित्रिभ्यामायुषस्त्रिराम्याम् ।

द्वयायुषं, त्रयायुषम् ॥१०९॥

११० । कृष्णपुरुषे ।

प्रभुरयम् ॥११०॥

१११ । संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलेः ।

अराम इत्यनुवर्तते । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे त्रिरामी, तद्धितश्च मातृट् (त० प्र० ८८४) तस्य लुक् (त० प्र० ८८५) च वक्ष्यते । द्व्यङ्गुलम्, निर्गतमङ्गुलिभ्यः—निरङ्गुलम् ॥१११॥

११२ । पुरुषादायुषः ।

पुरुषायुषम् ॥११२॥

११३ । वर्षा-दीर्घ-संख्यात-सर्व्व-पुण्यै कदेशाव्यय-संख्याभ्यो रात्रेः ।

वर्षारात्रः, एकदेशादयस्तद्विशेषाः, पूर्व्वरात्रः, नीरात्रः, पञ्चरात्रः । रात्राह्नाहाः, पुंस्येवः ॥११३॥
अरामो निवृत्तः ।

११४ । टित् केशवसंज्ञः ।

अथ केशवारामः । प्रभुरयम् । अयमेव 'ट' इत्युक्तः ॥११४॥

११५ । राजाहःसखिभ्यः ।

केशवारामः स्यात् । यदुराजः, राजानमतिक्रान्ता—
अतिराजी ॥११५॥

११६ । न तु राज्ञ्याः ।

यदुराजी — 'अह्णष्टख' (त० प्र० ३१) इति द्व्यहः
कृष्णसखः, अतिसखी ॥११६॥

११७ । गोरतद्धितलुकि ।

केशवारामः स्यात् । पञ्चगवम् । स्त्रीगवी ।
तद्धितलुकि तु पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः—पञ्चगुः षटः
॥११७॥

११८ । ग्रामकौटाभ्यां तक्ष्णः ।

केशवारामः स्यात् । ग्रामतक्षः, कौटतक्षः—
स्वतन्त्रः ॥११८॥

११९ । अतिगोष्ठाभ्यां शुनः ।

अतिश्वः, गोष्ठश्वः ॥११९॥

१२० । मृगपूर्व्वोत्तरेभ्यः सक्थनः ।

मृगसक्थम् ॥१२०॥

१२१ । उपमानाभ्यां ताभ्यामप्राणिनि

फलकः श्वेव—फलकश्वः, फलकसक्थम् ॥१२१॥

१२२ । उरसः प्रधानार्थात् ।

हस्त्युरसं, गवोरसम् ॥१२२॥

१२३ । कुमहद्भ्यां ब्रह्मणो वा ।

कुब्रह्मः, कुब्रह्मा ॥१२३॥

१२४ । काशिब्रह्मादयो देशे ।

साधवः ॥१२४॥

कृष्णपुरुषो निवृत्तः ।

१२५ । त्रिराम्याम् ।

प्रभुरयम् ॥१२५॥

१२६ । नावः ।

केशवाराम इत्येव स्यात् । द्विनावं, द्विनावप्रियः
द्विनावरूप्यं काष्ठम् ॥१२६॥

१२७ । अर्द्धपूर्वाच्च ।

अयन्तु श्यामरामः । अर्द्धनावी, अर्द्धनावश्च,
ब्रह्मत्वं, लोकात् । पुंस्त्वमपीति जुमरः—अर्द्धनावः
॥१२७॥

१२८ । खार्या वा ।

द्विखारं, द्विखारि ॥१२८॥

१२९ । द्व्यञ्जल-त्र्यञ्जले ।

साधुनी । त्रिराम्यामित्येव । द्वयोरञ्जलिः
द्व्यञ्जलिः ॥१२९॥

१३० । नावादेर्न तद्धितमहाहरे ।

पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पटः—पञ्चनौरित्यादि ॥१३०॥
त्रिरामी निवृत्ता ।

१३१ । रामकृष्णे ।

प्रभुरयम् ॥१३१॥

१३२ । ह-ष-द-चवर्गेभ्यः समाहारे ।

केशवारामः स्यात् । कंसकंसद्रुहं, केशिकेशिद्विषम्
भक्तिसम्बिदं, लक्ष्मीवाचम् ॥१३२॥

१३३ । धेन्वनडुह-स्त्रीपुंसादयश्च ।

साधवः । आदिग्रहणात्—ऋग्यजुषम्, ऋक्सामे,
अक्षिभ्रुवम्, दारगवम्, उर्व्वक्षीवं, पदक्षीवं,
नक्तन्दिवम्, अहोरात्री, रात्रिन्दिवम् । अहर्द्विवन्तु
प्रतिदिनमित्यर्थः ॥१३३॥

रामकृष्णो निवृत्तः ।

१३४ । अव्ययीभावे ।

प्रभुरयम् ॥१३४॥

१३५ । शरदादेः ।

केशवारामः स्यात् । उपशरदम्, उपविपाशम्,
उगदिवम्, उपदृशम्, प्रतिदिशं, प्रतिदृशम्,

उपचतुरम् ॥१३५॥

१३६ । प्रतेरुरसः सप्तम्यर्थे ।

उरमि वर्तते—प्रत्युरमम् ॥१३६॥

१३७ । समनुप्रतिभ्योऽक्ष्णः ।

समक्षम, अन्वक्षं, प्रत्यक्षम्—कृताव्ययीभावे
निपात्यन्ते । अक्ष्णः परम्—परोक्षम् ॥१३७॥

१३८ । नदी-गिरी-पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यो
वा ।

उानदम्, उपनदी ॥१३८॥

१३९ । उपशुनोपजरस-सरजसानि,
अनुगवमायामे ।

साधूनि ॥१३९॥

१४० । अनश्च ।

उपशार्ङ्गधन्वम् ॥१४०॥

१४१ । ब्रह्मणि तु वा ।

उपकर्मम्, उपकर्म ॥१४१॥

१४२ । विष्णुदासाद्वा ।

उामुरभिदम्, उपमुरभित् ॥१४२॥

अव्ययीभावो निवृत्तः ।

१४३ । स्वतिभ्यां न तौ प्रत्ययौ प्रशंसायां
किमस्तु क्षेपे ।

तौ पूर्वोक्तोवरामकेशवारामौ । शोभना ऋक्
स्वृक् । एवमतृचक्, सुराजा, अतिराजा, किंपूः,
किराजा ॥१४३॥

१४४ । नञ्कृष्णपुरुषाच्च न, पथस्तु वा ।

अनृक्, अराजा, अपथम्, अपन्थाः ॥१४४॥

१४५ । पीताम्बरे ।

विभुरयम् ॥१४५॥

१४६ । सङ्ख्येयादच्, न तु वहोः ।

उपदशाः ॥१४६॥

१४७ । विशतेस्तिहरश्चिति ।

आसन्नविशाः, द्वित्राः, पञ्चषाः, लक्षकोटाः,
वहस्तु—उपवहवः ॥१४७॥

७।१४८-१७०)

तद्धित-प्रकरणे कप्-प्रत्ययो लक्ष्मीप्रकरणञ्च

१८१

१४८ । अव्ययादिसङ्ख्यान्तात्
कृष्णपुरुषादच् ।

त्रिशतो निर्गतः—निस्त्रिंशः, निश्चत्वारिंशः ॥१४८॥

१४९ । साङ्गाभ्यामक्षिसक्थिभ्याम् ।

मण्डूकप्लुत्या केशवारां एव । कमलाक्षः
कमलाक्षी, दीर्घशक्थः । अस्वाङ्गत्वे तु—
दीर्घशक्थि शकटम् । स्थूलाक्षिः इक्षुः । अद्रवं
मूर्तिमदविकारजं प्राण्यङ्गम्—'स्वाङ्गम्' ॥१४९॥

१५० । अङ्गुलेर्दारुणि ।

द्व्यङ्गुलं दारु ॥१५०॥

१५१ । द्वित्रिभ्यां मूदूर्ध्वः ।

द्विमूर्ध्वः ॥१५१॥

केशवारामो निवृत्तः ।

१५२ । अरामः ।

प्रभुरयम् ॥१५२॥

१५३ । नञ्-सु-दुर्भ्यो हलि-शक्थिभ्यां वा
अहलः, अहलिः, असक्थः, असक्थिः ॥१५३॥

१५४ । लक्ष्मीपूरणप्रत्ययात् प्रमाणीशब्दाच्च
कृष्णापञ्चमा रात्रयः ; वैष्णवीप्रमाणाः शक्तयः
॥१५४॥

१५५ । नाभेः संज्ञायाम् ।

पद्मनाभः उर्णनाभिरित्येके ॥१५५॥

१५६ । गोधूलः कालभेदे ।

गोधूलिगित्यसाधुरिति पशुपतिः ॥१५६॥

१५७ । नक्षत्रेभ्य नेतुः ।

मृगो मृगशिरो नेता यासां ताः—मृगनेत्रा रात्रयः
॥१५७॥

१५८ । त्रि-नञ्-सु-व्युपेभ्यश्चतुरः ।

त्रिगुणिताश्चत्वारो यस्मिन्—त्रिचतुरः,
अचतुरः ॥१५८॥

१५९ । अन्तर्वहिभ्यां लोम्नः ।

अन्तर्लोमः, वहिर्लोमः ॥१५९॥

१६० । प्रादेर्नासिकाया नस् च ।

प्रणसम्, उन्नसं मुखम् ॥१६०॥

१६१ । स्थूलेतरान् संज्ञायाम् ।

द्रणसः, गोमसः । नेह—स्थूलनामिकः ॥१६१॥

१६२ । कालायस-महानसादयश्च संज्ञायाम्
साधवः । खरादिपूर्वाया नासायाः खरणसः

खुरणसो, विनस इत्येते ; खरणाः, खुरणाः, विग्रा
इत्येते वा निपात्यन्ते ॥१६२॥

१६३ । सुप्रातादयश्च ।

साधवः । शोभनं प्रातरस्य—सुप्रातः । एवं सुश्वः
सुदिवः । शारिरिव कुक्षिरस्य—शारिकुक्षः ।

चतस्रोऽश्वयोऽय—चतुरश्वः । एगीपदः ॥१६३॥

अरामो निवृत्तः ।

१६४ । नञ्-सु-दुर्भ्यः प्रजाया असिरल्पाच्च
मेधायाः ।

अप्रजाः, सुप्रजाः, अल्पमेधाः, अमेधाः ॥१६४॥

१६५ । सूत्-पूति-सुरभिपूर्वाद्गन्धादिरामः
अल्पार्थात्, उपमानपूर्वाच्च ।

सुगन्धि पुष्पम्, उद्गन्धि । अल्पार्थादिः—

घृतगन्धि भोजनम्, पद्मगन्धि हरेर्मुखम् । समदेतत्त्व
एवेष्यते, नेह—सुगन्धो गन्धवाहः,
'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इति माघे (१०।३) ॥१६५॥

१६६ । धर्म्मात् केवलादनिः ।

वैष्णवधर्म्मा । केवलान् किम् ? तदन्तत्वे तु
नेष्यते । परमो वैष्णवधर्म्मोऽस्य—परमवैष्णवधर्म्मः
'साक्षात्-कृतो धर्म्मो यैस्ते—साक्षात् कृतधर्म्माणां
मुनयः' इति भाष्यम् । जयादित्यस्त्वत्र (काशिका
५।४।१२४) न मन्यन्ते ॥१६६॥

१६७ । सुहरित-तृण-सोमेभ्यो जम्भादनिर्वा
जम्भो भोजनं, दन्तभेदश्च, मुजम्भा, मुजम्भः

॥१६७॥

१६८ । दक्षिणेर्मा व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे
साधुः ॥१६८॥

१६९ । कप् ।

प्रभुरयम् ॥१६९॥

१७० । ऋराम-गोपी-सर्पिरादिभ्यः ।

ऋरामात् - नन्दपितृकः, गोपीसंज्ञत्वात्—
सगोपीकः, सगोपबधूकः । प्रियसर्पिष्कः,
श्रीवत्सोरस्कः, मुक्तपान्तकः । एवं दधि-मधु-
शालयः ॥१७०॥

१७१ । बुद्धे तु मातृकस्य मातादेशो वाच्यः
पूज्यपुत्रे वाच्ये ।

हे यशोदामात कृष्ण, नेह—‘हे क्षितिमातृक
नरकामुर’ ॥१७१॥

१७२ । नञोऽर्थात् ।

अनर्थकम् ॥१७२॥

१७३ । इनो लक्ष्म्याम् ।

ध्यातशार्ङ्गिका, बहुवाग्निका वैष्णवश्रेणी ।
प्रियदध्नेति चिन्त्यम् । केवलपूर्वत्व एव स्यात् ।
नेह यथा—‘प्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतहृदोरसो
राक्षसाः’ इति । कथं ‘प्रियसि’ ? प्रत्ययाश्रितत्वेन
वहिरङ्गस्य तिसृभावस्य व प प्रत्यसिद्धत्वात् ॥१७३॥

१७४ । लक्ष्मीः पुमान् पयो नौरनङ्वान्
इत्येभ्य एकवचनान्तेभ्यः, द्विवचनान्तादिभ्यस्तु
वा ।

सुलक्ष्मीकः, हंसानडुत्कः, द्विलक्ष्मीः, द्विलक्ष्मीकः,
बहुलक्ष्मीः, बहुलक्ष्मीकः ॥१७४॥

१७५ । चित्तेस्त्रिविक्रमश्च ।

एकचित्तीकः, द्विचित्तीकः ॥१७५॥

१७६ । असमासान्तविधेर्वी, न तूङि कार्ये

बहुरमाकः, बहुरमः, दृष्टशार्ङ्गी, दृष्टशार्ङ्गिकः ।
समासान्तविधेस्तु—कमलाक्षः । न तूङि कार्ये—
वामोरुः । कृते तु ‘गोपी’संज्ञत्वात् कप्—
प्रियगोपवामोरुकः ॥१७६॥

१७७ । न दक्षिणपूर्वादिषु ।

दक्षिणपूर्वा ॥१७७॥

१७८ । न स्वाङ्गाभ्यां नाडीतन्त्रीम्याम् ।

बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्री ग्रीवा । अस्वाङ्गे—
बहुतन्त्रीका वीणा ॥१७८॥

१७९ । न संज्ञायाम् ।

कृष्णो देवोऽस्य—कृष्णदेवः ॥१७९॥

१८० । निष्प्रवाणिर्नवपटे ।

साधुः ॥१८०॥

१८१ । नेयसः ।

बहुप्रेयान्, बहुप्रेयसी कृष्णः ॥१८१॥

१८२ । न भ्रातुः स्तुतौ ।

सुभ्राता रामः ॥१८२॥

उक्ताः समासान्ताः ।

अथ लक्ष्मीप्रकरणम्

१८३ । नाम्नो लक्ष्म्याम् ।

महाविभुरयम् । लक्ष्मीप्रकरणमिदं न
प्राचीनास्तद्धिते पठन्ति, वयन्तु
नाममयप्रत्ययसादृश्यात् पठितवन्तः ॥१८३॥

१८४ । कृष्णादाप् ।

‘टाप्’ पाणिनिः (४।१।४) । रमयतीति पचाद्यच्
—रमा । एवं राधा, परमा, ईशा ॥१८४॥

१८५ । पाद ईप् वा ।

‘पाच्छब्दस्य’ (वि० प्र० १।१३) इति भगवती
ग्रहणाद्वामनः—द्विपदी, द्विपात् ॥१८५॥

१८६ । द्विपदा ऋचि, त्रिपदा गायत्र्याम्

साधु ॥१८६॥

१८७ । गिरादेराप् वा ।

गिरा, गीः, दिशा, दिक्, क्षुधा, क्षत्, तृषा,
तृट्, उष्णिहा, उष्णिक् इत्यादयः ॥१८७॥

१८८ । अन आप् वा पीताम्बरे,

मनस्त्वन्यत्रापि वा ।

माथुरयज्वे, माथुरयज्वानो पुण्यौ, सुपटिमे,
सुपटिमानौ, अतिपटिमे, अतिपटिमानौ गण्यौ,
सीमे, सीमानौ ॥१८८॥

१८९ । ईप् ।

विभुरयम् । ‘डीप्, डीष्, डीन्’ पाणिनिः (४।१।
५, ४।१।२५, ४।१।७२) ॥१८९॥

१६० ।

ऋरामाच्चतुर्भुजानुबन्धान्नरामादञ्चतेर्वाहश्च
मन्मातृ-पञ्चादिवर्जम् ।

कर्त्री, भगवती, भवती, अतिभगवती, विदुषी,
रुक्मिणी, प्राची, कृष्णौही ॥१६०॥

१६१ । यूनो युवतिः ।

साधुः । मनन्तादेस्तु—सीमा । मात्रादिः—माता
दुहिता, स्वसः, ननन्दा, याता, तिस्रः, चतस्रः ।
पञ्चादिनान्तिसंख्या—पञ्च, सप्त, नव गोप्यः ।
तदन्तत्वेऽपि न—अनिसीमा, अतिमाता काचित् ।
प्रियपञ्चानः, पाण्डवप्रजाः । डिशाहचर्यादि
'ईड्योस्तु वा' (वि० प्र० ८६) इत्यत्र विष्णुभक्तिरेव
गृह्यते, ततो नित्यमेवारामहरः, राज्ञी, शुनी ।
'अनञ्पूर्वस्य' (वि० प्र० १२७) इत्यादौ सुं विनेति
प्रत्ययमात्रं गृह्यते—अर्वती । 'अञ्चति'
ग्रहणाद्धातोश्चतुर्भुजानुबन्धान्न—हिमालय-स्रत्
गङ्गा ॥१६१॥

१६२ । वनो नश्च रः, पीताम्बरे तु वा ।

धीवरी, कृष्णदृश्वरी, बहुकृष्णदृश्वरी,
बहुकृष्णदृश्वरा मथुरा ॥१६२॥

१६३ । गोपालपूर्वस्य तु न तौ ।

भीष्मयुद्धा शिखण्डिनी । कथम् 'अतिशुनी' ?
'सार्थकनिरर्थकयोः सार्थकस्यैव ग्रहणम्' इति न्यायेन
प्रत्ययस्यैव वनो ग्रहणात् ॥१६२॥

१६४ । पीताम्बरे ।

प्रभुरयम् ॥१६४॥

१६५ । ऊधसः सो नश्च ।

कुण्डोधनी, चतुरुधनी ॥१६५॥

१६६ । सङ्ख्यातो दाम्नी हायनात्तु वयसि
द्विदाम्नी, त्रिहायणी गौः ॥१६६॥

१६७ । अन उद्धवहरयोग्याद्वा नैवान्यस्मात्

कृष्णराज्ञी, कृष्णराज्ञ्यौ, पक्षे तु 'अन आप् वा'
(त० प्र० १८८) इत्याप, पक्षे तस्याप्यप्राप्तिः ।
कृष्णराजा, कृष्णराजे, कृष्णराजानौ । नेह—
सुपर्वर्णो गोप्यः, 'अन आप् वा' (त० प्र० १८८)

इति, पक्षे—सुपर्वर्णः । पीताम्बर एव नियमात्—
अतिपर्वणी हरिभक्तिः ॥१६७॥

१६८ । साङ्गपूर्वात् कान्तात्, न तु

जातादेः ।

ऊरुभिन्नी, शङ्खभिन्नी केशविलुनी, कर्णच्छिन्नी
पाणिगृहीति तु भार्यायामेव, पाणिगृहीतान्यत्र ।
जातादेस्तु—दन्तजाता, दन्तकृता, दन्तमिता,
सुखादित्वात् तस्य परिपातः ॥१६८॥

१६९ । जातेर्व्वा, न त्वाच्छादनात् ।

सारङ्गजग्धी, सारङ्गजग्धा, पलाण्डुभक्षिती,
पलाण्डुभक्षिता, सुरापीनि, सुरापीता । जातेरिति
किम् ? मासजाता । आच्छादनात्तु—वस्त्रच्छन्ना ।
अजातादेरित्येव—वृक्षजाता ॥१६९॥

पीताम्बरो निवृत्तः ।

२०० । परार्थमात्रे ।

प्रभुरयम् । समासे गुणीभूतम्—'परार्थम्' ॥२००॥

२०१ । स्वाङ्गाद्वा, न तु

सत्सङ्गोद्धवबहुसर्वेश्वरक्रोडादिभ्यो, न च
सह-नञ्विद्यमानपूर्वभ्यः ।

अतिकेशी, अतिकेशा, कृष्णकेशी, कृष्णकेशा,
सुमुखी, सुमुखा, बहुकेशी, बहुकेशा, प्रयागवेणी ।
प्राणित्वोपचारात्—सुमुखी प्रतिमा । नेह—सुस्कन्धा
सुजघना, सुक्रोडा । खुर-भग-गुद-गलादयः क्रोडादयः
सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा । अस्वाङ्गात्तु—
सुज्ञाना, सुशोणिता, सुशोथा ॥२०१॥

२०२ । नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-पुच्छ-
शृङ्गाङ्ग-गात्रान्त-नेत्र-कण्ठेभ्यो न निषेधः ।

तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका ॥२०२॥

२०३ । पुंस्शब्दात् पाण्डवे नित्यं, कपं विना
प्रियपुंसी, प्रियपुंस्यौ । एवमतिपुंसी । यदुषु
तु—प्रियपुंस इत्यादि । कपि—प्रियपुंस्का ॥२०३॥

२०४ । कवर-मणि-विष-शरेभ्यः पुच्छाप्
कवरपुच्छी ॥२०४॥

२०५ । उपमानात् पक्षपुच्छाभ्याम् ।

गरुडपक्षी, श्वपुच्छी ॥२०५॥

परार्थो निवृत्तः ।

२०६ । स्वार्थे ।

प्रभुग्यम् ॥२०६॥

२०७ । अण् केशवगौरादिभ्यः ।

ईप् स्यात् । अण्—सृष्टिकारी, यादवी ।

वेशवात्—वृन्दावनचरी गायत्री, वैजयन्ती शक्तिवी
'पठिता गीता' इत्यात्र तु कृतेटः क्तस्य केशवत्वाभावः,
तस्यैव तत्संज्ञत्वात् । गर्गस्य स्वयंपत्यं गार्ग्यं ईप्
इति स्थिते यलोः गार्गी, वान्सी ॥२०७॥

२०८ । गार्गी-प्रभृतेर्गार्ग्यायण्यादयो वा ।

गार्ग्यायणी, वान्स्यायनी ॥२०८॥

२०९ । माधव्यायन्यादयो नित्यम् ।

गौरादेः—गौरी, कुमारी, किशोरी, तरुणी,
वर्करी, कलभी, ब्रह्मूटी, विष्णुटी । अचरमवयस्काः
सर्वे गौगदयः । तथा सखी इत्यादि । अशिञ्ची—
शिञ्जुना त्रिना । वर्षाञ्ची, पुत्री, कलमाषी, शवली,
पिशङ्गी, सारङ्गी, पाण्डरी, मातामही, पितामही,
तन्वी, हयी, गवयी, शुनी, चौरी, अनडुही ।
'अनडुवाही' इत्येके । तथा नागी स्थूलायां, काली
कृष्णायां, नीली वडवौषध्योः, नीली नीला च
संज्ञायां, कुण्डी पात्रे, स्थली अकृत्रिमा भूमिः, भाजी
श्रापायां, कुशी लौहविकारे, कामुकी मेथुनेच्छी,
गांणी आचरणे, कवरी केशवेशे इत्यादि ।
गौगदिगकृतिगणः । अस्वार्थे तु—प्राप्तवृन्दावनचरा
इत्यादि ॥२०९॥

२१० । नृसिंह-नस्नाभ्यां कवरपश्च ।

ईप् स्यात् । स्त्रैणी, पौंस्नी, इत्वरी ॥२१०॥

२११ । सदृशादिभ्यश्च ।

सदृशी, यादृशी ॥२११॥

२१२ । शोण-चण्ड-उपाध्याय-विशालाराल-
विकट-विशङ्कट-कृपण-पुराण-उदार-
कल्याणादिर्वा गौरादिः ।

शोणी, शोणेत्यादी ॥२१२॥

२१३ । करणपूर्वात् क्रीतात् ।

वस्त्रक्रीती । 'कृतसमास एवेष्यते' इति वामनः ।

आवृत्तेन तु सपासे—धनक्रीतेत्यादि ॥२१३॥

२१४ । करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायाम् ।

चन्दनलिप्ती हरितनुः, अल्पचन्दनलिप्तेत्यर्थः ॥२१४॥

२१५ । प्रायेणाल्पत्वविवक्षायाम् ।

अल्पं छत्रम्—छत्री । एवं पात्री, मृणाली, घटी
दण्डीत्यादि ॥२१५॥

२१६ त्रिराम्याः ।

प्रभुश्चायम्, त्रिगामी, पञ्चाध्यायी, त्रिफली ।
धात्र्यादिके तु त्रिफलैव ॥२१६॥

२१७ । परिमाणादसंख्याकालविस्ताचित-

कम्बल्या-तद्वितमहाहरे, काण्डादक्षेत्रे,
पुरुषाद्वा ।

क्रौन्धार्थे तद्वितलुक् । द्वयाद्वी । 'परिमाणात्'
किम् ? पञ्चाश्व । असंख्यादेः किम् ? द्विशता,
द्विवर्षा, द्वित्रिंशता इत्यादि, विस्ताचितौ=
हेमपरिमाणभेदौ । कम्बल्याम्=ऊर्णापलशतम्,
द्विकम्बल्या । काण्डात्=पाण्डशहस्तप्रमाणवाचि
काण्डम्, द्वे काण्डे परिमाणे यस्याः द्विकाण्डी तुलसी
क्षेत्रे तु=द्विकाण्डा भूमिः । पुरुषात्=द्विपुरुषी,
द्विपुरुषा धात्री ॥२१७॥

त्रिरामी निवृत्ता ।

२१८ । प्रधानस्य सपूर्वस्य पत्युर्नश्च वा,
पीताम्बरे च ।

सम्पदां पतिः=सम्पत्पत्नी, सम्पत्पतिर्वा
लक्ष्मीः । अप्रधाने तु पतिमतिक्रान्ता=अतिपतिः

॥२१८॥

२१९ । अथ पीताम्बरे ।

कृष्णः पतिरस्याः—कृष्णपत्नी, कृष्णपतिः ॥२१९॥

२२० । सपत्न्यादयः पीताम्बरे ।

समानः पतिरस्याः—सपत्नी । एकपत्नी,
वीरपत्नी, भ्रातृपत्नी, पुत्रपत्नी, दासपत्नी,
शिशुपत्नी ॥२२०॥

२२१ । पत्नी भार्यायां यज्ञयोगे,
व्यूढायामित्येके, पतिवत्नी सधवायाम्,
अन्तर्वत्नी गर्भिण्याम् ।

ईवन्ताः, साधवः ॥२२१॥

२२२ । तस्य भार्येत्यर्थे ।

ईप् स्यात् । प्रभुश्चायम् । साधवस्य भार्या—
साधवी । क्षत्रिया, वैद्यी, गणकी, शूद्री ॥२२२॥

२२३ । सूर्यादिराप् ।

सूर्या, गोपालिका । सूर्या देवनायामेव, अन्या
सूरी । ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा ॥२२३॥

२२४ । क्वचिद्वा ।

ईश्वरी, ईश्वरा ॥२२४॥

२२५ । अग्नयायिवृषाकपाय्यादयः साधवः,
मनायी, मनावी, मनुः इन्द्राण्यादयश्च ।

एते ईवन्ता भार्यार्थे साधवः । मनाभार्या
मनाय्यादयः । इन्द्राण्यादिषु वरुण-भव-सर्व-रुद्र-
मृडाचार्याणां वरुणान्यादयो ज्ञेयाः । आचार्यानी—
क्षुभ्नावित्वात्त गतम् ॥२२५॥

२२६ । उपाध्यायानी-मातुलान्यौ वा ।

ईवन्ते साधू ॥२२६॥

भार्यार्थो निवृत्तः ।

२२७ । अर्याणी-क्षत्रियाण्यौ वा जातौ ।

ईवन्ते साधू । पक्षे अजादित्वात्—अर्या, क्षत्रिया
भार्यायान्तु अर्यौ ॥२२७॥

२२८ । हिमाण्यरण्यान्यौ महत्त्वे, यवनानी
यवनलिपौ, यवानी दुष्टयवे ।

ईवन्ताः साधवः ॥२२८॥

२२९ । अवृद्धायामसिकनी असिता, वृद्धायां
पलिकनी पलिता, श्येन्यादयो वा ।

साधवः । श्येनो, श्येता, एणी, एता, लोहिनी,
लोहिता, हरिणी, हरिता । तत्तद्वर्णा ॥२२९॥

२३० । इरामादक्तयथाद्वा ईप् ।

रात्री, रात्रिः, धूनी, धूलिः, भूमी, भूमिः,
युवनी, युवतिः, पद्धती, पद्धतिः, अङ्गुली,
अङ्गुलिः, षष्ठी, षष्टिः, शक्ती, शक्तिः—शस्त्रे ।
'श्रीयं लक्ष्मीयमित्ययि' इति दुर्घटवृत्तौ । पाणिनीया
दीर्घमपि गृह्णति * । 'अक्तयथात्' इति किम् ?
पङ्क्तिः, हानिः, अकरणिः । लक्ष्मीविहितादेव,
अतिथिवैष्णवी ॥२३०॥

२३१ । मुनेर्वी ।

मुनी, मुनिः ॥२३१॥

२३२ । उरामान्तगुणवचनात् खरु-

सत्सङ्गोद्धववज्जिद्वा ।

मृद्वी, मृदुः, गुर्वी, गुरुः, बह्वी, बहुः, लघ्वी,
लघुः, तन्वी, तनुः । अगुणवचनादेस्तु—आखुः, खरुः
कद्रुः ॥२३२॥

२३३ ।

अरामान्तजातेनित्यलक्ष्मीवैश्यादिवज्जम् ।

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
मक्रदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥ इति ॥
(महाभाष्यम्)

अयमर्थ उदाहरणानि च—आकृत्या आवारमात्रेण
गृह्यते या, सा जातिः, यथा—हरिणी, महिषी ।
तथा लिङ्गानां मध्ये सर्वं लिङ्गं न भजते, किन्तु
पुंस्त्वं स्त्रीत्वमेव या भजते, सा च जातिः, यथा—
ब्राह्मणी, देवी । तथा गोत्रप्रत्ययान्तश्च जातिः,
नाडायणी, चारायणी । तथा वेदशाखाध्यायी च
जातिः, यथा—कठी, बह्वची । साच साच
सकृदप्याख्यातेन कथनेन निर्ग्राह्या सर्वत्र ज्ञेया
भवतीति । नेह—बलाका, वैश्या, क्षत्रिया । प्रायो
यरामोद्धव वैश्यादिः । २३३॥

२३४ । इरामान्तावृजातेः ।

अवन्ती, कुन्ती, दाक्षी ॥२३४॥

२३५ । नृतरयोर्नारी ।

इवन्ता साधुः ॥२३५॥

ईप् निवृत्तः ।

२३६ । ऊङ् ।

प्रभुर्यम् । २३६॥

२३७ । उपमानपूर्वाद्दुरोरुङ्, सहित-
संहति-वामादि-पूर्वाच्च ।

करभोरुः, सहितोरुः ॥२३७॥

२३८ । अयरामोद्धवादुरामात्र जातौ ।

ब्रह्मबन्धुः, कुरुः, भीरुः । 'भीरुः' इति कचित् ।
नेह—अध्वर्युर्ब्रह्मजातिः ॥२३८॥

२३९ । अप्राणिजातेरुरामाद्रज्ज्वादिवर्जम्
अलावूः, कर्कन्धूः । नेह—रज्जुः, हनुः ॥२३९॥

२४० । कद्रू-पङ्गू-श्वश्र्वादयः ।

ऊङन्ताः साधवः ॥२४०॥

ऊङ् निवृत्तः ।

२४१ । अजादेराप् ।

पूर्वस्यापवादोऽयम् । तत्र जातीपः—अजा,
अश्वा, एडका, कोकिला, क्रुश्वा, चटकेत्यादि, अथ
केशवेपः—किङ्करा, तत्करा इत्यादि । भार्यावय
ईपः—मुग्धा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्या, मध्यमा,
गोपालिका, पशुपालिका इत्यादि । वयसि—कन्या,
बाला, होडा, पाका, वत्सका, मत्ता, विनता
इत्यादि । अजादिराकृतिगणः ॥२४१॥

२४२ । शूद्रादमहत्पूर्वात् ॥

शूद्रा । नेह—महाशूद्रा । ततोऽत्र प्रकरणे
तदन्तविधिरिष्यते, महाजा । कथं 'पञ्चाजी' ?
विशेषविधेः ॥२४२॥

२४३ । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं

तत्समीपमुपोत्तमं, गुरुपोत्तमाभ्यामनार्षाभ्यां
गोत्रविहिताणि-प्रत्ययान्ताभ्यां याप्
क्रौडि प्रभृतेश्च ।

अण्—कारीषगन्ध्या । इण्—वाराह्या, क्रौड्या

नाड्या । 'अनार्षाभ्यां' किम्?—वाशिष्ठी ॥२४३॥

२४४ । भोज्या क्षत्रियजातौ,

दैवयज्ञ्याप्रभृतयो वा ।

यावन्ताः साधवः ॥२४४॥

पूर्णे लक्ष्म्यधिकारः ।

२४५ । इतः प्रत्ययपरिभाषा ।

परिभाषेयमापरिसमाप्तः । किञ्च, प्रत्यये—ख
ईनः, घ इयः, छ ईयः, ठ इकः, ठीस्त्वोकः, ठ एयः
ढक एयकः, फ आयनः, फिस्त्वायनिः, वुरकः ।
प्रत्यये कर्तव्ये ईनादीनां पाणिनीयवत्
खादिस्थानीयता ज्ञेया । अत्र वर्णस्वरूपे रामः, यथा
—खराम ईनः इत्यादि ॥२४५॥

२४६ । टित् केशवः, टणिन्माधव इति ।

२४७ । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु केशव-णः

अयमेव 'अण्' इत्युक्तः । तत्र 'तस्यापत्यम्'
(त० प्र० २५८) इत्यादिसूत्रैरर्था दर्शयिष्यन्ते ।
ततश्च मधोरपत्यमित्याद्यर्थे मधुशब्दात् पष्ठघन्तात्
केशव-णे कृते उक्तार्थस्यापत्यपदस्याप्रयोगः, ततः
अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः, तथापि पूर्वस्य
विष्णुपदत्वमिति य-सर्वेश्वरयोर्विष्णुपदत्वाभावः,
किन्तु तद्धिते यश्चेति 'भगवन्' संज्ञैव, ण इत्,
आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः—माधवः, पक्षे वाक्यं
समासश्च सर्वत्र, यथा—मधोरपत्यं
मध्वपत्यमित्यादि । वृत्रघ्नोऽपत्यादिः, वार्त्रघ्न इत्यत्र
'हन्तेस्तो नृसिंहे' (आ० प्र० ४४८) इति न स्यात्,
केवल-हन्तातोः स्वीकारात् ॥२४७॥

२४८ । दित्यदित्यादित्ययमेभ्यो ण्यरामः,

पत्युत्तरपदाच्चागणपत्यादेः ।

दितेरपत्यादिः दित्यः । अदितेरादित्यः । एवं
यादुपत्यः, वार्हस्पत्यः । गणपत्यादेस्तु—गाणपतम्,
आश्वपतम्, पाशुपतमित्यादि ॥२४८॥

२४९ । त्थास्नस्त्वरामः ।

अश्वत्थामः ॥२४९॥

- २५० । पृथिव्या णारामो वा ।
पार्थिवः, पार्थिवा, पार्थिवी ॥२५०॥
- २५१ । देवान्नृसिंह-यो वा ।
दैवः, दैव्यः ॥२५१॥
- २५२ । वहिषो वाह्य-वाहीकौ साधू ।
जातेरीप्. वाहीकी ॥२५२॥
- २५३ । त्रिरामीतः सर्वेश्वरादि-
प्राग्दीव्यतीयस्य महाहरोऽनपत्ये ।
पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे केशव णः—
पञ्चकपालः पुरोडाशः ॥२५३॥
- २५४ । धान्यानां भवने क्षेत्र इत्यतः
प्राग्ग्निकलिभ्यां माधवः ठः ।
आग्नेयः१, आग्नेयी ॥२५४॥
- २५५ । स्त्रीपुंसाभ्यां नृसिंह-न-स्तौ, भावे
च वा ।
स्त्रैणं, पौंस्नम्, भावे स्त्रैणं, स्त्रीत्वम्, पौंस्नं
पुंस्त्वम्, त्वो वक्ष्यते (त० प्र० ८३१) । भवनात्
प्रागेव, स्त्रीवनं, पुंस्त्वत् ॥२५५॥
- २५६ । गोः सर्वेश्वरादिप्रत्ययप्रसङ्गे
यरामः ।
'ओद्वयस्यावावो प्रत्यय ये' (आ० प्र० ५१५)
गव्यम् ॥२५६॥
इतः प्राग्दीव्यतीया अर्था दृश्यन्ते ।
- २५७ । अधिकारसूत्रे
प्रथमनिर्दिष्टविष्णुभक्त्यन्तात् प्रत्ययः ।
परिभाषेयम् ॥२५७॥
- २५८ । तस्यापत्यम् ।
विभुरयम् । अत्रार्थे षष्ठ्यन्तान्नाम्नो यथाविहितं
स्युः । मन्त्रोरपत्यं माधवः, एवं दैत्यः, आदित्यः,
स्त्रैण इत्यादि ॥२५८॥
- २५९ । अरामबाह्यादिभ्यामिर्नृसिंहः,

दशरथादेर्वर्वा ।

गर्गस्यापत्यं गार्गिः, बाह्विः, दाशरथिः,
“प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली” (रामायणम्,
युद्धकाण्डम्, लङ्काकाण्डम् वा ६।२२, २३,
महानाटकम् ६।३४) सौमित्रिः, सौमित्रश्च । अत्र
'वर्गग्रहणे सन्निपातन्यायाप्रवृत्तिः' तस्मादरामहरः—
गार्गिः ॥२५९॥

२६० । व्यासादेरकिण्, स च चित् ।

वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेशयोरित्यादि,
व्यासस्यापत्यं वैयासकिः, सुधातुः—सौधातकिः ।
वरट-चण्डाल-निषाद-विम्वादयश्च व्यासादयः २६०

२६१ । विश्ववसो वैश्रवणः ।

अपत्ये साधुः ॥२६१॥

२६२ । लोमान्तादरामो बहुत्वे ।

उडुलोमनः पुत्रा औडुलोमाः । बहुत्वे किम् ?
उडुलोमनः पुत्रः औडलोमिः, बाह्यादित्वात् ॥२६२॥

२६३ । शिवादेः केशव णः, ऋष्यन्धकवृष्णि—
कुरुभ्यश्च, अनादिवृष्णीन्द्रेभ्यो
नदीमानुषीनामभ्यश्च ।

आ-ऐ-औरामा यस्यादिसर्वेश्वराः, स
आदिवृष्णीन्द्र-संज्ञः, तद् यदादयश्च । 'वृद्ध' संज्ञा
इत्यन्ये । शैवः, यास्कः, पौत्रः, दौहित्रः, नानान्द्रः
ऋषिभ्यः—वाशिष्ठः, अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः,
वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, कुरुभ्यः—नाकुलः । कथं
कार्ष्णिः, प्राद्युम्निः आज्जुनिः ? बाह्यादिपाठात् ।
अनादीति—यामुनः, ऐरावतः । मानुषीतः—गौतमः
रौहिणः । अनादिवृष्णीन्द्रेति किम् ? कौणिकेयः,
कौशल्येयः ॥२६३॥

२६४ । कन्यायाः केशव-णः, कनीनादेशश्च
कानीनो व्यासादिः ॥२६४॥

२६५ । संख्यादिपूर्वाया मातुः केशव-णः
उरादेशश्च ।

द्वौ मातुरः बलदेवः । षाण्मातुरः, सांमातुरः,

भाद्रमातुरः ॥२६५॥

२६६ । लक्ष्मीशुभ्रादिभ्यां माधव-ढो बहुलम्
रौहिणेयः, सौपर्णेयः ॥२६६॥

२६७ । बडवाया वृषे ।

बाडवेयो वृषः ॥२६७॥

२६८ । बाहुल्यान् क्वचित्
मानुषीनाम्नीतश्च २ ।

रौहिणेयो रामः । क्रीञ्चः, कौकिलः । शुभ्रादेः
खल्वपि—शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः, आत्रेयः, कौन्तेयः,
वाष्णेयः । 'उद्वगस्य हरो' (त० प्र० ५२)—
मार्कण्डेयः ॥२६८॥

२६९ । ऊडन्तात् ।

कामण्डलेयः ॥२६९॥

२७० । दित्यदिती वा, भ्रुवो भ्रुव् च ।

दैतेयो दैत्यः, आदितेयः आदित्यः । भ्रुवेयः ।
गङ्गाया गाङ्गेयो, गाङ्गो, गाङ्गायनिः ।
शुभ्रादिपाठेन माधवत्वान् गाङ्गेयी ॥२७०॥

२७१ । इरामान्ताद्विसर्वेश्वरान्माधव-ढः
एन्नृसिहात् न ।

विधेरपत्यं वैधेयः । एन्नृसिहात्—कार्णायनो
वक्ष्यते (त० प्र० ३०२) ॥२७१॥

२७२ । कल्याण्यादेर्माधवेनेयः ।

कल्याणीनेयः । 'हृद्भृगसिन्ध्वन्तानाम्' (त० प्र०
१८) इत्युभयपदवृद्धिः—सौभागिनेयः, दौर्भागिनेयः
एवं बन्धकी-रजकी-ज्येष्ठा-मध्यमा-कनिष्ठाभ्यश्च
॥२७२॥

२७३ । परस्त्रियाः पारस्त्रैण्य-पारशवौ
माधवेनेय-केशवणाभ्यां साधू ॥२७३॥

२७४ । चटकादेरण् लक्ष्म्यान्तु महाहरः ।

'नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणात्, चटकाया
अपि चाटकेरः, चटका ॥२७४॥

२७५ । गोधाया गौधार-गौधेर-गौधेयाः ।

साधवः । स्त्रियां माधवत्वात् गौधेयी ॥२७५॥

२७६ । क्षुद्रादिभ्य एरण् वा ।

अङ्गहीना अनियतपु स्काश्च क्षुद्राः । काणेयः,
काणेरः, दासेयः, दासेरः । कुलटा—पुश्चली,
भिक्षुकी च, कौलटेयः, कौलटेरः । भिक्षुक्याः
सतीत्वे तु कुलटाया माधवेनेयो वा—कौलटिनेयः,
कौलटेयः ॥२७६॥

२७७ । स्वसुश्छरामः ।

स्वस्त्रीयः ॥२७७॥

२७८ । भ्रात्रीयो भ्रातृजे, भ्रातृव्यस्तु
शत्रौ च ।

साधू ॥२७८॥

२७९ । पितृमातृपूर्वायाः स्वसुः
पैतृस्वस्त्रीयपैतृष्वसेयादयः ।

साधवः : माधवत्वात् पैतृष्वसेयी ॥२७९॥

२८० । श्वशुराद्यरामः ।

श्वशुर्यः ॥२८०॥

२८१ । रेवत्यादेर्माधव-ठः ।

अयमेव टिकणित्युक्तः, रेवतिकः ॥२८१॥

२८२ । कुर्वादिभ्यो ण्यरामः ।

कुरुरयं मुनिवचनः । कौरव्यः, कौरव्या ।
पितुरपत्यं पैत्र्यः ॥२८२॥

२८३ । सेनान्त-कारु-लक्षणेभ्यो नृसिहावियौ
हाग्धिणिः, हरिषेण्यः, तान्त्रवायिः, तान्त्रवाय्यः
लाक्षणिः, लाक्षण्यः ॥२८३॥

२८४ । तिकादेर्नृसिंह-फिः ।

तैकायनिः, कौरव्यायनिः, चान्द्रमासायनिः ॥२८४॥

२८५ । कोशल-कर्म्मर-छाग-वृषेभ्यो
युडागमश्च ।

कोशलयायनिः ॥२८५॥

२८६ । पुत्रान्तादादिवृष्णीन्द्रान्नृसिंह-
फिर्वा कुक् च वा ।

गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः
॥२८६॥

२८७ । राजज्ञाभ्यां यधरामौ जात्यां, मनोः
व्यषणौ ।

राजन्यः, क्षत्रियः, मनुष्यः, मानुषः । जातौ
किम् ? राजनः, क्षात्रिः । मानवस्तु पुत्रे जातौ च
साधुः ॥२८७॥

२८८ । कुलस्य कुल्य-कौलेय-कुलीनाः ।
सपूर्वत्वे यदुकुलीन महाकुलीनाः, दुष्कलस्य
दौष्कुलेय-दुष्कुलीनौ—एते साधवः । महाकुल-
दौष्कुलेययोलक्ष्यां महाकुली, दौष्कुलेयी ॥२८८॥

२८९ । द्विसर्वेश्वरात् केशव-नान्तात्
फिरामः ।

हौत्रायणिः, कार्णायनिः, यास्कायनिः ॥२८९॥

२९० । गोत्रे ।

प्रभुरयम् । पौत्र प्रभृत्यपत्यम् गोत्रम् ॥२९०॥

२९१ । विदादेः केशव-णः ।

वैदः, और्वः । एवं कश्यप-कुशिक-भरद्वाजादिभ्यः
अनन्तरापत्ये तु वैदिः ॥२९१॥

२९२ । गगदिर्माधव-यरामः ।

गार्ग्यः, वात्स्यः । एवं व्याघ्रपादगस्त्य-मुद्गल-
पराशर-जमदग्न्यादिभ्यः । वथं रामो जामदग्न्यः,
व्यासः, पाराशर्यः ? गोत्ररक्षकत्वेनोपचारात् ।
अन्यथा जामदग्नः, पाराशर इत्येव ॥२९२॥

२९३ । नडादेर्माधव-फः ।

नाडायनः, द्वेपायनः, ब्राह्मणायनः ॥२९३॥

२९४ । अमुष्येत्यस्य षष्ठ्यलुक् च ।

आमुष्यायणः—प्रशस्तकुलजन्मा ॥२९४॥

२९५ । कुञ्जादेर्माधवायन्यो, बहुत्वे तु
माधवायनः ।

कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यो, कौञ्जायनाः ।
लक्ष्म्याम्—कौञ्जायनी ॥२९५॥

२९६ । शारद्वतायनादयो भार्गवादिषु ।
साधवः ॥२९६॥

२९७ । द्रोणादेर्माधव-फो वा ।
द्रौणायणः, द्रौणिः ॥२९७॥

२९८ । मूलप्रकृतेरेव गोत्रप्रत्ययः ।

परिभाषेयम् । यत्र तु विशेषविधानं नास्ति,
तत्र सामान्यमेव । ततो मधुशब्दादेव प्रत्ययात्
मधोर्माधवस्य वा पौत्रादिः सर्व एव माधवः ।
दक्षस्य दाक्षेर्वा दाक्षिः । विशेषे तु विशेष वा—वैदः,
गार्ग्यः ॥२९८॥

उक्तं गोत्रम् ।

२९९ । पित्रादौ जीवति पौत्रादेरपत्यं
युवसंज्ञं, ज्येष्ठभ्रातरि जीवति कनिष्ठश्च,
अन्यस्मिन् सपिण्डज्येष्ठे तु वा ।

यदि जीवन् स्यात् ॥२९९॥

३०० । गोत्रं प्रशंसायां युवा वा, युवा च
कुत्सायां गोत्रं वा ।

म भगवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । एवं
गार्ग्यायणो जाल्मः, गार्ग्यो वा ॥३००॥

३०१ । यः पितरि जीवति स्वतन्त्रः,
लक्ष्म्यान्तु न युवसंज्ञा ।

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः ।
मधोर्माधवस्य वा युवापत्यं माधविः । नेह—
मधोर्माधवस्य वास्त्र्यपत्यं माधवी ॥३०१॥

उक्तं युवापत्यम् ।

यश्च गोत्रादेव विधीयते, स यूनी बोद्धव्यः यथा—
३०२ । इयाभ्यां नृसिंहाभ्यां गोत्रप्रत्ययाभ्यां
फरामः, हरितादेश्च तादृशात् ।

दक्षस्य दाक्षेर्वा युवापत्यं दाक्षायणः, गार्ग्यायणः
हरितादिरयं विदाद्यन्तर्गणः । हरितस्य हारितस्य वा
हारितायणः ॥३०२॥

३०३ । मिमत-फाण्टाकृतिभ्यां एरारामश्च
सौवीरे ।

मैमतः, मैमतायनः । एवं सौवीरगोत्रादन्येऽपि

विधयः सन्ति ॥३०३॥

३०४ । गोत्रलक्ष्म्या ण-माधव-ठौ बहुलं

कुत्सायाम् ।

गार्ग्याः, कुत्मितमपत्यं युवा—गार्गः, गार्गिकः

॥३०४॥

३०५ । आदिवृष्णीन्द्राद्गोत्रात्तृसिंह-फिर्वा

माथुरायणिः, माथुरिः, तादायनिः, तादः ॥३०६॥

इति केवलापत्यानि ।

३०६ । जनपद-सनामभ्य क्षत्रियेभ्योऽपत्ये

तज्जनपदनामभ्यस्तु राजनि ।

प्रभुरयम् ॥३०६॥

३०७ । कुव्वदिर्ण्यरामः, नरामादेश्च

कुरोरपत्यं कौरव्यः, कुरुदेशस्य राजा च । एवं
निषधनाम्नः क्षत्रियस्य अपत्यं, निषधदेशस्य राजा

च नैषध्यः । कथं माघे (१३।१६)—‘परिरेभिरे

कुकुरकौरवस्त्रियः’ ? तथा संरक्ष्यन्तां कौरवाः,

तस्येदमिति विवक्षायाम् । इरामान्त-कुरु-

कौशलादिवृष्णीन्द्राः कुव्वदियः ॥३०७॥

३०८ । पाण्डोर्यरामनृसिंहः ।

पाण्डवः । भारतपाण्डुस्तु न जनपदसनामा,
तस्यापत्यन्तु पाण्डवः ॥३०८॥

३०९ । पञ्चालादे केशव-णः ।

पाञ्चालः पुत्रो राजा च । पञ्चाल-इक्ष्वाकु-
विदेह-शूरसेन-शाल्वेय-गान्धारि-कलिङ्ग-मगध-
सूरमसादिद्विसर्वेश्वरश्च पञ्चालादिः ॥३०९॥

३१० । युगन्धरादेनृसिंह-इः ।

यौगन्धरिः पुत्रो राजा च । युगन्धर-उडुम्बर-
प्रत्यग्रथादिरयम् ॥३१०॥

३११ । महाहरः ।

प्रभुरयम् ॥३११॥

३१२ । कम्बोजादे राजापत्ययः ।

कम्बोजः पुत्रो राजा च । चोलः, शकः, केरलः ३१२

३१३ । बहुषु लक्ष्मीं विना ।

कुरवः, पञ्चालाः । स्वार्थे बहुत्वमेवेष्ट्यते, नेहो

प्रियकौरव्याः । लक्ष्म्यान्तु—पाञ्चाल्यः ॥३१३॥

३१४ । अवन्ति-कुन्ति-कुरु-शूरसेनादेर्लक्ष्म्याम्

अवन्ती, कुन्ती, कुरुः, शूरसेनी, मद्रौ ॥३१४॥

३१५ । केकयाद्वा ।

कैकेयी, केकयी ॥३१५॥

उक्ते राजापत्ये ।

अत्र ‘तद्राज’-संज्ञा पाणिनीयानाम् * ।

महाहरस्त्वनुवर्तते ।

३१६ । यस्कादिभ्यः स्वार्थबहुत्वे बहुलं

लक्ष्म्यान्तु न ।

बहुत्व इति प्रभुश्च । यस्काः, अयस्थूलाः ॥३१६॥

३१७ । गर्गादिः ।

गर्गाः, वत्सा ॥३१७॥

३१८ । अगस्त्यस्यागस्तिश्च ।

अगस्त्यः ॥३१८॥

३१९ । कौण्डिन्यस्य कुण्डिनश्च ।

कुण्डिनाः ॥३१९॥

३२० । विदादेरगोपवनादेः ।

विदाः, उर्व्वी । नेह—गोपवनाः ॥३२०॥

३२१ । अत्रि-भृगु-कुत्स-वशिष्ठ-

गोतमाङ्गिरोभ्यः ।

अत्रयः, भृगवः ॥३२१॥

३२२ । नृसिंहेरामस्य बहुसर्व्वेश्वरात्

प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्ये—पुष्करसदाः । भरते—युधिष्ठिराः,

अज्जुनाः । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । बहुत्वस्य परार्थत्वे
प्रिययास्काः, प्रियगार्ग्याः ॥३२२॥

३२३ । नृसिंह-य-केशवणयोरेकत्वे द्वित्वे च

महाहरो वा वाच्यः, षष्ठीकृष्णपुरुषे ।

गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं, गार्ग्यकुलम् ।
एवं वेदकुलं, विदकुलम् ॥३२३॥

३२४ । प्राग्दीव्यतीयसर्वेश्वरादौ कर्त्तव्ये
न महाहरः, बहुत्वेऽपि युवप्रत्ययं विना न
महाहरः, माधव-फे नृसिंह-फिरामे च यूनि वा
गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः, आत्रेयीयाः ।

असर्वेश्वरादित्वे तु—गर्गस्य आगतं गर्गलुप्यम् ।
बहुत्वेऽपीति । फण्टाकृतस्यापत्यं फण्टाकृतिः,
तस्यापत्यं युवा फण्टाकृतो णप्रत्ययान्तः, ततस्तस्य
छात्रा इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये णरामस्य
महाहरस्ततो 'नृसिंहेरामात्' (त० प्र० ४३८)
केशवणो वक्ष्यते—फण्टाकृताः । माधवफ-नृसिंह-
फिरामयोस्तु वा महाहरः, गार्ग्ययणस्य छात्राः
गार्गीयाः, गार्ग्ययणीयाः । यास्कायने—यास्कीयाः,
यास्कायनीयाः । नित्यन्तु आत्रेयीयाः ॥३२४॥

३२५ । पैलादिभ्यो युवप्रत्ययस्य महाहरः
पिला वा शिवादिः । तस्या युवविहितफेर्महाहरः
पैलः—पिता पुत्रश्च । आदिना वेदः पिता पुत्रश्च ।
एवं सत्याकिरित्यादि । अन्यत्र न—दाक्षिः, पिता,
दाक्षायणः पुत्रः । एवमाज्जुनिः, आज्जुनायनः,
आसुरिः, आसुरायणः ॥३२५॥

३२६ । तैकायन्यादेः केशवारामस्य महाहरः
तैकायनिः—पिता पुत्रश्च ॥३२६॥

३२७ । ण्यार्षक्षत्रियेभ्यो नृसिंहेरामस्य
महाहरः ।

ण्यात् कौरव्यः—पिता पुत्रश्च । तिकादिपाठात्
कौरव्यायणिः । आर्षात्—वाशिष्ठः पिता पुत्रश्च ।
क्षत्रियात्—श्राफल्कः पिता पुत्रश्च ॥३२७॥

अपत्यं पूर्णम् ।

३२८ । तेन रक्तं रागात् ।

प्रभुश्चायम् । तेन रक्तमित्यर्थे
तृतीयान्ताद्रञ्जनद्रव्यवाचिनो यथाविहित-
प्राग्दीव्यतीय-प्रत्ययः स्यात् । तत्र सामान्यतः केशवण
एव । कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं कृष्णस्य वस्त्रम् ।
विशेषतस्तु अग्निना रक्तो घट आग्नेयः ।

आदित्येनादित्यं पत्रम् । रक्तमिति
कर्मविहितकृदन्तस्य प्रतिविधिस्तद्धितोऽयमपि
कर्मण्येव, ततोऽत्र वस्त्रादेः कर्मण उक्तत्वम्,
एवमन्यत्रापि ॥३२८॥

३२९ । लाक्षारोचनाभ्यां माधव-ठः ।
लाक्षिकं, रौचनिकम् ॥३२९॥

३३० । शकल-कर्दमाभ्यां वा ।
शाकलिकः, शाकलः ॥३३०॥

३३१ । पीतात् करामः ।
पीतकम् ॥३३१॥

३३२ । नील्या अरामः ।
नीलम् ॥३३२॥
रक्तं निवृत्तम् ।

३३३ । सास्य देवता ।
प्रभुश्चायम् । एवमुत्तरत्रापि ।
सर्वत्रार्थमात्रनिर्द्देशे प्रभुत्वादिकं ज्ञेयम्, अरिमन्त्रे
पूर्ववदयथाविहितं स्यात् । विष्णुर्देवतास्य वैष्णवः
पुरुषः, वैष्णवं हविः, वैष्णवी ऋक् । एवमादित्यः,
आग्नेयः । यागे पुरोडाशादिसम्प्रदानं मन्त्राद्याराध्यं
च देवतामाहुः ॥३३३॥

३३४ । शुक्रादेर्घरामादयः ।
शुक्रियं सौम्यं हविः, सौमी ऋगित्यादि ।

'ऋरामस्य रो ये' (त० प्र० ६४)—त्रिव्यम् । कः
प्रजापतिर्देवतास्य—कायम्, शतरुद्रीयं, शतरुद्रीयम्
माहेन्द्रं, माहेन्द्रीयं, महेन्द्रियम्, वायव्यम्, ऋतव्यम्,
उषस्यं, द्यावापृथिवीयं, सुनासीरीयं, मरुत्वतीयम्,
अग्नीषोमीयं, गृहमेधीयम् । पक्षे द्यावापृथिव्यं,
सुनासीर्यमित्यादयः ॥३३४॥

३३५ । कालवाचिभ्यो भवार्थवत् ।
मासिकं, वासन्तं, प्रावृषेण्यम् । भवार्था वक्ष्यन्ते
(त० प्र० ५००) ॥३३५॥

—नीलकण्ठो देवता निवृत्ता ।

३३६ । तस्य समूहो ब्रह्मणि ।
अत्रार्थे क्लीवे यथाविहितं स्यात् । देवानां समूहो
देवं, भिक्षाणां भक्षं, युवतीनां यौवतम् ।

अत्र 'भगवती, न तु ढरामे' (न० प्र० ८७) इत्यस्य न प्राप्तिं मन्यन्ते, ततो न पुं वद्धाव इति काशिका (४।२।३८) । पुं वद्धावे यौवनमिति तु भागवृत्तिः । आदित्यम्, स्त्रैणम्, आग्नेयम् ॥३३६॥

३३७ । गोत्रादुक्षादेश्च वुर्नृसिंहः ।

यादवकं, गार्ग्यम्, औक्षकम्, औष्ट्रकम्, औरभ्रकं, राजकं, राजभ्यकं, राजपुत्रकं, वात्सकं, मानुष्यकम्, आजकं, वार्द्धकञ्च ॥३३७॥

३३८ । केदारान्नृसिंह-यश्च ।

कैदार्यं, कैदारकम्, कैदारिकं चेष्यते । गणिकाया गाणिक्यं, कवचिनः, कावचिकं साधुनी ॥३३८॥

३३९ । ब्राह्मण-मानव-वाडव-पृष्ठेभ्य यरामः ब्राह्मण्यम् ॥३३९॥

३४० । ग्राम-गज-जन-बन्धु-सहायेभ्यस्ताप् लक्ष्म्याम् ।

ग्रामता ॥३४०॥

३४१ । अह्नः खरामः क्रतुविषये ।

क्रतौ अह्नां, समूहः अहीनः पुंभ्ययम्, अन्यत्र आह्नम् । पशूनां पाश्वर्यं, केशस्य केशिकं, कैश्यम्, अश्वस्याश्वीयमाश्वञ्च साधुनि ॥३४१॥

३४२ । पश्यादयश्च लक्ष्म्यां यावन्तादयश्च

साधवः । पाश्या, तृण्या, धूम्या, वात्या, याम्या खल्या, वन्या, गथ्या, गव्या, त्राप्, गोत्रा । कड्या आप् रथकड्या ॥३४२॥

३४३ । इनीवन्ताश्च ।

खलिनी, उलुकिनी, पद्मिनी ॥३४३॥

३४४ । चरणेभ्यो धर्मवत् ।

काठकं, छान्दोग्यम्, आथर्वणम् ॥३४४॥

३४५ । अचितु-हस्ति-धेनुभ्यो नृसिंह-ठः ।

आपूपिकं, हास्तिकम् । चतुर्भुजाः तादिति— धेनुकम् ॥३४५॥

उक्तं समूहे ।

३४६ । तदधीते वेद वा ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः, ज्यौतिषः, छान्दसः ॥३४६॥

३४७ । क्रतुविशेषादुक्थ-यज्ञ-लोकायत-न्याय-न्यासेभ्यो लक्षणा-

कल्पसूत्रान्ताच्चाकल्पपूर्वान् माधवठः ।

आग्निष्टोमिकः, औक्थिकः इत्यादि । तथा गौलक्षणिकः, प्राथमकल्पिकः, ब्राह्मसूत्रिकः । नेह— काल्पसुत्रः ॥३४७॥

३४८ । विद्यान्ताच्च, न

त्वङ्मक्षत्रधर्मत्रिपूर्वान्, आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च, वसन्तादिभ्यश्च ।

विद्यान्तात्—वैष्णवविधिकः । नेह—आङ्गविद्यः चातुर्विद्य इति तु कुशलार्थे । आख्यानेति— यावक्रीतिकः, वासवदत्तिकः, ऐतिहासिकः, पौराणिकः, वासन्तिकः ॥३४८॥

३४९ । पदोत्तरपदिकः साधुः, शतपथिक-पठिपथिकौ केशव ठेन साधू ।

३५० । क्रमादिभ्यो वुः ।

क्रमकः, पदकः । एवं शिक्षामिमांसोपनिषद्भ्यः ॥३५०॥

३५१ । अनुब्राह्मणी नान्त साधुः ।

३५२ । सव्वदिः सादेस्त्रिराम्याश्च महाहरः प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्च, सङ्ख्याप्रकृतिसूत्राच्च कोद्धवात् ।

सर्व्ववेदः, सर्वास्तिकः, पञ्चकल्पः । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदधीते वेद वा इति पाणिनीयः अष्टकं पाणिनिसूत्रं, तदधीते वेद वा अष्टकः ॥३५२॥ तदधीते वेदेति निवृत्तम् ।

३५३ । तेन दृष्टं साम ।

अत्रार्थेऽपि यथाविहितं स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठम्, आग्नेयम् ॥३५३॥

३५४ । वामदेव्यं साधु ।

७।३५५-३७२) तद्धित-प्रकरणे तदधीते वेद, दृष्टं साम, परिवृतो रथः, नक्षत्रेण युक्तः कालः १६३

३५५ । दृष्टे सामनि जाते च केशवणो वा चिदिष्यते ।

औशनं साम, औशनसं वा । शातभिषः
शातभिषजो बालः ॥३५५॥

३५६ । गोत्राद्गुर्लसिहः ।
गार्गकम् ॥३५६॥

दृष्टं साम निवृत्तम् ।

३५७ । तेन परिवृतो रथः ।

अत्र च यथास्वं प्रत्ययाः स्युः । वस्त्रेण परिवृतो
रथः वास्त्रः ॥३५७॥

३५८ । पाण्डुकम्बलादिनिः ।

पाण्डुकम्बली ॥३५८॥

३५९ । द्वैप-वैयाघ्र्यौ तद्धर्मणा परिवृते
रथे साधु ।

‘शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यन्ते’ इति क्षीरस्वा ।
द्वैपी गन्त्री, द्वैपमर्ण इति । ३५९॥
परिवृतो निवृत्तः ।

३६० । नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

अत्रापि यथास्वम् । पुष्येण युक्तं पौषमहः । एवं
माघी रात्रिः । कालः किम् ? पुष्येण युक्तः शशी ।
॥३६०॥

३६१ । रामकृष्णाच्छराम वा ।

रात्रानुराधीयः कालः, अहोरात्र वा । ६१॥

३६२ । पौषादयो मासे निपात्यन्ते ।

पौषी पौर्णमास्यत्र पौषः । एवं माघाद्याः ॥३६२॥

३६३ । यत्र प्रकृतिलिङ्गस्य तद्वचनस्य च
प्रत्यावृत्तिः, यत्र च हरितक्यादिषु तद्विङ्गस्यैव
खलतिकादिषु वचनस्यैव, समासे तु
बहुवचनविषयोत्तरपदसम्बन्धिनोरेव तयोः
प्रत्यावृत्तिः, स महाहरः स्मरहरसंज्ञः ।

लुवित्यन्ये । यथा वङ्गस्यापत्यानि बहूनि वङ्गाः
तेषां निवास इत्यर्थे केशवणस्य स्मरहरः । वङ्गा

जनपदः । हरितक्याः फलानि हरीतक्याः । तथा
खलितकस्य गिरेर्दूरभवानि वनानि खलितकम् ।
तथा मथुरा बहवः पञ्चालाञ्च मथुरापञ्चालाः ।
नेह—पञ्चालमथुरे ॥३६३॥

३६४ । स्मरहरार्थस्य विशेषणानि त तद्वत्
पञ्चालाः सम्पन्ना बहुविप्राः ॥३६४॥

३६५ । न तु जातेः ।

पञ्चाला जनपदो रमणीयः ॥३६५॥

३६६ । मनुष्यस्मरहरे च निषेधः ।

चञ्चामनुष्यो दर्शनीयः । चञ्चा दर्शनीया इति
मा भूत् । अत्रैव प्रतिकृतौ कस्य स्मरहरः । तदेवं
स्थिते ॥३६६॥

३६७ । स्मरहरः कालाविशेषे

प्रागुक्तनक्षत्रप्रत्ययस्यैवेति वर्त्म ।

अद्य पुष्यः, अद्य विशाखा । पुष्यादियुक्तं
कालमात्रमत्राभिधीयते, न तु तद्विशेषः । कालविशेषे
तु—श्रावणी रात्रिः ॥३६७॥

३६८ । कुमारीमूढवान् कुमारः

कौमारस्तत्कुमारेणोढा सा च कौमारी ।

अत्र द्वयं साधु । “उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौमारीं
पततां वर” इति भट्टिः (७।६२) ॥३६८॥

३६९ । तत्र भुक्तोत्सृष्टमित्यर्थे पात्रात् ।

अण्वेव । शरावे भुक्तोत्सृष्टं शारावम् । व्रतार्थं
स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलः अणन्तः साधुः ॥३६९॥

३७० । तत्र संस्कृतं भक्ष्यञ्चेत् ।

अत्रापि यथास्वम् । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा
अपूपाः ॥३७०॥

३७१ । उख्यादयश्च ।

अत्र उख्य-शूल्य-क्षरेय दाधिक-औदश्वित-
औदश्वित्काः इत्येते यरामेण माधवढराम-ठरामाभ्यां
केशवणरामेण च यथास्वं साधवः ॥३७१॥

३७२ । सोऽत्र वर्त्तत इति पूर्णमासात्

केशव-णः, अन्यायादेर्माधव-ठः ।

पौर्णमासी तिथिः, आन्यायिकः, औत्पातिकः,
नारयजिकः १ ॥३७२॥

३७३ । पितृव्यादयः पितृभ्रात्रादौ ।

साधवः ॥३७३॥

३७४ । अविषोढाविदूषाविमरीषाण्यविदुग्धे
साधूनी ॥३७४॥

३७५ । तिलपिञ्च-तिलपेजौ निष्फलतिले ।

साधू ॥३७५॥

३७६ । तस्य विषये देशे ।

अत्र यथास्वम् । यदूनां विषयो देशो यादवः ॥३७६॥

३७७ । राजन्यादिभ्यो वुर्नृसिंहः ।

राजन्यको मानवको देशः ॥३७७॥

३७८ । सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ।

अत्र च यथास्वम् । प्रगाथो मन्त्रविशेषः ।

पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पाङ्क्तः प्रगाथः ।

एवमातष्टुभः ॥३७८॥

३७९ । छान्दसः स्वार्थे ।

त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । एवं जागतम् ।

ब्रह्मण्येवाभिधानम् ॥३७९॥

३८० । तदस्येत्यर्थे प्रयोजनाद्योद्धृभ्यश्च
युद्धे ।

अत्र च यथास्वम् । सीता प्रयोजनमस्य सैतं

युद्धम् । एवं सौभद्रं, स्त्रेणं, पौस्तम् । भरता

योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः ॥३८०॥

३८१ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां
णारामः ।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा क्रीडा ।

एवं मौष्टा पाल्लवा ॥३८१॥

३८२ । सास्यां क्रियेति घणो णारामः ।

इयेनपातः क्रिया अस्यां इयेनम्पाता मृगया ।

तैलम्पाता स्वधा । अतयोर्मुम् च । मौषलपाता

भूमिः ॥३८२॥

अथ चातुरथिकाः ।

३८३ । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।

अत्र च यथास्वम् । पर्वता अस्मिन् सन्ति

पार्वतो देशः ॥३८३॥

३८४ । तेन निर्वृत्तः ।

अत्र च यथास्वम् । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी

पुरी ॥३८४॥

३८५ । तस्य निवासः ।

अत्र च यथास्वम् । शिवानां निवासः शैवः ॥३८५॥

३८६ । तददूरभवश्च ।

अत्र च यथास्वम् । यमुनाया अदूरभवो यामुनः

एतेऽर्थाः प्रभव उक्तेष्वेतेषु चतुर्षु वक्ष्यमाणा ज्ञेया
इत्यर्थः ॥३८६॥

३८७ । अरीहणादेवुर्नृसिंहः ।

अरीहणोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे चतुष्टयेऽपि
आरीहणकम् ॥३८७॥

३८८ । कृशाश्चादेश्यो नृसिंहः ।

काशाश्रीयम् ॥३८८॥

३८९ । ऋष्यादेः कः ।

ऋष्यकः ॥३८९॥

३९० । कुमुदशर्करादेष्टरामः ।

कुमुदिकं, शर्करिकम् ॥३९०॥

३९१ । काशादेरिलः ।

काशिलम् ॥३९१॥

३९२ । तृणादेः सः ।

तृणसः, नडसा नदी ॥३९२॥

३९३ । प्रेक्षादेरिनिः ।

प्रेक्षी ॥३९३॥

३९४ । अश्मादिभ्यो रः ।

अश्मरः ॥३९४॥

३९५ । सख्यादेर्माधव-ठः ।

साखेयम् ॥३९५॥

७।३६६-४२०)

तद्धित-प्रकरणे स्मरहरश्चातुरथिकाश्च

१६५

३६६ । सङ्काशादेर्ण्यः ।

साङ्काश्यं, काम्पित्यम् ॥३६६॥

३६७ । बलादेर्यः ।

बल्यम् ॥३६७॥

३६८ । पक्षादेर्माधव-फः ।

पाक्षायणः ॥३६८॥

३६९ । कर्णादेः फिनृसिंहः ।

कार्णायणिः ॥३६९॥

४०० । सुतङ्गमादेरिर्नृसिंहः ।

सौतङ्गमिः ॥४००॥

४०१ । प्रागदिनादेर्ण्यः ।

प्रागदिन्यः ॥४०१॥

४०२ । वराहादेर्नृसिंह-कः ।

वाराहकम् ॥४०२॥

४०३ । कुमुद-सोमवारादिभ्यो माधव-ठः ।

कौमुदिकं, सौमवारिकं, गौमठिकम् ॥४०३॥

४०४ । चातुरथिकस्य स्मरहरस्तन्नाम्नि देशे ।

पञ्चालाः सन्त्यस्मिन् पञ्चालाः । एवं कुरवः ॥४०४॥

४०५ । वरणादिभ्यश्च ।

वरणा ग्रामः । गोदौ नाम हृदौ ग्रामः ।

खलतिकं वनानि । एवं शिरीषा, शृङ्गी, गया, उज्जयिनी ॥४०५॥

४०६ । शर्कराया वा ।

शर्करा, शर्करम् । माधवठश्छरामश्च—
शार्करिकं, शर्करीयम् ॥४०६॥

स्मरहरो निवृत्तः ।

४०७ । नद्यां मतुः संज्ञायां त्रिविक्रमश्च ।

उडुम्बरावती नदी ॥४०७॥

४०८ । मध्वादिभ्यश्च ।

मधुमान् । अद्वयेति मतोर्मस्य वः (त० प्र० ५८)
विपवान् ॥४०८॥

४०९ । कुमुद-नड-वतसेभ्यो मतुच् ।*

कुमुद्वान्, नड्वान्, वेतस्वान् ॥४०९॥

४१० । महिषाच्च ।

महिष्वान् ॥४१०॥

४११ । नडशादाभ्यां वलच् ।

नड्वलं, शाद्वलम् ॥४११॥

४१२ । शिखाया वलः ।

शिखावलम् ॥४१२॥

४१३ । उत्करादिभ्यश्छरामः ।

उत्करीयम् ॥४१३॥

४१४ । नडादिभ्यः कुक् च ।

नडकीयम् । नड-वल-प्लक्ष ॥४१४॥

४१५ । क्रुश्वाया वामनश्च, उक्ष्णो नलोपश्च

क्रुञ्चकीयम्, उक्षकीयम् ॥४१५॥

उक्ताश्चातुरथिकाः ।

४१६ । शेषार्थे विधिः प्राग्विकारात् ।

उक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । ते च द्विविधा—प्रसिद्धया
प्रयुज्यमाना, वक्ष्यमाणास्तत्र जातादयश्च । पूर्वे
यथा—चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । एवं श्रावणः
शब्द गत्यादयः । चाक्षुषादावेतेऽपि । अश्वेरुह्यते
आश्वो रथः । एवं चातुरं शकटं, दृशदि पिष्टा दार्शदा
माषाः । एवमौलूखलाः शकवः, चतुर्दृश्यां दृश्यते
चातुर्दशो राक्षस इत्यादि । उत्तरे तूदाहरिष्यन्ते ४१६

४१७ । राष्ट्रादधरामः ।

राष्ट्रे जातादिः राष्ट्रियः ॥४१७॥

४१८ । अवारपारात् खरामः ।

अवारपारीणः ॥४१८॥

४१९ । विगृहीताच्च ।

अवारीणः, पारीणः, पारावारीण इति चेष्ट्यते
॥४१९॥

४२० । ग्रामादय-नृसिंहखौ ।

ग्राम्यः, ग्रामीणः । 'न वृष्णीन्द्रहेतु' (समा० प्र०
२५५) इति पुरुषोत्तमवत्त्व-निषेधः—ग्रामीणाभार्यः

* सुराजि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् । कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान् बहुवेतसे ।

४२१ । कुलकुक्षिग्रीवाभ्यो माधव-ढकः
श्रखडगालङ्कारेषु ।
कोलेयकः श्वा, कोक्षेयकः खड्गः, ग्रैवेयकः
कण्ठालङ्कारः ॥४२१॥

४२२ । कन्थाया माधव-ठः ।
कान्थिकः ॥४२२॥

४२३ । निसस्त्यरामो देशान्निर्गते ।
निष्ठयश्चाण्डालादिः ॥४२३॥

४२४ । नित्यं ध्रुवे साधु ।

४२५ । कर्त्र्यादिभ्यो माधव-डकः ।
कर्त्री कार्त्रेयकः, कुम्भी कौम्भेयकः । एवं
ग्रामेयकः, नागरेयकः ॥४२५॥

४२६ । नद्यादिभ्यो माधव-ढः ।
नादेयं जलं, वाराणसेयो जनः ॥४२६॥

४२७ । दक्षिणा-पश्चात्-पुरभ्यो नृसिंहस्त्यः
दक्षिणाशब्दोऽयमव्ययम् । दाक्षिणात्यः, पाश्चात्यः
पौरस्त्यः ॥४२७॥

४२८ । रङ्गोरमनुष्ये माधव-फ-केशवणौ
रङ्गुर्देश राङ्गुवायणौ गौः, राङ्गवं वस्त्रम् ॥४२८॥

४२९ । द्युप्रागवागुदक्प्रतीचो यरामः ।
दिव्यं, प्राच्यम्, अवाच्यम्, उदीच्यं, प्रतीच्यम्
॥४२९॥

४३० । अव्ययात् कालवाचिनः केशवस्तनः
प्राक्तनः ॥४३०॥

४३१ । ऐषमोह्यः श्वसस्त्यश्च ।
ऐषमस्तनः, ऐषमस्त्यः । एवं ह्यस्तनः इत्यादि
माधवठेन शौचमितकश्चेष्यते ॥४३१॥

४३२ । अमाविः क्वेहतसित्रेभ्यस्त्यरामः
अमात्यः, आविष्टयः, क्वत्यः, इहत्यः, इतस्त्यः
अक्षत्यः ॥४३२॥

४३३ । अरण्याण्णरामः ।

आरण्यः ॥४३३॥

४३४ । दूरादेत्यः ।

दूरेत्यः ॥४३४॥

४३५ । उत्तराक्षसिहाहः ।

औत्तराहः ॥४३५॥

४३६ । तीरोत्तरपदात् केशवणः
रूप्योत्तरपदाण्णरामः ।

गाङ्गतीरं, गाङ्गरूप्यम् ॥४३६॥

४३७ । दिक्पूर्वपदादनाम्नि णरामः ।
पौर्वशालः, औत्तरशालः ॥४३७॥

४३८ । नृसिंहेरामाङ्गोत्रात् केशवणः ।
छरामापवादः । दाक्षेर्जातादिर्दक्षिः ॥४३८॥

४३९ । आदिवृष्णीन्द्राच्छरामः, नामधेयाद्वा
वैष्णवीयः, राधीयः, तदीयः, त्वदीयः । द्वित्व-
बहुत्वयोर्युष्मदीय, एवं मदीयः, अस्मदीयः ॥४३९॥

४४० । तावक-तावकीन-यौष्माक-
यौष्माकीनाश्च ।

४४१ । मामकादयश्च पूर्ववत् साधवः ।
नामधेयाद्वा । कृष्णीयाः, कार्ण्वाः, रामीयाः,
रामाः ॥४४१॥

४४२ । भवतो माधव-ठः ।

भावत्कः ॥४४२॥

४४३ । भवदीयश्च ।

तत्र साधुः स्यात् ॥४४३॥

४४४ । काश्यादिभ्यष्टो नृसिंहो माधवश्च
काशिका, काशिकी, वैदिका, वैदिकी ॥४४४॥

४४५ । आदिवृष्णीन्द्रादपि
बहुवचनविषयाज्जनपदाद्बुनृसिंहः,
समुद्रान्नौमनुष्ययोः, नगरात् कुत्सा-प्रावीण्ययोः
अरण्यान्मनुष्यपथ्यध्यायन्यायविहारहस्तिषु
गोमये वा ।

शौरसेनकः माथुरकः, सामुद्रिका नौः सामुद्रको
मनुष्यः, नागरकौ खलकुशलौ, आरण्यको मनुष्यः,
आरण्यकः पन्था इत्यादि । आरण्यकम् आरण्य
गोमयम् ॥४४५॥

४४६ । कौरवक-यौगन्धरकौ वा ।

साधु ॥४४६॥

४४७ । मद्रकश्च ।

साधुः ॥४४८॥

४४८ । कारामोद्धवाद्देशात् केशवणः,
कच्छादिभ्यश्च ।

ऋषिकात् आषिकः । काच्छः, सैन्धवः । कच्छ,
सिन्धु, कम्बोज, गन्धार, काश्मीर, शात्व, कुरु,
रङ्गु ॥४४८॥

४४९ । मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुर्नृसिंहः ।

काच्छको मनुष्यः । तन्मध्ये — काच्छकस्य
हमितम् । सैन्धविका चूडा ॥४४९॥

४५० । गहादिभ्यश्छरामः ।

गहीयः, नान्तरीयः । एवम् — एकग्राम-अन्तस्थ-
सम-विषमेभ्यः ॥४५०॥

४५१ । मध्यस्य मध्यमश्च ।

मध्यमीयः ॥४५१॥

४५२ । पर-जन-देव-राजभ्यः कीयः ।

परकीयमित्यादि चान्द्रमतम् । स्वशब्दात् न
दृश्यते । तस्मादप्येके, तेन स्वीयं, स्वकीयम् ।
स्वीयमित्यसाधुरिति पशुपतिः ॥४५२॥

४५३ । वेणुकादिभ्यश्छरामो वृष्णीन्द्रश्च
वैणुकीयम्, चन्द्रकीयमित्यादि ॥४५३॥

४५४ । पर्वताच्छरामः ।

पर्वतीयः ॥४५४॥

४५५ । अमनुष्ये तु वा ।

पर्वतीयं फलं पार्वतं वा ॥४५५॥

४५६ । अर्द्धाद्विरामः, सपूर्व्वान्माधव-ठः ।

अर्द्धं, माथुराद्विकम् ॥४५६॥

४५७ । परार्द्धाद्विरामः ।

परार्द्धं, अवर्द्धं, अधमार्द्धं,
मध्यमार्द्धं, उत्तमार्द्धं ॥४५७॥

४५८ । दिक्पूर्व्वार्द्धादिभौ ।

पौर्व्वार्द्धिकं, पूर्व्वार्द्धं, दक्षिणार्द्धिकं,

दक्षिणार्द्धं ॥४५८॥

४५९ । ग्रामजनपदैकदेशत्वे तु केशवण-
माधवठौ ।

इमेऽस्य ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्व्वार्द्धाः,
पौर्व्वार्द्धिकाः ॥४५९॥

४६० । मध्यमादिमावमाधमाः ।

साधवः । मध्य, साम्प्रतिके, नात्युच्चैर्नातिनीचैर्मध्यः
॥४६०॥

४६१ । समुद्रद्वीपजातादौ द्वैप्यः ।

साधु ॥४६१॥

४६२ । कालान्माधवठः ।

‘संख्याया वर्षस्याभाविनि’ (त० प्र० १४)
इत्युत्तरपदवृष्णीन्द्रः — द्विवाषिकः, सांवत्सरिकः
॥४६२॥

४६३ । शारदिकं श्राद्धे रोगात्परयोर्व्व ।

साधु ॥४६३॥

४६४ । नैषिक-प्रादोषिकौ वा ।

साधु ॥४६४॥

४६५ । सन्धिवेलादेः केशवणः,

ऋतुनक्षत्राभ्याश्च ।

सान्धिवेलं, सान्ध्यम्, आमावास्यां, त्रायोदशं,
चातुर्दशं, पौर्णमासं, प्रातिपदम् । सांवत्सरन्तु
फलपर्व्वणोरेव । ऋतोः — ग्रैष्मं, शैशिरम् ।
नक्षत्रान् — तैषं, पौषम् ॥४६५॥

४६६ । प्रावृषेण्यः ।

साधुः ॥४६६॥

४६७ । वर्षाभ्यो माधवठः ।

वार्षिकं, पौर्व्ववर्षिकम् ॥४६७॥

४६८ । हैमन-हैमन्तौ ।

अरामणन्तौ साधु ॥४६८॥

४६९ । सायन्तन-चिरन्तन-प्राह्लेतन-
प्रगेतनानि ।

सायादीनां केशवतनान्तानि साधूनि ॥४६९॥

४७० । अव्ययाद्दिवातन-दोषातन-
प्रातस्तनादीनि च ।

साधुनि ॥४७०॥

४७१ । चिरत्न-परत्ने च, अग्रिम-
पश्चिमान्तिमानि च ।

साधुनि ॥४७१॥

४७२ । पूर्वाल्लितेन-पराल्लितेन वा ।

साधुनी । पक्षे पूर्वोर्वाल्लिकम् । शैषिकार्थाच्चैते
॥४७२॥

४७३ । तत्र जातः ।

अत्र यथास्वं केशवणादयः—माथुरः, राष्ट्रियः,
इत्यादि ॥४७३॥

४७४ । प्रावृषष्ठारामः ।

प्रावृषिकः ॥४७४॥

४७५ । शारदकादयो मुद्गादौ, पन्थकः
पथि जाते ।

साधवः ॥४७५॥

४७६ । अमावास्याया अरामबुरामी वा ।

अमावास्यः, अमावास्यकः, अमावास्यम् ॥४७६॥

४७७ । सिन्धोः सिन्धुक-सैन्धवौ ।

साधू ॥४७७॥

४७८ । श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितित्यपुनर्वसु—
हस्ताविशाखाषाढाबहुलाभ्यो महाहरः ।

एतत्पर्यायाश्च गृह्यन्ते । लक्ष्मीप्रत्ययस्य
महाहरः । श्रविष्ठः, फल्गुनोऽञ्जुनः ॥४७८॥

४७९ । स्वार्थे त्वरामण् १ ।

फाल्गुनः ॥४७९॥

४८० चित्रा-रोहिणी-रेवतीभ्यो लक्ष्म्यां
महाहरः, फल्गुन्याषाढाभ्यां ठारामयोः ।

चित्रा, रोहिणी, रेवती। एवं फल्गुनी, आषाढा

॥४८०॥

४८१ । श्राविष्ठाषाढीयौ वा ।

साधू ॥४८१॥

४८२ । स्थानान्त-गोशाल-खरशालेभ्यो
महाहरः ।

गोस्थाने जातौ गोस्थानः । एवं गोशालः ॥४८२॥

४८३ । वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषग्भ्यो
महाहरो वा ।

वत्सशालो वात्सशालः ॥४८३॥

४८४ । नक्षत्रेभ्य बहुलं महाहरः ।

रौहिणां रोहिणः, मृगशीराः मार्गशीर्षः ॥४८४॥
पूर्णो जातः ।

४८५ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

तत्रेति सर्व्वेत्तानुवर्त्तते । तत्र वृतादिषु रथारवं
भवति । मथुरायां कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा
माथुरः । एवं राष्ट्रियः ॥४८५॥

४८६ । प्रायभवः ।

अत्रापि यथास्वम् । मथुरायां प्रायेण भवति
माथुरः । एवं राष्ट्रियः ॥४८६॥

४८७ । उपजानूपकर्णोपनीविभ्यो माधवठः

औषजानुकः पाणिः । एवम् औपकर्णिकः,
औपनीविकः ॥४८७॥

४८८ । स्थितः ।

अत्र च यथास्वम् । माथुरो राजा ॥४८८॥

४८९ । कोषाद्विकारे माधवठः ।

कौषेयं वस्त्रम् ॥४८९॥

४९० । कालान् ।

तत्र भवान् प्राक् । प्रभुरयम् ॥४९०॥

४९१ । साधु-पुण्यन-पच्यमानाः ।

साधुरित्याद्यर्थे कालान् यथास्वम् । हेमन्ते साधु
हैमनं वासः । वसन्ते पुण्यति वासन्ती लता । शरदि
पच्यन्ते शारदा माषाः ॥४९१॥

४९२ । उप्तः ।

अत्र च यथास्वम् । ग्रैष्मः शालिः ॥४८२॥

४८३ । आश्वयुज्या वुर्नृसिंहः ।

अश्वयुज्यां पूर्णिमायाम् उक्ता आश्वयुजका यवाः ॥४८३॥

४८४ । ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा ।

ग्रैष्मिकं, वासन्तिकम् । पक्षे ऋत्वरामण् ॥४८४॥

४८५ । देयमृणम् ।

मासे देयमृणं मासिकम् । ऋणं किम् ? मासे देया भिक्षा ॥४८५॥

४८६ । ग्रीष्मावरसमाभ्यां वुर्नृसिंहः ।

ग्रैष्मिकम्, आवरसमकम् ऋणम् ॥४८६॥

४८७ । संवत्सराग्रहायणीभ्यां नृसिंहवु-
माधवठौ ।

सांवत्सरकं, सांवत्सरिकम् ॥४८७॥

४८८ । व्याहरति मृगः ।

अत्र च यथास्वम् । निशायां व्याहरति मृगो नैशः, नैशिकः ॥४८८॥

अत्रेति निवृत्तम् ।

४८९ । तदस्य सोढम् ।

अत्र च यथास्वम् । निशासहचरितं कर्म निशा तन् सोढं जितमभ्यस्तमस्येति नैशो वैष्णवः, नैशिकः 'नैशिक-प्रादोषिकौ वा' (त० प्र० ४६४) इति विकल्पः ॥४८९॥

उक्तं कालान् ।

५०० । तत्र भवः ।

अत्र च यथास्वम् । मथुरायां भवो विद्यमानः माथुरः । एवं राष्ट्रियः । भवोऽयं प्रभुः, प्राक् तत आगतात् ॥५००॥

५०१ । दिगादिभ्यो यरामः ।

दिश्यं, वन्यं, रहस्यं गण्यम्, अन्त्यं, यूथ्यं, वंश्यम् ॥५०१॥

५०२ । शरीरावयवाच्च ।

दन्त्यं, तालव्यम्, आस्ये भवम् आस्यम् ॥५०२॥

५०३ । विष्णुजनाद्धरिमित्रस्य हरो

हरिमित्रे वा ।

आस्यम् ॥५०३॥

५०४ । जिह्वामूलीयाङ्गुलीयो ।

साधु ॥

५०५ । हृति-कुक्षि-कलशि-वस्ति-अस्ति-
अहीत्येतेभ्यो माधव-ठः ।

दार्त्तम् ॥५०५॥

५०६ । ग्रैवग्रैवेयके ।

साधुनी ॥५०६॥

५०७ । गम्भीर-वहिर्देव-पञ्चजनेभ्यो ण्यरामः
गाम्भीर्यम् । 'अव्ययस्यारादादिवर्जम्' (त० प्र० ४८) इति संसारहरः—वाह्यम् ॥५०७॥

५०८ । अव्ययीभावाण्यरामः, न
तूपकूलादिभ्यः, अन्तःपूर्वपदात्तु माधवठः,
पर्यनुपूर्वग्रामाच्च ।

पारिमुख्यं, पारिहनव्यम् । नेह—ओपकूलः,
ओपशालः, आन्तर्देहिकः, पारिग्रामिकः ॥५०८॥

५०९ । माधव-ठः ।

प्रभुरयम् ॥५०९॥

५१० । अध्यात्मादेः ।

आध्यात्मिकः, आधिभौतिकः, चातुरर्थिकः
त्रैवर्णिकः, साम्प्रतिकः, गैरिकमित्यादि ॥५१०॥

५११ । समानात्तदादेश्च ।

सामानिकः, सामानग्रामिकः ॥५११॥

५१२ । ऊर्ध्वन्धमोर्ध्वदेहाभ्याम् ।

और्ध्वन्धमिकः, और्ध्वदेहिकः ॥५१२॥

५१३ । लोकोत्तरपदात् ।

ऐहलौकिकः ॥५१३॥

५१४ । मुखतसः पार्श्वतसश्छरामः ।

मुखतीयः, पार्श्वतीयः ॥५१४॥

५१५ । मध्यीय-माध्यम-मध्यमीयाः ।

साधवः ॥५१५॥

५१६ । मध्यस्य मध्यन्दिनं केशवणश्च ।

माध्यन्दिनमुपगायति ॥५१६॥

५१७ । थाम्नोऽजिनान्ताच्च महाहरः ।

अश्वत्यामा, कृष्णाजिनः ॥५१७॥

५१८ । वर्गान्ताच्छरामः ।

कवर्गीयः ॥५१८॥

५१९ । अशब्दे यराम-खरामौ वा ।

कृष्णवर्ग्यः, कृष्णवर्गीणः, कृष्णवर्गीयः ॥५१९॥

५२० । कर्णिका-ललाटिके अलङ्कारे ।

साधू ॥५२०॥

उक्तो भवः केवलः ।

५२१ । तस्य व्याख्यानमिति च

व्याख्यातव्यनाम्नः ।

तस्य व्याख्यानमित्यर्थे भावार्थे च व्याख्यातव्यनाम्नो यथाविहितं स्यात् । कृतो व्याख्यानं, कृतसु भवो वा कार्तो ग्रन्थः ॥५२१॥

५२२ । षात्वणत्विक-कार्ततद्धितिकादयः

भवव्याख्यानयोर्माधवठान्ताः साधवः ॥५२२॥

५२३ । क्रतुभ्यो यज्ञादिभ्यश्च माधवठः ।

आग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः, पञ्चौदनिकः ॥५२३॥

५२४ । ऋषिशब्दादध्याये ।

वाशिष्टिकोऽध्यायः ॥५२४॥

५२५ । पौरोडाश-पुरोडाशाभ्यां केशवठः ।

पौरोडाशिकी, पुरोडाशिकी ॥५२५॥

५२६ । छन्दसो यरामाणौ ? ।

छन्दस्यः, छान्दसः ॥५२६॥

५२७ । द्विसर्वेश्वर-ऋराम-ब्राह्मण-ऋच्-

प्रथम-अध्वर-पुरश्चरण-नामाख्यात इत्येभ्यो माधवठः ।

नैष्ठिकः, चातुर्होतृकः, ब्राह्मणिकः, आर्चिक इत्यादि । नामाख्यातात्—नामाख्यातिकः, विगृहीताच्च नामिकः, आख्यातिकः, आख्यातनामिकः ॥५२७॥

५२८ । ऋगयणादेः केशवणः ।

आर्गयणः, नैरुक्तः, शैक्षः, नैगमः, वैयाकरणः, यौगः, पादः ॥५२८॥

भवव्याख्याने निवृत्ते ।

५२९ । तत आगतः ।

अत्रापि यथास्वम् । माथुरः, राष्ट्रियः । प्रभुरयं प्रभवतीति यावत् ॥५२९॥

५३० । आयस्थानेभ्यो माधवठः,

शुण्डिकादिभ्यस्तु केशवणः ।

आपणादागतः आपणिकः । एवं शौविलकः । एवं शौण्डिकः, कार्कशः ॥५३०॥

५३१ । विद्यायोनिस्म्वन्धेभ्यो वुर्नृसिंहः,

ऋरामात्तु माधवठः, पितुर्यरामश्च ।

औपाध्यायकः, शैष्यकः, पैतामहकः, मातुलकः तथा होतृकः, मातृकः, पैतृकः । 'ऋरामस्य रो ये' (त० प्र० ६४)—पितृयः ॥५३१॥

५३२ । गोत्राद्वुर्नृसिंहः ।

अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रमपत्यमात्रमिति काशिका । औपगवेभ्य आगतः औपगवकः कुरुभ्यः आगतः कौरवकः ॥५३२॥

५३३ । हेतोर्मानवनाम्नश्च रूप्यो वा

मयट् च ।

समादागतः समरूप्यः, विषमरूप्यः, पक्षे गहादित्वाच्छः—समीयः, विषमीयः । तथा विष्णुदत्तरूप्यः, वैष्णुदत्तः । तथा सममयः, विष्णुदत्तमयः ॥५३३॥

तत आगतो निवृत्तः ।

५३४ । ततः प्रभवति ।

अत्रापि यथास्वम् । हैमवती गङ्गा ॥५३४॥

५३५ । विदूराण्यरामः ।

विदूर्यः ॥५३५॥

५३६ । तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

अत्र च यथास्वम् । माथुरः पन्थाः, द्वारकीयो दूनः ॥५३६॥

५३७ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

अत्रापि यथास्वम् । मथुरामभिनिष्क्रामति द्वारं
माथुरम् । उपचाराद्द्वारं कर्तुं ॥५३७॥

५३८ । अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।

अत्र च यथास्वम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
सौभद्रः । एवं भैमरथी आख्यायिका । साहचर्यात्—
वासवदत्ता, कादम्बरी ॥५३८॥

५३९ । शिशुकृन्दाद्यमसभाद्

रामकृष्णसमासादिन्द्रजननादेश्च छरामः ।

शिशुकृन्दं रोगमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकृन्दीयः
यमसभीयः, किरातज्जुनीयः, इन्द्रजननीयः । आदेः
—शिष्योपनयनीयोऽध्यायः, सीतान्वेषणीयं काव्यम्,
प्रद्युम्नागमनीयम् । आकृतिगणोऽयम् ॥५३९॥

५४० । रामकृष्णे देवासुरादेः प्रतिषेधः ।

देवामुरं, गौणमुख्यम् ॥५४०॥

५४१ । सोऽस्य निवासः ।

अत्र च यथास्वम् । माथुरः, राष्ट्रियः ॥५४१॥

५४२ । सोऽस्याभिजनः ।

अत्र च यथास्वम् । मथुराभिजनः कुलस्थानमस्य
माथुरः ॥५४२॥

५४३ । पर्वतेभ्यश्छ आयुधजीविनि ।

मन्दारः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनाम्—
मन्दारीयाः ॥५४३॥

५४४ । शण्डिकादेर्ण्यः ।

शण्डिक्यः, साङ्काश्यः ॥५४४॥

५४५ । सिन्धु-तक्षशीलादिभ्यः केशवणः ।

सैन्धवः, ताक्षशीलः, काश्मीरः ॥५४५॥

५४६ । भक्तिः ।

भज्यते सेव्यते भक्तिः । अत्रापि यथास्वम् ।
विष्णुर्भक्तिरस्य वैष्णवः । एवं माथुरः ॥५४६॥

५४७ । अचित्ताददेशकालान्माधवठः,

महाराजाच्च ।

आपूपिकः । नेह—माथुरः, ग्रैष्मः । तथा
महाराजिकः ॥५४७॥

५४८ । वासुदेवाज्जुनाभ्यां वुरामः ।

वामुदेवकः, आज्जुनकः ॥५४८॥

५४९ । गोत्रक्षत्रियाख्याभ्यां बहुलं वुर्नुसिहः

माधवकः, यौधिशिरकः । बाहुल्यात् क्वचिन्न
पाणिनीयः, पौरवीयः ॥५४९॥

५५० । बहुवचनविषयाज्जनपदाद्विहितस्तत्-
सनामराजभ्यः ।

अङ्गानां निवामोऽङ्गाः । तत्र जानः,
आदिवृष्णीन्द्रादपीनि वुर्नुसिहः आज्जकः । तद्वदङ्गा
राजानो भक्तिरस्य आज्जकः । भक्तिशब्दोऽत्र वेदाः
प्रमाणमिति वन् ॥५५०॥

भक्तिनिवृत्ता ।

५५१ । तेन प्रोक्तं ।

अत्रापि यथास्वम् । अन्येन कृता, माथुरेण
प्रोक्ता, व्याख्याता—माथुरी वृत्तिः ॥५५१॥

५५२ । तित्तिर्यादिना प्रोक्तं छन्द

आद्यधीयते विदन्ति वा ।

तित्तिर्यादिभ्योऽस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणप्रत्ययाः स्युः
एतद्विवरणमाह ॥५५२॥

५५३ । तित्तिर-वरतन्तु-खण्डिकेभ्यो

नृसिह-छः ।

तित्तिरिणा प्रोक्तं छन्दोऽधीयते विदन्ति वा
तैत्तिरीयाः ॥५५३॥

५५४ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः,

कलापिवैशम्पायनयोरन्तेवासिभ्यश्च ।

काश्यपिनः, कौशिकिनः । तथा हरिद्विणः
आलम्बिन इत्यादि । एवमन्येऽपि ॥५५४॥

५५५ । कठचरकाभ्यां महाहरः ।

कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ॥५५५॥

५५६ । कलापिनः कालापाः ।

साधवः ॥५५६॥

५५७ । पाराशर्यशिलालिभ्यां

णिनिर्भिक्षुनटसूत्रयोः ।

पारागर्थेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो
भिक्षवः । एवं शैलालिनो नटा ॥५५७॥

५५८ । कर्मन्दी-कृशाश्वामिनिस्तयोः ।
कर्मन्दी भिक्षुः, कृशाश्वी नटः ॥५५८॥
गतं प्रोक्ताध्ययनादि ।

५५९ । तेनैकदिक् ।

अत्रापि यथास्वम् । सुदाम्ना पर्वतेन एकदिक्
सौदामनी विद्युत् । एवं काष्णीस्तद्धृक्ताः ॥५५९॥

५६० । तसिश्च ।

पूर्वार्थे तसिश्च स्यात् । सुदामतः, कृष्णतः ।
वदादित्वादव्ययमिदम् ॥५६०॥

५६१ । उरस्तसियौ ।

उरस्तः, उरस्यः ॥५६१॥

५६२ । उपज्ञातम् ।

अत्रापि यथास्वम् । तेनेत्यनुवर्तते तस्येदमित्यतः
प्रक् । पाणिनिनोपज्ञातं प्रथमकृतं पाणिनीयम्,
कालापं व्याकरणम् । एवं काष्णीं गीता ।
तद्वद्भागवतम् ॥५६२॥

५६३ । कृतो ग्रन्थः ।

अत्रापि यथास्वम् । भागवती चतुःश्लोकी ॥५६३॥

५६४ । कृते संज्ञायाम् ।

अत्रापि यथास्वम् । माक्षिकं मधु । एवं
क्षौद्रमित्यादि ॥५६४॥

५६५ । इन्द्रियादिभ्यो वुर्नृसिंहः ।

ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ॥५६५॥

तेनेति निवृत्तम् ।

५६६ । तस्येदम् ।

अत्र च यथास्वम् । हरेरिदं हारम् ।
तस्येदमित्यनुवर्तते विकारं यावत् ॥५६६॥

५६७ । रथाद् यरामः, वाहनपूर्ववत्
केशवणः ।

रथं, परमरथम् । तथा आश्वरथं चक्रम् ५६७

५६८ । हलसीराभ्यां माधवठः ।

हालिकम् ॥५६८॥

५६९ । रामकृष्णाद्वैरविवहनयोर्लक्ष्म्याम् ।
काकोलुकिना, अलिभरद्वाजिका । दैवासुरमित्यत्र
तु न दृश्यते ॥५६९॥

५७० । गोत्रचरणाभ्यां वुर्नृसिंहः, न तु
दण्डमानवान्तेवासिषु ।

गार्गकम् । चरणाद्धर्म्माम्नाययोरेव । काठकं
कालापकम् । दण्डमानवादौ तु गौकक्षाः,
दण्डमानवाः । दाक्षा अन्तेवासिनः ॥५७०॥

५७१ । सङ्घाङ्गलक्षणघोषेषु वैद-गार्ग्य-
दाक्षि-प्रभृतिभ्यः केशवणः शाकलान्नृसिंहवृश्च
विदानां सङ्घोऽङ्गो लक्षणं घोष वा वैदः । गार्गः
दाक्षः । तथा शाकलकः, शाकलः ॥५७१॥

५७२ । छन्दोगौक्थिक-याज्ञिक-बह्वृच-
नटेभ्यो ण्यरामः ।

सामान्येन तस्येदमित्यर्थे । धर्म्माम्नाययोरित्येके
छान्दोग्यम् ॥५७२॥

५७३ । रैवतिकादिभ्यश्छरामः ।

रैवतकीयम् ॥५७३॥

५७४ । कौपिञ्जल-हास्तिपादाभ्यां केशवणः
कौपिञ्जलं, हास्तिपादम् ॥५७४॥

५७५ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

आथर्वणो धर्म्मः आम्नायो वा ॥५७५॥

पूर्णः शेषाधिकारः ।

५७६ । तस्य विकारः ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्राग्दीव्यतीयः स्यात् ।
आश्मनः, आग्नेयः, स्त्रैणः ॥५७६॥

५७७ । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।

एभ्यो विकारेऽवयवे च यथास्वं स्यात् । प्राणिनः
—मयूराणां विकारोऽवयवो वा मायूरः ।

भक्ष्याच्छादनयोरेव, अन्यत्र तु मयूरमयञ्च,

७।५७८-५८६) तद्धित-प्रकरणे तस्य विकारे, फले, तेन दीव्यति, संस्कृतं

२०३

वक्ष्यमाणानुरोधात् । ओषधेः—मौर्वं भस्म, मौर्वं काण्डम् । वृक्षात्—आश्वत्थम् । अतः परं प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोः प्रत्ययः, अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इति ज्ञेयम् ॥५७७॥

५७८ । त्रपु-जतुनोस्त्रापुष-जातुषे ।

साधुनी ॥५७८॥

५७९ । शम्याः शमीनश्च ।

शमीनी स्त्रुक् ॥५७९॥

५८० । मयङ् वा

विकारावयवयोरभक्ष्याच्छादनयोः ।*

विकारे—सुवर्णमयः, सौवर्णः । विकारावयवयोः—मयूरमयं, मायूरं, मूर्वमयं मौर्वम् । 'अभक्ष्याच्छादनयोः' किम् ? मौद्गः सूपः, कार्पासं वासः ॥५८०॥

५८१ । आदिवृष्णीन्द्रात् शरादेश्च मयट् आस्रमयं, शालमयं, शरमयं, मृण्मयं, दर्भमयं, वृषमयम् ॥५८१॥

५८२ । एकसर्व्वेश्वराच्च ।

वाङ्मयं, त्वङ्मयं, स्रङ्मयम् ॥५८२॥

५८३ । प्राणिभ्यो रजतादेश्च केशवराः ।

मयङ्पवादः । मायूरं, राजतं, शैशं, लौहम्, औडुम्बरम् । 'पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम्' ॥५८३॥

५८४ । कौषेयं वस्त्रे, गोमयं गोः पुरीषे ।

गव्यमन्यत्र ॥५८४॥

५८५ । पिष्टकः पिष्टिका च संज्ञायाम् ।

अन्यत्र तु पिष्टमयम् ॥५८५॥

५८६ । व्रीहिमयः पुरोडाशे ।

व्रीहमन्यत् ॥५८६॥

५८७ । तैलं यावश्च संज्ञायाम् ।

अन्यत्र तु तिलमयं, यवमयम् ॥५८७॥

५८८ । तालादेः केशवराः ।

मयङाद्यपवादः । तालं धनुः ॥५८८॥

५८९ । सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणो केशवराः परिमाणरूपे विकार इति योज्यम् । हाटको निष्कः, जातरूपं कार्षापणम् । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ॥५८९॥

५९० । विकाराद्यर्थदैवदारवादेः केशवराः

दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवः । एवं शामीनः, कापित्यः, दाधित्यः, पालाशः खादिरः । एवमूरामप्रकृतिकाः सर्व्वे । तथा प्राणिरजतादयश्च ज्ञेयाः ॥५९०॥

५९१ । परिमाणात् क्रीतवत् ।

सङ्ख्याप्यत्र परिमाणतया गृह्यते, तस्माद्विकारे क्रीतस्येव प्रत्यया वाच्याः । यथा निष्केण क्रीतस्तथा निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः, शत्यः, शतिकः ॥५९१॥

५९२ । महाहरश्च क्रीतवत् ।

द्विसहस्रः, द्विसाहस्रः ॥५९२॥

५९३ । उष्ट्राद्भुत्सिंहः उर्मोर्णयोर्वा ।

उष्ट्रस्यावयवो विकारो वा औष्ट्रकः, औमकम्, औमम्, और्णकम् और्णम् ॥५९३॥

५९४ । एण्या माधवढः ।

ऐणेयम् । एणात्तु ऐणः ॥५९४॥

५९५ । गव्यपयस्ये ।

साधुनी ॥५९५॥

५९६ । दोर्द्रव्यं साधु, द्रोमनि द्रुवयं साधु

५९७ । फले ।

प्रभुरयम् ॥५९७॥

५९८ । महाहरः ।

विकारावयवयोरुक्तस्य फले महाहरः स्यात् । लक्ष्मीप्रत्ययस्येति वदर्या विकारोऽवयवो वा फलं वदरम् । एवं कुवलम्, आमलकम् ॥५९८॥

५९९ । प्लक्षादेः केशवराः ।

प्लाक्षं, नैयग्रोधं, काकुभं, वार्हतम्, आश्वत्थं,

* मयङ् विकारे प्राचुर्ये स्वरूपे प्रस्तुतेऽपि च । भागाधिक-मूल्यमस्येत्यर्थे संख्यार्थकाद् मयट् ॥

वैगवम् ॥५६६॥

६०० । जम्वा केशव-णोः महाहरस्मरहरौ च वा ।

जाम्बवं फलम् । महाहरे—जम्बु फलं, जम्बूनि फलानि, स्मरहरे—जम्बूः फलं, जम्ब्वः फलानि ॥६००॥

६०१ । फलपाकशुषश्च स्मरहरः ।

यवादीनां फलानि यवाः । निलाः, मुद्गाः ॥६०१॥

६०२ । पुष्पफलमूलेषु स्मरहरौ बहुलम् ।

मल्लिका, करवीरं, जाती पुष्पं, क्रमुकं फलं, विदारी मूलम् । एवं हरितक्यादयः । बाहुल्यात् पाटलमाशोकं पुष्पं, वैल्वानि फलानि ॥६०२॥

उक्तं विकारावयवयोः प्राग्दीव्यतीयाश्च समापिताः

६०३ । तद्वहतीत्यतः प्राङ्माधवठः ।

विभुरयम् ॥६०३॥

६०४ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम्

तेनेत्यनुवर्तते ओजोयावन् यत्नान्यन्नास्ति । चक्रेण दीव्यति खनति जयति जितं वा चाक्रिकः । अक्षैर्जितम् आक्षिकं द्रव्यमित्यपि ॥६०४॥

६०५ । तदाहेति माशब्दादिभ्यः ।

मा शब्दमाह—माशब्दिकः । एवं नैत्यशब्दिकः प्रभूतात् प्राभूतिकः, पर्याप्तात्, पाय्याप्तिकः ॥६०५॥

६०६ । सुस्नातादिकं पृच्छति ।

सौस्नातिकः, सौखरात्रिकः ॥६०६॥

६०७ । परदारादिकं गच्छति ।

पारदारिकः, गौरुतल्पिकः ॥६०७॥

६०८ । संस्कृतम् ।

दधना संस्कृतं दाधिकम् ॥६०८॥

६०९ । कुलत्थ-करामोद्धवाभ्यां केशवणः ।

कौलत्थं, तैन्तिडीकम् ॥६०९॥

६१० । तरति ।

तृणपुलेन तरति तार्णपुलिकः ॥६१०॥

६११ । नौद्विसर्वेश्वराभ्यां ठरामः ।

नाविकः, घटिकः, बाहुकः क्षीविकः ॥६११॥

६१२ । चरति ।

चरतिर्भक्षणे गतौ च । दाधिकः, शकटिकः ॥६१२॥

६१३ । आकर्षादिः केशवठः ।

आकर्षिकः, पपिकः, रथिकः, आश्विकः, आकर्षिकी ॥६१३॥

६१४ । श्वगणात् केशवमाधवठौ ।

श्वगणिकी, श्वागणिकी ॥६१४॥

चरतीति निवृत्तम् ।

६१५ । वेतनादिना जीवति ।

वैतनीकः, जालिकः, भारिकः, वार्तिकः ॥६१५॥

६१६ । वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्ठरामः ।

वस्नेन जीवति वस्निकः, क्रयविक्रयिकः ।

विगृहीताच्च क्रयिको, विक्रयिकः ॥६१६॥

६१७ । आयुधाच्छठौ ।

आयुधीयः, आयुधिकः ॥६१७॥

६१८ । उत्सङ्गादिना हरति ।

औत्सङ्गिकः, औडुपिकः ॥६१८॥

६१९ । भस्त्रादेः केशवठः विवधवीवधाभ्यां वा

भस्त्रिकी, विवधिकी ॥६१९॥

६२० । कुटिलिकायाः केशवणः ।

कुटिलिकया गत्या हरति कोटिलिकः ॥६२०॥

६२१ । अक्षदूचतादिना निर्वृत्तम् ।

आक्षद्युतिकं वैरं, जाङ्घापातिकम् ॥६२१॥

६२२ । भावप्रत्ययात् प्राय इमः ।

पाकेन निर्वृत्तम् पाकिमः, कुट्टिमा भूमिः, सेकिमा तुलमी । एवं करिमा । पूर्णेन पूर्णिमा ६२२

६२३ । अपमित्येत्यस्मात् नृसिंहकः ।

अपमित्येन निर्वृत्तम् आपमित्यकं कम्बलम् ॥६२३॥

६२४ । याचितात् करामः ।

याचितकम् ॥६२४॥

७।६२५-६४७) तद्धित-प्रकरणे वर्तते, तदुच्चति, तद्रक्षति, तस्य धम्म्यम्, अवक्रयः २०५

६२५ । संसृष्टम् ।

दधना संसृष्टमेकीकृतं दाधिकम् ॥६२५॥

६२६ । चूर्णादिनिः ।

चूर्णिनोऽपूपाः ॥६२६॥

६२७ । मुद्गात् केशवणः ।

मौद्गः, सूपः ॥२२७॥

६२८ । लवणान्महाहरः ।

लवणा यवागूः ॥६२८॥

६२९ । व्यञ्जनेनौपसिक्तम् ।

दाधिकम्, सार्पिष्कम् ॥६२९॥

६३० । ओज आदिना दत्तते ।

ओजसिकः, साहसिकः, आम्भसिकः ॥६३०॥

तेनेति निवृत्तम् ।

६३१ । द्विगुणार्थं प्रयच्छति गर्हा चेत् ।

द्विगुणार्थं प्रयच्छति द्वैगुणिकः । अत्राल्पकालत्वं
तेन गर्ह्यत्वञ्च गम्यम् । वृद्धये प्रयच्छति वार्द्धुषिकः
साधुः ॥६३१॥

६३२ । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः,

एकादशार्थं दश प्रयच्छति दशैकादशिकश्च
गर्हयाम् ।

केशवठरामेण साधू ॥६३२॥

६३३ । शब्दरदुं रौ करोति ।

शाब्दिको वेणुः, दार्दुरिकः शिल्पी ॥६३३॥

६३४ । पक्षि-मत्स्य-मृगान् हन्ति ।

स्वरूपस्य पर्यायस्य तद्विशेषाणाञ्चेहेष्यते ।

पाक्षिकः, शाकुनिकः, मायूरिकः, मात्सिकः,

मैनिकः, मादगुरिकः, मार्गिकः, हारिणिकः,

सारङ्गिकः ॥६३४॥

६३५ । परिपन्थश्च तिष्ठति ।

परिपन्थशब्दोऽव्ययीभावः, अतएव निपातनात्

साधुः । तत्तिष्ठति चकारान्नाहन्ति वा

पारिपन्थिकश्चौरादि ॥६३५॥

६३६ । माथोत्तरपदं

पदवीमनुपदमाक्रन्दञ्च धावति ।

माथः पन्थाः । दात्तमाथिकः, पादविकः,

आनुपादिकः, आक्रन्दिकः ॥६३६॥

६३७ । पदोत्तरपदं प्रतिकण्ठमात्मानं

ललामश्च गृह्णाति ।

पौर्व्वपदिकः औत्तरपदिकः, प्रातिपदिकः,
प्रातिकण्ठिको वल्लभः, आत्मिकः, लालामिकः ६३७

६३८ । धर्ममधर्मञ्च चरति ।

धार्मिकः, अधार्मिकः ॥६३८॥

६३९ । प्रतिपथमेति ठरामश्च ।

प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ॥६३९॥

६४० । समवायादीन् समवैति ।

सामवायिकः, सामूहिकः, सामुदायिकः ॥६४०॥

६४१ । परिषदः समवैति ण्यः, सेनाया वा

पारिषद्यः, सैन्यः, सैनिकः ॥६४१॥

६४२ । यः प्रभोर्ललाटमात्रं पश्यति न तु

कार्ये व्याप्रियते, स लालाटिकः,

यस्त्वविक्षिप्तदृष्टिः कुक्कुटीपातयोग्यमल्पदेशं

पश्यन् गच्छति, स कौक्कुटिकः ।

द्वौ च साधू ॥६४२॥

६४३ । प्रतीपादिकं वर्तते ।

प्रतीपं यथा स्यात्तथा वर्तते प्रातीपिकम् ।

एवमान्वीपिकः, प्रातिलोमिकः, आनुलोमिकः ।

“तां प्रातिकूलिकीं मत्वा” इति भट्टिः (५।६४) ।

पारिमुखिकः, पारिपार्श्विकः ॥६४३॥

६४४ । तदुच्चति ।

पौष्पिकः ॥६४४॥

६४५ । तद्रक्षति ।

सामाजिकः ॥६४५॥

६४६ । तस्य धम्म्यम् ।

शुक्लस्य धम्म्यमाचारः शौक्लिकः । एवमापणिकः

॥६४६॥

६४७ । महिष्यादे केशवणः ।

महिष्या धम्म्यं मूल्यं माहिषम् । तथा पौरोहितं
कर्म । एवं प्रजापतम् ॥६४७॥

६४८ । ऋरामात् केशवणः ।

होतुर्धम्म्यं हौत्रम् ॥६४८॥

६४९ । विशसितुर्वैशस्त्रं, विभाजयितुर्वैभाक्तम्
इणिलोपाभ्यां साधुनी ॥६४९॥

६५० । तस्यावक्रयः ।

शुक्लस्यावक्रयः परिभाषितं मूल्यं शौक्लिकः
पशुः । एवमापणिकः ॥६५०॥

६५१ । तदस्य पण्यम् ।

मोदकाः पण्यमस्य मोदकिकः, लावणिकः ॥६५१॥

६५२ । किशरादे केशवठः ।

किशरादि गन्धद्रव्यं, तदस्य पण्यं किशरिकः
उशीरिकः ॥६५२॥

६५३ । तदस्य शिल्पम् ।

मृदङ्गवाद्यं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । एवं
वैणविकः ॥६५३॥

६५४ । मड्डुक-भर्भराभ्यां केशवणश्च ।

माड्डुकः, माड्डुकिकः ॥६५४॥

६५५ । तदस्य प्रहरणम् ।

चाक्रिकः ॥६५५॥

६५६ । शक्तियष्टिभ्यां ठीर्माधवः ।

शाक्तीकः ॥६५६॥

६५७ । अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिरस्य ।

आस्तीति मतिरस्य आस्तिकः । एवं नास्तिकः ।
दिष्टं प्रमाणं दैष्टिकः ॥६५७॥

६५८ । तदस्य शीलम् ।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । परुषं शीलमस्य
पारुषिकः, एवमाक्रोशिकः, कारुणिकः ॥६५८॥

६५९ । छात्रादिभ्यः केशवणः ।

गुरुदोषाच्छादनाच्छत्रं शीलमस्य छात्रः, शैक्षः
तापसः, चुरा चौरः ॥६५९॥

६६० । इदं भक्ष्यं हितमस्मै ।

आपूपिकः ॥६६०॥

६६१ । कम्मर्ध्ययने वृत्तमस्य ।

एकमन्यदध्ययनेष्वपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य
तद्वितार्थेति समासः ऐकान्यिकः । एवं द्वैयन्यिकः,
ऐकरूपिकः, ऐकग्रन्थिकः ॥६६१॥

६६२ । बहुसर्व्वेश्वर-पूर्व्वपदात् ठरामः
द्वादशान्यिकः, त्रयोदशग्रन्थिकः ॥६६२॥

६६३ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।

नियुक्तं कल्पितमग्रभोजनमस्मै दीयते—
आग्रभोजनिकः । एवं प्राथमकल्पिकः ॥६६३॥

६६४ । श्राणामांसौदनाभ्यां मांसादोदनाच्च
केशवठः ।

श्राणिकः, मांसौदनिकः ॥६६४॥

६६५ । भक्तात् केशवणो वा ।

भाक्तः, भाक्तिकः ॥६६५॥

६६६ । तत्र नियुक्तः ।

दौवारिकः, सैनिकः ॥६६६॥

६६७ । आगारान्तात् ठरामः ।

देवागारिकः ॥६६७॥

६६८ । अदेशकालयोरधीते ।

श्मशानेऽधीते श्मशानिकः । एवं चातुष्पथिकः,
तथा चातुर्दशिकः, आष्टमिकः ॥६६८॥

६६९ । कठिनान्त-प्रस्ताव-संस्थानेषु
व्यवहरति ।

वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । एवं
प्रास्ताविकः, सांस्थानिकः ॥६६९॥

६७० । निकटे वसति ।

नैकटिकः ॥६७०॥

६७१ । आवसथात् केशवठः ।

आवसथिकः ॥६७१॥

निवृत्तो माधवठः ।

६७२ । प्राग् हितादयरामः ।

तस्मै हितमित्यतः प्रागर्थे यरामो वाच्यः ॥६७२॥

६७३ । तद्वहति ।

प्रभुरयम् ॥६७३॥

६७४ । रथान्त-युग-प्रासङ्गेभ्यः ।

द्वौ रथौ वहति तद्धितार्थे विरामी । द्विरथ्यः,
युग्यः, प्रासङ्ग्यः ॥६७४॥

६७५ । धुरो यराम-माधवढौ ।

धुरो धौरेयः ॥६७५॥

६७६ । सार्वधुरीणोत्तरधुरीणौ साधू,
एकधुरः एकधुरीणश्च साधू ।

६७७ । शकटान् केशवणः ।

शाकटः, द्वैशकटः ॥६७७॥

६७८ । हलसीराभ्यां माधवठः ।

हालिकः, द्वैहलिकः ॥६७८॥

६७९ । जन्या जामातुर्वयस्येषु जनीं बध्नं
वहन्तीत्यर्थे ।

साधवः ॥६७९॥

तद्वहतीति निवृत्तम् ।

६८० । तद्विध्यति न चेद्धनुषा पादस्य पद्यः

ऊरु विध्यति ऊरव्यः । एवं पद्यः । नेह—दैत्यं
विध्यति धनुषा ॥६८०॥

६८१ । धनं गणं वा लब्धा ।

लब्धेति तृणन्तम् । धन्यो, गण्यः ॥६८१॥

६८२ । अन्नाण्णरामः ।

आन्नः ॥६८२॥

६८३ । वशं गतः ।

वश्यः ॥६८३॥

६८४ । पदमस्मिन् दृश्यं पद्यः ।

साधुः । पद्यं, स्थलं, पद्या भूमिः ॥६८४॥

६८५ । मूलमेषां सुखोत्पाद्यम् ।

मूल्या मुद्गादयः ॥६८५॥

६८६ । धेनुष्या गौर्महिषी वा या दुग्धबन्धके
स्थिता ।

६८७ । गार्हपत्योऽग्निभेदे, नाव्यं नौताय्ये
जले, वयस्यो वयसा तुल्ये, धर्म्यो धर्मप्राप्ये

विष्यो विषेण बध्ये, मूल्यं मूलेनाभिभाव्ये
मूलेन समे च, सीत्यं सीतया सम्मिते, तुल्यं
तुलया सम्मिते, रथसीताहलेभ्यो यविधौ
तदन्तविधिः ।

६८८ । धर्मपथ्यर्थन्यायेभ्योऽनपेते ।

धर्म्यं, पथ्यम् ॥६८८॥

६८९ । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् ।

६९० । उरसः केशवणश्च ।

औरसः उरस्यः ॥६९०॥

६९१ । हृदयात् प्रिये ।

हृद्यः । 'पुत्रेऽनभिधानम्' इति पुरुषोत्तमः
भाषावृत्तिः ४।४।६५) । वशीकरणमन्त्रे चायम् ॥६९१॥

६९२ । मत्यो मतस्य करणे, जन्यो
जनस्य जल्पे, हल्यो हलस्य कर्षे ।

६९३ । तत्र साधुः ।

सामान्यो विप्रः । एवं ब्रह्मण्यः, सभ्यः ॥६९३॥

६९४ । प्रतिजनादेर्नृसिंह-खः ।

प्रातिजनीनः, सांयुगीनः ॥६९४॥

६९५ । भक्ताण्णः ।

भाक्तास्तण्डुलाः ॥६९५॥

६९६ । परिषदो ण्यकेशवणौ ।

पारिषद्यः, पारिषदः ॥६९६॥

६९७ । कथादेर्माधवठः ।

काथिकः, वैकथिकः, वार्तिकः । एवं गौडिकः
सांग्रामिकः ॥६९७॥

६९८ । पथ्यतिथि-वसति-स्वपतिभ्यो
माधवठः ।

पाथेयम् ॥६९८॥

६९९ । सतीर्थ्यः समानगुरौ समानदर्शने च
समानोदर्यसोदर्यो समानमातृके ।

७०० । सगर्भादौ भवः ।

सगर्भ्यं, सयूथ्यम्, अग्रचम् ॥७००॥

७०१ । अग्नीयाग्रियौ च साधू ।

७०२ । दूताद्भावकर्मणोः ।

द्वत्यम् ॥७०२॥

७०३ । अस्त्यर्थे मधु-माधवादयश्चैत्रादिषु
साधवः । मध्वस्त्यत्र मधुश्चैत्रः, माधवो वैशाखः
नभांसि मेघाः सन्त्यत्र नभाः श्रावणः, नभस्यो भाद्रः
एवं सहा मार्गः, सहस्यः पौषः, तपा माघः, तपस्यः
फाल्गुनः ॥७०३॥

७०४ । इषप्रभृतयो मासि संज्ञाशब्दाः ।

इषः, ऊर्जः, शुचिः, शुक्रः ॥७०४॥

७०५ । शिवातातिप्रभृतयोः शिवादिकरे ।
आदिना यमतातिः, विष्णुतातिः । षष्ठीकृष्णपुरुषेण
साधवः ॥७०५॥

प्राग्घितादिति निवृत्तम्

७०६ । प्राक् क्रीताच्छरामः,

उद्वयगवादिभ्यो यरामः ।

क्रीतात् प्राक् छो वाच्यः । उद्वयात् गवादेश्च
पुनर्यराम इति ॥७०६॥

७०७ । गवादौ नाभेर्नभश्च, शुनः
सङ्कर्षणस्तस्य त्रिविक्रमश्च वा, ऊधस
ऊधनश्च ।

नाभ्यर्था प्रकृतिः काष्ठं नभ्यम्, शुने हितं शून्यं
शुन्यम्, ऊधन्यम् ॥७०७॥

७०८ । हविरपूपादयश्च गवादिषु वा ।

हविष्यं, हविषीयम्, आमिक्ष्यम्, आमिक्षीयं
दधि, पुरोडाश्यं, पुरोडाशीयम् । अपूपादेः—
अपूप्यम्, अपूपीयम्, तण्डुल्यं, तण्डुलीयम्, स्वर्याः,
स्वरीयाः ॥७०८॥

७०९ । कम्बल्यमूर्णापिलशते साधु ।

७१० । तस्मै हितम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । कृष्णीयं, विष्णव्यं

गव्यम्, महिष्यमित्यादि । अतिगव्यादि च ॥७१०॥

७११ । शरीरावयवाद्यरामः ।

दन्त्यं, कर्ण्यं, राजदन्त्यादि च ॥७११॥

७१२ । खल-यव-मास-तिल-वृष-रथ-ब्रह्मभ्यो
यरामः ।

खल्यम् ॥७१२॥

७१३ । अजाविभ्यां थ्यः ।

अजथ्यम्, अविथ्यम् ॥७१३॥

७१४ । विश्वजनात्मभोगोत्तरपदेभ्य

खरामः ।*

विश्वजनीनः, आत्मनीनः, स्वभोगीनः,
मातृभोगीनः—क्षुम्नादिरयम् । “भोगः शरीरम्”
इति स्मृतिः ॥७१४॥

७१५ । पञ्चजनाच्च ।

गायन-वादक-नर्तक-दासी-भण्डरतः खलु
पञ्चजनीनः ॥७१५॥

७१६ । सर्व्वजनान्माधवठश्च ।

सार्व्वजनिकः, सर्व्वजनीनः ॥७१६॥

७१७ । महाजनान्माधवठः ।

माहाजनिकः । विश्वजनादेः, श्यामरामेऽभिधानम्
॥७१७॥

७१८ । सर्व्वत् रारामो वा ।

सार्व्वः, सर्व्वीयः ॥७१८॥

७१९ । पुरुषात् बधविकारसमूहेषु तेन
कृते च माधवठः ।

पौरुषेयो बधादिः ॥७१९॥

७२० । मानवचरकाभ्यां नृसिंहखः ।

मानवीनं, चारकीणम् ॥७२०॥

हितं निवृत्तम् ।

७२१ । विकृतेस्तदर्थ्यां प्रकृतौ ।

७१७२२-७४१)

तद्धित-प्रकरणे तदस्य अस्मिन्, तत्रार्हीयाः,

२०६

यथाविहितं स्यात् । धूपाय इदं धूपीयमगुरु ।
एवं धूपीयं दारु, शङ्खव्यं काष्ठम् ॥७२१॥

७२२ । छदिर्बलिभ्यां माधवठः ।
छादिषेर्वाणि तृणानि, बालेयास्तण्डुलाः ।
औपधेयन्तु स्वार्थ एव । ७२२॥

७२३ । ऋषभोपानद्ध्यां ण्यः ।
आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्यं मुञ्जादि ॥७२३॥

७२४ । चर्मविकृतेः केशवणः ।

वाघ्रं वारत्र चर्म ॥७२४॥

विकृतेरिति निवृत्तम् ।

७२५ । तदस्य अस्मिन् वा स्यादिति ।
अत्रार्थद्वये यथोक्तं स्यात् । प्रकार आसामिष्टकानां
स्यात् प्राकारोया इष्टकाः । प्रसादाऽस्यां भूमौ स्यात्
प्रासादीया भूमि ॥७२५॥

७२६ । परिखाया माधवठः ।

परिखेयी भूमिः ॥७२६॥

७२७ । छश्च पूर्णाविधिः, प्राग्वतेर्माधवठः ।
वतिप्रत्यात् प्रागर्थे माधवठो वाच्यः । गोमुच्छेन
क्रीतं गोपुच्छिकम्, पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः ॥७२७॥

७२८ । अत्रार्हीयाः ।

तेषु प्राग्वतीयेषु तदर्हतीति व्याप्य ये प्रत्यया ये
चार्थस्ते आर्हीया उच्यन्ते इत्यर्थः ॥७२८॥

७२९ । अत्रार्हीयेषु ।

इतः परं तेन क्रीनमित्यादिषु तदर्हतीति
पर्यन्तेष्वर्थेषु प्रत्यया वाच्या इत्यर्थः ॥७२९॥

७३० । शताट्ठराम-यरामावशतात्मके ।

अस्मादार्हीयेष्वेतौ स्यानाम् । शतेन क्रीतादिः
शतिकः, शत्य । अशतात्मके किम् ? शतमध्यायाः
परिमाणस्य शतकं निदानम् । एवं शतश्लोकपरिमाणं
शतकं काव्यम् । इतः पूर्वं तदन्तविधिरिष्यते
गव्यम्, अतिगव्यम् दन्त्यं राजदन्त्यम् । तदर्हतीत्यत
उत्तरन्तु सङ्ख्यापूर्वपदानामनुकीति स्मृतिः ।

पारायणिकः, द्वैपारायणिकः । अत्रार्हीया
इत्यधिकृत्य ॥७३०॥

७३१ । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः करामः
आर्हीयेषु—पञ्चकः । कतिगणबहुताविदादीनामपि
सङ्ख्यात्वान् गणकः । अतिशदन्ताया किम् ?
साप्ततिकः, पाञ्चाशत्कः १ ॥७३१॥

७३२ । कत्यादेरप्रतिषेधः ।

कतिकः ॥७३२॥

७३३ । तावदादेरिको वा ।

तावनिकः, तावत्कः ॥७३३॥

७३४ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनात्
केशवणः ।

शतमानं वासनम् ॥७३४॥

७३५ । विंशतिक-विंशक-त्रिंशतिक-तिंशकाः
साधवः ॥७३५॥

७३६ । कंसाद्धाभ्यां केशवठः ।

कंसः परिमाणभेदः । कमिकः, कसिकी, अद्विकः
अद्विकी ॥७३६॥

७३७ । कार्षापणस्य कार्षापणिकप्रतिकौ
साधू ।

७३८ । शूर्पात् केशवणो वा ।

शौर्प, शौर्पिकम् ॥७३८॥

७३९ । अध्यर्द्धपूर्व्यात् त्रिराम्याश्चार्हीयस्य
महाहरोऽसंज्ञायाम् ।

अध्यर्द्धशतेन क्रीनम् अध्यर्द्धशतम् । त्रिराम्याः—
द्विशतं, त्रिशतम् । असंज्ञायां किम् ? पाञ्चकपालिकः
पटः ॥७३९॥

७४० । कार्षापण-सहस्र-सुवर्णशतमानेभ्यो वा

आर्हीयस्य महाहरः । अध्यर्द्धकार्षापणम्,
अध्यर्द्धकार्षापणिक, द्विकार्षापण, द्विकार्षापणिकम्
अध्यर्द्धसहस्रम्, अध्यर्द्धसहस्रमित्यादि ॥७४०॥

७४१ । द्वित्रिपूर्वार् निष्काद्विस्ताच्च वा ।

१ । पाञ्चाशतिकः (ख ग घ) ।

२ । द्वित्रिबहुपूर्वार् (क)

द्विनिष्कं द्विनेष्किकम् । एषूत्तरपदवृष्णीन्द्रः ।

अथ महाहरविषये प्रत्ययविशेषाः ॥७४१॥

७४२ । विशतिकात् खरामः ।

अध्यर्द्धविशतिकीनः ॥७४२॥

७४३ । खारीकाकिनीभ्यामीकः ।

अध्यर्द्धखारीकं, द्विकाकिनीकम् ॥७४३॥

७४४ । केवलाभ्याश्च ।

खारीकं, काकिनीकम् ॥७४४॥

७४५ । पण-पाद-मास-शतेभ्यो यरामः ।

अध्यर्द्धपण्यम् ॥७४५॥

७४६ । शाण-शताभ्यां वा ।

अध्यर्द्धशाण्यम्, अध्यर्द्धशाणम् ॥७४६॥

७४७ । द्वित्रिपूर्वाभ्यां केशवणश्च वा ।

द्विशण्यं, द्विशणं, द्वैशाणम् ॥७४७॥

महाहरविषया निवृत्ताः ।

७४८ । तेन क्रीतम् ।

अत्रार्थे प्राग्वतीया माधवठादयो ज्ञेयाः । सप्तत्या क्रीत साम्निकं, नैष्किकं, मौद्गिकः शत्य, शतिक, द्विकं त्रिकम् ॥७४८॥

७४९ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

अत्र चार्थे माधवठादया ज्ञेयाः । शतस्य निमित्तमधमर्णन संयोगः शत्यः, शतिकः । शुभाशुभसूचकचेष्टादिरुत्पातः । तत्र यथा सहस्रस्य निमित्तमक्षिसन्दनं साहस्रम् ॥७४९॥

७५० । गो-द्विसर्वेश्वराभ्यां यरामो न तु संख्या-परिमाणाश्वादे ।

गानिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । एवं घन्यः, स्वर्ग्यः यशस्यः, आयुष्यः । सङ्ख्यादेस्तु— पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः, प्रास्थिकः । अश्वादेः— आश्विकः, हास्तिकः ॥७५०॥

७५१ । पुत्राच्छ-यरामौ ।

पुत्रस्य निमित्तं संयोगे उत्पातो वा पुत्रीयः, पुत्र्यः ॥७५१॥

७५२ । सर्व्वभूमिपृथिवीभ्यां केशवणः

सर्व्वभूमेनिमित्तमित्यादि सार्व्वभौमः ।

अनुशतादिरयम् । पार्थिवः ॥७५२॥

७५३ । ईश्वर इत्यर्थे च ।

सार्व्वभौमः, पार्थिवः ॥७५३॥

७५४ । लोकसर्व्वलोकाभ्यां माधवठो विदिते लोक्तिकः सार्व्वलौकिकः—अनुशतादिरयम् ॥७५४॥

७५५ । वात-पित्त-श्लेष्म-सन्निपातेभ्यः शमनकोपनयोः ।

वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ॥७५५॥

७५६ । तस्य वापः ।

अत्रार्थे यथाविहित स्यात् । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्तिकम् । एवं द्रौगिकम् ॥७५६॥

७५७ । पात्रात् केशवठः ।

पात्रिकं क्षेत्रम्, पात्रिकी भूः ॥७५७॥

७५८ । तदस्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुक्ल उपदा वा दीयते ।

अत्रार्थे यथास्वम् । तत्र वृद्धिरधमर्णादधिकादानम्, आयो ग्राभादिषु स्वामिभागः । लाभो वागिज्ययाधिवप्राप्तिः, शुल्का रक्षानिमित्तो राजभागः, उपदा तूत्कोचं इति, पञ्चास्मिन् वृद्ध्यादीनामेकतरं दीयते पञ्चकः । एवं विशतिकः ॥७५८॥

७५९ । चतुर्थ्यर्थे च ।

शतमस्मै वृद्ध्यादिकं दीयते शत्यो विप्रः ॥७५९॥

७६० । पूरणादर्द्धाच्च ठरामः ।

द्वितीयिकः, पञ्चमिक, अर्द्धिकः ॥७६०॥

७६१ । भागाद्वयरामश्च ।

भाग्यं, भागिकम् ७६१॥

७६२ । तं हरति वहत्युत्पादयति

वंशादिपूर्वाद्भारान्माधवठः ।

वांशभारिकः, बालवजवारिकः ॥७६२॥

७६३ । वस्तद्रव्याभ्यां ठकरामौ ।

वस्तिकः, द्रव्यकः ॥७६३॥

७६४ । सम्भवत्यवहरति पठति ।

एवर्थेषु च यथास्वम् । प्रस्थं सम्भवतीत्यादौ
प्रास्थिकः कटाहः, खारिकः । प्रमाणानतिरेकः
सम्भवः, अवहारः संहरणम् ॥७६४॥

७६५ । पचतौ द्रोणात् केशवणश्च ।

द्रौणी, द्रौणिकी स्थाली ॥७६५॥

७६६ । आढकाचितपात्रेभ्यः खरामो वा ।

सम्भवतीत्यादिषु । आढकीना, आढकिकी ॥७६६॥

७६७ । त्रिराम्याः केशवठः खरामश्च वा

सम्भवतीत्यादिषु । द्व्याढकीना द्व्याढकिकी ।
पक्षे अध्यर्द्धपूर्वादिति माधवठस्य महाहरः, द्व्याढकी
॥७६७॥

७६८ । कुलिजान्महाहरखरामौ वा

माधवठश्च ।

सम्भवतीत्यादिषु । द्विकुलिजी, द्विकुलिजीना,
द्विकुलिजिकी । पक्षे माधवठस्य स्थितिरेव—
द्विकुलिजिकी ॥७६८॥

७६९ । सोऽस्यांश-वस्न-भृतयः ।

अत्रार्थे च यथास्वम् । पञ्च अंशा वस्ना भृतयो
वा अस्य पञ्चकः, शत्यः, शतिकः । अंशो भागः,
वस्नो मूल्यं, भृतिर्भरणम् ॥७६९॥

७७० । तदस्य परिमाणम् ।

अत्र च यथास्वम् । प्रास्थिको राशिः । द्रौणिकः
खारिकः, शत्यः, शतिकः । वार्षशतिको योगः,
षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । इह द्वे षष्टी
जीविनपरिमाणमस्य माधवठस्याध्यर्द्धेति सोऽस्येति
वर्तमाने तदस्येत्यर्थनिर्द्देशमामर्थ्याति पुनः केशवठः
द्विषष्टिकः । 'तस्य विधानमामर्थ्यादलुक्' इति
जयादित्यः (काशिका ५।१।५७) । सङ्ख्यात
इत्युत्तरपदवृद्धिः— द्विषाष्टिकः, त्रिषाष्टिकः ॥७७०॥

७७१ । सङ्ख्यायाः सङ्घसूत्राध्ययनेषु,
संज्ञायान्तु स्वार्थे ।

संख्यावाचिनः परिमाणार्थे यथास्वम् । पञ्च
परिमाणमस्य पञ्चकः, सङ्घः । अष्टावध्यायाः
परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयसूत्रम् । पञ्चावृत्तयः

परिमाणमस्य पञ्चकमध्ययनम् । संज्ञायाम्—पञ्चैव
पञ्चकाः ॥७७१॥

७७२ । पङ्क्ति-विशत्यादयः साधवः ।

द्वौ पञ्चतौ परिमाणमस्य पङ्क्तिः । द्वौ दशतौ
विशतिरित्यादि ॥७७२॥

७७३ । पञ्चत-दशतौ वर्गे वा ।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चतो वर्गः । पक्षे पञ्चकः ।
एवं दशतः, दशकः ॥७७३॥

७७४ । तदर्हति ।

अत्र च यथास्वम् । छत्रमर्हति छात्रिकः, शत्यः
शतिकः ॥७७४॥

७७५ । छेदादिभ्यो नित्यत्वे ।

छेदं नित्यमर्हति छैदिकः । एवं भैदिकः ॥७७५॥

७७६ । शीर्षच्छेदादयरांश्च ।

शीर्षच्छेदः, शीर्षच्छेदिकः ॥७७६॥

७७७ । दण्डादिभ्यो यरामः ।

दण्डचः, वध्यः, कश्यः, युग्यः, मुषत्यः, मधुपवर्गः,
अध्यः, मेध्यः, धन्यः ॥७७७॥

७७८ । पात्राद्घरामश्च ।

पात्रियः, पात्र्यः ॥७७८॥

७७९ । दक्षिणाकडङ्गराभ्यां छरामश्च ।

दक्षिणीयः दक्षिण्यो विप्रः, कडङ्गरीयः
करङ्गय्यो गौः ॥७७९॥

७८० । स्थालीविलाच्छरामः ।

स्थालीविलीयास्तण्डुलाः पाकयोग्याः ॥७८०॥

७८१ । यज्ञाद्घरामः ।

यज्ञियं द्रव्यम् ॥७८१॥

७८२ । ऋत्विजो नृसिंहखः ।

आर्त्विजीनो यजमानः ॥७८२॥

७८३ । तत्कर्मार्हतोत्यत्रापि ।

यज्ञियो देशः, आर्त्विजीनं विप्रकुलम् ॥७८३॥

आर्हीयाः पूर्णाः ।

प्राग्वतीयोऽनुवर्तते—

७८४ । पारायणोत्तरायणचान्द्रायणं
वर्त्तयति ।

पारायणं वर्त्तयति अधीते पारायणिकः । एवं
द्वैपारायणिकः ॥७८४॥

७८५ । संशयमापन्नः ।

सांशयिकः ॥७८५॥

७८६ । योजनं गच्छति ।

यौजनिकः । क्रौणशतिकयौजनशतिकानुपसङ्ख्यानान्
॥७८६॥

७८७ । पथः केशवठः ।

पथिकः, पथित्री । पान्थः साधुः । स्त्रियां
पान्थी ॥

७८८ । उत्तरपथेनाहतश्च ।

औत्तरपथिकं हरिचन्दनम् । चकारात्तेन
गच्छतीत्यत्र च ॥७८८॥

७८९ । वारि-जङ्गल-स्थल-

कान्तारसङ्कुलाजपूर्वाच्च ।

वारिपथेनाहतं गच्छति वा वारिपथिकः ॥७८९॥

७९० । स्थलवारिभ्यां पथो मधुकमरिचयोः
केशवणः ।

स्थालपथं मधुकं मरिचं वा ॥७९०॥

७९१ । कालात् ।

कालवाचिभ्यः प्रत्ययो वाच्यः । व्युष्टादिभ्यः
शावण इति यावत् ॥७९१॥

७९२ । तेन निर्वृत्तः ।

वार्थे कालान्माधवठः । आर्त्तिकं, द्विसांवत्सरिकम्
ख्यानः संवत्सर' (त० प्र० १३)

युत्तरपदवृष्णीन्द्रः ॥७९२॥

७९३ । तमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ।

अत्यन्तव्याप्तौ द्वितीया । मासमधीष्टः सत्कृत्य
पारितः, भृतः वेतनेन क्रीतः, भूतः स्वसत्तया
प्रकालः, तादृश एवानागतो भावी । स च स च
सिकः । एवं सांवत्सरिकः ॥७९३॥

७९४ । मासाद्वयसि यराम-नृसिंहखौ ।

मासमधीष्ट इत्यादौ मास्यो मासीनो दारकः ।

वयसि किम् ? मामिकः कर्मकरः ॥७९४॥

७९५ । त्रिराम्या यरामः ।

द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥७९५॥

७९६ । षण्मासाण्ययरामौ वा ।

षाण्मास्यः, षण्मास्यः, षाण्मासिकः ॥७९६॥

७९७ । अवयसि ठ-ण्यरामौ ।

षाण्मासिकः, षाण्मास्यो धर्मः ॥७९७॥

७९८ । निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके ।

प्रभुरयम् ॥७९८॥

७९९ । समायाः खरामः, त्रिराम्यान्तु वा,

रात्र्यहः संवत्सरेभ्यश्च ।

समीनः, द्विसमीनः, द्वैसमिकः, द्विरात्रीणः,
द्वैरात्रिकः, द्व्यहीनः द्वैयत्तिकः, द्विसंवत्सरीणः,
द्विसांवत्सरिकः । इह द्व्यहीन इत्यत्र
समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च केशवारामस्ततो
नाह्लादेशश्च, तस्य तत्रैव विधानात् ॥७९९॥

८०० । वर्षात् खमाधवठौ, तयोर्महाहरश्च
त्रिराम्याम् ।

द्विवर्षीणा हरिप्रासादः । द्विवाषिकः, द्विवर्षः,
'संख्याया वर्षस्य' (त० प्र० १४) इत्युत्तरपदवृष्णीन्द्रः

८०१ । प्राणिनि तु नित्यम् ।

द्विवर्षो गोपालः ॥८०१॥

पूर्णं निर्वृत्तादि ।

८०२ । तेन परिजय्यं लभ्यं कार्यं सुकरं वा
अत्रार्थे कालान्माधवठः । मासिकं सांवत्सरिकम्
॥८०२॥

८०३ । तत्र दीयते कार्यं वा भववत्

प्रत्ययाः स्युः ।

मासे दीयते मासे कार्यं वा मासिकम् ।

प्रावृषेण्यं हैमन्यम् ॥८०३॥

८०४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

अत्र कालान्माधवठः । मासं व्याप्य ब्रह्मचर्यमस्य
मासिकश्छात्रः । मासो यस्य ब्रह्मचर्यस्य तन्मासिकं

७।८०५-८२८)

तद्धित-प्रकरणे तस्मै प्रभवति

२१३

ब्रह्मचर्यमित्येके ॥८०४॥

८०५ । अष्टाचत्वारिंशकाष्टाचत्वारिंशिनौ तावद्वर्षव्रतचारिणि साधू ।

८०६ । चातुर्मासिक-चातुर्मासिनौ च तथा वृ-इनिभ्यां साधू ॥८०६॥

८०७ । चातुर्मास्यस्तद्भवयज्ञे । साधुः ॥८०७॥

कालाधिकारः पूर्णः ।

८०८ । तच्चरति महानाम्न्यादिभ्यः ।

माहानाम्निकः, आवान्तरव्रतिकः ॥८०८॥

८०९ । अवान्तरदीक्षि-देवव्रतिनौ तच्चारिणि साधू ॥८०९॥

८१० । आग्निष्टोमिकीप्रभृतयो यज्ञदक्षिणायां साधवः ।

८११ । तत्र दीयते कार्यं वेति व्युष्टादिभ्यः केशवराः ।

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टं नैत्यम् ॥८११॥

८१२ । तेन दीयते कार्यं वा

यथाकथाचहस्ताभ्यां गयरासौ ।

यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथावम् । एवं हस्तेन हस्त्यम् ॥८१२॥

८१३ । सम्पादिति ।

अत्र च माधवठः । 'चन्दनेन सम्पादि शोभि चन्दनिकं हरेर्वपुः' । एव "काणवेश्निकं मुखम्" (भट्टिः ४।२५) ॥८१३॥

८१४ । कर्मवेशाभ्यां यरामः ।

कर्मण्यं शरीरं, वेश्यं वपुः ॥८१४॥

८१५ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् । एवं सांयुगिकं सांप्रापिकम् ॥८१५॥

८१६ । योगादयरामश्च ।

योगाय प्रभवति योग्यं, यौगिकम् ॥८१६॥

८१७ । कार्मुकं धनुषी साधुः, सामयिकं प्राप्तसमये साधु ।

८१८ । आर्त्तवं प्राप्तर्त्तौ ।

अणा साधु ॥८१८॥

८१९ । कल्यं प्रातःकाले साधु ।

८२० । कालिकं प्राप्तप्रकृष्टदीर्घकाले ।

साधु । कालिकमृणं, कालिकी हरिभक्तिः ॥८२०॥

८२१ । तदस्य प्रयोजनमत्रार्थे माधवठः ।

वैष्णुमहिकं तत्कीर्त्तनम् ॥८२१॥

८२२ । चूडादेः केशवराः ।

चूडा प्रयोजनमस्य चौडं श्राद्धम् ॥८२२॥

८२३ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छरामः ।

अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥८२३॥

८२४ । विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनन्तात् सपूर्वपदात् समापनाच्च ।

गेहानुप्रवेशनीयं, प्रपापूरणीयं, मङ्गलोत्पादनीयं, मठारोहणीयं, कर्मसमापनीयं, वैष्णवसत्रम् ॥८२४॥

८२५ । स्वर्गादिभ्यो यरामः ।

स्वर्ग्यं, यशस्यम्, आयुष्यं, धन्यम् ॥८२५॥

८२६ । पुण्याहवाचनादिभ्यो महाहरः

पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं कर्म ॥८२६॥

८२७ । वैशाखो मन्थे, आषाढो दण्डे,

ऐकागारिकश्चौरे, आकालिक

उत्पत्तिमात्राद्विनाशिनि ।

"आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्" इति

कुमारसम्भवे (३।३४) ॥८२७॥

प्राग्वतेर्माधवठ उक्तः ।

८२८ । उपमानक्रियाद्वतिस्तत्क्रियातुल्यक्रियत्वे

उपमीयते येन तदुपमानम् । उपमानरूपा क्रिया यस्य तस्माद्वतिः स्यात् । उपमानभूतया क्रियया यद्युपमेययाः क्रियायास्तुल्यत्वं वाच्यं स्यात् । वैष्णववद्विष्णुं यजते, यथा वैष्णवकर्तृकं यजनं

तथैव यजते इत्यर्थः । प्रत्ययशक्त्या वैष्णवशब्दोऽत्र
वैष्णवकर्तृकयजनक्रियापर्यवसानः । “पुत्रं
मित्रवदाचरेत्” * (वृद्ध-चाणक्यः ७५) इत्यर्थः ;
इत्यत्र च यथा मित्रमाचरति तत्प्रति व्यवहरति,
तथा पुत्रमाचरेदित्यर्थः । पूर्वधातुवत् सन् इत्यत्र
पूर्वधातोर्थेया परपदादि भवति, तथा सन्तादपि
भवतीत्यर्थः । एवं गुरुवद्गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् ।
यथा गुरौ प्रवृत्त्यते, तथा तत्पुत्रेषु प्रवर्त्तनीयमित्यर्थः
॥८२८॥

८२९ । तत्रैव तस्येव वा ।

अत्रार्थे वनिः स्यात् । मथुरायांमिव मथुरावत्
द्वारकायां प्राचीराः ॥ कृष्णस्यैव कृष्णवत्
प्रद्युम्नस्य रूपम् ॥८२९॥

८३० । तदर्हम् ।

अत्रार्थे च वनिः । वैष्णवमर्हति वैष्णववद्वृत्तम् ।
कृष्णवत् चरित्रम् । अत्रापीवार्थ एव । वैष्णवस्य
वृत्तमिव वृत्तमिति । नेह—वैष्णवमर्हति दधि
॥८३०॥

८३१ । तस्य भावस्त्वतापौ ब्रह्मलक्ष्म्योः

तस्य भाव इति विभुश्च ।

भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः ।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिवस्तुधर्मः । तस्य भाव
इत्यर्थे त्वतापौ स्याताम् । जातौ—गोत्वं, गोता,
गुण—शुक्लत्वं, शुक्लता, रूपत्वं, रूपता, रसत्वं,
रसता, क्रियायां—क्रियात्वं, क्रियाता ।
समागकृत्तद्धितेषु सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
कृष्णपुरुषत्वं, पूजकत्वम्, अनुग्राह्यत्वं, यादवत्वं,
भागवत्वम् ॥८३१॥

८३२ । यहच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽभिधानम्
द्वित्यत्वं, ड्वित्यत्वम्, एवं कवर्ग एव कुत्वम्
॥८३२॥

८३३ । पक्षे त्वतापौ ।

प्रभुर्यम् ॥८३३॥

८३४ । नृसिंहनस्तयोश्च ।

पक्षे त्वतापौ स्याताम् । यथा प्रथिमा, पृथुत्वं,
पृथता, पाटवं, पटुत्वं, पटुता, स्त्रैणं, स्त्रीत्व,
स्त्रीता, पौस्नं, पुंस्त्वं, पुंस्ता ॥८३४॥

८३५ । न नञ्कृष्णपुरुषाद्वक्ष्यमाणाः,

अचतुरादिवर्जम् ।

अपनित्वमपतिता । अत्र पतन्तेति न नृसिंह यः ।
अत्र तु स्यात्—आचतुर्य्यम्, आसङ्ग्यम्,
आलावण्यम्, आवह्यम्, आबुध्यम्, आकट्यम्,
आवश्यम्, आलस्यम् ॥८३५॥

८३६ । पृथ्वादिभ्य इमनिर्वा ।

वा-करणं केशवणादेः समावेशार्थम् । ८३६॥

८३७ । इमनिः पुंसिः ।

पृथु-मृदु-गटु-महत्तनु-लघु बहु-माधु आखु-उरु-
गुरु-दक्ष-खण्ड बहुल-चण्ड-अकिञ्चन-स्वादु-ह्रस्व-
दीर्घ-ऋजु-क्षिप्र-क्षुद्र प्रियादिः पृथ्वादिः । प्रथिमा,
अदिमा पटिमा, महिमा, तनिमा, लधिमा, भूमा,
साधिमा, आधिमा, वरिमा, गरिमा, दक्षिमा,
खण्डिमा, बंहिमा, चण्डिमा, अकिञ्चनिमा,
स्वादिमा, ह्रसिमा, द्राधिमा, ऋजिमा, क्षेपिमा,
क्षोदिमा, प्रेमा । पक्षे पार्थक्यमित्यादीनि च ॥८३७॥

८३८ । वर्णाद्वृद्धादेश्च नृसिंह्य इमनिश्च

वर्णात् शौक्लं, शुक्लिमा, काण्यं, कृष्णिमा,
वृद्धादेः—दाड्यं, द्रढिमा, माधुर्य्यं, मधुरिमा,
वैमल्यं, विमलिमा । त्वतापौ सर्वत्रोदाहाय्यौ ।
इह गुणवचनत्वादेव नृसिंह्ये सिद्धे वर्णग्रहणमिमन्यर्थम्
वधिर-कृश-शीत-उष्ण-मधुरादीनां वृद्धादौ पाठः ।
पक्षे इमनिर्यथा स्यात् कर्मणि च नृसिंह्यो
माभूत् ॥८३८॥

८३९ । औचित्यादयः ।

ईवन्ता भावे लक्ष्म्यां साधवः । औचित्ती,
आनुपूर्वी, वैदग्धी, चातुरी ॥८३९॥

* लालयेत् पञ्चवर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ॥ (वृद्ध-चाणक्यः ७५)

१ । वा वचनं (क)

८४० । कर्मणि च ।

इतः परं भावे कर्मणि चेति ज्ञेयम् ॥८४०॥

८४१ । गुणवचनाद्ब्राह्मणादेश्च नृसिंह्यः

गुणवचनात्—जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् ।
एवं मौढ्यं, कार्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणात्—
ब्राह्मण्यं, दौत्यम् । लिङ्गविशिष्टग्रहणात्—दूतीनां
भावादि दौत्यम् । ब्राह्मण, दूत, चौर, मध्यस्थ,
कुश, चपल, निपुण, मिथुन, राजन्, दायाद, कवि
॥८४१॥

८४२ । अर्हन्तो नुम् च ।

आर्हन्तम् । आर्हन्ती साधुः ॥८४२॥

८४३ । स्तेयं स्तेन्ये, कापेय-ज्ञातेय-
वाणिज्याश्च साधवः ।

८४४ । पत्यन्तान् पुरोहितादेश्च नृसिंह्यः

ब्राजपत्यं, पौ हित्यं, मौन्यम् ॥८४४॥

८४५ । प्राणिजातेर्वयोवचनादुद्गात्रादेश्च

केशव-णः, ईशान्ताच्च लघुपूर्वात् ।

प्राणिजातेः—कार्णसारं हारिणम्, वयोवचनात्
—कौमार, यौवनं, स्थाविरम् । उद्गात्रादे—
औद्गात्रम्, औन्नये, पौरुषं, सौहृदं, दौर्हृदं,
चापलं, नैपुणं, पैशुनं, कौतूहलम् ॥

८४६ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ।

श्रोत्रम् । ईशान्तादिति—हारं, लाघवम्,
हरितक्या—हारीतकम् । ईशान्तात् किम् ?
पटुकत्वम् । लघुपूर्वात् किम् ? पाण्डुत्वम् ।
काव्यन्तु ब्राह्मणादित्वात् ॥८४६॥

८४७ । योद्धवादगुरुपोत्तमान्नृसिंहवुः,

रामकृष्णान्मनोज्ञादेश्च ।

रामणीयकम्, आचार्यकं, साहायकम्, साहाय्यम्
इति जयादित्यः (काशिका १।१।१२२) नेति
भागवृत्तिः । 'गुरुतात्तमात्' किम् ? क्षत्रियत्वम्
॥८४७॥

८४८ । रामकृष्णात्तु लक्ष्म्याम् ।

शैव्योपाध्यायिका, पैतापुत्रिका, मनोज्ञादेः—

मानोज्ञकम्, प्रैयरूपकम्, आभिरूपकम्,
आमुष्णपुत्रकं, कौशलपुत्रकम्, आढ्यच्छात्रकम्
॥८४८॥

८४९ । गोत्रचरणाभ्यां श्लाघाधिकेपतत्प्राप्ति-
विषये नृसिंहवुर्लक्ष्म्याम् ।

भावे कर्मणि चेत्यनुवर्तत एव । गोत्रात्—
गार्ग्यया श्लाघते, दाक्षिकया अत्याकुरुते
अधिकृषतीत्यर्थः । वार्तासकां समवेतः प्राप्त इत्यर्थः
चरणात् काठिकया श्लाघत इत्यादि । श्लाघादेरन्यत्र
गार्गत्वम् ॥८४९॥

८५० । ऋत्विग्वाचकेभ्यश्छरामः ।

अच्छावाकीयम्, मित्रावरुणीयं, ब्राह्मणाच्छंसीयम्
॥८५०॥

८५१ । ब्रह्मणस्त्वः ।

ऋत्विग्वचनाद्ब्रह्मणस्त्वः स्यात्—ब्रह्मत्वम् ॥८५१॥

भावकर्मविचारः पूर्णः ।

८५२ । चातुर्वर्ण्यद्वयः स्वार्थे ।

चातुर्वर्ण्यम्, औपम्यं, सान्निध्यं, योगपद्यं,
चातुर्वैद्यं, षाड्गुण्यं, तादृश्यं, त्रैलोक्यम् ॥८५२॥

८५३ । धान्यानां भवने क्षेत्रे नृसिंह्यः ।

भवन्त्यत्रेति भवनम् । मुद्गानां भवनं मौद्गीनम्
एवं कौद्रवीणं, धान्यीनम् ॥८५३॥

८५४ । ब्रीहिशाल्योर्मधिवढः ।

ब्रीहयं, शालेयम् ॥८५४॥

८५५ । यव-यवक-षष्टिकाभ्यो यरामः ।

यव्यं, यवक्यम् ॥८५५॥

८५६ । तिल-माषोमाभङ्गाणुभ्यो यरामो वा
तिल्यं, तैलीनम् ॥८५६॥

८५७ । अधान्यानां शाकटशाकिनौ ।

इक्षुशाकटं, मूलशाकिनम् ॥८५७॥

८५८ । तेन वित्तश्चुञ्चुचनौ ।

हरिभक्तिचुञ्चुः, हरिभक्तिचनः, तथा प्रतीत
इत्यर्थः ॥८५८॥

८५९ । सर्वचर्मणावृतः ख-नृसिंहखौ

सर्वचर्मणिः, सार्वचर्मणिः रथः ॥८५९॥

८६० । यथामुखं सम्मुखं वा

दृश्यतेऽस्मिन्निति खरामः ।

खरामोऽयं प्रभुश्च । मुखस्य सादृश्यं यथामुखम्
समं मुखं सम्मुखम् । यथामुखीनः, सम्मुखीनो
दर्पणादिः ॥८६०॥

८६१ । सर्वपूर्वभ्यः

पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रेभ्यस्तद्व्याप्नोतीति ।

सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीना हरिभक्तिः ॥८६१॥

८६२ । आप्रपदं व्याप्नोति ।

आप्रपदीनः ॥

८६३ । अनुपदं बद्धा ।

अनुपदीना पादुका ॥८६३॥

८६४ । सर्वान्नाति भक्षयति ।

सर्वानीनः ॥८६४॥

८६५ । अयानयं नेयः ।

अयः प्रदक्षिणम् अनयः, प्रसव्यं, तदुभयं नेयः,
अयानयीनः शशिः ॥८६५॥

८६६ । परोवरं परस्परं पुत्रपौत्रं
वानुभवति ।

परांश्च अवरान्श्च अनुभवति निपातनादोत्व
परोवारीणः । एवं परस्परीणः ॥८६६॥

८६७ । अवारं पारमत्यन्तमनुकामं वा
गच्छति ।

अवारीणः, पारीणः, अवारपारीणः, पारावारीणः,
अत्यन्तीनः, अनुकामीनः ॥८६७॥

८६८ । समांसमीना प्रत्यब्दप्रसवायाम्
अद्यश्वीनासन्नप्रसवायाम् ।

‘अद्यश्वीनो वियोगः’ इत्यपि जयादित्यः (काशिका
५।२।१३) ॥८६८॥

८६९ । आगवीनः आ गोप्रतिदानात्
कर्मकारिणि, अनुगवीनो गोः पश्चादनुगामिनि
अध्वन्याध्वनीनावध्वानमलं गामिनि,

अभ्यमित्रियाभ्यमित्रिणाभ्यमित्र्या

अभ्यमित्रमलं गामिनि, अश्वीनोऽश्वेनैकाहगम्ये
एते साधवः ॥८६९॥

अथ कृतवृष्णीन्द्रा दृश्यन्ते

८७० । गोधीनो भूतपूर्वगोष्ठप्रदेशे,
शालीनकौपीने, अधृष्टाकार्ययोः, व्रातीनो
व्रातेन जीवति ।

ये शरीरमुपास्य जीवन्ति, ते व्रातास्तत्कर्मणि
व्रातम् ॥८७०॥

८७१ । साप्तपदीनं सख्ये, हैयङ्गवीनं
ह्योगोदोहोद्भवघृते ।

एते च साधवः ॥८७१॥

खरामो निवृत्तः ।

८७२ । पीलुकुणादयः पीलवादिपाके ।
पीलूनां पाकः पीलुकुणः । पील्वाम्रवदरखदिराः
पीलवादयः ॥८७२॥

८७३ । कर्णजाहादयः कर्णादिमूले ।
‘कर्णजाहविलोचना’ इति (भट्टिः ४।१६) तु
कर्णमूलपर्यन्तविलोचनेत्यर्थः ।
कर्णाक्षिनखकेशपादमुखगुल्फभ्रू-शृङ्गदन्त-ओष्ठादयः
कर्णादयः ॥८७३॥

८७४ । पक्षतिः पक्षमूले ।

‘चन्द्रलेखेव पक्षतौ’ (भट्टिः ४।१६)
चञ्चत्पक्षतिभिः खगैः ॥८७४॥

८७५ । स्नेहे तैलः ।

इङ्गुतीतैलं, शर्षपतैलम् ॥८७५॥

८७६ । गोगोष्ठादयः पशुस्थाने ।

गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठम्, उष्ट्रगोष्ठम् ॥८७६॥

८७७ । अविकटाविपटौ तत्सङ्घातविस्तारयोः

८७८ । गो-गोयुगादयः पशुद्वित्वे ।

गोगोयुगम्, अश्वगोयुगम् ॥८७८॥

८७९ । गो-षड्गवादयः पशुषट्के ।

गोषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥८७९॥

७।८८०-८८७) तद्धित-प्रकरणे त्यक-द्वयस-दघन-मात्रट्-टच्-इतिच् प्रभृतिप्रत्ययाः २१७

८८० । अवटीटावनाटावभ्रटा नतनासिके,
कर्मठः कर्मसु घटमाने ।

एते साधवः ॥८८०॥

८८१ । अलावूतिलोमाभङ्गाणुभ्यो रजसि
कटः ।

अलावूनां रजः अलावूकटः ॥८८१॥

८८२ । उपाधिभ्यां त्यको

लक्ष्म्यामासन्नाधिरूढयोः ।

गिरेरुपत्यका वनराजिः, तदामन्नेत्यर्थः ।

अधिका गिरेः, तमधिरूढेत्यर्थः । उपत्यकाद्रेरामन्ना
भूमिरूद्ध्वमधित्यका इत्यमरः (२.३.७) ।

“समुद्रोपत्यका हैमी पर्वणाधित्यका पुरी” इति
भट्टिः (५.८६) ॥८८२॥

८८३ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः

तारका सञ्जातास्य तारकितं नभः, पुष्पितो
वृक्षः । तारका, पुष्प, सुख, दुःख, फल, मूल,
कुसुम, स्तवक, तन्द्रा, बुभुक्षा, पिपासा, भर, व्रण,
रोग, व्याधि, उत्कण्ठा, गर्भोऽप्राणिनीति ।

तदस्येत्यनुवर्तते यावत्तदस्मिन् ॥८८३॥

८८४ । द्वयस-दघनौ केशवावूद्ध्वप्रमाणो,
मात्रट् प्रमाणमात्रे ।

ऊरुद्वयसं जलं, गजद्वयसी नदी । एवमुद्दघनम् ।
तथा प्रस्थमात्रं घृतं, तन्मात्रं तावन्मात्रम् । ८८४॥

८८५ । प्रमाणवाचिभ्यो महाहरश्च ।

समं प्रमाणमस्य समः । एवं त्रितसिः, मुष्टिः ॥८८५॥

८८६ । त्रिराम्यास्तु नित्यम् ।

द्विजानु जलम् ॥८८६॥

८८७ । टच् स्तोमे ।

पञ्चदशः, स्तोमः, एकविंशः स्तोमः ॥८८७॥

८८८ । शन्नन्तद्विशतिभ्य इतिच् ।

पञ्चदश प्रमाणमेषां पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । एवं
त्रिंशिनो मासाः, विंशिनोऽङ्गिरसः ॥८८८॥

८८९ । प्रमाणात् परिमाणात् सङ्ख्यायाश्च

मात्रः संशये ।

प्रमाणान् समं स्यान्न वेति सममात्रम् । एवं
हस्तमात्रम् । परिमाणान्—प्रस्थमात्रम् । सङ्ख्यायाः
—पञ्चमात्रम्, दशमात्रम् । अत्रापि महाहरमिच्छन्ति
॥८८९॥

८९० । वत्वन्तात् केशवद्वयसमात्रौ स्वार्थे
तावदेव तावद्वयम्, तावन्मात्रम् ॥८९०॥

८९१ । पुरुषहस्तिभ्यां केशवणश्च तत्प्रमाणो
पुरुषोऽस्य प्रमाण पौरुषम् । एवं हास्तिनम् ।
चकारान् द्वयसादयश्च ॥८९१॥

८९२ । यत्तदेतद्भ्यस्तत्परिमाणो आवतुच्
यत् परिमाणमस्य यावान्, एवं तावान्,
एतावान् ॥८९२॥

८९३ । किमिदमोः कियदियन्तौ साधू ।

कियान्, इयान्, कियी, इयती ॥८९३॥

८९४ । का सङ्ख्यैषां कतिर्वर्षा ।

अत्रार्थेऽयं साधुर्वा । कति पक्षे कियन्तः । ८९४

८९५ । अवयववृत्तेः सङ्ख्यायाः केशवस्तयः,
द्वित्रिभ्यामयश्च, उभादयः ।

पञ्चावयवा अस्य वृत्तस्य पञ्चतयं पुराणं,
चतुष्टयी श्रुतिः । द्वित्रिभ्याम्—द्वयं द्वितयं, त्रयं
त्रितयी । तथा उभावयवावस्य उभयो नरसिंहः,
उभये देवमनुयाः, उभयो सृष्टिः ॥८९५॥

८९६ । सङ्ख्याया मयट् भागेन मूल्येन
क्रेयभागके ।

यवानां द्वौ भागौ मूल्यं भागे यस्योदश्चितः तत्
द्विमयम् उदश्चिद् यवानाम् । एवं द्विमयी द्राक्षा
गुडस्य । क्रेयभागावतो वाच्यत्वात्
सामानाधिकरण्यम् ॥८९६॥

तदस्येति निवृत्तम् ।

८९७ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्तादच्
शतसहस्रयोः ।

एकादशाधिका अस्मिन् एकादशं शतम् । एवं

द्वादश सहस्रम् ॥८६७॥

८६८ । शदन्तविंशतिभ्याश्च ।

त्रिंश शतं चत्वारिंशं सहस्रं, विंशं शतं, षष्ठं
शतमिति तु मत्वर्थीयोऽच् ॥८६८॥

८६९ । तस्य पूरणे केशवाः ।

प्रभुरयम् ॥८६९॥

९०० । अच् ।

एकादशानां पूरणः एकादशः स्कन्धः । एवं द्वादशः ।
एकादशी तिथी ॥९००॥

९०१ । नान्तादेसङ्ख्यादेरमचि ।

दशमः स्कन्धः । नान्तात् त्रिम् ? विंशः, त्रिंशः
असंख्यादेः किम्—एकादशः ॥९०१॥

९०२ । षट्-कति-कतिपय-चतुर्भ्यस्थुगचि ।

षष्ठः, कतिथः, कतिपयथः, चतुर्थः । षष्ठी,
कतिपयथी ॥९०२॥

९०३ । चतुर्थे तुर्य्यतुरीयौ ।

साधू । अजादित्वात् तुर्य्या, तुरीया ॥९०३॥

९०४ । बहु-पूग-गण-सङ्ख्येभ्यस्तिथः ।

बहुतिथः, बहुतिथी ॥९०४॥

९०५ । वतोरिथः ।

तावतिथः, यावतिथः ॥९०५॥

९०६ । द्वितीयतृतीयौ पूरणे साधू ।

अजादित्वात्—द्वितीया, तृतीया ॥९०६॥

९०७ । विंशत्यादेस्तमो वा ।

विंशतितमः, विंशः, त्रिंशत्तमः, त्रिंशः,
एकविंशतितमी, एकविंशी ॥९०७॥

९०८ । नित्यं शतादेर्मासार्द्धमासात्

संवत्सराच्च ।

शततमः, सहस्रतमः, लक्षतमः, एकशततमः,
द्विसहस्रतमः, सप्तलक्षतमः । मासतमो दिवसः,
अर्द्धमासतमः, संवत्सरतमः ॥९०८॥

९०९ । षष्टि-सप्तत्यशीति-

नवतिभ्यश्चासङ्ख्यापूर्व्वेभ्यः ।

विंशत्यादेर्विकल्पस्य बाधा । षष्टितम इत्यादि ।
सङ्ख्यापूर्व्वेभ्यस्तु—एकषष्टः, एकषष्टितमः ॥९०९॥

उक्तं पूरणम् ।

९१० । स एषां ग्रामणीरिति कः ।

त्वं ग्रामणीरेषां त्वत्काः । एवं मत्काः, मत्कं
मतम् देवदत्तकाः । ९१०॥

९११ । कोऽयं प्रभुश्च ।

९१२ । सस्येन सम्पन्नः ।

सस्यका मणिः, सस्यकः शालिः ॥९१२॥

९१३ । अंशं हारी ।

अंशको दायादः ॥९१३॥

९१४ । स्वाङ्गात्तदासक्ते ।

केशकः, दन्तकः ॥९१४॥

९१५ । तेन ग्रहीतरि पूरणप्रत्ययात्तस्य

हरश्च ।

द्वितीयेन ग्रहीता द्विको मेधावी । एवं षट्कः

॥९१५॥

९१६ । ग्रहणे तु हरो वा ।

द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं, द्वितीयकम् ।
एवं चतुर्थकं, चतुष्कम् ॥९१६॥

९१७ । काले सम्भवति द्रव्येण प्रयुक्ते च

रोगे ।

दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । एवं मासकः
विषपुष्पेण प्रयुक्तः विषपुष्पकः ॥९१७॥

९१८ । द्वितीयकादयश्च तद्भवरोगे,
शीतकादयश्च शीतादिकर्तृकरोगे,
गूडापूपिकादयः पौर्णमास्यादिषु, पथकादयः
पथ्यादिकुशले ।

पथकः, कथकः, आकर्षकः, जातकः इत्यादि

॥९१८॥

९१९ । धनकहिरण्यकौ तयोः कामे ।

देहेऽपि निस्पृहस्यास्य मुमुक्षोर्धनकः कुतः । एवं
हिरण्यकः ॥९१९॥

७।६२०-६३६)

तद्धित-प्रकरणे क-इनि-मनु-ल-प्रत्ययाः

२१६

६२० । तन्त्रको नवकर्पटे, शीतकोऽलसे,
उष्णको दक्षे, अनुकाभिकाभीकाः कमितरि,
पार्श्वकः शठे, शृङ्खलकः करभे, उत्क
उन्मनसि, अधिरूढस्याधिकः ।

एते साधवः ॥६२०॥

उक्त कः ।

६२१ । उदरादाद्यूने, अयःशूलात्तैक्षणेन
कारिणि, दण्डाजिनाद्दाम्भिके माधवठः ।

औदरिकः, उदरमात्रभरणतत्पर इत्यर्थः,
आयःशूलिकः, दाण्डाजिनिकः ॥६२१॥

६२२ । श्रोत्रियश्छन्दोऽधीयाने
श्राद्धिकश्राद्धिनौ श्राद्धभोक्तारि ।

साधवः ॥६२२॥

६२३ । अनुपदादिनिरन्वेष्टरि ।

“मृगस्यानुपदी रामः” (भट्टिः ५।५०) ॥६२३॥

६२४ । क्षेत्रिय जन्मान्तरचिकित्स्ये ।

साधुः । क्षेत्रं शरीरं, तच्च जन्मान्तरगतं
गृह्यते ॥६२४॥

६२५ । साक्षी साक्षाद्गृष्टरि ।

इन्नन्तः साधुः ॥६२५॥

६२६ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थे
संज्ञायां साधु ।

६२७ । पूर्वदिनिर्भूतपूर्वकर्त्तरि ।*

पूर्वमनेन स्थितं गृहीतं वा पीतं पूर्वी, पूर्व्विणी
॥६२७॥

६२८ । सपूर्वपदाच्च ।*

कृतं पूर्वमनेन इति कृतपूर्वी सृष्टि, भक्तिपूर्वी
दधीनि ॥६२८॥

६२९ । इष्टादिभ्यश्च ।*

इष्टमनेन इष्टी हरियागे । अधीती श्रीभागवते ।

एवं निराकृती, पठिती, गृहिती, कृती, श्रुती ॥६२९॥

६३० । तदस्यास्त्यस्मिन् वा मनुः ।

अर्थोऽयं प्रभुश्च । गावोऽस्य सन्ति गोमान्
व्रजनाथः । कृष्णोऽस्त्यस्मिन्, ‘मतामो वः’ (त० प्र०
५८) कृष्णवान् ।

अन्तार्थे नियमश्च—

भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संमर्गेऽस्ति-विवक्षायां मनुमुख्या भवन्ति ते ॥*

क्रमेण यथा—गोमान् श्रीनन्दः, दैत्यवान् कंसः,
प्रशंसादौ—रूपवान् भगवान्, शाङ्गी दण्डी कृष्णः,
अस्तिविवक्षायान्तु—क्रियावान् । इन् वक्ष्यते (त०
प्र० ६५७) ॥६३०॥

६३१ । गुणिवाचिभ्यो मत्वर्थस्य महाहरः

शुक्लः, पटः । यदा तु स्वभावादगुणिनि गुणे च
शुक्लादयो वर्तन्ते, इत्युपगमस्तदा गुणपक्षेऽपि
शुक्लवानिति न स्यात् । इत्येव मत्वर्थो महाहरः
॥६३१॥

६३२ । रसादिभ्यो मतुरेव प्रायशः ।

रस-रूप-गन्ध-स्पर्शशब्देभ्यो मत्वर्थीयेषु प्रायशो
मतुरेव स्यात् । रसवान् । प्रायशः किम् ? रसिकः
कृष्णः, रूपिण्यो गोप्यः, स्पर्शी वायुरित्यादि ॥६३२॥

६३३ । प्राणिस्थादारामान्ताद्भो वा

सिधमाधेश्च ।

चूडालः, चूडावान्, नेह—शिखावान् प्रदीपः ।

तथा सिधमलो गडुलः ॥६३३॥

६३४ । पाष्णिर्धमन्योस्त्रिविक्रमश्च ।

पाष्णीलः, धमनीलः ॥६३४॥

६३५ । जटाघाटाकालाभ्यः क्षेपे लः ।

जटालः, घाटालः, कालालः ॥६३५॥

६३६ । क्षुद्रजन्तूपतापेभ्यश्च ।

मूषिकालः, यूकालः । उपतापात्—मूर्च्छालः,
विचर्च्चिकालः । विकल्पानुवृत्तिः सर्वत्र—सिधमवान्

* पूर्वी कृष्णस्य सेवयामिष्टी वा तत्र यः सदा । अधीती वा भागवते भक्तपूर्वी स तं भजेत् ॥

(श्रीगोपालचम्पूः पूः २२।४३)

* ‘मनुमुख्या भवन्ति ते’ इत्यत्र ‘मन्वादयो भवन्त्यमी’ इति कलाप-व्याकरणे (तद्धित-प्रकरणम् ३०२) पाठः ।

एवमुत्तरत्रापि ॥६३६॥

६३७ । वत्सलः कामवति, अंशलो बलवति

साधु ॥६३७॥

६३८ । किलन्नेऽक्षिण तद्वति पुरुषे च

अक्षणाश्चुत्चित्-पित्-लश्च ।

चुल्लं, चुल्ल इत्यादयः । ६३८॥

६३९ । फेनिल-फेनलौ ।

साधु ॥६३९॥

६४० । लोमशादयः पामनादयश्च ।

साधवः । लोमशः, कपिशः, पामनः, श्लेष्मणः, हेमनः, बलिनः ॥६४०॥

६४१ । लक्ष्मणो लक्ष्मीवति, अङ्गना-दद्रुण
पिच्छिल-जटिलरसिलाः ।

साधवः ॥६४१॥

६४२ । प्रज्ञा-श्रद्धार्चि-वृत्तिभ्यो णरामः ।

प्राज्ञः ॥६४२॥

६४३ । तपस्वि-सहस्रिणौ, तापससाहस्री च
साधु । केशवणान्तत्वात् तापसी, साहस्री ६४३

६४४ । ज्योत्स्नादेः केशवणः ।

ज्योत्स्नः, तामिस्रः पक्षः ॥६४४॥

६४५ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

सैकती यमुना । शार्करो घटः ॥६४५॥

६४६ । स्मरहर इलश्च देशे ।

सिकता देशः, सिकतिलः, सैकतः ॥६४६॥

६४७ । मतुश्च ।

सिकतावान् । एवं शर्करादि ॥६४७॥

६४८ । दन्तुर उन्नतदन्ते ।

साधुः ॥६४८॥

६४९ । उपर-शुषिर-पुष्कर-मधुराणि

साधूनि, मुखरादयश्च ।

साधवः ॥६४९॥

६५० । द्युमद्रुमौ ।

साधु ॥६५०॥

६५१ । केशादेर्वो वा ।

केशवः, मणिव, हिरण्यवः, इष्टकावः ।

केशि ऋकेशिकेशवस्तश्च प्रयुज्यन्ते ॥६५१॥

६५२ । काण्डीराण्डीरौ ।

साधु ॥६५२॥

६५३ । रजःकृष्यासुतिपरिषदादिभ्यो वलः

रजस्वला ॥६५३॥

६५४ । त्रिविक्रमश्च ।

कृपीवलः, आसुतीवलः, परिषद्वलः । आदिना—
भ्रातृवलः, पुत्रवलः, मैत्रीवलः, यात्रावलः ॥६५४॥

६५५ । दन्तावलशिखावलौ हस्तिमयूरौ ।

६५६ । ज्योत्स्ना-तमिस्रा-

शृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वल-गोमिन्-मलिन-
मलीन-मलीमसाः ।

साधवः ॥६५६॥

६५७ । अरामादिनि-ठरामौ, ब्रीह्यादेशश्च
दण्डी, दण्डिकः ॥६५७॥

६५८ । मतुश्चात्र परत्र च ।

दण्डवान् ॥६५८॥

६५९ । एकाक्षरात् कृतो जातेः

सप्तम्याञ्चेनिठौ न तु ।

स्ववान्, कारकवान्, ब्राह्मणवान् । सप्तम्याम्—
कृष्णोऽत्रास्ति कृष्णवान् देशः । व्यभिचरति च—
कार्यी, हाय्यी, तण्डुली, तण्डुलिकः । ब्रीह्यादे—
ब्रीही, ब्रीहिकः, ब्रीहिमान्, मायी, मायिकः,
मायावान् ॥६५९॥

६६० । शिखादिभ्य इनिः ।

शिखी, शिखावान् । एवं माली, मेखली, सङ्गी
पातकी, कर्म्मि, चर्म्मि ॥६६०॥

६६१ । नाभादिव्यण्ठरामः ।

नाविकः, नौमान्, यवखदिकः, यवखदावान्

॥६६१॥

७।६६२-६८५)तद्धित-प्रकरणे विनि-प्रत्ययः आमयावि-शीतालु-वातुलप्रभृति साधुशब्दाः २२१

६६२ । तुन्दादेरिलस्ती च ।

तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, तुन्दवान्, उदरिलः,
उदरिकः, उदरी, उदरवान्, एवं पिचिण्ड, यव ।
व्रीहेरर्थग्रहणं तुन्दादिषु । शालिनः, शालिकः, शाली
॥६६२॥

६६३ । स्वाङ्गाद्वृद्धौ च ।

स्थूलकर्णः—कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी ॥६६३॥

६६४ । एकगोपूर्वान्माधवठः,

निष्कपूर्वैशतसहस्राभ्याञ्च ।

ऐकशतिकः, गौसहस्रिकः, एकादशीति
श्यामरामादेवेष्ट्यते । तथा नैष्कशतिकः,
नैष्कसहस्रिकः ॥६६४॥

६६५ । रूप्यो दीनारे प्रशस्तरूपे च ।*

साधुः ॥६६५॥

६६६ । हिम्यादयश्च ।

साधवः । हिम्यः, गुण्यः, पद्यम् ॥६६६॥

६६७ । अस्-माया-मेधा-स्रग्भ्यो विनिः ।

तसाभ्यां मत्वर्थीया यादिवत् । पयस्वी, मायावी
मेधावी, स्रग्वी । सरस्वान् सरस्वतीत्येव तु स्यात् ;
विनेरनभिधानात् ॥६६७॥

६६८ । अर्श आदेररामः ।

अर्शसः, तुन्दः, काणः, खञ्जः, पलितः, लवणः
गोब्रूमः ॥६६८॥

६६९ । आमयावी रोगिणि ।

साधुः ॥६६९॥

६७० । शृङ्गारक-वृन्दारक-फलिन-वर्हिण-
हृदयालवः ।

इत्येते साधवः । फली, वर्ही, हृदयिको, हृदयी,
हृदयवानित्यपि दृश्यते ॥६७०॥

६७१ । शीतालु-तिग्मालु-वलूलु-

हिमेलवस्तत्तदसहे ।

साधवः । हिमेलुरिति सन्ध्यक्षरमध्यः ॥६७१॥

१७२ । वातुलो वातासह-वातसङ्घयोः ।

साधुः ॥६७२॥

६७३ । उर्णायुर्मेषकम्बले ।

उरामान्तः साधुः ॥६७३॥

६७४ । वाग्गमी पण्डिते ।

द्विगकारोऽयं साधुः ॥६७४॥

६७५ । वाचाल-वाचाटौ निन्द्यबहुभाषिणि

साधु ॥६७५॥

६७६ । स्वादीश्वरे ।

साधुः ॥६७६॥

६७७ । वातक्यतिसारकि-पिशाचकिनः ।

साधवः ॥६७७॥

६७८ । रामकृष्णादुपतापाद्गह्यादिप्यरामात्
प्राणिस्थादिनिर्न तु मतुः ।

कटकवलयी, कुष्ठी, ककुदावर्ती । 'प्राणिस्थात्'
किम् ? पुष्पफलवान् ॥६७८॥

६७९ । प्राण्यङ्गान्नेष्ट्यते ।

पाणिपादवती । अरामात् किम् ? मूर्च्छावती
॥६७९॥

६८० । पूरणाद्वयसि ।

पञ्चमो मासो वर्षो वास्य पञ्चमी ॥६८०॥

६८१ । दशमी वृद्धे ।

साधुः ॥६८१॥

६८२ । सुखादिभ्यश्च ।

सुखी, दुःखी ॥६८२॥

६८३ । धर्मशीलवरान्तिताञ्च ।

वैष्णवधर्मी, वैष्णवशीली, ब्राह्मणवर्णी ॥६८३॥

६८४ । हस्ती जातौ ।

साधुः ॥६८४॥

६८५ । वर्णी ब्रह्मचारिणि, पुष्करिण्यादयो
देशे ।

१ । तुन्दादेरिल इकश्च (ख)

* दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ॥ इति दीनार-लक्षणम् ।

२२२

श्रीश्रीहरिनामामृत-व्याकरणम्

(७।६८६-१००३)

साधवः ॥६८५॥

६८६ । बाहुबलि-उरुबलिनौ, सर्वबलि
सर्वजीवी सर्ववेशी च ।

साधवः ॥६८६॥

६८७ । अर्थो याचके ।

साधुः । तदन्ताच्च—घनार्थी ॥६८७॥

६८८ । बलादेर्मतुर्वा ।

बलवान्, बली, उत्साहवान्, उत्साही ॥६८८॥

६८९ । कंयु-शंयु-शुभंयवहंयादयः ।

साधवः । आदिग्रहणात्—कम्बः, शम्बः, कम्भः
शम्भः, कन्तिः, शन्तिः, कन्तः, शन्तः, कन्तुः,
शन्तुः, कंयः, शंयः ॥६८९॥

६९० । तुन्दि-बलि-वटिभ्यो भः ।

तुन्दिभः । पामादित्वाद् बलिनश्च ॥६९०॥

उक्ता मत्वर्थीयाः ।

अतःपरं स्वार्थिकाः

अत्र 'प्रथमनिर्दिष्टविष्णुभक्त्यन्तात् प्रत्ययः'
(त० प्र० २५७) इति निवृत्तं, विभाषा त्वनुवर्तते—

६९१ । कृष्णानामबहुभ्यां, न तु
द्वयादिचतुर्भ्यः ।

प्रभुरयं प्राग्दिशीयः । स चायं
पूर्वविष्णुभक्तिवन्मन्तव्यः ॥६९१॥

६९२ । पञ्चमीतस्तसिः ।

अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः । सर्वतः, विश्वतः,
ततः, यतः, बहुतः ॥६९२॥

६९३ । सप्तमीतन्त्रः ।

सर्वत्र, बहुत्र ॥६९३॥

६९४ । एतदोऽतोऽत्र, इदम इत इह,
अदसोऽमुतोऽमुत्र, किमः कुतः कुत्रेति ।

तसूत्राभ्यां त्रिष्वपि लिङ्गेषु साधवः ॥६९४॥

६९५ । कुत्रस्य क्वेति च, इतरत्रापि
भवदादियोगे दृश्यते ।

सभवान्, ततोभवान्, तत्रभवान् । ततो

दीर्घायुषं ब्रवीमि तत्र वा । ततो देवानां प्रियेण
कृतं तत्र वा इत्यादि ॥६९५॥

६९६ । कालेऽधिकरणे सर्वदादयः ।

साधवः ॥६९६॥

६९७ । सर्वस्य सर्वदा सदा, तदस्तदा
तदानीं तर्हि, यदो यदा यर्हि, इदम एतर्हि
इदानीमधुना, किमः कदा कर्हीति
विशेष्योपादाने तु न स्यात् ।

सर्वत्र काले ॥६९७॥

६९८ । सर्वेण प्रकारेणेत्यादौ
सर्वथादयः ।

सर्वथा, यथा, तथा, इत्थं, कथम् ॥६९८॥

६९९ । सद्य आदयश्च ।

समानेऽहनि सद्यः, पूर्वस्मिन् वत्सरे परतु,
पूर्वतरे वर्षे परारि, पररि, अस्मिन् वत्सरे ऐषमः
परस्मिन्नहनि परेद्यवि, अस्मिन्नहनि अद्य,
पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः, उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः
उभयद्युः ॥६९९॥

उक्ताः प्राग्दिशीयाः ।

१००० । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः,
पूर्वाधरावरेभ्योऽसिश्च, पूर्वादीनां पुर अध
अव तयोः, अवस्त्वस्तातौ वा ।

पूर्वस्यां दिशि, पूर्वस्याः दिशः, पूर्वा दिक्,
पुरस्तात् पुरः । एवम् अधस्तात् अधः । अवस्तात्,
अवरस्तात् अवः । एवं देशकालयोरपि । धा प्रत्ययं
यावदस्तातिप्रत्ययैक विषये विधिः ॥१०००॥

१००१ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसिः ।

दक्षिणतः ॥१००१॥

१००२ । परावराभ्यां वा ।

परतः परस्तात् ॥१००२॥

१००३ । अञ्चतेर्महाहरः ।

अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्महाहरः स्यात् ।

७।१००४-१०२७) तद्धित-प्रकरणे आ-आहि-धा-पाश-चर-रूप्य-तरामुप्रभृतिप्रत्ययाः २२३

तत्र लक्ष्मीप्रत्ययस्य महाहरः प्राग्वसतीत्यादि १००३

१००४ । उपयुर्परिष्ठात् ।

एतौ अस्तात्यर्थे निपात्येते ॥१००४॥

१००५ । अवरस्य पश्चादस्तातौ साधुः ।

पश्चाद्वसत्यागतो रमणीयं वा ॥१००५॥

१००६ । दिक्पूर्वपदस्य च ।

दक्षिणपश्चात् । पश्चभावात्—पश्चाद्धो
दक्षिणपश्चाद्धः ॥१००६॥

१००७ । उत्तराधरदक्षिणोभ्य आतिः ।

उत्तरात्, अधरात् ॥१००७॥

१००८ । अदूरे एनोऽपञ्चम्या वा ।

उत्तरात् उत्तरेण वसति रमणीयं वा ।

अपञ्चम्याः किम् ? व्रजस्य दक्षिणत आगतः १००८

१००९ । दक्षिणाददूरे आरामः ।

दक्षिणा वसति रमणीयं वा ॥१००९॥

१०१० । आहिश्च दूरे ।

दक्षिणाहि दाक्षिणा ॥१०१०॥

१०११ । उत्तराच्च ।

उत्तरा उत्तराहि वसति रम्यं वा । अपञ्चम्या
इति निवृत्तम् । उक्ता अस्तात्यर्थाः । एत एवातस्यर्थाः
—यैर्योगे षष्ठी एनेन द्वितीयाषष्ठ्यौ

अञ्चुत्तरपदादारामाहियोगे पञ्चमी भवेत् ॥१०११॥

१०१२ । क्रियाप्रकारवृत्तेः सङ्ख्याया धाः

पञ्चधा हरिमर्चयति, सप्तधा ॥१०१२॥

१०१३ । द्रव्यविभागे च ।

एकं द्विधा कुरु ॥१०१३॥

१०१४ । एकधास्थाने ऐक्यञ्च ।

साधु । द्विधा-त्रिधा स्थाने द्वेधा द्वैधमित्यादि
च । तसिमारभ्य सर्वमेतदन्तमव्ययम् ॥१०१४॥

१०१५ । गह्वर् पाशः ।

हीनो याज्ञिको याज्ञिकपाशः ॥१०१५॥

१०१६ । षष्ठाष्टमाभ्यां एरामारामौ भागे

षाष्ठः षष्ठो भागः, आष्टमः, अष्टमः ॥१०१६॥

१०१७ । पञ्चङ्गे भागे षष्ठकः ।

साधुः ॥१०१७॥

१०१८ । भूतपूर्व केशवचरः ।

भूतपूर्वो वैष्णवः वैष्णवचरः ॥१०१८॥

१०१९ । षष्ठ्या रूप्यश्च ।

वैष्णवस्य भूतपूर्वो वैष्णवरूप्यो ग्रामः ।
वैष्णवचरः ॥१०१९॥

१०२० । गुणप्रकर्षयुक्तात्तमेष्ठौ ।

अयमेषां कृष्णतमः, अयमेषां पटिष्ठः । अत्र
नामजन्यप्रकरणोक्तमनेकसर्वेश्वरस्य संसारहर
इत्यादिकं स्मर्त्तव्यम् ॥१०२०॥

१०२१ । आख्यातात्तमाम् ।

भजतितमाम् ॥१०२१॥

१०२२ । द्वयोरेकतरस्य गुणप्रकर्षे तरेयसू

अयमनयोर्वैष्णवतरः, पटुतरः, पटीयान् ।
द्वयोरिति द्विभागः-मात्रपर, तेन पञ्चमीपक्षेऽपि
श्रीधनेभ्यो माथुरा आढ्यतराः ॥१०२२॥

१०२३ । आख्यातात्तराम् ।

भजतितराम् । इष्टेयसू गुणवचनादेव,
तथेवादाहृतम् । विन्मत्वाहंर इति इष्टेयस्वोरपि
दर्शितत्वादगुणवचनेभ्योऽपि तौ ज्ञाप्यौ, यथा—
अयमेषां स्रजिष्ठः, अयमनयोः स्रजीयान्, एवमोजिष्ठः
ओजीयान्, त्वचिष्ठः, त्वचीयान्, धर्मिष्ठश्च ॥१०२३॥

१०२४ । प्रशंसायां रूपः ।

वैष्णवरूपः, पण्डितरूपः ॥१०२४॥

१०२५ । आख्याताच्च ।

पचतिरूपम्, अत्र ब्रह्मत्वमेव ॥१०२५॥

१०२६ । ईषदसमाप्तौ कल्प-देश्य-देशीयाः

वैष्णवकल्पः, पण्डितदेश्यः ॥१०२६॥

१०२७ । आख्याताच्च ।

भजतिकल्पम् । स्वार्थिकाः, प्रकृतितो

लिङ्गवचनान्यतिक्रान्ता अपीति, विष्णुकल्पा लक्ष्मीः

दर्शनकल्पा हरेः स्फुटिः, दृष्टिकल्पं हरेः स्फुरणम्
॥१०२७॥

१०२८ । स्वाद्यन्तात् प्राग्बहुवर्वा कल्पार्थे
बहुनारायणा लक्ष्मीः । “लघुर्बहुवृणं नरः”
(माघः २।५०) पक्षे नारायणकल्पा इत्यादि ॥१०२८॥

१०२९ । प्रकारवति जातीयः ।
वैष्णवप्रकारवान् वैष्णवजातीयः । तथा जातीयः
तज्जातीयः ॥१०२९॥

१०३० । प्रागिवीयात् कः,
अव्ययकृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्रागक् कस्य
च दः तत्र स्वाद्यन्तस्य संसारात् प्रागक्
ओराम-सराम-भरामादि-वर्जम् ।

प्रभुरयम् । कस्य च द इति यथासम्भवं
सहजस्यान्तिमकरामस्येति ज्ञेयम्—उच्चकैः, नीचकैः
धिकधिकित्, पृथक्पृथक् । सर्व्वके, विश्वके,
त्वयका, मयका, त्वयकि, मयकि । ओरामादि-
परत्ववर्जनादिह नाम्न एव संसारात् प्रागक्—
युवकयोः, आवकयोः, युष्मकासु, अस्मकासु,
युष्मकाभिः, अस्मकाभिः । गौणत्वेन
कृष्णनामत्वाभावादत्र णक्—त्वं पिता यस्य स
तत्पितृकः, न तु त्वक्तृपितृकः । नाममात्रस्य
वाच्यत्वात् समासेऽन्यपदार्थप्रधानत्वाद् गौणत्वम् ।
आख्यातस्य च दृश्यते—जल्पतकि ॥१०३०॥

१०३१ । अत्र वचेनिजेश्च भूतेश्वरे ।
अवक्, अवकक्, अनेनेक्, अनेनकेक् । अत्र
कस्य च दो नेष्यते ॥१०३१॥

१०३२ । तूष्णीमस्तूष्णीका साधु ।
तूष्णीकामासते विज्ञाः ॥१०३२॥

अथ तत्रार्थनियमाः

१०३३ । अज्ञातवैशिष्ट्ये ।*

न ज्ञायते कस्यायं वैष्णवः वैष्णवकः । अज्ञात
उच्चैरीदृशस्तादृशो वा उच्चकैः । अज्ञातासौ कस्य

कीदृशी वा असकौ । एवं सर्व्वके, विश्वके ।

भजतकि । कस्य च दः—पृथक्त् ॥१०३३॥

१०३४ । कुत्सिते ।*

अत्र च काकौ । कुत्सिताऽश्वः अश्वकः उच्चकैः,
सर्व्वके, भजतकिः ॥१०३४॥

१०३५ । संज्ञायाम् ।*

काकौ । शुद्रक इति कस्यचिद्राज्ञो नाम ॥१०३५॥

१०३६ । अनुकम्पायाम् ।*

काकौ । वैष्णवको दुर्बलकः । सर्व्वके, भजतकि
॥१०३६॥

१०३७ । एवं नीतिदानमानितयोरपि ।*

“गोपायकेद्धनायुषी” * । सुवर्णं गृहीत्वा सुखं
तिष्ठक इति ॥१०३७॥

१०३८ । बहुसर्व्वेश्वरान्नृनाम्नष्टरामो वा,
घराम इलश्च, उपादेरड्वुरामौ च ।

तत्र कपक्षे—देवदत्तकः, उपेन्द्रदत्तकः ॥१०३८॥

१०३९ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

व्याघ्राजिनो नामानुकम्पितः व्याघ्रकः । एवं
कृष्णकः । ठादिपक्षे सूत्रान्तराणि ॥१०३९॥

१०४० । द्वितीयात् सर्व्वेश्वराच्चतुर्थादपि
परभागस्य सर्व्वेश्वरे ।

अनुकम्पितो विष्णुदत्तो विष्णुकः ।

‘चतुर्भुजान्तात्’ (त० प्र० ६२) इति ठस्य कः । एवं
पितृकः । अनुकम्पिता देवदत्तः देविकः । घपक्षे
देवियः । इल—देविलः । चतुर्थसर्व्वेश्वरात्—
लक्ष्मीपतिदत्तोऽनुकम्पितो लक्ष्मीपतिकः ॥१०४०॥

१०४१ । लोपोऽसर्व्वेश्वरे क्वापि क्वापि पूर्व्वपदस्य च
अप्रत्ययस्तथैवेष्ट उद्व्याल्ल इलस्य च ॥

देवकः, दत्तकः, दत्तः, विष्णुलः, उपादे
खल्वपि ॥१०४१॥

१०४२ । सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयसर्व्वेश्वरत्वे
तदादेर्लोपवचनम् ।

* अज्ञाने कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकम्पने । तदुक्तनीतावप्यल्पे वाच्ये ह्रस्वे च कः स्मृतः ।

* “स्वेष्टमन्त्रं गुरुञ्चापि गोपायकेद्धनायुषी” इति नीतिशास्त्रम् ।

अनुकम्पित उपेन्द्रवत्तः—उपङः, उपकः ॥१०४२
 १०४३। एकसर्वेश्वरपूर्वपदादुत्तरपदलोपश्च
 वागाशी. वाचिकः, त्वगाशीः त्वचिकः ॥१०४३
 १०४४। षडङ्गुलिदत्तकस्य षडिको
 निपात्यते ।

१०४५। शेवल-विशालवरुणार्यमादीनां
 तृतीयसर्वेश्वरात् परभागस्य हरः ।
 शेवलदत्तकः, शेवलिकः, शेवलीयः शेवलील
 इत्यादि ॥१०४५॥

१०४६। तूष्णींशीले तूष्णीक साधुः ।

१०४७। एक-एकक-एकाकी चासहाये ।
 साधवः । एकाकिन्निति नान्तः ॥१०४७॥

१०४८। ह्रस्वे ।*

काकावित्येव । दण्डकः, स्तम्भकः, सर्वके ॥१०४८

१०४९। अल्पे ।*

काकौ । घृतकम्, उच्चकैः, विश्वके, भजतकि
 ॥१०४९॥

१०५०। संज्ञायां कः ।*

वेणुकः, वंशकः ॥१०५०॥

१०५१। कुटी-शमी-शुण्डादिभ्यो रः, कृत्वा
 उपच्, कासूगुणीभ्यां तरट् च ।

कुटीरः, शमीरः, शुण्डारः । कुटी मृतशरीरमित्येके
 कुतुपः । एतेषां पुंस्यभिधानम् । कासूतरी,
 गोणीतरी, कासूर्वस्त्रभेदः ॥१०५१॥

१०५२। वत्सोक्षाश्वतरर्षभेभ्यश्चासम्पूर्णतद्रूपत्वे

वत्सत्वेनासम्पूर्णो वत्सतरो द्वितीयवयाः ।

एवमुक्षतरः तृतीयवयाः । अश्वतरी खरजाता,
 ऋषभतरो मन्दः ॥१०५२॥

१०५३। कियत्तद्भ्यो गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयो-

रेकस्य निर्द्धारणायामतरच् ।

कतरो भवतोर्वैष्णवः ? यतरो वैष्णवः, ततर

आयातु । एवं कतरः पूजकः, कतरो विष्णुशर्मा

॥१०५३॥

१०५४। बहूनां जातिप्रश्नेऽतमजकौ ।

कतमो भवता वैष्णवः ? यतमः, ततमः ।
 अक्षे—‘किमः कः’ इत्यादौ साकस्यापीति—कः,
 यकः, सकः । महाविभाषया वाक्यञ्च । जातीति
 किम् ? यो भवतां विष्णुदत्तः ॥१०५४॥

१०५५। एकाच्च पूर्ववत्तस्तमौ ।
 एकतरो भवतांरायातु । एवं भवतामेकतमः ॥१०५५॥

१०५६। अवक्षेपे कः ।

व्याकरणकेनायं गर्वितः । गर्वोऽत्राक्षिध्यते ॥१०५६॥
 प्राग्वीयाः पूर्णाः ।

१०५७। इवार्थे कः प्रतिकृतौ संज्ञायाश्च

इवार्थः, सादृश्य, तद्विशेष. प्रतिकृतिः ।
 कृष्णसारप्रतिकृतिः कृष्णसारकः । संज्ञायाम्—
 कृष्णमृगकः । इवार्थे विधिः प्राक् पादात् ।
 प्रतिकृतौ प्राग्वस्तेः ॥१०५७॥

१०५८। मनुष्ये तस्य स्मरहरः जीविकार्थे
 चापण्ये ।

चञ्चोव चञ्चा मनुष्यः चञ्चा तृणप्रतिमा ।
 जीविकार्थे य आदित्यादि-प्रतिकृति कृत्वा भ्रमति
 स आदित्यः । एवं स्कन्दः, वासुदेवः । अपण्ये किम् ?
 वासुदेवकान् विक्रीणीति ॥१०५८॥

१०५९। देवपथादिभ्यश्च ।

देवपथः, काश्यपः ॥१०५९॥

१०६०। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रतद्वद्वज्रेऽपि च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कस्य देवपथादिषु ।

अर्चासु—शिवः, विष्णुः, चित्रकर्मणि—
 दुर्योधनः, अर्जुनः, ध्वजेषु—कपिः, गरुडः, सिंहः
 प्रतिकृतिर्गता ॥१०६०॥

१०६१। वस्तेर्माधिवटः ।

वस्तिरिव वास्तेयं, वास्तेयी ॥१०६१॥

१०६२। शिलाया ढरामश्च ।

शिलेव शिलेयमस्याः शरीरम् । माधवत्वात्
शैलेयं दधि, शैलेयी तनुः ॥१०६२॥

१०६३ । शाखादिभ्यो यः ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः, जघन्यः ॥१०६३॥

४०६४ । द्रव्यं भव्ये साधुः ।

भव्यः अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूतः । 'द्रव्योऽयं
माणवकः इति काशिका (५।३।१०४) । 'द्रविव
सर्वाश्रयत्वाद् यति द्रव्यं निपात्यते भव्यञ्चेत्,
'द्रव्यमेव खलु सर्ववत्त्वभम्' इति प्रयागदर्शनात्'
इति भाषावृत्तिः (५।३।१०४) ॥१०६४॥

१०६५ । कुशाग्राच्छरामः ।*

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥१०६५॥

१०६६ । काकतालीयादयः साधवः ।

आकस्मिकेन तालपतनेन काकस्य बध इव
केनापि देवदत्तस्य बधः—काकतालीयम् । एवं अजा-
कृपाणीयं बधः । ब्रह्मत्वे त्वभिधानम् ।
काकतालादिशब्देनात्रास्मात्तालादिपतनहेतुकः
काकादिबध उच्यते, अस्मिन्नर्थे समामश्चात्र
समर्थ्यते, देवदत्तस्य तद्वद्वधस्तद्वितार्थः ॥१०६६॥

१०६७ । शर्करादिभ्यः केशवणः ।

शर्करेव शर्करं कापालम् ॥१०६७॥

१०६८ । अङ्गुल्यादेर्मधिवठः ।

अङ्गुलीव, आङ्गुलिकः । एवं भारुजिकादि
॥१०६८॥

१०६९ । एकशालायाष्ठरामो वा ।

एकशालेव एकशालिकः । पक्षे—कः, माधवठ
इत्यन्ये ॥१०६९॥

१०७० । कर्कलोहिताभ्यां ठीर्नुसिंहः ।

कर्कः शुक्लोऽश्वः तेन सहशः कार्कीको गौः ।
लोहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहित
उपाश्रयात्तथावभाषते ॥१०७०॥

उक्तमिवार्थे ।

१०७१ । पादशताभ्यां सङ्ख्यादिभ्यां

वीप्सायां वुरामो लक्ष्म्यामन्त्यलोपश्च,
दण्डदानयोश्च ।

द्वौ द्वौ पादौ तद्वितार्थे समामः, अन्त्यलोपात्
'पाच्छब्दस्य वामतो भगवति' (वि० प्र० ११३)—
द्विपदिका । एवं त्रिशतिका ॥१०७१॥

१०७२ । अन्यतोऽपीष्यते ।

विमोदकिका । तथा द्विपदिकां दण्डितः ।
त्रिशतिकां व्यवसृजति ॥१०७२॥

१०७३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारोक्तौ कः ।

वक्ष्यमाणजातीयस्य बाधा । स्थूलप्रकारः
स्थूलकः । एवं यवकः, अश्वकः चञ्चलसदृशः
चञ्चत्कः । एवं बृहत्कः ॥१०७३॥

१०७४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

नात्यन्त भिन्नं भिन्नकं, छिन्नकम् ॥१०७४॥

१०७५ । नार्द्धवाचिपूर्वार्त् ।

अर्द्धपीतं, सामिभुक्तं, खण्डकृतं, नेमभिन्नम् ।
प्रतिषेधोऽयम् । स्वाधिकस्य तस्य चास्तित्वे
लिङ्गमिदमेव, तेन बहुतरकमिति जयादित्यः १०७५

१०७६ । बृहतिका वस्त्रविशेषे, अषडक्षीणं
तृतीयाद्यगोचरे, आशितङ्गवीनं गावो
यत्राशिताः पुरा, अलङ्कर्मणिः कर्मक्षमे,
अलम्पुरुषीणः पुरुषाय शक्ते ।

एते साधवः ॥१०७६॥

१०७७ । अञ्चेः खरामो वा स्वार्थे, न तु
दिशि ।

प्राक् प्राचीनं, प्राचीना ब्राह्मणी । तिर्यक्
तिरश्चीनं, प्रत्यक् प्रतीचीनम् । नेह—प्राची दिक्
॥१०७७॥

१०७८ । जात्यन्ताच्छरामो द्रव्ये ।

ब्राह्मणजातीयः । अद्रव्ये तु ब्राह्मणजातिरदुष्टा
॥१०७८॥

१०७९ । स्थानान्ताच्छो वा तुल्यत्वे ।

७।१०८०-१०८७)

तद्धित-प्रकरणे स्वार्थप्रत्ययाः,

२२७

भगवत्स्थानीयो भगवत्तुल्यः । एवं भगवत्स्थानः

॥१०७६॥

१०८०। किमेरामाख्याताव्ययेभ्यस्तेरान्तमाश्चा
द्रव्यप्रकर्षे ।

किन्तरां, किन्तमाम् । अत्र क्रियाया गुणस्य वा
प्रकर्षः । पूर्वार्द्धेतरां, पूर्वार्द्धेतरमाम् ।
अत्राधारशक्तेः प्रकर्षः । एवं यातितरां, यातितमाम्
प्रातस्तरां, प्रातस्तरमाम् । नितराम्, उच्चैस्तराम् ।
द्रव्यप्रकर्षे प्रतिषेधः, उच्चैस्तरः कश्चित् ॥१०८०॥

१०८१। सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ
कृत्वसुः, द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः ।

पञ्च वारान् हरिमर्चयति पञ्चकृत्वः । शतकृत्वः
स्तुतवान् । द्विरधीते गीतां, विश्वचतुर्वा ॥१०८१॥

१०८२। बहोर्धा वा निकटकालक्रियाभ्यावृत्तौ
बहुधा यजते बहुकृत्वो वा । अनिकटत्वे तु—
बहुकृत्व इत्येव ॥१०८२॥

१०८३। तत्प्रकृतवचने केशवमयः ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतः प्रकृतः, स चासौ प्रकृतश्चेति
तत्प्रकृतः, तद्वचनेऽर्थे मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं
प्रस्तुतमन्नमयमिह । अपर आह—अन्नं प्रकृतमस्मिन्
अन्नमया यज्ञः । अपूपमयं पर्व्व । उभयथापि
प्रमाणम् ॥१०८३॥

१०८४। समूहवच्च बहुषु ।

बहुषु प्रस्तुतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः ।
अपूपाः, प्रकृताः उच्यन्ते आपूपिकमिह,
अन्यपदार्थपक्षे आपूपिकं पर्व्व । चकारान्मयट्—
अपूपमयम्, तुलसीमयी पात्री । मोदकाः प्रकृता
उच्यन्तेऽस्मिन् मोदकिकं, मोदकमयम् ॥१०८४॥

१०८५। देवतान्तात्तादर्थ्ये यरामः,
पादध्याभ्याञ्च, अतिथेस्तुण्यः ।

विष्णुदेवतायै इदं विष्णुदेवत्यम् । तथा पाद्यम्,
अर्घ्यं, तथा आतिथ्यम् ॥१०८५॥

१०८६। स्वार्थे ।

प्रभुरयम् ॥१०८६॥

१०८७। अनन्तावसथेतिह-भेषजेभ्यो ण्यः
आनन्त्यम्, आवमथ्यम्, ऐनिह्यं, भेषज्यम् ॥१०८७॥

१०८८। तथा नव-सूर-मत्तं यविष्ठ-
क्षेमेभ्यो यः ।

नव्यं, सूर्य्यं, मत्तं यः ॥१०८८॥

१०८९। नवस्य नूतन-नूतन-नवीनाश्च ।
साधवः ॥१०८९॥

१०९०। पुराणस्य प्रण-प्रत्न-प्रतन-प्रीणाश्च
साधवः ॥१०९०॥

१०९१। भाग-रूप-नामभ्यो धेयः ।
भागधेयम् ॥१०९१॥

१०९२। देवात्ताप् लक्ष्म्याम् ।
देवताः ॥१०९२॥

१०९३। यावकादयः साधवः ।
यावकः, माणिकः, नान्तरीयकः, कन्दुकः,
स्नातकः इत्यादि ॥१०९३॥

१०९४। लोहितको मणिभेदे वर्णो
चास्थिरे लाक्षादिना रक्ते च साधुः ।
अस्थिरे वर्णे लोहितिका, लोहिनिका चेति
दृश्यते ॥१०९४॥

१०९५। कालकमस्थिर-तद्वर्णो स्यात् ।
कालकं मुखम् ॥१०९५॥

१०९६। विनयादेनृसिंहः ।
विनयो वैनयिकः, समयः सामयिकः, उपचारः,
औपचारिकः, मुक्ता मौक्तिकम् ॥१०९६॥

१०९७। एवमत्ययव्यवहारसमूहविशेषाच्च,
उपायस्योपयिकम्, अकस्मादित्यस्याकस्मिकम्
साधु ॥१०९७॥

१०६८ । वाचिकं सन्देशे, कर्मणं वाचा
प्रतिपादिते कर्मणि ।

साधुनी ॥१०६८॥

१०६९ । ओषधेः केशवणोऽजातौ ।

ओषधं पिव । जातौ तु—

वनेचरणं वनितासखानां दगीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः
भवन्ति यत्तौषधयो रजन्वा, मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः

—इति कुमारसम्भवम् (१।१०) ॥१०६९॥

११०० । प्रज्ञादेः केशवणः ।

प्रज्ञः एव प्राज्ञः, प्राज्ञी स्त्री, वणिक् वाणिजः,
मरुत् मारुतः, चोरः चौरः, रक्षो राक्षसः, देवता
दैवतम्, मनो मानसं, शत्रुः शात्रवः, पिशाचः
पैशाचं, वयो, वायसः, बन्धुबन्धवः, विकृतं वैकृतं,
द्विता द्वैतं, प्रतिभः प्रातिभः, चण्डालश्चाण्डालः ।
आकृतिगणोऽयम् ॥११००॥

११०१ । मृदो मृत्तिको, मृत्सामृत्स्ने तु
प्रशंसायाम् ।

साधवः ॥११०१॥

स्वार्थो निवृत्तः ।

११०२ । तसिर्वर्वा ।

प्रभुरयम् ॥११०२॥

११०३ । प्रतिनिधौ पञ्चम्याः, अपादाने
चाहीयरुहः ।

प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति, कृष्णाद्वा । तथा व्रजत
आयाति, व्रजाद्वा । अहीयरुहः किम् ?
वैष्णवमार्गाद्धीयते, विष्णुपदादवरोहति ॥११०३॥

११०४ । अतिग्रहाचलनिन्दास्वकर्त्तरि

तृतीयायाः, हीयमानपापयोगाच्च ।

वृत्ततोऽतिगृह्यते, हरिभक्तितो न चलति
व्यवहारतो निन्दितः । पक्षे—हरिभक्त्येत्यादि ।
अकर्त्तरि किम् ? वृत्तेन क्षिप्तः । तथा वृत्ततो हीयते,
वृत्ततः पापः ॥११०४॥

११०५ । षष्ठ्या विविधपक्षाश्च
रोगादपनयने च ।

देवा अर्जुनतोऽभवन्, आदित्याः कर्णतोऽभवन्
अर्जुनस्य पक्षे, कर्णस्य पक्षे इत्यादि । तथा
हिक्कातः कुरुः, प्रवाहिकान कुरुः, प्रतीकारमस्याः,
कुर्वित्यर्थः ॥११०५॥

११०६ । प्रथमाप्रभृतिभ्यश्च यथादर्शनम् ।

कर्मगुण इत्यर्थे कर्मगुणतः, स्मरणान्
स्मरणतः, आदौ आदितः, पृष्ठे पृष्ठतः, शरीरेण
शरीरतः । “मन्त्र दुष्टः स्वमतो वर्णतो वा”
(पाणिनीय-शिक्षा ५२) ॥११०६॥

११०७ । बहुलपार्थत् कारकाच्छस्

माङ्गलिके, सङ्ख्यापरिमाणाम्याश्च वीप्सायाम्
बहूनि बहुभ्यो बहुभिर्वा ददाति बहुशां ददाति ।
एवं भूरिशः, अल्पशः, स्तोकशः । श्रद्धादौ तु मा
भूदिति माङ्गलिकग्रहणम् । सङ्ख्यायाः द्वौ द्वौ ददाति
द्विशः, एवं पञ्चशः । परिमाणात्—पणं पणं ददाति
पणशः । एवं प्रस्थशः, पादशः । अत्राकात्—
बहुस्वामी ॥११०७॥

११०८ । कृते द्विर्वचनेऽनेकसर्वेश्वरोत्तो-
राद्धादिव्यक्तानुकरणात् कृभ्वस्तियोगे आच्,
नरस्य तलोपश्च ।

पटत् पटत् करोति पटपटाकरोति । एवं
दम्दमास्यात् ॥११०८॥

११०९ । न त्वितौ ।

पटपटदिति करोति ॥११०९॥

१११० । आच् कृज्योगे ।

प्रभुरयं वि यावत् ॥१११०॥

११११ । द्वितीय-तृतीय-शम्ब-बीजेभ्यः

कृषौ, सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति ।
शम्बाकरोति, पुनस्तिर्यक् कर्षतीत्यर्थः ।

तथा द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् ॥११११॥

१११२ । समयाद् यापनायाम् ।

समयाकरोति कालं यापयतीत्यर्थः ॥१११२॥

१११३ । सपत्रनिष्पत्राभ्यामतिव्यथने ।

सपत्राकरोति मृगं, पत्रपर्यन्तेन शरेण तं
व्यथयतीत्यर्थः । एवं निष्पत्राकरोति
पत्रनिर्गमनपर्यन्तेन इत्यादि पूर्ववत् । अतिव्यथने
किम् ? निष्पत्रं करोति तरुम् ॥१११३॥

१११४ । निष्कुलान्निष्कोषणे ।

निष्कुलाचकार हिण्यकशिपुदरम् ।
अन्तर्भागवहिष्करणेन तद्विदाग्यामास इत्यर्थः ॥१११४॥

१११५ । सुखप्रियाभ्यामानुलोम्ये ।

सुखाकरोति वैष्णवम् ॥१११५॥

१११६ । दुःखात् प्रातिलोम्ये ।

दुःखाकरोत्यवैष्णवम् ॥१११६॥

१११७ । शूलात् पाके ।

शूलाकरोति हरिपराङ्मुखान् यमः ॥१११७॥

१११८ । सत्यादशपथे ।

सत्याकरोति वस्तूनि वणिक्, मयैतद्ग्रहीतव्यमिति
निश्चिनोतीत्यर्थः । अशपथे किम् ? सत्यं करोति

॥१११८॥

१११९ । मद्रभद्राभ्यां माङ्गलिकमुण्डने ।

मद्राकरोति बालः ॥१११९॥

आच् कृञ् यागे निवृत्तः ।

११२० । अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे विः

कृञ् कर्मणि भ्वस्त्योः कर्तरि ।

विः सर्व्व इत् ॥११२०॥

११२१ । अद्वयस्य बावीरामः, अन्यस्य

त्रिविक्रमः ।

अकृष्णं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, अकृष्णः

कृष्णो भवति कृष्णीभवति, कृष्णीस्यात्, एवं
हरीकरोति, हरीभवति ॥११२१॥

११२२ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां

सलोपश्च ।

अन्धकरोति, सुमनीभवति, उच्चक्षूस्यात् ।
सुचेतीकृत्य, रहीभूतं, नीरजीकृतम् ॥११२२॥

११२३ । सातिर्वा वि-विषये कार्त्स्न्ये ।

पापं भस्मसात्करी त भस्मीकरोति विष्णुभक्तिः
॥११२३॥

११२४ । अभिविधौ वि-विषये

सम्पद्भ्वस्तियोगे सातिर्वा ।

अभिविधिरभिव्याप्तिः । सुखसात्सम्पद्यते
हरिभक्तिः, सुखसाद्भवति, सुखसादस्ति, सुखीभवति
॥११२४॥

११२५ । तदधीनवचने कृभ्वस्तिसम्पद्योगे

सातिर्वा ।

कृष्णाधीनं करोति कृष्णसात्करोति,
कृष्णसात्सम्पद्यते ॥११२५॥

११२६ । धेयेऽधीने च सातिस्त्रा च ।

कृष्णसात्करोति कृष्णत्राकरोति, कृष्णत्रासम्पद्यते,
कृष्णत्राभवति । मयेदं कृष्णत्राकृतम् ॥११२६॥

११२७ । देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो

द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

कृष्णकृपा देवत्रागच्छति, देवं गच्छतीत्यर्थः ।
कृष्णः कृपां मनुष्यत्राकरोति, मनुष्ये करोतित्यर्थः,
एवं पुरुषत्रागच्छतीत्यादि । बाहुल्यात्—बहुत्रा जीव
वैष्णव ! क्षसादिरव्ययं, कृत्वस्वर्थाश्च ॥११२७॥

पूरितास्तद्धिताः ।

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे तद्धित-प्रकरणं सप्तमं समाप्तम् ।

अथ ग्रन्थोपसंहारः

- १ । कृष्णत्राकृतमेतत्-तस्माद्विफला न चात्र मात्रापि ॥
अपि तु महाफलयुक्ता, तल्लीलाकाव्यवज्जयति ॥
- २ । यदत्र व्यक्तमुक्तं न भ्रान्तं वा तदशेषतः ।
ज्ञेयं शोध्यञ्च विज्ञेभ्यो विज्ञशास्त्रावलोकतः ॥
- ३ । हानीयं पाणिनीयं रसवदरसवत् काकलापः कलापः
सार-प्रत्यागि सारस्वतमपहतगीविस्तरो विस्तरोऽपि ॥
चान्द्रं दुःखेन सान्द्रं सकलमविकलं शास्त्रमन्यन्नधन्यं
गोविन्दं विन्दमानां भगवति भवतीं वाणि नो चेद्ब्रवाणि ॥
- ४ । पानीयं पाणिनीयं रस मृदुरसवन्मुत्कलापः कलापः
सार-श्रीसारि सारस्वतमधिमधुगीविस्तरो विस्तरोऽपि ॥
चान्द्रं सौख्येन सान्द्रं सकलमविकलं शास्त्रमन्यत् प्रशस्तं
गोविन्दं विन्दतीं त्वां यदि भगवति गीर्वाणि वाणि ब्रवाणि ॥
- ५ । भगवन्नामकलिता भगद्भक्तितत्परैः ।
वृन्दावनस्थजीवस्य कृतिरेषा तु गृह्यताम् ॥
- ६ । छन्दसाप्रचरद्रूपरूढशब्दान् विना मया ।
अत्रालेखि तदिच्छा चेद्दृश्योऽन्यः शास्त्रसंग्रहः ॥
- ७ । हरिनामामृतसंज्ञं, यदर्थमेतत् प्रकाशयामासे ।
उभयत्र च मम मित्रं, स भवतु गोपालदासाख्यः ॥

इति वेदवेदाङ्गवेदान्तेतिहास-पुराणाद्यध्ययनाध्यापन-जनित-यशस्तोमसोमधवलीकृत-
दिङ्मुखैर्महामहोपाध्याय-निकरैः परमबृहत्तमसिद्धिसङ्घैश्च निषेवितपादपङ्कजैः
परमहंस-कुल-मुकुटमणि-श्रीमज्जीवगोस्वामिपादैर्विरचितमिदं
श्रीमद्धरिनामामृताख्यं वैष्णव व्याकरणं सम्पूर्णम्